К. МАРКС

КАПИТАЛЪТ

КРИТИКА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

ТОМ ТРЕТИ

КНИГА III: ЦЯЛОСТНИЯТ ПРОЦЕС НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО

Част втора (глави XXIX — LII)

ИЗДАДЕН ПОД РЕДАКЦИЯТА НА ФРИДРИХ ЕНГЕЛС

Пролетарии от всички страни, съединявайте се!

Отдел пети

РАЗПАДАНЕ НА ПЕЧАЛБАТА НА ЛИХВА И ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИ ДОХОД. ЛИХВОНОСНИЯТ КАПИТАЛ

(Продължение)

Глава двадесет и девета

СЪСТАВНИ ЧАСТИ НА БАНКОВИЯ КАПИТАЛ

Трябва сега да разгледаме по-отблизо от какво се състои банковият капитал.

По-горе видяхме, че Фулартън и др. превръщат различието между парите като средство за обръщение и парите като платежно средство (както и като световни пари, доколкото се взима под внимание отливът на златото) в различие между обръщението (currency) и капитала.

Своеобразната роля, която играе тук капиталът, довежда до това, че със същата старателност, с която просветената политическа икономия се опитваше да внуши, че парите не са капитал, със същата старателност тази банкерска политическа икономия внушава, че парите са действително капитал par excellence.

В по-нататъшното изследване ще покажем, че паричният капитал тук се смесва обаче с moneyed capital* в смисъл на лихвоносен капитал, докато в първия смисъл паричният капитал означава винаги само преходна форма на капитала, за разлика от другите форми на капитала: от стоковия капитал и производителния капитал.

Банковият капитал се състои: 1) от налични пари, злато или банкноти; 2) от ценни книжа. Последните можем отново да разделим на две части: търговски ценни книжа, текущи полици, чийто срок от време на време изтича и в сконтирането на които се състои всъщност дейността на банкера; и обществени ценни книжа като държавни книжа, съкровищни бонове, всякакъв вид акции — накратко, лихвоносни книжа, които обаче съществено се различават

* — паричен капитал. *Ред.*

от полиците. Тук могат да бъдат причислени и ипотеките. Капиталът, съставен от тези веществени съставни части, отново се разделя на капитал, вложен от самия банкер, и влогове, които съставляват неговия banking capital, или заемен капитал. В банките, които издават банкноти, тук спадат и банкнотите. Влоговете и банкнотите засега ще оставим настрана. Ясно е във всеки случай, че действителните съставни части на банкерския капитал — парите, полиците лихвоносните ценни книжа — ни най-малко не се изменят от това, дали тези различни елементи представляват собствен капитал на банкера или пък са влогове, т. е. капитал на други хора. Разделението на капитала на части си остава неизменно независимо от това, дали банкерът върши своята работа само с помощта на своя собствен капитал или пък само с помощта на капитала, който се е образувал от влогове.

Формата на лихвоносния капитал довежда до това, че всеки определен и редовен паричен доход се представя като лихва от капитал независимо от това, дали този доход възниква от капитал или не. Отначало паричният доход се превръща в лихва, а след това, щом е налице лихвата, ще се намери вече и капиталът, от който паричният доход възниква. Също така, когато е налице лихвоносният капитал, всяка стойностна сума се представя като капитал, щом тя не се изразходва като доход — именно, представя се като основна сума (principal) в противоположност на лихвата, която тя може да носи или носи в действителност.

Работата е проста: нека средният лихвен процент да е 5% годишно. Следователно сума от 500 ф. ст., превърната в лихвоносен капитал, би давала 25 ф. ст. Поради това всеки фиксиран ежегоден доход от 25 ф. ст. се разглежда като лихва от капитал 500 ф. ст. Обаче това е и си остава чисто илюзорна представа, освен в случая, когато източникът на доход от 25 ф. ст. — безразлично дали той е прост титул на собственост или вземане или пък е действителен елемент на производството като например поземлен участък — може да бъде непосредствено прехвърлен или пък придобива форма, в която той е прехвърляем. Да вземем за пример държавния дълг и работната заплата.

Държавата трябва ежегодно да изплаща на своите кредитори известна лихва за получения в заем капитал. Тук кредиторът не може да иска от длъжника погашение на дълга, той може само да продаде своето вземане, своя титул на собственост. Самият капитал е употребен, изразходван от държавата. Той вече не съществува. Що се отнася до кредитора на държавата, то той: 1) притежава държавна облигация, да кажем, за 100 ф. ст.; 2) получава по силата на тази облигация право на известна част от годишните приходи на

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, zweiter Theil.

Buch III:
Der Gesammtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel XXIX bis LII.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1894.

Титулната страница на първото немско издание на II част от III том на „Капиталът"

държавата, т. е. на известна част от годишните данъци в размер, да речем, 5 ф. ст., или 5 %; 3) може да продаде тази облигация от 100 ф. ст. на всяко друго лице. Ако лихвеният процент е 5 % и ако платежоспособността на държавата не буди съмнения, то притежателят *A* може обикновено да продаде облигацията на *B* за 100 ф. ст., тъй като за *B* е съвсем безразлично дали дава в заем 100 ф. ст. с 5 % годишна лихва или пък чрез заплащане на 100 ф. ст. си осигурява ежегодна дан от страна на държавата в размер 5 ф. ст. Но във всички тези случаи капиталът, издънка (лихва) от който се смятат държавните платежи, си остава илюзорен, фиктивен капитал. И не само защото сумата, дадена на държавата в заем, изобщо вече не съществува. Тази сума изобщо никога не е била предназначавана да се изразходва, да се вложи като капитал, а при това само прилагането ѝ като капитал би могло да я превърне в самосъхраняваща се стойност. За първоначалния кредитор *A* припадащата му се част от ежегодните данъци представлява лихва от неговия капитал — също както за лихваря като лихва от капитала се явява припадащата му се част от имуществото на прахосника, въпреки че и в двата случая паричната сума, дадена в заем, е била изразходвана не като капитал. Възможността облигацията на държавата да се продаде представлява за *A* възможност да се върне основната сума. Що се отнася до *B*, то от негова частна гледна точка капиталът му е вложен като лихвоносен капитал. А всъщност *B* само е застанал на мястото на *A* и е купил принадлежащото на последния вземане към държавата. Колкото и да се умножават сделките от този род, капиталът на държавния дълг си остава чисто фиктивен и от момента, когато облигациите биха станали непродаваеми, би изчезнала привидността на този капитал. При все това, както ще видим сега, този фиктивен капитал има свое собствено движение.

Сега в противоположност на капитала на държавния дълг, където като капитал се явява отрицателна величина — както и изобщо лихвоносният капитал е майка на всички нелепи форми, така че например дълговете в представата на банкера могат да изглеждат стоки — да разгледаме работната сила. Работната заплата се разглежда тук като лихва, а работната сила — като лихвоносен капитал. Ако например годишната работна заплата = на 50 ф. ст., а размерът на лихвата е 5 %, то годишната работна сила се смята за равна на капитал от 1 000 ф. ст. Нелепостта на капиталистическия начин на мислене достига тук своя апогей; вместо нарастването на стойността на капитала да се обяснява с експлоатацията на работната сила, производителността на работната сила се обяснява, напротив, с това, че самата работна сила е също това мистично нещо, лихвоносен

капитал. През втората половина на XVII век (например у Пети) това бе любима представа, но и в наши дни тя с всичката сериозност се използва отчасти от вулгарните икономисти, а отчасти и главно от немски статистици[1]. За съжаление има две обстоятелства, които неприятно опровергават тази безсмислена представа: първо, работникът трябва да работи, за да получава тази лихва, и, второ, той не може да превърне в звънка монета капиталовата стойност на своята работна сила чрез предаването и на другиго. Нещо повече, годишната стойност на неговата работна сила е равна на неговата средна годишна работна заплата и със своя труд той трябва да създаде за купувача на своята работна сила като компенсация именно тази стойност плюс принадената стойност, резултат от нейното нарастване. При системата на робството работникът има капиталова стойност, именно покупната цена. И ако го дават под наем, то наемателят трябва, първо, да заплати лихва за покупната му цена и освен това да компенсира ежегодното изхабяване на капитала.

Образуването на фиктивен капитал наричат капитализация. Капитализира се всеки редовно повтарящ се доход, като го изчисляват по средния лихвен процент като доход, който би донасял един капитал, даден на заем по тази лихва; ако например годишният доход = на 100 ф. ст. и лихвеният процент = на 5%, то 100 ф. ст. съставляват годишната лихва от 2000 ф. ст. и тези 2000 ф. ст. се смятат сега за капиталова стойност на правния титул на собственост върху ежегодния доход от 100 ф. ст. За оня, който е купил този титул на собственост, 100 ф. ст. действително представляват лихва на капитала, вложен по 5%. По този начин се загубват и последните следи от зависимост от действителния процес на нарастване на капитала и представата за капитала като за автоматично самонарастваща стойност се утвърдява окончателно.

Дори и там, където документът за дълг — ценната книга — не е представител на чисто илюзорен капитал, както в случая с държавните дългове, капиталовата стойност на тази ценна книга е чисто илюзорна. Ние видяхме по-горе* по какъв начин кредитът създава асоцииран капитал. Ценните книжа служат като титули на собственост, представляващи този капитал. Акциите на железопътните, минните, параходните и др. дружества са представители на

[1] „Работникът има капиталова стойност, величината на която се определя, ако разглеждаме паричната стойност на ежегодната му заплата като лихвен доход. ... Ако ... се капитализира с 4% средната дневна заплата, то ще се получи средна стойност на един селскостопански работник от мъжки пол: за немска Австрия 1 500 талера, за Прусия — 1 500, за Англия — 3 750, за Франция — 2 000, за вътрешна Русия — 750 талера" (*Von Reden*. „Vergleichende Kultur-Statistik etc.", Berlin, 1848, S. 434).

* Виж настоящия том, част I, стр. 464 — 465. *Ред.*

действителен капитал, именно на капитала, вложен и функциониращ в тези предприятия, или на паричната сума, авансирана от участвуващите с цел да бъде тя изразходвана в тези предприятия като капитал. При това съвсем не е изключена възможността акциите да представляват чисто и просто мошеничество. Обаче даденият капитал не съществува двойно — веднъж като капиталова стойност на титула на собственост на акциите и друг път като капитал, действително вложен или подлежащ на влагане в споменатите предприятия. Капиталът съществува само в тази последна форма и акцията е само титул на собственост, pro rata* върху реализуемата от него принадена стойност. *A* може да продаде титула на *B*. *B* може да го продаде на *C*. Такива сделки не променят нищо по същество. *A* или *B* е превърнал в такъв случай своя титул в капитал, а *C* — своя капитал в прост титул на собственост върху принадената стойност, очаквана от акционерния капитал.

Самостоятелното движение на стойността на тези титули на собственост — не само на държавните ценни книжа, но и на акциите — потвърждава илюзията, че те образуват действителен капитал наред с онзи капитал или с онази претенция, чиито титули те може би са. А именно, те стават стоки, цената на които има особено движение и се установява по особен начин. Тяхната пазарна стойност получава различно от номиналната им стойност определение, несвързано с изменението на стойността на действителния капитал (макар и свързано с изменението на нарастването на тази стойност). От една страна, пазарната стойност на акциите се колебае заедно с височината и надеждността на доходите, на които те дават право. Ако номиналната стойност на акцията, т. е. действително изразходваната сума, която тя първоначално е представлявала, е 100 ф. ст. и ако предприятието вместо 5% е започнало да носи 10%, то пазарната стойност на акцията при равни други условия и при лихвен процент от 5% се покачва на 200 ф. ст., тъй като, капитализирана по 5%, тя представлява сега фиктивен капитал от 200 ф. ст. Онзи, който я купува за 200 ф. ст., получава 5% доход от това изразходване на капитал. Обратното става, ако доходът на предприятието се намалява. Пазарната стойност на тези ценни книжа е отчасти спекулативна, тъй като тя се определя не само от действителния доход, но и от очаквания, предварително изчисления такъв. Но ако нарастването на стойността на действителния капитал е постоянно или пък, където не съществува никакъв капитал, както това е в случая с държавния дълг, ако ежегодният доход е фиксиран от закона и е изобщо достатъчно осигурен — при това условие цената на тези

* — пропорционално. *Ред.*

ценни книжа ще се покачва и ще спада обратно на лихвения процент. Ако лихвеният процент се покачи от 5 на 10%, то една ценна книга, която осигурява доход от 5 ф. ст., ще представлява капитал само от 50 ф. ст. А ако лихвеният процент спадне на $2^1/_2$% — същата тази ценна книга представлява капитал от 200 ф. ст. Нейната стойност е винаги само капитализиран доход, т. е. доход, изчислен върху илюзорния капитал в съответствие със съществуващия лихвен процент. По този начин през периоди на стесняване на паричния пазар цената на тези ценни книжа трябва да спада двойно: първо, защото се увеличава лихвеният процент, и, второ, защото ги предлагат масово на пазара с цел да ги реализират в пари. Това спадане на цените става и в случай че доходът, осигуряван от тези ценни книжа на техния притежател, остава постоянен — както при държавните фондове, — и в случай че нарастването на действителния капитал, представляван от ценните книжа, бъде засегнато от нарушаването на процеса на възпроизводството — както това може да се случи с промишлените предприятия. В последния случай към гореспоменатото обесценяване се прибавя само още едно ново. След като бурята отмине, тези ценни книжа се покачват отново на предишното си ниво, доколкото те не представляват фалирали или мошенически предприятия. Тяхното обесценяване през време на кризата действува като мощно средство за централизиране на паричното имущество[2]).

Доколкото обесценяването или повишаването на стойността на тези ценни книжа е независимо от движението на стойността на действителния капитал, който те представляват, богатството на нацията след такова обесценяване или повишаване на стойността си остава същото, каквото то е било и преди него.

„Към 23 октомври 1847 г. държавните фондови книжа и акциите на каналите и на железните пътища спаднаха вече по стойност със 114 725 225 ф. ст." (Морис, управител на Английската банка, показание в отчета „Commercial Distress" 1847—1848 [№ 3800]).

Доколкото тяхното обесценяване не е изразявало действителен застой на производството и на движението по железниците и каналите или прекратяване на вече започнати предприятия, или безполезно пилеене на капитал за предприятия, действително нищо неструващи, нацията не е станала по-бедна нито с грош от това, че са се пукнали тези сапунени мехури на номинален паричен капитал.

В действителност всички тези ценни книжа не са нищо друго освен натрупани претенции, юридически титули върху бъдещо производство, паричната или капиталовата стойност на които или съвсем не представлява никакъв капитал, както при държавните дългове, или се регулира независимо от стойността на действителния капитал, който те представляват.

Във всички страни с капиталистическо производство съществува в тази форма огромна маса така наречен лихвоносен капитал, или moneyed capital. И под натрупване на паричен капитал най-често се подразбира само натрупване на тези претенции спрямо производството, натрупване на пазарната цена, на илюзорната капиталова стойност на тези претенции.

И тъй, част от банкерския капитал е вложена в тези така наречени лихвоносни ценни книжа. Това е част от резервния капитал, който не функционира в същинското банково дело. Най-значителна част се състои от полици, т. е. от платежни задължения на промишлени капиталисти или търговци. За лицето, което дава в заем пари, тези полици са лихвоносни ценни книжа, т. е. купувайки тези ценни книжа, той приспада лихвите за времето, което остава до платежния срок. Това е, което се нарича сконтиране. По този начин колко да се приспадне от сумата, представлявана от полицата, зависи от величината на лихвения процент в дадено време.

Най-сетне, последната част на капитала на банкера се състои от неговия паричен резерв в злато или банкноти. Вложовете — стига само от договора да не е обусловен по-продължителен срок — във всеки момент трябва да бъдат изплатени по искане на вложителя. Те се намират в състояние на постоянни приливи и отливи. Но изтеглени от едного, те се възстановяват от другиго, така че в периоди на нормален вървеж на работите тяхната средна сума се колебае слабо.

В страни с развито капиталистическо производство резервните фондове на банките винаги средно изразяват количеството пари, съществуващи като съкровище, при което част от това последното пак се състои от ценни книжа, от прости свидетелства за получаване на злато, които обаче нямат собствена стойност. Ето защо по-голямата част от банкерския капитал е съвсем фиктивна и се състои от вземания (полици), държавни ценни книжа (представляващи бивш капитал) и акции (свидетелства за получаване на бъдещ доход). При това не бива да се забравя, че паричната стойност на капитала, който е представен от тези ценни книжа, намиращи се

---

[2]) {Непосредствено след февруарската революция, когато в Париж стоките и ценните книжа бяха крайно обезценени и съвсем непродаваеми, един швейцарски търговец в Ливерпул, г. Р. Цвилхенбарт (който разказал това на баща ми), превърнал в пари всичко, което било възможно, отишъл с тази наличност в Париж и се обърнал към Ротшилд с предложение да направят съвместна сделка. Ротшилд го погледнал втренчено и като се спуснал към него, го хванал за двете рамена: „Avez-vous de l'argent sur vous?" — „Oui. M. le baron!" — „Alors vous êtes mon homme!" [„А имате ли у вас пари?" — „Да, г. барон!" — „Е, вие сте човекът, който ми трябва!"] — И двамата направили блестяща сделка. — *Ф. Е.*}

в касите на банкерите, е съвсем фиктивна дори когато са документи за осигурен доход (като държавните ценни книжа) или служат като титул на собственост върху действителен капитал (като акциите) и че тази парична стойност се регулира независимо от стойността на действителния капитал, който споменатите ценни книжа, поне отчасти, представляват; а ако те представляват не капитал, а проста претенция върху доходи, то претенцията върху един и същ доход се изразява в постоянно изменящ се фиктивен паричен капитал. Тук се прибавя и обстоятелството, че този фиктивен капитал на банкера представлява в по-голямата си част не собствен негов капитал, а капитал на публиката, която с лихви или без лихви го влага в банката.

Влоговете се правят винаги в пари, в злато или в банкноти, или в свидетелства за тяхното получаване. С изключение на резервния фонд, който в зависимост от потребностите на действителното обръщение ту се съкращава, ту се разширява, тези влогове в действителност винаги се намират, от една страна, в ръцете на промишлените капиталисти и на търговците, чиито полици се сконтират с влоговете и на които с тях се дават заеми; от друга страна, в ръцете на търговци на ценни книжа (борсови посредници) или в ръцете на частни лица, които са продали своите ценни книжа, или в ръцете на правителството (при съкровищни бонове и нови заеми). Самите влогове играят двояка роля. От една страна, те, както вече споменахме, се дават в заем като лихвоносен капитал и следователно не се намират в касите на банките, а само фигурират в техните книги като вземания на вложителите. От друга страна, те функционират само като такива вписвания в книгите, доколкото взаимните вземания на вложителите се изравняват посредством чекове срещу влоговете и взаимно се приспадат по сметките; при това съвсем безразлично е дали влоговете се намират у един и същ банкер, така че този последният осъществява взаимно изравняване на сметките, или пък това се извършва от различни банки, които взаимно си обменят чековете, изплащайки си само разликата.

С развитието на лихвоносния капитал и на кредитната система всеки капитал изглежда, че се удвоява, а в някои случаи даже, че се утроява вследствие на различните начини, по които един и същ капитал или дори едно и също вземане се появява под различни форми в различни ръце[3]. По-голямата част от този „паричен капитал"

---

[3]) Това удвояване и утрояване на капитала през последните години се разви значително по-широко например от финансовите тръстове, заемащи вече специална рубрика в лондонските борсови отчети. Образува се дружество за закупуване на известен вид лихвоносни ценни книжа, да речем, чуждестранни държавни ценни книжа, английски градски или американски държавни облигации, желе-

е съвсем фиктивна. Всичките влогове, с изключение на резервния фонд, не представляват нищо друго освен задължения на банкера и никога не съществуват в наличност. Доколкото служат за джирооборот, те функционират като капитал за банкерите, след като тези последните ги дадат в заем. Банкерите се разплащат помежду си със свидетелства за несъществуващи влогове, взаимно приспадайки от сметката тези вземания.

А. Смит казва следното относно ролята, която капиталът играе при паричните заеми:

„Даже в парично-заемното дело парите играят роля един вид на свидетелство, с помощта на което капиталите, ненамиращи приложение у своя притежател, се пренасят от ръце в ръце. Тези капитали могат почти неограничено да превишават по своята величина паричната сума, която служи като средство за тяхното предаване; все същите монети последователно служат при множество различни заеми, също както и при множество различни покупки. Например *A* дава в заем на *W* 1000 ф. ст., с които *W* веднага купува от *B* стоки за 1000 ф. ст. Тъй като *B* не намира приложение за парите, той дава в заем същите монети на *X*, а *X* с тяхна помощ пак незабавно купува от *C* стоки за 1000 ф. ст. По същия начин и на същото основание *C* дава в заем своите пари на *Y*, който отново купува с тях стоки от *D*. Така че едни и същи пари — златни или книжни — могат в течение на няколко дни да послужат като посредници за три различни заема и три различни покупки, при което всяка от тези сделки по своята стойност е равна на цялата сума на тези пари. Притежателите на пари *A*, *B* и *C* са предали на тримата заематели *W*, *X* и *Y* само властта да извършат тези покупки. В тази власт се състои както стойността на тези заеми, така и ползата от тях. Капиталът, даден в заем от трите капиталисти, е равен на стойността на стоките, които могат да бъдат купени с него, и е три пъти по-голям от стойността на парите, с помощта на които се извършват тези покупки. Въпреки това всички тези заеми могат да бъдат напълно осигурени, тъй като стоките, купени от длъжниците с получените в заем пари, се употребяват по такъв начин, че в определеното време те възвръщат с печалба своята стойност в златни или книжни пари. И както едни и същи монети могат да служат като средство за различни заеми, превишаващи, общо взето, тяхната стойност три или дори тридесет пъти, също

зопътни акции и т. н. Капиталът, да речем, от 2 милиона ф. ст., се събира посредством подписка за акции; дирекцията купува съответните ценности или пък повече или по-малко енергично спекулира с тях и след приспадане на разноските разпределя годишните лихви между акционерите като дивидент. Освен това у някои акционерни дружества е станало обичай да разделят обикновените акции на две групи: preferred и deferred (привилегировани и второстепенни). Акциите preferred донасят фиксирана лихва, да речем, 5%, разбира се, ако общата печалба на предприятието допуска това; ако свръх това остава някакъв излишък, той се разпределя между акциите deferred. По този начин „солидните" вложения на капитал в preferred повече или по-малко се изолират от спекулата в същинския смисъл на думата, която (спекула) оперира с deferred. Но тъй като отделни крупни предприятия не желаят да се подчиняват на тази нова мода — започнали са да се образуват дружества, които, след като са вложили един или няколко милиона ф. ст. в акции на тия предприятия, издават след това за номиналната стойност на тия акции нови акции, но вече наполовина preferred, наполовина deferred. В такива случаи първоначално издадените акции се удвояват, тъй като те служат като основа за ново издаване на акции. — *Ф. Е.*}

така те могат последователно да послужат като средство за обратно възвръщане на тези заеми“ ([A. Smith: Wealth of Nations“ Vol. I, London, 1776] Book II, ch. IV, [p. 428—429]).

Тъй като една и съща пара може да извърши няколко различни покупки в зависимост от бързината на нейното обръщение, тя може да извърши и няколко различни заеми, понеже покупката я предава от едни ръце в други, а заемът не е нищо друго освен предаване от ръце в ръце, което се извършва без посредството на покупката. За всекиго от тези продавачи парите представляват превърната форма на неговата стока; понастоящем, когато всяка стойност добива вид на капиталова стойност, парите в различните заеми представляват поредно различни капитали, което е само друг израз на установеното по-горе положение, че парите могат последователно да реализират различни стокови стойности. Наред с това парите служат като средство за обръщение, за да преместват вещните капитали от едни ръце в други. При заема парите преминават от ръце в ръце не като средство за обръщение. Докато остават в ръцете на заемодавеца, те в неговите ръце не са средство за обръщение, а са форма на съществуване на стойността на неговия капитал. И в тази форма той ги предава при заема на трето лице. Ако *А* даваше парите в заем на *В*, а *В* ги даваше в заем на *С* без посредството на покупка, то дадената сума пари щеше да представлява не три капитала, а един, само *една* капиталова стойност. Колко капитали представляват парите действително, зависи от това, колко често те функционират като форма на стойността на различни стокови капитали.

Онова, което А. Смит казва за заемите изобщо, е приложимо и към влоговете, които представляват само специално название на заемите, предоставяни от публиката на банкера. Една и съща сума може да служи като инструмент за произволен брой влогове.

„Безспорно вярно е, че 1000-те ф. ст., депозирани от някого днес у *А*, утре ще бъдат дадени обратно и образуват влог у *В*. Един ден след това, изплатени от *В*, те могат да образуват влог у *С* и т. н. до безкрайност. Поради това една и съща парична сума от 1000 ф. ст. може посредством редица предавания да се умножи на абсолютно неопределима сума от влогове. Ето защо възможно е $^9/_{10}$ от всички влогове на Съединеното кралство да съществуват само във вид на удостоверяващи ги записи в книгите на банкерите, които от своя страна извършват по тях взаимно уреждане на сметките . . . Така например в Шотландия, където парите в обръщение никога не са надминавали 3 милиона ф. ст., сумата на влоговете достига 27 милиона. И ако не възникне паника, когато всички искат обратно своите влогове от банките, то същите 1000 ф. ст., извършвайки своя обратен път, с предишната леснина могат отново да извършат платежи за също такава неопределено голяма сума. Тъй като същите 1000 ф. ст., с които някой е изплатил дълг към някой дребен търговец, утре могат да послужат за погасяване дълга на последния към някой по-едър търговец, а още след един ден покриват дълга на този по-едър търговец към банката и т. н. до безкрайност, то едни и същи 1000 ф. ст., преминавайки от ръце в ръце, от банка в банка, могат да изплатят всяка сума от влогове, каквато изобщо можем да си представим“ („The Currency Theory Reviewed etc.“, [Edinburgh, 1845] p. 62—63).

Тъй като в тази кредитна система всичко се удвоява и утроява и се превръща в просто умотворение, това важи и за „резервния фонд“, в който се надяват най-сетне да са напипали нещо солидно.

Да чуем пак г. Морис, управителя на Английската банка:

„Резервните фондове на частните банки се намират в ръцете на Английската банка във форма на влогове. Първото въздействие на отлива на злато изглежда да засяга само Английската банка; но той еднакво би засегнал и резервите на другите банки, тъй като той означава отлив на част от резервите, които те имат в нашата банка. Съвсем същото влияние би оказал той и върху резервите на всички провинциални банки“ („Commercial Distress“ 1847—1848 [№№ 3639—3642]).

И така, в края на краищата резервните фондове се свеждат до резервния фонд на Английската банка[4]. Но и този резервен фонд

[4] {Колко широко развитие е добила тази практика оттогава, доказват следните заимствувани из „Daily News“[1] от 15 декември 1892 г. официални данни относно резервите в петнадесет от най-големите лондонски банки през ноември 1892 г.

Название на банката	*Пасив* ф. ст.	*Налични резерви* ф. ст.	*В проценти*
City	9 317 629	746 551	8,01
Capital and Counties	11 392 744	1 307 483	11,47
Imperial	3 987 400	447 157	11,22
Lloyds	23 800 937	2 966 806	12,46
Lon. and Westminster	24 671 559	3 818 885	15,50
Lon. and S. Western	5 570 268	812 353	14,58
London Joint Stock	12 127 993	1 288 977	10,62
London and Midland	8 814 499	1 127 280	12,79
London and County	37 111 035	3 600 374	9,70
National	11 163 829	1 426 225	12,77
National Provincial	41 907 384	4 614 780	11,01
Parss and the Alliance	12 794 489	1 532 707	11,98
Prescott and C°	4 041 058	538 517	13,07
Union of London	15 502 618	2 300 084	14,84
Williams, Deacon, and Manchester, and C°	10 452 381	1 317 628	12,60
Всичко	232 655 823	27 845 807	11,97

От тези почти 28 милиона резерв най-малко 25 милиона са дадени като депозит в Английската банка и най-много 3 милиона има в налични пари в касите на самите 15 банки. Между това наличният запасен фонд на банковото отделение на Английската банка през същия месец ноември 1892 г. нито веднъж не е достигал пълни 16 милиона! — *Ф. Е.*}

има двойно съществуване. Резервният фонд на банковия отдел се равнява на излишъка от количеството банкноти, което банката има право да издаде свръх количеството, което се намира в обръщение. Установеният от закона максимум на банкнотите, подлежащи на издаване = на 14 милиона (за които не се изисква метален запас; това се равнява приблизително на величината на държавния дълг към банката), плюс сумата на банковия запас от благороден метал. Така че ако този запас = на 14 милиона ф. ст. банката има право да издаде за 28 милиона ф. ст. банкноти и ако от тази сума 20 милиона се намират в обръщение, тогава резервният фонд на банковия отдел = 8 милиона. Тези 8 милиона в банкноти съставляват в такъв случай законният банкерски капитал, с който банката може да се разпорежда, и същевременно резервният фонд за неговите влогове. Ако сега настъпи отлив на златото, който намалява металния запас с 6 милиона — при което банката трябва да унищожи банкноти на същата сума, — резервът на банковия отдел ще спадне от 8 милиона на 2 милиона. От една страна, банката би повишила значително своя лихвен процент, от друга страна, значително би се намалил резервният фонд, който осигурява влоговете на банките и на другите вложители. През 1857 г. четирите най-големи акционерни банки в Лондон заплашиха, че ако Английската банка не издействува правителствено нареждане за временно отменяване на банковия акт от 1844 г.[5], те ще си поискат влоговете назад, което би довело банковия отдел до фалит. Следователно банковият отдел може, както през 1847 г., да фалира, докато в емисионния отдел лежат много милиони (например през 1847 г. — около 8 милиона) като гаранция за обменяемостта на банкнотите в обръщение. Но и последното на свой ред е илюзорно.

„По-голямата част от влоговете, които непосредствено не са нужни на самите банкери, попада в ръцете на billbrokers (буквално — полични посредници, по същината си — полубанкери), които предлагат на банкера — като гаранция на дадения от него заем — търговски полици, вече сконтирани от тях за разни лица в Лондон или провинцията. Billbroker'ът е отговорен пред банкера за плащането на тези money at call (пари, които трябва да бъдат върнати при първо поискване); и този вид операции се извършват в такива огромни размери, че г. Нив, сегашният управител на банката (Английската), казва в своето свидетелско показание: „Известно ни е, че един посредник имаше 5 милиона, и имаме основание да предположим, че друг е имал 8—10 милиона; един имаше 4, друг $3\frac{1}{2}$, трети повече от 8 милиона. Аз говоря за влогове, преминали в ръцете на посредниците" („Report of Committee on Bank Acts", 1858, p. V, N 8).

---

[5] Преустановяването на банковия акт от 1844 г. позволява на Банката да издава каквото и да е количество банкноти, без да се грижи за тяхното покритие чрез намиращия се в ръцете на банката златен запас, следователно позволява да се създават всякакви количества книжен фиктивен паричен капитал и с помощта на последния да се дават заеми на банките и на поличните посредници, а чрез тях и на търговията.

„Лондонските billbrokers. . . водеха своите огромни операции без всякакъв наличен резерв; те разчитаха на доходи от намиращите се у тях полици, сроковете на които постепенно изтичат, или, в случай на нужда, на възможността да получат заем от Английската банка под гаранцията на сконтираните от тях полици. — Две фирми на лондонски billbroker'и прекратиха своите платежи през 1847 г.; и двете впоследствие възобновиха работата. През 1857 г. те отново преустановиха платежите. Пасивът на едната фирма през 1847 г. бе в кръгли цифри 2 683 000 ф. ст. при капитал 180 000 ф. ст.; нейният пасив през 1857 г. бе 5 300 000 ф. ст., докато капиталът се равняваше по всяка вероятност на не повече от една четвърт от онова, което тя имаше през 1847 г. Пасивите на другата фирма се колебаеха в двата случая между 3 и 4 милиона при капитал, който не превишаваше 45 000 ф. ст." (пак там. стр. XXI, № 52).

Глава тридесета

ПАРИЧЕН КАПИТАЛ И ДЕЙСТВИТЕЛЕН КАПИТАЛ. I

Единствените трудни въпроси в изследването на кредита, към които пристъпваме сега, са следните:

Първо, натрупването на същинския паричен капитал. В каква степен то е и в каква не е признак за действително натрупване на капитала, т. е. за възпроизводство в разширен мащаб? Дали така наречената plethora — излишък от капитал, — израз, прилаган само към лихвоносния капитал, т. е. към паричния капитал — е само специален начин на изразяване на промишленото свръхпроизводство, или пък тя образува отделно явление наред с това последното? Съвпада ли този излишък, това излишъчно предлагане на паричен капитал с наличността на парични маси (кюлчета, златни пари и банкноти), които се намират в състояние на застой, и може ли поради това да се разглежда този излишък от действителни пари като израз и форма на проявление на споменатата plethora на заемен капитал?

И, *второ*, в каква степен паричното затруднение, т. е. недостигът на заемен капитал, изразява недостиг на действителен капитал (на стоков капитал и на производителен капитал)? В каква степен, от друга страна, то съвпада с недостига на пари като такива, с недостига на средства за обръщение?

Доколкото разглеждахме досега специфичната форма на натрупването на паричния капитал и на парично имущество изобщо, ние видяхме, че тази форма на натрупване се свеждаше до натрупване на претенции за собственост върху труда. Натрупването на капитала на държавния дълг означава, както се оказа, само увеличение на една класа от кредитори на държавата, които получават право да си

присвояват известни суми от общата маса на данъците[6]). Във факта, че дори и едно натрупване на дългове може да придобие вид на натрупване на капитал, с пълна яснота се проявява онова извращение на реалните отношения, което е налице в системата на кредита. Тези облигации, издадени за първоначално взетия на заем и отдавна вече изразходван капитал, тези книжни дубликати на унищожен капитал функционират за своите притежатели като капитал, доколкото са продаваеми стоки и следователно могат да бъдат обратно превърнати в капитал.

Наистина, ние видяхме също така, че титулите на собственост върху обществени предприятия, железници, рудници и т. н. са фактически титули на действителен капитал. Обаче те не дават възможност за разпореждане с този капитал. Той не може да бъде изтеглен. Тези титули дават само юридически санкционирана претенция за получаване на част от принадената стойност, която трябва да бъде присвоена от този капитал. Но и тези титули стават книжни дубликати на действителния капитал; както ако товарителницата би придобила стойност наред със самия товар и едновременно с него. Те стават номинални представители на несъществуващи капитали. Защото действителният капитал съществува наред с тях и съвсем не преминава в други ръце поради това, че тези дубликати преминават от ръце в ръце. Те стават форма на лихвоносния капитал не само защото осигуряват известни доходи, а и защото чрез продажба може да бъде постигнато обратното им изплащане като капиталови стойности. Доколкото натрупването на тези ценни книжа изразява натрупване на железници, рудници, параходи и т. н., то изразява разширяване на действителния процес на възпроизводство — точно както разширяването на данъчния списък напр. върху движимото имущество свидетелства за нарастване на това имущество. Но като дубликати, които сами могат да бъдат продавани като стоки и поради това се обръщат като капиталови стойности, те са илюзорни и величината на тяхната стойност може да се повишава

6) Държавните ценни книжа не са нищо друго освен въображаем капитал, който представлява част от ежегодния доход, предназначена за изплащане на дълговете. Еднакво голям капитал е бил прахосан; той е обусловил сумата на заема, но държавните ценни книжа представляват не него, тъй като този капитал вече съвсем не съществува. Междувременно от промишления труд трябва да бъдат създадени нови богатства; всяка година част от тези богатства предварително се предназначава за онези, които са дали в заем прахосаните богатства; тази част с помощта на данъка се отнема от производителите на богатството, за да бъде дадена на кредиторите на държавата, като при това съобразно с обикновеното за дадена страна отношение между капитала и лихвата се предполага въображаем капитал, равен по големина на онзи, който би могъл да поражда ежегодната рента, припадаща се на кредиторите (*Sismondi*. „Nouveaux principes“. [Seconde Edition, Paris, 1827] II, p. 229—230).

и да спада съвсем независимо от движението на стойността на действителния капитал, чиито титули те са. Величината на тяхната стойност, т. е. техният курс на борсата, неизбежно има тенденция да се повишава със спадането на лихвения процент, доколкото това спадане, независимо от специфичното движение на паричния капитал, е просто следствие от тенденцията на нормата на печалбата към спадане. По такъв начин вече по тази причина с развитието на капиталистическото производство това въображаемо богатство нараства вследствие увеличаването на стойността на всяка от неговите пропорционални части с определена първоначална номинална стойност[7].

Печалбата и загубата поради колебанията на цените на тези титули на собственост, както и тяхната централизация в ръцете на железопътни крале и други такива, по самата природа на нещата все повече и повече стават резултат на играта, която се явява вместо труда като първоначален начин за придобиване на капиталистическа собственост, а застава и на мястото на прякото насилие. Този вид въображаемо парично имущество съставлява твърде значителна част не само от паричното имущество на частните лица, но и от банкерския капитал, както вече споменахме по-горе.

Би могло — ние споменаваме за това само за да го ликвидираме набързо — под натрупване на паричния капитал да се разбира и натрупване на богатството в ръцете на банкерите (заемодавците по професия) като посредници между частните парични капиталисти, от една страна, и държавата, общините и възпроизвеждащите заематели, от друга; при което цялото колосално разширение на кредитната система, изобщо цялата съвкупност на кредита, се експлоатира от тези банкери като техен частен капитал. Тези хора имат капитали и доходи винаги в парична форма или във форма на преки парични искове. Натрупването на състояния на тази класа може да се извършва в насока твърде различна от действителното натрупване, но във всеки случай то доказва, че тази класа слага в джоба си добър дял от последното.

Да сведем разглеждания въпрос към по-тесни рамки. Държавните ценни книжа, също както и акциите и всякакъв вид други ценни книжа, са сфери на вложение за давания в заем капитал, за капитала, предназначен да донася лихви. Те са форми на даването

[7] Част от натрупания паричен капитал, който служи за заеми, в действителност е само израз на промишлен капитал. Така например, когато Англия през 1857 г. вложи в американските железници и други предприятия 80 милиона ф. ст., това се извърши почти изключително посредством износ на английски стоки, които американците съвсем не стана нужда да заплащат. Английските износители теглеха в замяна на тия стоки полици срещу Америка, които се купуваха от английските участници в подписката за акции и се изпращаха обратно в Америка като плащане за стойността на акциите.

му в заем. Но самите те не са заемният капитал, който се влага в тях. От друга страна, доколкото кредитът играе пряка роля в процеса на възпроизводството, необходимо е да имаме предвид следното: когато промишленикът или търговецът иска да сконтира полица или да сключи заем, той се нуждае не от акции или от държавни ценни книжа. Той се нуждае от пари. Затова той залага или продава тези ценни книжа, ако по друг начин не може да се снабди с пари. Ето за натрупването на този заемен капитал говорим тук, и то специално за натрупването на давания в заем паричен капитал. Не става дума за даване в заем на къщи, машини и друг основен капитал. Не става дума и за заемите, които промишлениците и търговците си правят взаимно в стоки и в пределите на кръга на възпроизводствения процес, макар че и този пункт ще трябва още предварително да разгледаме по-отблизо; става дума изключително за паричните заеми, които чрез банкерите като посредници се дават на промишлениците и търговците.

И така, да анализираме отначало търговския кредит, т. е. кредита, който капиталистите, заети в процеса на възпроизводството, си отпускат взаимно. Той образува основата на кредитната система. Негов представител е полицата, документ за дълг с определен падеж, document of deferred payment*. Всеки дава кредит с едната ръка и получава кредит с другата. Нека засега оставим настрана банкерския кредит, който образува съвсем друг, съществено различен момент. Доколкото тези полици на свой ред се обръщат сред самите търговци като платежно средство, чрез джиросвания от единого на другиго, без посредството на сконтото, това е само прехвърляне на вземане от *A* върху *B* и съвсем не изменя отношението. Само поставя едно лице на мястото на друго. Но даже и в този случай ликвидацията може да става без намеса на пари. Например предачът *A* има да плаща по полица на посредника на памук *B*, а последният — на вносителя *C*. Ако *C* същевременно изнася прежда, което се случва доста често, той може срещу полица да купи от *A* прежда, а предачът *A* погасява своя дълг към посредника *B* със собствената полица на последния, която *A* е получил при заплащането от *C*, при което в краен случай ще трябва в пари да плати само едно салдо. Цялата сделка само опосредствува обменяването на памук срещу прежда. Износителят представлява само предача, памучният посредник — памукопроизводителя.

* — документ за отсрочен падеж. *Ред.*

Относно кръгообръщението на този чисто търговски кредит трябва да отбележим два момента:

Първо: Погасяването на тези взаимни вземания зависи от обратния приток на капитала, т. е. от акта *С—П*, който е само отсрочен. Ако предачът е получил полица от фабриканта на басма, последният може да заплати, ако до падежа успее да продаде своята басма, намираща се на пазара. Ако спекулантът със зърнени храни е издал полица на името на своя агент, агентът може да заплати парите, ако междувременно успее да продаде зърнените храни по очакваната цена. Следователно тези плащания зависят от непрекъснатостта на възпроизводството, т. е. на процеса на производството и потреблението. Но тъй като кредитите са взаимни, то платежоспособността на всеки зависи от платежоспособността на друг; защото при издаване на своята полица въпросният може да е разчитал или на възвръщане на капитала в неговото собствено предприятие, или на възвръщане на капитала в предприятието на трето лице, което междувременно трябва да му плати по полица. Ако оставим настрана очакванията за възвръщане на капитал, плащането може да стане само от резервен капитал, с който разполага издателят на полицата за посрещане на своите задължения в случай на забавено възвръщане на капитала.

Второ: Тази кредитна система не премахва необходимостта от плащане в налични пари. Преди всичко значителна част от разходите трябва винаги да се извършват в налични пари — работна заплата, данъци и т. н. Сетне например *В*, който е получил от *С* вместо платеж полица, сам преди падежа на тази полица трябва да заплати на *Д* по полица, чийто падеж вече е настъпил, а за тази цел му са нужни налични пари. Такъв завършен кръгооборот на възпроизводството, какъвто по-горе приехме между памукопроизводителите и предача, и обратно, може да бъде само изключение; кръгооборотът по необходимост постоянно се прекъсва на много места. При разглеждането на процеса на възпроизводството („Капиталът“, кн. II, отдел III[2]) ние видяхме, че производителите на постоянния капитал частично обменят постоянен капитал помежду си. За тези сделки полиците могат повече или по-малко да се покриват взаимно. Същото става и във възходящата линия на производството, където например търговецът на памук издава полица срещу предача, предачът — срещу фабриканта на басма, последният — срещу износителя, износителят — срещу вносителя (може би пак вносителя на памук). Обаче няма кръгооборот на сделките и следователно — затварящ се кръг на исковете. Например искът на предача към тъкача не се компенсира с вземането на доставчика на въглища към машиностроителя; предачът в своето предприятие никога не може да създаде

насрещно вземане към машиностроителя, тъй като неговият продукт — преждата — никога не може да влезе като елемент в процеса на възпроизводството на машините. Затова такива искове трябва да се погасяват в пари.

Границите на този търговски кредит, разглеждани сами по себе си, са следните: 1) богатството на промишлениците и на търговците, т. е. разполагането с резервен капитал в случай на забавен обратен приток на капитал; 2) самият този обратен приток. Последният може да се забави за известно време или стоковите цени могат междувременно да спаднат, или стоката може вследствие на застоя на пазара да стане временно непродаваема. Колкото по-дългосрочна е полицата, толкова по-голям, първо, трябва да бъде резервният капитал и толкова по-голяма е възможността за намаляване и закъсняване на обратния приток поради спадане на цените или препълняне на пазара. И по-нататък, възвръщането е толкова по-несигурно, колкото повече първоначалната сделка е била обусловена от спекула с повишение или спадане на стоковите цени. Ясно е обаче, че с развитието на производителната сила на труда, следователно и на производството в голям мащаб 1) пазарите се разширяват и се отдалечават от мястото на производството, 2) кредитът поради това трябва да стане по-дългосрочен и следователно 3) все по-силно трябва да господствува в сделките спекулативният елемент. Производството в голям мащаб и за отдалечени пазари хвърля целия продукт в ръцете на търговията; невъзможно е обаче капиталът на нацията да се удвои, та търговците сами да са в състояние да закупят със свой собствен капитал целия национален продукт и след това да го препродадат. Следователно кредитът тук е неизбежен — кредит, обемът на който нараства заедно с увеличаването на стойността на продукцията и сроковете на който се удължават в зависимост от увеличаващата се отдалеченост на пазарите за пласиране на стоките. Тук има взаимодействие. Развитието на производствения процес разширява кредита, а кредитът довежда до разширяване на промишлените и търговските операции.

Ако разглеждаме този кредит отделно от банкерския кредит, очевидно е, че той расте заедно с размерите на самия промишлен капитал. Заемният капитал и промишленият капитал тук са тъждествени; капиталите, дадени в заем, са стокови капитали, предназначени или за окончателно индивидуално потребление, или за възстановяване на постоянните елементи на производителния капитал. Следователно онова, което тук се представя като даден в заем капитал, винаги е капитал, намиращ се в определена фаза на процеса на възпроизводството, но преминаващ чрез покупката и продажбата от едни ръце в други, при което еквивалентът за него се заплаща от купу-

вача едва по-късно, в предварително уговорен срок. Така например памукът преминава срещу полица в ръцете на предача, преждата преминава срещу полица в ръцете на фабриканта на басма, басмата преминава срещу полица в ръцете на търговеца, от ръцете на когото срещу полица попада в ръцете на износителя, последният срещу полица я предава на търговец в Индия, който я продава, като в замяна купува индиго и т. н. По време на това преминаване от едни ръце в други памукът извършва своето превръщане в басма, басмата в края на краищата се транспортира в Индия, обменя се срещу индиго, което се докарва в Европа и там отново влиза в процеса на възпроизводството. Различните фази на процеса на възпроизводството имат като посредствуващо звено тук кредита, така че предачът не плаща в налични пари памука, фабрикантът на басма — преждата, търговецът — басмата и т. н. В първите актове на процеса стоката-памук преминава през различните фази на производството и това преминаване се опосредствува от кредита. Но щом памукът е получил в производството своята заключителна форма като стока, същият този стоков капитал преминава още само през ръцете на различните търговци, които го транспортират на отдалечен пазар и последният от тях го продава в края на краищата на потребителя, купувайки вместо него друга стока, която влиза или в процеса на потреблението, или в процеса на възпроизводството. Следователно тук трябва да различаваме два периода: в течение на първия с помощта на кредита се осъществяват действителните последователни фази в производството на дадения артикул; в течение на втория — само преминаването от ръцете на един търговец в ръцете на друг, където се включва и транспортът, т. е. осъществява се актът *С—П*. Но и тук стоката се намира винаги поне в акта на обръщението, следователно в известна фаза за процеса на възпроизводството.

И така, онова, което тук се дава в заем, никога не е незает капитал, а е капитал, който в ръцете на своя притежател трябва да промени своята форма, който съществува в такава форма, в която той за своя притежател е само стоков капитал, т. е. капитал, който трябва да извърши обратно превръщане, а именно, той преди всичко трябва поне да се превърне в пари. Така че тук с помощта на кредита се осъществява метаморфозата на стоката: не само *С—П*, но също така *П—С* и действителният процес на производството. Ако оставим настрана банкерския кредит, то изобилието на кредит в пределите на възпроизводственото кръгообръщение съвсем не означава изобилие на свободни капитали, предлагани в заем и търсещи рентабилно влагане, а означава заетост на голямо количество капитал в процеса на възпроизводството. И така, с помощта на кредита се осъществява тук: 1) колкото се отнася до промишлените капиталисти — преминаването на промишления капитал от една фаза в друга, връзката между намиращите се във взаимен допир и проникващи една в друга сфери на производството; 2) колкото се отнася до търговците — транспортът и преминаването на стоките от едни ръце в други до окончателната им продажба за пари или размяната им с друга стока.

Максимумът на кредита означава тук най-пълна заетост на промишления капитал в производството, т. е. крайно напрежение на неговата възпроизводителна сила, независимо от границите на потреблението. Тези граници на потреблението се разширяват от напрежението на самия процес на възпроизводството; от една страна, то увеличава потреблението на доходите от страна на работниците и капиталистите, от друга страна, то е тъждествено с напрежение на производственото потребление.

Докато процесът на възпроизводството протича непрекъснато и поради това обратният приток на капитала остава осигурен, този кредит е траен и се разширява, при което неговото разширение се опира върху разширението на самия процес на възпроизводството. Щом настъпи застой вследствие забавен обратен приток, препълнени пазари, спаднали цени, появява се излишък от промишлен капитал, но в такава форма, в каквато последният не е в състояние да изпълнява своите функции. Налице е маса от стоков капитал, но той не намира пласмент. Налице е маса от основен капитал, но поради застой на възпроизводството той в по-голямата си част се намира в бездействие. Кредитът се съкращава: 1) защото този капитал е незает, т. е. застоял се е в една от фазите на своето възпроизводство, защото той не може да извърши своята метаморфоза, 2) защото е подкопано доверието в непрекъснатото протичане на процеса на възпроизводството, 3) защото се намалява търсенето на тоя търговски кредит. Предачът, който съкращава своето производство и има на склад маса непродадена прежда, няма защо да купува памук на кредит. Търговецът няма защо да купува на кредит стоки, тъй като той има такива и без това повече от достатъчно.

И така, ако се наруши това разширение или дори само нормалното напрежение на процеса на възпроизводството, заедно с това се появява и недостиг от кредит; става по-трудно да се получат стоки на кредит. Искането за плащане в налични пари и предпазливостта в продаването на кредит са особено характерни за онази фаза на промишления цикъл, която следва след краха. А по време на самата криза, когато всеки има какво да продаде, но не може да продаде и в същото време трябва да продаде, за да плати, масата на капитала — не на свободния и търсещ пласиране, а на стеснения в процеса на своето възпроизводство капитал — е най-голяма тъкмо

когато е най-голям и недостигът на кредит (и затова е най-висок сконтовият процент за банкерския кредит). И фактически тогава вече вложеният капитал е масово незает, тъй като се е прекратил процесът на възпроизводството. Фабрики не работят, сурови материали се натрупват, готови продукти препълнят стоковия пазар. Ето защо във висша степен неправилно е подобно положение на работите да се приписва на недостиг на производителен капитал. Тъкмо през този период има излишък от производителен капитал отчасти в сравнение с нормалния, но в дадения момент съкратен мащаб на възпроизводството, отчасти в сравнение с намаленото потребление.

Да си представим, че цялото общество се състои само от промишлени капиталисти и наемни работници. Освен това да оставим настрана измененията на цените, които препятствуват на значителни части от целия капитал да се възстановяват съгласно своите средни съотношения и неизбежно трябва да предизвикват временни явления на всеобщ застой при онази всеобща зависимост между различните части на процеса на възпроизводството, каквато се развива особено чрез кредита. Да оставим настрана също така и фиктивните предприятия и спекулативните обороти, поощрявани от кредита. Тогава една криза би могла да се обясни само с несъразмерност на производството в различните отрасли и с несъразмерност между потреблението на самите капиталисти и тяхното натрупване. Но както стоят нещата, възстановяването на вложените в производството капитали зависи главно от потребителната способност на непроизводителните класи, докато потребителната способност на работниците е ограничена отчасти от законите на работната заплата, отчасти от това, че работниците си намират работа само докато могат да бъдат използвани с печалба за класата на капиталистите. Последната причина на всички действителни кризи си остава винаги бедността и ограничеността на потреблението на масите в сравнение със стремлението на капиталистическото производство да развива производителните сили така, като че ли граница на тяхното развитие е само абсолютната потребителна способност на обществото.

За действителен недостиг на производителен капитал, поне у капиталистически развитите нации, може да става дума само при всеобщи неурожаи било на главните хранителни средства, било на най-важните промишлени сурови материали.

Но към този търговски кредит се прибавя истинският паричен кредит. Взаимното кредитиране на промишлениците и търговците се преплита с паричните заеми, които те получават от банкерите и от паричните кредитори. При сконтирането на полиците заемът е само номинален. Фабрикантът продава своя продукт срещу полица и

сконтира последната при някой billbroker*. В действителност последният дава в заем само кредита на своя банкер, който от своя страна му дава в заем паричния капитал на своите вложители, каквито са самите промишленици и търговци, а също и работниците (чрез спестовните каси), както и получателите на поземлена рента и други непроизводителни класи. По този начин за всеки индивидуален фабрикант или търговец се избягва както необходимостта да има голям резервен капитал, така и зависимостта от действителния обратен приток на капитал. Но, от друга страна, отчасти поради манипулации с икономически полици, а отчасти поради стокови сделки само с целта да се фабрикуват полици, целият процес се усложнява до такава степен, че привидността на много солидно предприятие с непрекъснат обратен приток на капитали може спокойно да се запазва, след като в действителност обратният приток се постига само за сметка отчасти на измамени парични кредитори, отчасти на измамени производители. Ето защо предприятието винаги изглежда почти преувеличено здраво тъкмо непосредствено преди краха. Най-добро доказателство за това дават например „Reports on Bank Acts" от 1857 и 1858 г., където всички директори на банки, търговци, с една дума, всички поканени като вещи лица начело с лорд Оверстън се поздравяваха взаимно с цветущо и здраво развитие на работите — тъкмо един месец преди да избухне кризата през август 1857 г. И странното е, че тук в своята „History of Prices" се поддава отново и отново на тази илюзия при историческото описание на всяка отделна криза. Предприятията са винаги във висша степен здрави и работите вървят по най-блестящ начин, докато изведнъж се разразява крах.

Сега да се върнем към натрупването на паричния капитал.

Не всяко увеличаване на заемния паричен капитал показва действително натрупване на капитал или разширяване на процеса на възпроизводството. Това се забелязва най-ясно във фазата на промишления цикъл, непосредствено след преживяна криза, когато заемният капитал в големи количества лежи бездеен. В такива моменти, когато процесът на възпроизводството се съкращава (в английските промишлени райони след кризата от 1847 г. производството се съкрати с една трета), когато цените на стоките достигат най-ниската си точка, когато духът на предприемчивостта е парализиран, има ниско равнище на лихвения процент, което в

* — поличен посредник. *Ред.*

дадения случай показва само увеличаване количеството на заемния капитал тъкмо поради съкращението и парализираността на промишления капитал. При спадане на стоковите цени, намаляване на оборотите и съкращаване на капитала, вложен в работна заплата, се изискват, разбира се, по-малко средства за обръщение; от друга страна, след като са ликвидирани задграничните дългове отчасти чрез отлив на златото, отчасти чрез фалити, няма вече нужда от добавъчни пари за функцията като световни пари; най-сетне обемът на операциите по сконтирането на полиците се съкращава заедно със съкращаването на броя и на сумите на тези полици — всичко това е очевидно. Ето защо търсенето на заемен паричен капитал — било като средство за обръщение, било като платежно средство — се намалява (за нови капиталовложения още не става дума) и затова количеството на заемния капитал става сравнително обилно. Но същевременно, както ще бъде показано впоследствие, и предлагането на заемен паричен капитал при такива обстоятелства положително се увеличава.

Така, след кризата от 1847 г. имаше „съкращение на оборотите и голям излишък от пари" („Comm. Distress" 1847—1848. Evidence N 1664), лихвеният процент бе много нисък вследствие на „почти пълното унищожаване на търговията и почти пълната липса на възможност да се вложат пари" (пак там, стр. 45, № 231. Показание на Ходжсън, директор на Кралската банка в Ливерпул). Какви нелепости съчиняват тези господа (а Ходжсън при това е един от най-добрите), за да си обяснят това, се вижда от следната фраза:

„Затруднението (1847 г.) възникна вследствие на действително намаляване на паричния капитал в страната, което бе предизвикано отчасти от необходимостта да се заплаща в злато вносът от всички страни на света, отчасти от превръщането на оборотния капитал (floating capital) в основен" [пак там, стр. 39, № 466].

По какъв начин превръщането на оборотния капитал в основен може да намали паричния капитал на страната, съвсем не може да се разбере, тъй като например при строежа на железопътни линии, където главно се е влагал капитал по онова време, нито златото, нито банкнотите се употребяват като материал за правене на виадукти или за изготвяне на релси, а парите, получени срещу железопътните акции — доколкото те са се депозирвали просто като платежни вноски, — са функционирали подобно на всички други депозирани в банката пари и, както бе показано по-горе*, дори са увеличавали за известно време количеството на давания в заем паричен капитал; а доколкото парите действително са се влагали в строеж, те са циркулирали в страната като покупателно и платежно

* Виж настоящия том, част II, стр 9. *Ред.*

средство. Паричният капитал би могъл да бъде засегнат от превръщането на оборотния капитал в основен само доколкото основният капитал не е износен артикул, така че поради невъзможността на износа отпада и свободният капитал, който се образува от полученото за изнесени артикули, следователно отпадат и постъпленията в налични пари или в кюлчета. Но в разглеждания период и английски износни артикули в големи количества са лежали непродаваеми в складовете на задграничните пазари. При търговците и фабрикантите от Манчестер и други места, трайно вложили част от нормалния капитал на своите предприятия в железопътни акции и поради това попаднали при по-нататъшното водене на своите работи в зависимост от заемния капитал, действително техният floating capital беше фиксиран и те трябваше да понесат последиците от това. Но би било същото, ако те биха вложили капитал, принадлежащ на техните предприятия, но изтеглен из тях, не в железници, а например в мини, чиито продукти — желязо, въглища, мед и т. н. — сами представляват floating capital. — Действителното намаление на свободния паричен капитал поради неурожай, внос на зърнени храни и износ на злато естествено бе събитие, което нямаше нищо общо с железопътните спекулации.

„Почти всички търговски фирми бяха започнали повече или по-малко да изтощават своите предприятия, за да влагат парите си в железниците." [Пак там, стр. 42]. — „Толкова обширните заеми, дадени на железниците от търговските фирми, подбудиха последните да се опират твърде много на банките чрез сконтиране на полици за по-нататъшно водене на своите търговски работи." — (Същият Ходжсън, пак там, стр. 67.) „В Манчестер в резултат на железопътните спекулации мнозина претърпяха грамадни загуби" (*Р. Гарднер*, нееднократно цитиран в „Капиталът", кн. I, гл. XIII, 3, c^3 и други места; показание № 4884, пак там).

Главна причина за кризата от 1847 г. бе колосалното препълняне на пазара и безграничната спекула в търговията с източноиндийски стоки. Но и други обстоятелства доведоха до крах много богати фирми в този отрасъл:

„Те имаха обилни средства, но не можеха да ги направят ликвидни. Целият техен капитал бе обвързан в поземлена собственост на о. Маврикия или в индигови и захарни заводи. Когато те след това поеха задължения в размер 1 500 000 — 600 000 ф. ст., те нямаха свободни средства да си платят полиците и в края на краищата се оказа, че за да си платят полиците, те трябва да разчитат изцяло на кредита" (*Ч. Търнър*, крупен източноиндийски търговец в Ливерпул, № 730, пак там).

По-нататък имаме показанията на Гарднер (№ 4872, пак там):

„Веднага след сключването на китайския договор за страната се откриха толкова широки перспективи за колосално разширение на нашата търговия с Китай, че в добавък към всички наши вече съществуващи фабрики бяха построени множество крупни фабрики специално с цел да произвеждат най-много търсещи се на китай-

ския пазар памучни тъкани. — 4874. Как завърши тази работа? — С най-голямо разорение, което не се поддава на описание; аз не мисля, че за целия износ през 1844—1845 г. за Китай е било получено обратно повече от $^2/_3$ от цялата сума; тъй като чаят е главният артикул на обратния износ и тъй като нас ни обнадеждваха много, ние, фабрикантите, с увереност разчитахме на голямо понижение на митото върху чая."

И ето пред нас е наивно изразеното характерно кредо на английските фабриканти:

„Нашата търговия на чуждестранния пазар не се ограничава от способността на последния да купува стоките, а е ограничена тук, в нашата страна, от нашата способност да потребяваме продуктите, които получаваме в замяна срещу нашите промишлени изделия."

(Сравнително бедните страни, с които Англия търгува, биха могли, естествено, да заплатят и да потребят всякакво количество английски фабрикати, а ето че богатата Англия за съжаление не е способна да асимилира продуктите, получени в замяна срещу нейния износ.)

„4876. Аз отначало изнесох някои свои стоки, които бяха продадени със загуба от около 15 %; при това аз бях напълно убеден, че моите агенти ще закупят чай по такава цена, при която препродажбата тук ще даде печалба, достатъчно голяма за покриване на тази загуба; но вместо печалба аз търпях понякога загуба 25 и дори 50 %. — 4877. Изнасят ли фабрикантите за своя сметка? — Предимно; търговците, както се вижда, бързо се убедиха, че от тази работа нищо не излиза, и повече поощряваха фабрикантите към самостоятелно изпращане на продукти, отколкото сами вземаха участие в нея."

Напротив, през 1857 г. загубите и фалитите паднаха предимно върху търговците, тъй като този път фабрикантите им предоставиха да препълват чуждите пазари „за собствена сметка".

Паричният капитал може да се увеличи поради обстоятелството, че с разширението на банковото дело (виж по-долу примера на Ипсвич, където в течение на няколко години непосредствено преди 1857 г. влоговете на фермерите се учетвориха*) онова, което по-рано е било съкровище на частно лице или монетен запас, винаги се превръща за определен срок в заемен капитал. Такова нарастване на паричния капитал толкова малко изразява нарастване на производителния капитал, колкото например увеличаването на влоговете в лондонските акционерни банки, след като тези банки започнаха да плащат лихви върху влоговете. Докато мащабът на производството си остава неизменен, това нарастване предизвиква само изобилие на заемния паричен капитал в сравнение с производителния. Оттук ниското равнище на лихвата.

* Виж настоящия том, част II, стр. 39. *Ред.*

Когато процесът на възпроизводството отново достигне състоянието на разцвет, което предшествува прекомерното напрежение, то търговският кредит достига извънредно силно разширение, което в такъв случай действително има отново „здравата" основа на лесно постъпващи обратни притоци на капитал и на разширено производство. При такова състояние на работите лихвеният процент е все още нисък, макар и да превишава своя минимум. Това е единственият момент, когато наистина може да се каже, че ниският лихвен процент и следователно относителното обилие на заемния капитал съвпада с действително разширение на промишления капитал. Лесннината и равномерността на обратния приток на капитали, свързан с разширяването на търговския кредит, осигурява, въпреки засилилото се търсене, предлагането на заемен капитал и препятствува повишаването на равнището на лихвения процент. От друга страна, едва сега започват да играят забележима роля онези рицари на печалбата, които водят работите без запасен, дори и изобщо без всякакъв капитал и затова оперират всецяло с помощта на паричния кредит. Към това се прибавя и голямото нарастване на основния капитал във всички форми и откриването на маса нови крупни предприятия. Лихвата се повишава сега до своята средна височина. Своя максимум тя достига пак, когато се разразява новата криза, кредитът внезапно пресеква, платежите се прекратяват, процесът на възпроизводството се парализира и с гореспоменатите изключения наред с почти абсолютната липса на заемен капитал настъпва изобилие на бездеен промишлен капитал.

Следователно движението на заемния капитал, както се изразява в колебанията на лихвения процент, общо взето, протича в посока, обратна на движението на промишления капитал. Фазата, в която ниският, но превишаващ своя минимум лихвен процент съвпада с „подобряването" и с нарастващото след свършването на кризата доверие, и особено фазата, когато то достига своята средна величина — средата, еднакво отдалечена от минимума и максимума, — само тези два момента изразяват съвпадане на изобилен заемен капитал и голямо разширение на промишления капитал. Но в началото на промишления цикъл ниският лихвен процент съвпада със съкращаване, а в края на цикъла високият лихвен процент съвпада с изобилие на промишлен капитал. Ниският лихвен процент, съпровождащ „подобрението", свидетелствува, че търговският кредит само в малка степен се нуждае от банков кредит, тъй като все още стои на собствените си нозе.

С този промишлен цикъл работата стои така, че щом е даден първият тласък, едно и също кръгообръщение трябва периодично да се възпроизвежда[8]). В състоянието на депресия производството спада по-ниско от стъпалото, което то е достигнало в предшествуващия цикъл и за което сега е положена техническата основа. При разцвета — средния период — производството се развива по-нататък върху тази основа. През периода на свръхпроизводството и на мошеничествата то в най-висока степен напряга производителните сили отвъд капиталистическите граници на производствения процес.

Очевидно е от само себе си, че през периода на кризата не достигат платежни средства. Конвертабилността на полиците са заели мястото на метаморфозата на самите стоки и тъкмо в такова време толкова повече, колкото повече фирми са оперирали само на кредит. Невежествено и нелепо банково законодателство — като законите от 1844—1845 г. — може да засили паричната криза. Но никакво банково законодателство не може да премахне тази криза.

При такава система на производство, където всички взаимоотношения на процеса на възпроизводството почиват върху кредита, ако кредитът внезапно се прекрати и е валидно само плащането в налични пари, трябва очевидно да настъпи криза, необикновено голямо

8) {Както вече споменах на друго място [вж. настоящото издание, т. 23, стр. 37-38], от времето на последната голяма всеобща криза тук е настъпил известен обрат. Острата форма на периодичния процес с нейния досега десетгодишен цикъл е отстъпила, както изглежда, място на по-хроническа, по-дълготрайна, засягаща различните промишлени страни в различно време смяна на сравнително кратко, вяло подобрение на работите и сравнително дълга, неразрешаваща се депресия. Възможно е обаче да имаме пред себе си само увеличение на продължителността на цикъла. През детството на световната търговия, 1815—1847 г., промеждутъкът между последователните кризи е приблизително пет години; за времето от 1847 до 1867 г. цикълът е решително десетгодишен. Не се ли намираме в период на подготовка на нов световен крах с нечувана сила? За това, изглежда, говорят много неща. От времето на последната всеобща криза от 1867 г. са настъпили големи изменения. Колосалното разширение на съобщителните средства — океански параходи, железници, електрически телеграфи, Суецкия канал — за пръв път създадоха действително световния пазар. Наред с Англия, която по-рано бе монополизирала промишлеността, се появиха редица конкуриращи промишлени страни; за влагане на излишния европейски капитал във всички страни на света се отвориха безкрайно по-обширни и по-разнообразни области, така че капиталът се разпределя далеч повече и местната прекомерна спекула се преодолява по-лесно. Поради всичко това повечето от старите огнища на криза или поводи за криза са премахнати или са силно отслабени. Наред с това конкуренцията на вътрешния пазар отстъпва пред картелите и тръстовете, докато на външния пазар тя се ограничава от покровителствени мита, с които са се оградили всички големи промишлени страни с изключение на Англия. Но самите тези покровителствени мита не са нищо друго освен въоръжение за заключителната всеобща промишлена война, която ще трябва да реши въпроса за господството на световния пазар. По този начин всеки от елементите, които противодействуват на повтарянето на кризите от стария тип, носи в себе си зародиша на много по-грандиозна бъдеща криза. — *Ф. Е.*}

търсене на платежни средства. Затова на пръв поглед цялата криза се представя само като кредитна криза и парична криза. И наистина въпросът се заключава само в това, как да се превърнат полиците в пари. Но тези полици представляват в повечето случаи действителни покупки и продажби, чието разширение далеч отвъд пределите на обществената потребност лежи в края на краищата в основата на цялата криза. Обаче наред с това грамадна маса от тия полици представлява просто мошенически операции, които сега разкриват своя истински характер и се пукват; по-нататък, спекулации, предприети с чужд капитал и претърпели крах; най-после, стокови капитали, които са обезценени или дори съвсем не могат да бъдат продадени; или обратен приток на капитали, който никога вече не може да се осъществи. Цялата тази изкуствена система на насилствено разширяване на процеса на възпроизводството не може, естествено, да се оздрави с това, че някоя банка, например Английската банка, със своите книжни пари даде на всички спекуланти недостигащия им капитал и купи всички обезценени стоки по тяхната предишна номинална стойност. Впрочем тук всичко се представя в изопачен вид, тъй като в този книжен свят никъде не се показват реалната цена и нейните реални моменти, а фигурират само кюлчета звонкови пари, банкноти, полици, ценни книжа. Това става особено в центровете, където са струпани паричните сделки на страната, както например Лондон; целият процес става непонятен; вече помалко в производствените центрове.

Впрочем по повод на прекомерното изобилие на промишлен капитал, което се наблюдава по време на кризи, следва да се отбележи: стоковият капитал всъщност е същевременно и паричен капитал, т. е. определена стойностна сума, изразена в цената на стоката. Като потребителна стойност той е определено количество определени предмети за потребление и последните в момент на криза се оказват в излишък. Но като паричен капитал в себе си, като потенциален паричен капитал, той е подложен на постоянни разширения и съкращения. В навечерието и по време на кризата стоковият капитал в качеството си на потенциален паричен капитал се съкращава. За своите притежатели и техните кредитори (както и като гаранция на полиците и заемите) той представлява по-малко паричен капитал, отколкото през периода, когато е бил купен и когато са се извършвали основаните върху него сконтови и заложни операции. Ако именно такъв е смисълът на твърдението, че паричният капитал на дадена страна в период на депресия се намалява, то това е тъждествено с констатирането, че цените на стоките са спаднали. Впрочем такова рязко спадане на цените само уравновесява тяхното предишно надуто покачване.

Приходите на непроизводителните класи и на всички онези, които живеят от фиксирани доходи, остават в по-голямата си част неизменни през периода на надуването на цените, което върви ръка за ръка със свръхпроизводството и с прекомерната спекула. Ето защо тяхната потребителна способност относително намалява, а заедно с това намалява и способността им да възстановяват онази част от общата сума на възпроизводството, която нормално би трябвало да влезе в тяхното потребление. Дори ако номинално тяхното търсене остане неизменно, в действителност то намалява.

Относно вноса и износа е необходимо да се отбележи, че една след друга всички страни се въвличат в кризата, и тогава се оказва, че всички те, с малки изключения, са изнесли и са внесли премного и следователно *платежният баланс е неблагоприятен за всички*, така че в действителност работата не е до платежния баланс. Например Англия страда от отлив на златото. Тя е внесла премного. Но същевременно всички други страни са препълнени с английски стоки. Следователно те също са внесли премного или в тях са внесли премного. (Разбира се, има разлика между страната, която изнася на кредит, и страните, които малко или никак не изнасят на кредит. Затова пък последните внасят на кредит; а това не става само в случай, че стоките се изпращат там на консигнация[1].) На първо място кризата може да избухне в Англия, в страната, която най-много отпуска кредит и най-малко се ползва от такъв, тъй като платежният баланс, балансът на платежите, чийто срок е настъпил и които незабавно трябва да бъдат ликвидирани, за нея е *неблагоприятен*, макар общият търговски баланс да е *благоприятен*. Това последно обстоятелство се обяснява отчасти с отпускания от нея кредит, отчасти с масата на дадените от нея назаем капитали в чужбина, вследствие на което има голям обратен приток от стоки независимо от обратния приток, обусловен от същинските търговски операции. (Понякога кризата е започвала и в Америка, страната, която най-много от всички други се ползва от английски търговски и капиталов кредит.) Крахът в Англия, започващ и съпровождащ се с отлив на златото, уравнява платежния баланс на Англия отчасти посредством банкрутиране на нейните вносители (за което ще стане дума по-долу), отчасти с това, че в чужбина на евтини цени се пласира част от нейния стоков капитал, отчасти чрез продаване на чуждестранни ценни книжа, купуване на английски ценни книжа и т. н. Но идва редът на някоя друга страна. Платежният баланс за нея в дадения момент е бил благоприятен; но разликата в сроковете, която съществува в обикновено време между платежния и търговския баланс, сега отпада или във всеки случай се съкращава поради кризата: всички платежи трябва да бъдат извършени веднага. Същата история се повтаря сега и тук. В Англия сега има прилив на злато, в другата страна — отлив. Онова, което в една страна се проявява като свръхвнос, в другата се явява като свръхизнос, и обратно. Но свръхвнос и свръхизнос е имало във всички страни (ние говорим тук не за неурожаи и т. н., а за всеобща криза), т. е. имало е свръхпроизводство, на което са съдействували кредитът и съпровождащото последния всеобщо надуване на цените.

През 1857 г. кризата избухна в Съединените щати. Последва отлив на златото от Англия в Америка. Но щом надуването на цените в Америка престана, последва криза в Англия и отлив на златото от Америка в Англия. Същото произлезе между Англия и континента. Платежният баланс през период на всеобща криза е неблагоприятен за всяка нация, поне за всяка търговски развита нация, но този неблагоприятен платежен баланс винаги, както при стрелба по взводно, се наблюдава последователно у една нация след друга, когато ѝ дойде ред за плащане, и кризата, щом като избухне в някоя страна, например в Англия, сбива тия срокове в много кратък период. Тогава се изяснява, че всички тези нации едновременно са изнесли прекомерно (следователно са свръхпроизвели) и премного са внесли (следователно са свръхтъргували), че във всички тях цените са били прекомерно надути, а кредитът — свръхнапрегнат. И навсякъде произлиза еднакъв крах. Явлението на отлив на златото се забелязва след това във всички страни поред и именно със своята всеобщност доказва: 1) че отливът на златото представлява само явление на кризата, а не нейна причина, 2) че редът, в който той настъпва у различните нации, само показва кога за всяка от тях дохожда редът да приключи своите сметки с небето, кога у тях е настъпила кризата и нейните скрити елементи достигат до взрив.

За английските автори-икономисти е характерно — а заслужаващата да бъде спомената икономическа литература от 1830 г. насам се свежда главно до литература за currency*, кредита, кризите, — че те разглеждат износа на благородни метали през периода на кризата, въпреки изменението на валутния курс, изключително от гледна точка на Англия като чисто национално явление и съвсем си затварят очите пред факта, че когато тяхната банка през периода на кризата повишава лихвения процент, то и всички други европейски банки правят същото, и че ако днес в Англия се разнасят вопли по повод на отлива на златото, то утре те ще се разнесат в Америка, в други ден — в Германия и Франция.

През 1847 г. „бе нужно да се погасят текущите задължения на Англия" (главно за зърнени храни). „За нещастие, в по-голямата си част те се погасяваха чрез

* — паричното обръщение. *Ред.*

банкрутиране.“ (Богатата Англия си развърза ръцете с помощта на банкрутството по отношение на континента и Америка.) „А доколкото те не бяха ликвидирани чрез банкрутство, погасяваха ги чрез износ на благородни метали“ („Report of Committee on Bank Acts“, 1857).

И така, доколкото кризата в Англия се изостря от банковото законодателство, това законодателство е средство, с помощта на което през период на глад се измамват нациите, които изнасят зърнени храни, отначало по отношение на зърнените храни, а след това по отношение на парите за зърнените храни. Забрана на износа на зърнени храни през такова време представлява за страни, които сами повече или по-малко страдат от поскъпване, много рационално средство за борба против този план на Английската банка „да погасява задълженията“, предизвикани от вноса на зърнени храни, „посредством банкрутство“. Много по-добре е, ако производителите на зърнени храни и спекулантите загубят част от своята печалба в полза на страната, отколкото ако те загубят своя капитал в полза на Англия.

От казаното следва, че стоковият капитал, през време на криза и изобщо когато работите са в застой, в значителна степен губи свойството си да представлява потенциален паричен капитал. Същото важи за фиктивния капитал, за лихвоносните ценни книжа, доколкото те самите се обръщат на борсата като парични капитали. При повишаване на лихвата тяхната цена спада. Тя спада още и вследствие на общия недостиг на кредит, който заставя техните собственици да ги изнасят на пазара в големи количества, за да се сдобият с пари. Най-сетне, цената на акциите спада отчасти поради намаляването на доходите, за които тези акции са удостоверения, отчасти поради мошеническия характер на предприятията, които те доста често представляват.

През време на криза този фиктивен паричен капитал се намалява извънредно много и същевременно за неговите притежатели се намалява възможността да получават срещу него пари на пазара. Намаляването на паричните наименования на тези ценни книжа в курсовия бюлетин съвсем не засяга обаче действителния капитал, който те представляват, но твърде силно засяга платежоспособността на техните притежатели.

Глава тридесет и първа

ПАРИЧЕН КАПИТАЛ И ДЕЙСТВИТЕЛЕН КАПИТАЛ. II

(Продължение)

Ние все още не сме свършили с въпроса, в каква степен натрупването на капитала във формата на заемен паричен капитал съвпада с действителното натрупване, с разширяването на процеса на възпроизводството.

Превръщането на пари в заемен паричен капитал е много попроста история, отколкото превръщането на парите в производителен капитал. Но тук трябва да разграничаваме две неща:

1) простото превръщане на пари в заемен капитал;

2) превръщането на капитал или на доход в пари, които на свой ред се превръщат в заемен капитал.

Само при условието, посочено в последния пункт, може да има положително натрупване на заемен капитал, съвпадащо с действителното натрупване на промишления капитал.

1) ПРЕВРЪЩАНЕ НА ПАРИ В ЗАЕМЕН КАПИТАЛ

Ние видяхме вече, че е възможно натрупване, прекомерно изобилие на заемен капитал, свързано с производителното натрупване, само доколкото то е обратно пропорционално на последното. Това е налице в две фази на промишления цикъл, а именно, първо, в оня период, когато промишленият капитал в двете форми — като производителен и стоков капитал — намалява, следователно в началото на цикъла след кризата; и, второ, в периода, когато е започнало подобрението, но търговският кредит още малко прибягва до банков

кредит. В първия случай паричният капитал, който по-рано се е употребявал в производството и търговията, се явява като свободен заемен капитал; във втория случай той се явява като капитал, който намира приложение в увеличаващи се размери, но по много нисък лихвен процент, тъй като сега промишленият и търговският капиталист диктува условията на паричния капиталист. Излишъкът от заемен капитал в първия случай изразява застой на промишления капитал, във втория случай — сравнителна независимост на търговския кредит от банковия кредит, която почива върху безпрепятствения обратен приток на капитал, кратките срокове на кредита и преобладаващата работа със собствен капитал. Спекулантите, разчитащи на чужд кредитен капитал, още не са потеглили в поход; хората, работещи със собствен капитал, са още далеч от операциите, които се водят почти изцяло на кредит. В първата фаза изобилието от заемен капитал изразява пряката противоположност на действителното натрупване. Във втората фаза то съвпада с новото разширение на процеса на възпроизводството, съпровожда го, обаче не е негова причина. Изобилието от заемен капитал вече намалява, макар и само относително, в сравнение с търсенето. В двата случая на разширяването на действителния процес на натрупване благоприятствува обстоятелството, че ниската лихва, която в първия случай съвпада с ниски цени, във втория — с бавно растящи цени, увеличава онази част от печалбата, която се превръща в предприемаческа печалба. В още по-голяма степен това става при повишаване на лихвата до нейното средно равнище в периода на максималния разцвет, тъй като тук, макар лихвата и да се увеличава, все пак това става не пропорционално на печалбата.

От друга страна видяхме, че може да има натрупване на заемен капитал без всякакво действително натрупване, с помощта на чисто технически средства като разширяване и концентрация на банковото дело, икономично използване на резерва на обръщението или още на резервните фондове на принадлежащите на частни лица платежни средства, които вследствие на това постоянно се превръщат за кратки срокове в заемен капитал. Макар този заемен капитал, който поради това се и нарича още и текущ капитал (floating capital), да запазва винаги само за кратки периоди формата на заемен капитал (и сконтирането трябва да става само за кратки периоди), той постоянно прилива и отлива. Ако един го изтегля, то друг го донася. По тоя начин масата на заемния паричен капитал (ние говорим тук изобщо не за заеми за години, а само за краткосрочни заеми срещу полици и залог) в действителност расте съвсем независимо от действителното натрупване.

B. C. 1857. Въпрос 501. „Какво разбирате под floating capital?“ {Г-н Уегелин, управител на Английската банка:} „Това е капитал, който се употребява за парични заеми за кратки срокове... (502) банкноти на Английската банка... на провинциалните банки, и сумата на парите, намиращи се в страната. — {Въпрос:} Ако под floating capital разбирате активното обръщение {именно банкнотите на Английската банка}, то съдейки по показанията, които комисията има по този повод на свое разположение, в това активно обръщение не стават, както изглежда, много значителни колебания? {Обаче има голяма разлика кой именно е авансирал това активно обръщение: дали паричният кредитор или самият възпроизвеждащ капиталист. — Отговор на Уегелин:} Във floating capital аз включвам резервите на банкерите, в които се наблюдават значителни колебания.“

Това значи следователно, че са налице значителни колебания в онази част на влоговете, която банкерите не са употребили за заеми, но която фигурира като техен резерв и в по-голямата си част като резерв на Английската банка, където те са вложени. Най-сетне, същият този господин казва, че floating capital бил bullion, т. е. кюлчета и звонкови пари (503). Поразително е изобщо доколко друг смисъл и друга форма придобиват всички категории на политическата икономия в този кредитен жаргон на паричния пазар. Floating capital е тук израз за circulating capital*, което, разбира се, е съвсем друго нещо, и money** са capital, и bullion са capital, и банкноти са circulation***, и капиталът е a commodity****, и дългове са commodities*****, и fixed capital****** е пари, вложени в трудно продаваеми ценни книжа!

„Лондонските акционерни банки... увеличиха своите влогове от 8 850 774 ф. ст. през 1847 г. на 43 100 724 ф. ст. през 1857 г.... Данните и показанията, с които комисията разполага, позволяват да се направи заключение, че значителна част от тази грамадна сума е взета от източници, които по-рано не са могли да бъдат използувани за тази цел, и че обичаят да се открива сметка при банкера и да се депозират у него влогове се е разпрострял върху множество класи, които по-рано не са използували своя капитал (!) по такъв начин. Г-н Родуел, президент на асоциацията на провинциалните частни банки“ {за разлика от акционерните банки}, „делегиран от нея, за да дава показания пред комисията, съобщава, че в района на Инсвич сред арендаторите и дребните търговци от този окръг тази практика напоследък се е увеличила около четири пъти; че почти всички арендатори, дори и онези от тях, които плащат само 50 ф. ст. годишна аренда, имат сега влогове в банките. Масата на тия влогове си намира, разбира се, път за употреба в работа и гравитира особено към Лондон, центъра на търговската дейност, където тя преди всичко намира приложение в сконтиране на полици и в други заеми за клиентите на лондонските банкери. Обаче голяма част, от която банкерите непосредствено не се нуждаят, попадат в ръцете на billbroker'ите, които дават на банкерите в замяна на това търговски полици, вече сконтирани от тях за различни лица в Лондон и провинцията“ (B. C. 1858, p. V).

* — оборотен капитал. *Ред.*
** — пари. *Ред.*
*** — средства за обръщение. *Ред.*
**** — стока. *Ред.*
***** — стоки. *Ред.*
****** — основен капитал. *Ред.*

Когато банкерът дава заем на поличния посредник срещу полици, които този вече веднъж е сконтирал, фактически той ги пресконтира още веднъж, обаче в действителност много от тези полици вече са били пресконтирани от самите billbroker'и със същите пари, с които банкерът пресконтира полиците на поличния посредник, последният пресконтира нови полици. Ето до какво довежда това:

„Разширяването на фиктивния кредит бе създадено чрез сконтиране на икономически полици и чрез бланков кредит, което значително се улесняваше от начина на действие на провинциалните акционерни банки, които сконтираха такива полици и ги пресконтираха след това при billbroker' ите на лондонския пазар, при което се осланяха изключително на кредитоспособността на банката без оглед на другите качества на полиците" (пак там, стр. XXI).

Относно това пресконтиране и поощряване на кредитните спекулации с помощта на такова чисто техническо увеличаване на заемния паричен капитал интересно е следното място от „Economist"[5]:

В течение на много години в някои окръзи на страната натрупването на капитала {именно на давания в заем паричен капитал} ставаше по-бързо, отколкото той можеше да намери приложение, докато в други окръзи възможностите за неговото приложение растяха по-бързо, отколкото самият капитал. Докато в земеделските окръзи банкерите бяха лишени от възможност да вложат рентабилно и сигурно своите влогове по места, у банкерите от промишлените окръзи и търговските градове търсенето на техния капитал бе по-голямо, отколкото те можеха да предложат. Действието на тези различни условия в различните окръзи доведе през последните години до възникване и стремително бързо разширяване на нова категория фирми, заети с разпределението на капитала — фирми, които, макар и да се наричат обикновено billbrokers, в действителност са банкери от най-голям мащаб. Тези фирми се занимават с това, че като вземат за определен срок и с определени лихви излишния капитал от банкерите в такива окръзи, където този капитал не намира приложение, както и средствата на акционерните дружества и на големите търговски фирми, лежащи временно в бездействие, дават в заем получените по този начин пари с по-висока лихва на банките в онези окръзи, където търсенето на капитал е по-голямо, обикновено чрез пресконтиране полиците на техните клиенти. . . Така Ломбард стрийт[6] стана голям център, в който се извършва пренасяне на незаетия капитал от една част на страната, където той не може да намери полезно приложение, в друга, където има търсене на същия; това се отнася както до различните части на страната, така и до отделни лица, намиращи се в аналогично положение. Първоначално тези предприятия се ограничаваха почти изключително с кредити и със заеми срещу обикновени банкови гаранции. Но доколкото капиталът на страната бързо нарастваше и все повече и повече се икономизираше чрез учредяване на банки, фондовете, намиращи се на разположение на тези сконтови фирми, станаха толкова големи, че те преминаха към кредити, отначало срещу dock warrants (квитанции за стоки, които са на съхранение в доковете), а след това и срещу фактури, представляващи продукти, които още съвсем не са получени, но срещу които все пак често пъти, макар и не като общо правило, вече са се издавали полици на името на стоковите посредници. Тази практика скоро измени целия характер на английската търговия. Облекченията, давани по тоя начин от страна на Ломбард стрийт, усилиха извънредно много положението на стоковите посредници на Минсинг-Лейн[7], стоковите посредници на свой ред предоставиха всички предимства на търговците вносители; тези последните се възползваха от тях толкова широко, че докато преди 25 години заемът срещу

фактура или макар и срещу варант на стоки в доковете съвсем би подкопал кредита на един търговец, сега тази практика взе толкова всеобщ характер, че може да се разглежда като правило, а не като рядко изключение, както преди 25 години. Нещо повече, тази система се разпространи толкова широко, че в Ломбард стрийт големи суми се вземат срещу полици, издадени срещу намиращия се още на *корен* урожай в отдалечени колонии. Последицата от такива облекчения бе, че търговците вносители разшириха своите задгранични операции и вложиха своя текущ (floating) капитал, с помощта на който те работеха досега, в най-надеждни предприятия, в колониални плантации, които те могат само в нищожна степен или дори съвсем не могат да контролират. Така виждаме непосредственото сцепление на кредитите. Капиталът на страната, събран в нашите земеделски окръзи, се внася като влогове на малки суми в провинциалните банки и се централизира за приложение в Ломбард стрийт. Но той се използваше, първо, за разширяване на работите в нашите мини и промишлени окръзи посредством пресконтиране на полици на името на тамошните банки; второ, за осигуряване на големи облекчения на вносителите на задгранични продукти посредством отпускане на кредити срещу варант на стоки в доковете и срещу фактури, вследствие на което „законният" капитал на търговските фирми в задгранични и колониални предприятия се освобождава и може по този начин да се употребява за най-лошо приложение в отвъдокеански плантации" („Economist", [20 ноември] 1847, стр. 1334).

Това е „прекрасното" преплитане на кредитите. Селският вложител си въобразява, че влага само при своя банкер, въобразява си освен това, че ако банкерът дава кредит, то е само на познати нему частни лица. Но той няма ни най-далечна представа, че неговият банкер дава влоговете му на разположение на някой лондонски поличен посредник, чиито операции съвсем се изплъзват от контрола и на двамата.

Ние вече видяхме как големи обществени предприятия, например железопътно строителство, могат временно да увеличават заемния капитал, оставяйки за известни срокове на разположение на банкерите внасяните от акционерите суми до тяхното действително приложение.

—·—

Впрочем масата на заемния капитал е съвсем различна от количеството на средствата за обръщение. Под количество на средствата за обръщение ние разбираме тук сумата от всички налични и намиращи се в обръщение в дадена страна банкноти и металически пари, включително кюлчетата благородни метали. Част от това количество съставлява непрекъснато изменящият се по величина резерв на банките.

„На 12 ноември 1857 г. {датата на временното преустановяване действието на банковия акт от 1844 г.} запасът на Английската банка заедно с всички нейни отделения съставляваше общо само 580 751 ф. ст.; сумата на влоговете се равняваше в същото време на $22\,^1/_2$ милиона ф. ст., от които около $6\,^1/_2$ милиона принадлежаха на лондонските банкери" (B. A. 1858, p. LVII).

Колебанията на лихвения процент (като оставим настрана измененията, които се извършват в течение на по-продължителни периоди, и различията на лихвения процент в различните страни; първите са обусловени от измененията на общата норма на печалбата, вторите — от различията в нормите на печалбата и в развитието на кредита) зависят от предлагането на заемния капитал (като приемаме, че всички други обстоятелства, като например степента на доверието и т. н., са равни), т. е. на капитала, който се дава в заем във форма на пари, метални пари и банкноти; за разлика от промишления капитал, който като такъв, в стокова форма, се дава в заем посредством търговския кредит между самите агенти на възпроизводството.

И все пак масата на този заемен капитал е различна и независима от масата на парите в обръщение.

Ако например 20 ф. ст. бъдат дадени в заем пет пъти в един ден, то в заем е даден паричен капитал от 100 ф. ст., и това би означавало същевременно, че тези 20 ф. ст. най-малко 4 пъти са функционирали като покупателни или платежни средства; защото ако не е посредствуващата роля на купуването и плащането, така че 20 ф. ст. не биха представлявали най-малко четири пъти превърнатата форма на капитал (стока, включително и работна сила), то те биха съставили не капитал от 100 ф. ст., а само пет искове по 20 ф. ст.

За страни с развит кредит можем да приемем, че целият паричен капитал, който може да бъде употребен за заемни операции, съществува във форма на влогове в банките и у лица, които дават в заем пари. Това важи поне за сделките общо взето. При това в периоди на добро състояние на сделките, докато още не се е разразила спекула в същинския смисъл на думата, при лесен кредит и нарастващо доверие по-голямата част от функциите на обръщението се изпълнява чрез просто прехвърляне на кредита, без посредството на метални или книжни пари.

Самата възможност за голяма сума влогове при сравнително неголямо количество средства за обръщение зависи изключително от:

1) броя на покупките и платежите, изпълнявани от една и съща единица пари;

2) броя на нейните обратни възвръщания в банката като влог, при което нейната повторна функция на платежно и покупателно средство се осъществява посредством възобновено превръщане в банков влог. Например търговецът на дребно ежеседмично влага у своя банкер 100 ф. ст. в пари; банкерът изплаща с тях част от влога на фабриканта. Последният плаща с тях на своите работници; работниците плащат с тях на търговеца на дребно, който отново ги внася в банката. Вложените от търговеца на дребно 100 ф. ст. са

послужили по този начин, първо, за изплащане влога на фабриканта, второ, за плащане на работниците, трето, за плащане на самия търговец на дребно, четвърто, за да се вложи в банката нова част от паричния капитал на същия търговец на дребно; така че ако той самият не се ползва от вложените от него в банката пари, то след изтичането на 20 седмици неговият влог с помощта на едни и същи 100 ф. ст. ще достигне 2 000 ф. ст.

В каква степен този паричен капитал остава незает, показва само приливът и отливът на резервния фонд на банките. Оттук г. Уегелин, управител на Английската банка през 1857 г., заключава, че златото в Английската банка е „единственият" резервен капитал:

„1258. Според мен сконтовият процент фактически се определя от количеството на незаетия капитал в страната. Количеството на незаетия капитал е представено от резерва на Английската банка, който фактически е златен резерв. Ето защо, когато златото отлива, намалява и количеството на незаетия капитал в страната и вследствие на това се повишава стойността на останалата негова част." — [„Нюмарч"] „1364. Златният резерв на Английската банка е в действителност централният резерв или запасът от налични пари, въз основа на който се водят всички работи на страната... Именно върху този запас, или резервоар, винаги се отразява влиянието на задграничния валутен курс" („Report on Bank Acts", 1857).

Мащаб за натрупването на действителния, т. е. на производителния и стоковия капитал, дава статистиката на износа и вноса. И тук винаги се оказва, че за движещите се в десетгодишни цикли периоди на развитие на английската промишленост (1815—1870) максимумът на последния период на разцвет *преди* кризата всеки път се оказва минимум на най-близкия следващ период на разцвет, а след това се повдига до нов. много по-висок максимум.

Действителната или обявена стойност на продуктите, изнесени от Великобритания и Ирландия през 1824 г., която бе година на разцвет, съставляваше 40 396 300 ф. ст. С настъпването на кризата от 1825 г. размерът на износа спада по-ниско от тази сума и се колебае между 35—39 милиона годишно. При възобновяването на разцвета в 1834 г. той надминава предишното най-високо равнище, като се покачва на 41 649 191 ф. ст., и през 1836 г. достига новия максимум от 53 368 571 ф. ст. През 1837 г. той отново спада на 42 милиона, така че новият минимум стои вече по-високо от стария максимум и се колебае след това между 50 и 53 милиона. Възвръщането на разцвета повдига след това, през 1844 г., размерите на износа на $58^{1}/_{2}$ милиона, което отново далеч надминава максимума от 1836 г. През 1845 г. износът достига 60 111 082 ф. ст., след това спада на 57 милиона и нещо през 1846 г., почти 59 милиона през

1847 г., 53 милиона през 1848 г., повишава се през 1849 г. на 63½ милиона, през 1853 г. почти 99 милиона, през 1854 г. — 97 милиона, през 1855 г. — 94½ милиона, през 1856 г. — почти 116 милиона и през 1857 г. достига максимума от 122 милиона. През 1858 г. износът спада на 116 милиона, но вече през 1859 г. се повишава на 130 милиона, през 1860 г. почти 136 милиона, през 1861 г. — само 125 милиона (тук новият минимум е пак по-висок от предшествуващия максимум), през 1863 г. — 146½ милиона.

Същото би могло да бъде, разбира се, посочено и по отношение на вноса, който е показател за разширяването на пазара; тук имаме работа само с мащаба на производството. {Това важи за Англия, разбира се, само в епохата на фактически промишлен монопол; но то важи изобщо за цялата съвкупност на страните с модерна едра промишленост, докато световният пазар още се разширява. — *Ф. Е.*}

2) ПРЕВРЪЩАНЕ НА КАПИТАЛ ИЛИ НА ДОХОД В ПАРИ, КОИТО СЕ ПРЕВРЪЩАТ В ЗАЕМЕН КАПИТАЛ

Ние разглеждаме тук натрупването на паричния капитал, доколкото то не е израз на кратковременен застой в потока на търговския кредит или пък на икономичното използуване както на действително функциониращите средства за обръщение, така и на резервния капитал на агентите, заети във възпроизводството.

Освен тези два случая натрупване на паричен капитал може да възникне поради необикновен приток на злато, както бе през 1852 и 1853 г. вследствие откриването на нови златни мини в Австралия и Калифорния. Това злато се депозираше като влогове в Английската банка. Вложителите вземаха вместо него банкноти, които те не влагаха непосредствено след това в банки. По този начин количеството на средствата за обръщение се увеличи извънредно много. (Показания на Уегелин, B. C. 1857 № 1329.) Банката се стараеше да използва тези влогове, като понижи сконтовия процент на 2%. Натрупаната в банката маса злато в течение на шест месеца от 1853 г. се увеличи на 22—23 милиона.

Натрупването у всички капиталисти, които дават пари в заем, става, разбира се, винаги непосредствено в парична форма, докато видяхме, че действителното натрупване на промишления капитал се извършва обикновено чрез увеличаване елементите на самия производителен капитал. Следователно развитието на кредита и огромната концентрация на паричнозаемното дело в ръцете на големите банки трябва

вече сами по себе си да ускоряват натрупването на давания в заем капитал като различна от действителното натрупване форма. Това бързо развитие на заемния капитал е резултат от действителното натрупване, тъй като е следствие от развитието на процеса на възпроизводството, а печалбата, образуваща източника на натрупване за такива парични капиталисти, е само отбив от принадената стойност, която изтръгват капиталистите, занимаващи се с възпроизводство (и същевременно присвояване на част от лихвите от *чужди* спестявания). Заемният капитал се натрупва едновременно за сметка на промишлениците и на търговците. Ние видяхме, че в неблагоприятните фази на промишления цикъл лихвеният процент може да се покачи толкова високо, че той временно поглъща напълно печалбата на някои отрасли, поставени в особено неблагоприятни условия. Заедно с това спадат цените на държавните и на другите ценни книжа. Това е моментът, когато паричните капиталисти закупуват в големи количества обезценените ценни книжа, които в по-късните фази отново бързо се покачват до и над нормалното си равнище. Тогава тези ценни книжа отново се разпродават и по този начин се присвоява част от паричния капитал на публиката. Онази част от ценните книжа, която остава в ръцете на закупилите ги капиталисти, им носи по-високи лихви, тъй като са купени по намалена цена. Но цялата печалба, получавана от паричните капиталисти и превръщана обратно в капитал, те превръщат преди всичко в заемен паричен капитал. Следователно натрупването на последния като различно от действителното натрупване, макар и породено от него, се явява вече, щом разглеждаме само паричните капиталисти, банкерите и т. н., като натрупване на тази особена категория капиталисти. И то трябва да расте при всяко разширяване на кредитното дело, което съпровожда действителното разширение на процеса на възпроизводството.

Ако лихвеният процент е нисък, то това обезценяване на паричния капитал пада главно върху вложителите, а не върху банките. Преди развитието на акционерните банки в Англия $^{3}/_{4}$ от всички влогове лежаха, без да носят лихви. Макар и понастоящем за тях да се плаща лихва, последната е най-малко с 1% по-ниска от лихвения процент през даден ден.

Що се отнася до натрупването на пари от останалите категории капиталисти, ще оставим настрана онази част, която се влага в лихвоносни ценни книжа и се натрупва в тази форма. Ние разглеждаме само онази част, която се хвърля на пазара като заемен паричен капитал.

Тук имаме преди всичко частта от печалбата, която не се изразходва като доход, а е предназначена за натрупване, но за която

не се намира на първо време приложение в предприятието на самите промишлени капиталисти. Тази печалба съществува непосредствено в стоковия капитал, част от стойността на който тя съставлява, и заедно с него се реализира в пари. Ако тя (търговеца ние засега оставяме настрана, за него ще говорим отделно) не се превръща обратно в елементи на производството на стоковия капитал, то в течение на известно време тя трябва да остава във форма на пари. Тази маса расте заедно с масата на самия капитал дори и при намаляваща се норма на печалбата. Частта, която трябва да бъде изразходвана като доход, малко по-малко се потребява, но в промеждутъка образува във вид на влог заемен капитал у банкера. Така че дори и нарастването на частта на печалбата, разходвана като доход, се изразява в постепенно, постоянно повтарящо се натрупване на заемен капитал. Същото трябва да кажем и за другата част, предназначена за натрупване. И така, с развитието на кредита и на неговата организация дори и нарастването на дохода, т. е. на потреблението на промишлените и търговските капиталисти, се изразява в натрупване на заемен капитал. И това важи за всички доходи, доколкото те се потребяват малко по малко, следователно за поземлената рента, работната заплата в нейните висши форми, прихода на непроизводителните класи и т. н. Всички те за известно време вземат формата на паричен доход и следователно могат да бъдат превърнати във влогове, а с това и в заемен капитал. За всеки доход, безразлично дали е предназначен за потребление или за натрупване, щом той съществува в каквато и да било парична форма, важи, че е превърната в пари част от стойността на стоковия капитал, а следователно — израз и резултат на действителното натрупване, а не самият производителен капитал. Ако един предач е обменил своята прежда срещу памук, а частта, съставляваща доход — срещу пари, то действителното битие на неговия промишлен капитал е преждата, преминала сега в ръцете на тъкача или може би на индивидуалния потребител, и при това преждата — за възпроизводство или за потребление — е битие както на капиталовата стойност, така и на принадената стойност, която се съдържа в нея. Величината на принадената стойност, която се е превърнала в пари, зависи от величината на принадената стойност, която се съдържа в преждата. Но щом принадената стойност се е превърнала в пари, тези пари са само стойностното битие на тази принадена стойност. И като такова те стават момент на заемния капитал. За тази цел е нужно само те да бъдат превърнати във влог, ако не са вече дадени в заем от самия им собственик. Напротив, за да се превърнат обратно в производителен капитал, те трябва да са достигнали вече определена минимална граница.

Глава тридесет и втора

ПАРИЧЕН КАПИТАЛ И ДЕЙСТВИТЕЛЕН КАПИТАЛ. III

(Край)

Масата пари, подлежащи на такова обратно превръщане в капитал, е резултат на масовия процес на възпроизводството, но разглеждана сама по себе си, като заемен капитал, тя самата не е маса на възпроизводителен капитал.

Най-важното от предшествуващото изследване е, че разширяването на частта на дохода, предназначена за потребление (при което оставяме настрана работника, тъй като неговият доход е = на променливия капитал), преди всичко се представя като натрупване на паричен капитал. Следователно в натрупването на паричния капитал влиза един момент, който се различава съществено от действителното натрупване на промишления капитал; понеже частта от годишния продукт, предназначена за потребление, съвсем не се превръща в капитал. Част от нея *възстановява* капитал, а именно постоянния капитал на производителите на средства за потребление, но доколкото тя действително се превръща в капитал, тя съществува в натуралната форма на дохода на производителите на този постоянен капитал. Същите пари, които представляват доход, които служат като прости посредници на потреблението, редовно се превръщат за известно време в заемен паричен капитал. Доколкото тези пари представляват работна заплата, те са същевременно и парична форма на променливия капитал; а доколкото те възстановяват постоянния капитал на производителите на средства за потребление, те са паричната форма, която постоянният капитал временно приема, и служат за закупуване на натуралните елементи на този подлежащ на възстановяване постоянен капитал. Нито в едната, нито в другата форма те сами по себе си не изразяват натрупване; макар тяхната маса да

расте с разширяването на възпроизводствения процес. Обаче временно те изпълняват функцията на заемни пари, т. е. на паричен капитал. Следователно откъм тази страна натрупването на паричния капитал винаги трябва да отразява по-голямо натрупване на капитал, отколкото има в действителност, тъй като разширяването на индивидуалното потребление, защото е опосредствувано чрез пари, се явява като натрупване на паричен капитал, доставяйки паричната форма за действително натрупване, за пари, които откриват нови сфери за приложение на капитала.

И така, натрупването на заемния паричен капитал отчасти изразява само факта, че всички пари, в които се превръща промишленият капитал в процеса на своя кръгооборот, приемат формата не на пари, които агентите на възпроизводството *авансират*, а на пари, които те *заемат*; така че онова авансиране на пари, което трябва да става в процеса на възпроизводството, се представя като авансиране на заети пари. Фактически въз основа на търговския кредит един дава в заем на другиго онези пари, които са му нужни за процеса на възпроизводството. Но това приема такава форма, че банкерът, на когото част от агентите на възпроизводството дават в заем пари, на свой ред ги дава в заем на друга част от агентите на възпроизводството, при което този банкер се оказва в ролята на източник на блага и същевременно банкерите като посредници напълно вземат в свои ръце разпореждането с този капитал.

Остава ни само да посочим някои особени форми на натрупването на паричен капитал. Капитал се освобождава например вследствие на спадане на цените на елементите на производството, суровите материали и т. н. Ако промишленикът не може непосредствено да разшири своя възпроизводствен процес, то част от неговия паричен капитал се изтласква от кръгооборота като излишна и се превръща в заемен паричен капитал. Но освен това капиталът се освобождава в парична форма, особено у търговеца, когато настъпват прекъсвания в хода на работата. Ако търговецът е извършил редица операции и вследствие на такива прекъсвания може да започне нова редица операции едва по-късно, то реализираните пари представляват за него само съкровище, излишен капитал. Обаче в същото време те непосредствено представляват натрупване на заемния паричен капитал. В първия случай натрупването на паричния капитал изразява повторение на процеса на възпроизводството при по-благоприятни условия, действително освобождаване на част от по-рано заетия капитал, следователно възможност за разширяване на процеса на възпроизводството със същите парични средства. Във втория случай — просто прекъсване на потока на сделките. Но и в двата случая парите се превръщат в заемен паричен капитал, пред-

ставляват натрупване на последния, оказват влияние в еднаква степен върху паричния пазар и лихвения процент, макар че в първия случай това изразява по-благоприятни условия, във втория — препятствия за действителния процес на натрупването. Най-сетне, натрупване на паричен капитал се предизвиква от онези хора, които са си оправили работите и се оттеглят от възпроизводството. Колкото повече печалби са били постигнати в течение на промишления цикъл, толкова по-голям е броят на тези хора. Тук натрупването на заемния паричен капитал изразява, от една страна, действително натрупване (по неговите относителни размери), от друга страна, само размерите на превръщането на промишлените капиталисти в само парични капиталисти.

Що се отнася до другата част на печалбата, непредназначена за потребление като доход, тя се превръща в паричен капитал само ако не може да бъде непосредствено употребена за разширяване на работата в онази сфера на производството, в която е създадена. Последното може да произлиза от две причини. Или защото тази сфера е вече наситена с капитал. Или защото, за да може да функционира като капитал, натрупаната сума трябва най-напред да достигне известни размери, определяни от количествените отношения на новите вложения на капитал в това определено предприятие. Ето защо натрупаната сума се превръща отначало в заемен паричен капитал и служи за разширяване на производството в други сфери. При равни други условия масата на печалбата, предназначена за обратно превръщане в капитал, зависи от масата на цялата създадена печалба и следователно от разширяването на самия процес на възпроизводство. Ако пък това ново натрупване се натъква в своето приложение на трудности, на липса на сфери на приложение, ако следователно има препълване на отраслите на производството и прекомерно предлагане на заемен капитал, такова изобилие от заемен паричен капитал доказва само ограничеността на *капиталистическото* производство. Настъпващите след това кредитни машинации доказват, че няма положително препятствие за приложение на този излишен капитал. Но има препятствие вследствие на законите за нарастване на капитала, вследствие на границите, в които капиталът може да нараства като капитал. Излишъкът от паричния капитал като такъв не изразява непременно свръхпроизводство или нито дори само недостиг на сфери за приложение на капитала.

Натрупването на заемния капитал се състои просто в това, че парите се утаяват като пари, предназначени за заеми. Този процес е твърде различен от действителното превръщане в капитал; това е само натрупване на пари в такава форма, в която те могат да бъдат превърнати в капитал. Но това натрупване може, както бе изтък-

нато, да изразява моменти твърде различни от действителното натрупване. При постоянно разширяване на действителното натрупване това разширяване на натрупването на паричен капитал може да бъде отчасти негов резултат, отчасти резултат от моменти, които го съпровождат, но са съвсем различни от него, отчасти, най-сетне, дори резултат от прекъсвания на действителното натрупване. Вече само поради това, че натрупването на заемен капитал се разширява под влиянието на такива независими от действителното натрупване, но все пак съпровождащи го моменти, в известни фази на цикъла трябва винаги да е налице изобилие от паричен капитал и това изобилие трябва да се развива заедно с развитието на кредита. Заедно с това изобилие трябва същевременно да се усилва и необходимостта да се разшири процесът на производството извън неговите капиталистически граници: излишъчна търговия, излишъчно производство, излишъчен кредит. Същевременно това неизбежно се извършва във форми, които предизвикват обратно движение.

Що се отнася до натрупването на паричен капитал от поземлена рента, работна заплата и т. н. — излишно е да се спираме тук на този въпрос. Следва да се подчертае само моментът, че чрез разделението на труда в хода на развитието на капиталистическото производство действителното спестяване и въздържание (на събирачите на съкровища), доколкото то доставя елементи на натрупване, се предоставя на онези, които получават минимума от тези елементи и често пъти при това губят своите спестявания, както работниците при фалиране на банки. От една страна, промишленият капиталист не сам „спестява“ своя капитал, а се разпорежда с чужди спестявания пропорционално на величината на своя капитал; от друга страна, паричният капиталист превръща чуждите спестявания в свой капитал, а кредита, който капиталистите, занимаващи се с възпроизводство, си отпускат взаимно и който им се дава от публиката, превръща в източник за свое частно обогатяване. С това се руши и последната илюзия на капиталистическата система, че капиталът се пораждал от собствен труд и спестяване. Не само печалбата се състои от присвояване на чужд труд, но и капиталът, с помощта на който този чужд труд се привежда в движение и се експлоатира, се състои от чужда собственост, която паричният капиталист предоставя на разположение на промишления капиталист и за което той експлоатира последния на свой ред.

Остава ни да направим още няколко бележки относно кредитния капитал.

Колко често една и съща парична единица може да фигурира като заемен капитал всецяло, зависи, както бе показано по-горе, от това:

1) колко често тя реализира стокови стойности при продажба или плащане, следователно пренася капитал, както и от това, колко често тя реализира доход. Колко често тя преминава в други ръце като реализирана стойност, било капитал, било на доход, зависи очевидно от размера и броя на действителните обороти;

2) Това зависи от икономията на платежите и от развитието и организацията на кредитното дело;

3) най-сетне, от взаимното сцепление и бързината на действието на кредитите, така че парите, утаили се на едно място като влог, веднага отново се насочват към друго като заем.

Дори ако приемем, че формата, в която съществува заемният капитал, е изключително формата на действителните пари, злато или сребро — стоки, чието вещество служи за мярка на стойностите, — голяма част от този паричен капитал неизбежно ще бъде само фиктивна, т. е. титул на стойността, точно както стойностните знаци. Доколкото в кръгооборота на капитала функционират пари, те наистина за момент образуват паричен капитал, но не се превръщат в заемен паричен капитал, а или се обменят срещу елементите на производителния капитал, или пък се разплащат с тях като със средство за обръщение при реализиране на дохода и следователно те не могат за своя притежател да се превърнат отново в заемен капитал. А доколкото те се превръщат в заемен капитал и една и съща сума пари повторно представлява заемен капитал, ясно е, че те само в *един* пункт съществуват като металически пари; във всички други пунктове те съществуват само във формата на претенции върху капитал. Натрупването на тези претенции, съгласно предпоставката, произтича от действителното натрупване, т. е. от превръщането на стойността на стоковия капитал и т. н. в пари; но въпреки това натрупването на тези претенции или титули като такова е различно както от действителното натрупване, от което то се поражда, така и от бъдещото натрупване (новия производствен процес), което се опосредствува чрез даването на парите в заем.

Prima facie* заемният капитал винаги съществува във формата на пари[9], а по-късно във формата на право върху пари, тъй като

---

* — Отначало. *Ргд*

[9] В. А. 1857. Показание на банкера Туелс: „4516. Като банкер с капитал или с пари правите сделки? — Ние търгуваме с пари. — 4517. Как се внасят влоговете във вашата банка? — В пари. — 4518. Как се изплащат те? — В пари. — Следователно, може ли да се каже, че те са нещо друго освен пари? — Не.“

Овърстън (вж. гл. XXVI) постоянно бърка „капитал“ и „пари“. Стойност на парите означава у него и лихва, но само доколкото последната се определя от масата на парите, „стойност на капитала“ трябва да означава лихвата, доколкото тя се определя от търсенето на производителен капитал и от донасяната от него печалба. Той казва: „4140. Думата „капитал“ следва да се употребява предпазливо“. — 4148.

парите във вид на които той първоначално съществува, се намират сега в ръцете на заемателя в действителна парична форма. За кредитора заемният капитал се е превърнал в право за получаване на пари, в титул на собственост. Една и съща маса действителни пари може поради това да представлява твърде различни маси паричен капитал. Просто парите, безразлично дали те представляват реализиран капитал или реализиран доход, стават заемен капитал само поради акта на даването в заем, поради превръщането им във влог, ако се разглежда общата форма при развита кредитна система. Влогът е паричен капитал за вложителя. Обаче в ръцете на банкера той може да бъде само потенциален паричен капитал, който лежи без употребление в неговата каса, вместо да лежи в касата на собственика на тоя капитал[10])

Износът на злато от Англия означава намаляване количеството на парите в страната, което трябва, естествено, да предизвиква изобщо увеличено търсене на паричния пазар" {следователно, според него, не на капиталовия пазар}. — „4112. Колкото повече парите излизат от страната, толкова повече количеството им в страната се намалява. Това намаление на количеството на парите, които остават в страната, предизвиква повишаване стойността на тези пари" {първоначално според неговата теория това означавало повишение на стойността на парите като пари в сравнение със стойността на стоките, предизвикано от съкращението на обръщението, при което това повишение на стойността на парите се равнява следователно на понижението на стойността на стоките. Но тъй като междувременно дори и за него станало несъмнено, че масата на парите в обръщение *не* определя цените, то сега намалението на количеството на парите като средства за обръщение е за него причина за повишаване на тяхната стойност като лихвоносен капитал и следователно повишение на самия лихвен процент}. „И това нарастване на стойността на още оставащите пари задържа по-нататъшния им отлив и продължава, докато то не привлече обратно толкова пари, колкото са необходими, за да се възстанови равновесието." — Продължението за противоречията, в които изпада Овърстън — по-надолу.

10) Тук именно изпъква бърканицата, която се състои в това, че „пари" са и едното, и другото: и влогът като искане на платеж от страна на банкера, и депозираните пари в ръцете на банкера. Банкерът Туелс, давайки показания пред банковата комисия през 1857 г., привежда следния пример: „Аз започвам своята работа с 10 000 ф. ст. С 5000 ф. ст. купувам стоки и ги слагам в своя склад. Останалите 5000 ф. ст. депозирам у някой банкер като влог, за да се ползвам от тях при нужда. Но все пак аз разглеждам цялата сума като мой капитал, макар че от нея 5000 ф. ст. се намират във форма на влог или пари (4528)." Оттук възникват следните забавни дебати: „4531. Следователно вие сте предали вашите 5000 ф. ст. в банкноти на някого другиго? — Да. — 4532. Тогава този друг има влог от 5000 ф. ст. — Да, разбира се. — 4533. Но и вие имате влог от 5000 ф. ст.? — Съвършено вярно. — 4534. Той има 5 000 ф. ст. в пари и вие имате 5 000 ф. ст. в пари? — Разбира се. — 4535. Но това в края на краищата са само пари? — Не." — Бърканицата произлиза тук отчасти поради следната причина: *А*, който е направил влог от 5000 ф. ст., може да прави въз основа на тях искания, да се разпорежда с тях съвсем тъй, както ако тези пари биха се намирали още у него. В този смисъл те функционират за него като потенциални пари. Но всеки път, когато той се ползува от тях, той pro tanto [съответно] унищожава своя влог. Ако той из-

С нарастването на веществено богатство расте класата на паричните капиталисти; от една страна, расте броят и богатството на капиталистите, които се оттеглят от работа, на рентиерите; и, второ, подпомага се развитието на кредитната система, във връзка с което расте броят на банкерите, заемодавците, финансистите и т. н. С развитието на свободния паричен капитал се увеличава, както бе показано по-горе, масата на лихвоносните ценни книжа, на държавните ценни книжа, на акциите и т. н. Но заедно с това се увеличава и търсенето на свободен паричен капитал, при което борсовите спекуланти, които спекулират с тези ценни книжа, започват да играят главна роля на паричния пазар. Ако всички покупки и продажби на тези ценни книжа биха били само израз на действителни вложения на капитал, тогава бихме имали право да кажем, че те не могат да влияят върху търсенето на паричен капитал, тъй като ако *А* продава своите ценни книжа, то той извлича при това точно толкова пари, колкото *В* влага в ценните книжа. Между това дори и когато ценната книга наистина съществува, но не оня капитал (поне като паричен капитал), който тя първоначално е представлявала, тя винаги предизвиква pro tanto ново търсене на такъв паричен капитал. Но във всеки случай това е тогава паричен капитал, с който по-рано е разполагал *В*, а сега разполага *А*.

В. А. 1857 № 4886: „Ще бъде ли това, според вас, правилно указание на причините, които определят сконтовия процент, ако кажа, че той се регулира от количеството на намиращия се на пазара капитал, който може да бъде употребен за сконтиране на търговски полици, за разлика от други видове ценни книжа? — {Чепмен:} Не; аз се придържам към възгледа, че върху лихвения процент влияят всички лесно превръщащи се в пари лихвоносни ценни книжа (all convertible securities of a current character); би било неправилно въпросът да се ограничава само със сконтирането на полици, защото ако има голямо търсене на пари срещу {залог на} консоли или дори срещу съкровищни бонове, както това в голяма степен бе напоследък, и то срещу значително по-висок от търговския лихвен процент, би било абсурдно да се каже, че нашият търговски свят не се засяга от това; той се засяга твърде съществено от това." — „4890. Ако на пазара има добри и търсещи

тегля от банката действителни пари, при което неговите пари вече са дадени в нов заем — плаща му се не със собствените му пари, а с пари, вложени в банката от някой друг. Ако той плаща на *В* дълг с чек на името на своя банкер, при което *В* влага този чек у своя банкер и банкерът на вложителя *А* също така има чек на името на банкера на вложителя *В*, така че двамата банкери само си обменят чековете, то парите, вложени от *А*, са изпълнили два пъти парична функция: първо, в ръцете на оня, който е получил парите, вложени от *А*, и, второ, в ръцете на самия *А*. Другата функция се е състояла в погашение на вземания (вземането на *А* на името на своя банкер и вземането на последния на името на банкера на *В*) без посредството на пари. Тук влогът два пъти функционира като пари: един път като действителни пари и друг път — като право за получаване на пари. Простото право за получаване на пари може да замества пари само чрез уравняване на вземанията.

се ценни книжа, признавани от банкерите като такива, и ако собствениците искат да получат срещу тях пари, то това, без всякакво съмнение, ще окаже влияние върху търговските полици; аз не мога например да очаквам, че ще ми дадат срещу търговска полица пари с 5%, ако тези пари може същевременно да се дадат в заем срещу консоли и т. н. с 6%; същото влияние оказва това и върху нас; никой не може да иска от мен да сконтирам полицата му с $5^1/_2$%, когато аз мога да дам в заем своите пари с 6%". — „4892. Относно хората, които купуват за 2000 ф. ст., 5000 ф. ст. или 10000 ф. ст. ценни книжа като здраво капиталовложение, ние не ще кажем, че те оказват съществено влияние върху паричния пазар. Ако ме питате за лихвения процент на заеми срещу {залог на} консоли, то аз имам предвид хора, които извършват операции за стотици хиляди, така наречените джобери, които подписват за публични заеми на големи суми или ги купуват на пазара, а след това са принудени да държат тези ценни книжа, докато стане възможно да ги пласират с печалба; за тази цел тези хора трябва да вземат на заем пари."

С развитието на кредитното дело се създават големи концентрирани парични пазари като Лондон, които същевременно са главни пунктове на търговията с тези ценни книжа. Банкерите предоставят на разположение на шайката от такива търговци грамадните маси на паричния капитал на публиката и така расте тази пасмина играчи. „На фондовата борса парите обикновено са по-евтини, отколкото където и да било другаде", казваше през 1848 г. [Джеймс Морис] тогавашният управител на Английската банка, давайки показания пред тайния комитет на лордовете (C. D. 1848, 1848/1857, № 219).

При разглеждането на лихвоносния капитал бе вече показано, че средната лихва за повече или по-малко дълга редица години при равни други условия се определя от средната норма на печалбата — не на предприемаческия доход, който самият не е нищо друго освен печалбата минус лихвата.*

Също така бе посочено, че и за колебанията на търговската лихва — на лихвата, начислявана в пределите на търговския свят за сконтиране и заеми от капиталистите, които дават в заем пари — в хода на промишления цикъл настъпва фаза, когато лихвеният процент надминава своя минимум и достига средната висота (която той впоследствие надхвърля), при което това движение е резултат от повишаването на печалбата; по-подробно това ще бъде изследвано по-нататък.

Обаче необходимо е тук да направим две забележки.

Първо: Ако лихвеният процент в течение на продължително време се задържа високо (говорим за лихвен процент в дадена страна, например в Англия, където за повече или по-малко продължителен период средният лихвен процент е даден и намира израз и в лихвата, която се изплаща по заеми за повече или по-малко продължително време и която може да се нарече частна лихва), то

* Виж настоящия том, част I, стр. 390. *Ред.*

това prima facie доказва, че през този период нормата на печалбата е висока, макар че това още съвсем не доказва, че е висока и нормата на предприемаческия доход. Това последно различие повече или по-малко отпада за капиталисти, които работят предимно със собствен капитал; те реализират висока норма на печалбата, тъй като сами си плащат лихвата. Възможността за устойчиво висок лихвен процент — ние не говорим тук за фазата на същинската затрудненост — е дадена при висока норма на печалбата. Възможно е обаче тази висока норма на печалбата, след като се приспадне високият лихвен процент, да оставя само ниска норма на предприемаческия доход. Последният може да се съкращава, докато високата норма на печалбата остава неизменна. Това е възможно, защото щом веднъж са пуснати в ход предприятията, трябва да продължават на всяка цена. В разглежданата фаза много нещо се върши само с изключение на кредитен (чужд) капитал; и високата норма на печалбата на места може да бъде спекулативна, с надежди за в бъдеще. Висок лихвен процент може да се плаща при висока норма на печалбата, но при намаляващ се предприемачески доход. Тя може да се плаща — и това отчасти става в периоди на спекула — не от печалбата, а от самия взет в заем чужд капитал, което може да продължава известно време.

Второ: изразът, че търсенето на паричен капитал, а следователно и лихвеният процент, расте, защото нормата на печалбата е висока, не е тъждествена с това, че търсенето на промишлен капитал расте и поради това лихвеният процент е висок.

В периоди на криза търсенето на заемен капитал, а заедно с това и лихвеният процент, достига своя максимум; нормата на печалбата, а заедно с нея и търсенето на промишлен капитал, почти съвсем изчезва. В такова време всеки взема в заем само за да плаща, за да ликвидира вече поети задължения. Напротив, в периоди на ново оживление след криза заемен капитал се търси, за да се купува и за да се превръща паричният капитал в производителен или търговски капитал. И тогава той се търси или от промишления капиталист, или от търговеца. Промишленият капиталист го влага в средства за производство и в работна сила.

Растящото търсене на работна сила само по себе си никога не е основание за повишаване на лихвения процент, доколкото последният се определя от нормата на печалбата. По-висока работна заплата никога не е причина за по-висока печалба, макар че в отделни фази на промишления цикъл може да бъде една от неговите последици.

Търсенето на работна сила може да се повишава, защото експлоатацията на труда се извършва при особено благоприятни

условия, но повишаващото се търсене на работна сила и следователно на променлив капитал само по себе си не увеличава печалбата, а я намалява pro tanto. И все пак поради това може да нараства търсенето на променлив капитал, следователно и търсенето на паричен капитал, а това да повишава лихвения процент. Пазарната цена на работната сила се показва тогава по-високо от своята средна величина, работа намират повече от средния брой работници и едновременно расте лихвеният процент, тъй като при такива обстоятелства се повишава търсенето на паричен капитал. Повишаващото се търсене на работна сила оскъпява тази стока като всяка друга, повишава нейната цена, но не повишава печалбата, която се основава главно на относителната евтиния именно на тази стока. Но същевременно — при приетите обстоятелства — то повишава лихвения процент, понеже повишава търсенето на паричен капитал. Ако паричният капиталист, вместо да дава своите пари в заем, би се превърнал в промишленик, то сам по себе си фактът, че той трябва сега да плаща по-скъпо за труда, не би повишил неговата печалба, а би я снижил pro tanto. Общата конюнктура може да се сложи така, че печалбата му все пак да нараства, но съвсем не защото той заплаща труда по-скъпо. Обаче последното обстоятелство, доколкото то повишава търсенето на паричен капитал, е достатъчно, за да се повиши лихвеният процент. Ако по каквито и да било причини би се увеличила работната заплата при в други отношения неблагоприятна конюнктура, то нарастването на работната заплата би снижило нормата на печалбата, но би повишило равнището на лихвения процент в такава степен, в каквато то би увеличило търсенето на паричен капитал.

Онова, което Овърстън нарича „търсене на капитал“, ако оставим настрана труда, се състои само в търсене на стоки. Търсенето на стоки повишава тяхната цена било защото се повдига над средното, било защото предлагането спада по-ниско от средното. Ако например промишленият капиталист или търговецът трябва да плати сега 150 ф. ст. за същата маса стоки, за която той по-рано е плащал 100 ф. ст., тогава той ще трябва да заеме 150 ф. ст. вместо обикновените 100 ф. ст. и следователно при 5% ще трябва да плаща $7^1/_2$ ф.ст. лихва вместо предишните 5 ф. ст. Масата на плащаната от него лихва ще се увеличи, тъй като ще се увеличи масата на заетия капитал.

Опитът на г. Овърстън всецяло се свежда до това, да представи интересите на заемния и промишления капитал като тъждествени, докато неговият банков акт е пресметнат именно с оглед да се използва различието на тези интереси в полза на паричния капитал.

В случай че предлагането на стоки спада по-ниско от средното равнище, търсенето на стоки може и да не поглъща повече паричен капитал, отколкото преди. Налага се да се плаща същата, може би дори и по-малка сума за общата стойност на стоките, но за същата тази сума се получава сега по-малко количество потребителни стойности. В този случай търсенето на даван в заем паричен капитал си остава неизменно и следователно лихвеният процент не се повишава, макар че търсенето на стоката в сравнение с нейното предлагане, а поради това и цената на стоката, се повишава. Лихвеният процент може да бъде засегнат само ако нараства общото търсене на заемен капитал, а при горепосочените предпоставки случаят не е такъв.

Може обаче предлагането на известна стока да спадне по-ниско от средното равнище, както това става например при неурожай на зърнени храни, памук и т. н., но търсенето на заемен капитал да расте, тъй като се спекулира с оглед на още по-голямо повишение на цените, а най-простото средство да се повишат цените се състои в това, да се отстрани временно от пазара част от предлагането. Но за да се заплати купената стока, без тя да се продава, се доставят пари с помощта на търговските „полични операции“. В такъв случай нараства търсенето на заемен капитал и лихвеният процент може да се повиши в резултат на този опит да се попречи изкуствено на достъпа на стоката до пазара. По-високият лихвен процент изразява тогава изкуствено намаление на предлагането на стоков капитал.

От друга страна, търсенето на известен продукт може да нарасне, защото е нараснало неговото предлагане и цената на стоката е спаднала по-ниско от своето средно равнище.

В този случай търсенето на заемен капитал може да остане неизменно или дори да спадне, тъй като за същата сума пари може да се получи по-голямо количество стоки. Може обаче да настъпи и спекулативно образуване на запаси, отчасти за да се използва благоприятният момент за целите на производството, отчасти в очакване на по-късно повишение на цените. В този случай търсенето на заемен капитал може да нарасне и повишеният лихвен процент ще свидетелствува за капиталовложения за образуване на свръхзапаси от елементи на производителния капитал. Ние разглеждаме тук само търсенето на заемен капитал, доколкото върху него влияят търсенето и предлагането на стоковия капитал. Вече по-рано бе показано по какъв начин променящото се във фазите на промишления цикъл състояние на процеса на възпроизводството влияе върху предлагането на заемен капитал. Тривиалното положение, че пазарната норма на лихвения процент се определя от предлагането и търсенето на (заемен) капитал, Овърстън хитро смесва със своята

собствена предпоставка, според която заемният капитал е тъждествен с капитала изобщо, и се старае по този начин да превърне лихваря в единствения капиталист, а неговия капитал — в единствения капитал.

В период на притесненост търсенето на заемен капитал е търсене на платежни средства и нищо повече; то съвсем не е търсене на пари като покупателни средства. Лихвеният процент може да се повдигне при това много високо, независимо от това, дали реален капитал — производителен и стоков — има в излишък или пък е в недостатъчно количество. Доколкото търговците и производителите могат да дадат надеждни гаранции, търсенето на платежни средства е просто търсене на превратимо в *пари*; а доколкото не могат да дадат такива гаранции, следователно, доколкото авансирането на платежни средства доставя на капиталистите не само *паричната форма*, но и недостигащия им за платежи *еквивалент* в каквато и да било форма, дотолкова търсенето на платежни средства е търсене на *паричен капитал*. Това е пунктът, в който по въпроса за кризите са еднакво прави и неправи и двете противоположни мнения на общоразпространената теория. Всички, които твърдят, че съществува само недостиг на платежни средства, или имат предвид само лицата, които притежават bona fide* гаранции, или пък са толкова глупави, че приписват на банката силата и задължението да превръща чрез издаване на хартийки всички фалирали спекуланти в солидни, платежоспособни капиталисти. Онези, които казват, че съществува само недостиг на капитал, или се занимават само с игра на думи, тъй като в действителност в такова време поради изобилен внос и свръхпроизводство има винаги изобилие от *непревратим в пари* капитал, или пък говорят само за ония рицари на кредита, които действително са поставени в условия, когато не получават вече чужд капитал, за да стопанисват с него, и затова искат банката не само да им помогне да върнат загубения капитал, но и да им даде възможност да продължават спекулата.

Основа на капиталистическото производство е, че парите като самостоятелна форма на стойността противостоят на стоката; с други думи, че разменната стойност трябва да получи самостоятелна форма в парите, а това е възможно само когато определена стока става материал, в чиято стойност се измерват всички други стоки, че тя именно поради това става всеобща стока, стока par excellence противоположна на всички други стоки. Това трябва да се проявява в двояко направление, особено в капиталистически развитите нации, които в широки размери заместват парите, от една страна, с кредитни операции, от друга страна — с кредитни пари. В периоди на

* — несъмнени. *Ред.*

притесненост, когато кредитът се съкращава или съвсем се прекратява, парите внезапно абсолютно противостоят на всички стоки като единствено платежно средство и истинско битие на стойността. Оттук всеобщото обезценяване на стоките, трудността, дори невъзможността да се превърнат те в пари, т. е. в тяхната собствена чисто фантастична форма. Но, от друга страна, самите кредитни пари са пари само доколкото те в сумата на своята номинална стойност абсолютно заместват действителните пари. Заедно с отлива на златото става проблематична възможността те да се превърнат в пари, т. е. тяхното тъждество с действителното злато. Оттук принудителните мерки, повишаването на лихвения процент и т. н. с цел да се осигурят условията за обмяна срещу злато. Това може повече или по-малко да бъде доведено до крайност чрез погрешно законодателство, почиващо върху погрешни парични теории и натрапено на нацията от интересите на паричните търговци, на овърстъновци и компания. Но основата е дадена с основата на самия начин на производство. Едно обезценяване на кредитните пари (да не говорим вече за загубването на паричните им свойства — загубване впрочем само мнимо) би разклатило всички съществуващи отношения. Поради това стойността на стоките се принася в жертва, за да се осигури фантастичното и самостоятелно битие на тази стойност в пари. Като парична стойност тя е осигурена изобщо само докато са осигурени парите. Заради един—два милиона пари трябва следователно да бъдат принесени в жертва много милиони стоки. Това е неизбежно при капиталистическото производство и образува една от неговите прелести. При по-ранншни начини на производство това не се наблюдава, тъй като върху ограничената база, върху която се извършва тяхното движение, не се развиват нито кредитът, нито кредитните пари. Докато *общественият* характер на труда се явява като *парична форма на съществуване* на стоките, т. е. като *нещо* извън действителното производство, са неизбежни парични кризи, независими от действителните кризи или като тяхно изостряне. От друга страна, ясно е, че докато кредитът на дадена банка не е разклатен, тя в такива случаи чрез увеличаване на кредитните пари смекчава паниката, а чрез изтеглянето им увеличава паниката. Цялата история на съвременната промишленост показва, че ако производството вътре в страната би било организирано, то метал би се изисквал само за да се изплаща разликата по баланса на международната търговия, когато нейното равновесие в даден момент е нарушено. Че вътре в страната сега вече не се изискват маталически пари, показва преустановяването на плащането в златни пари от страна на така наречените национални банки, към което прибягват във всички крайни случаи като към единствено спасение.

При две лица би било смешно да се каже, че в своите сношения платежният им баланс е и против двете. Ако всеки от тях е и длъжник, и кредитор по отношение на другия и ако техните вземания не се уравняват взаимно, ясно е, че за остатъка единият ще е длъжник на другия. Но работата стои иначе, когато се касае за нации. И че тя стои иначе, признават всички икономисти, приемайки положението, че платежният баланс може да бъде благоприятен или неблагоприятен за дадена нация, въпреки че нейният търговски баланс в края на краищата трябва да се уравновеси. Платежният баланс се отличава от търговския баланс по това, че той е търговски баланс, плащането по който се пада в определено време. А кризите свеждат разликата между търговския и платежния баланс до кратък промеждутък от време; и известните явления, развиващи се в нацията, която е обхваната от криза и за която следователно сега настъпва падежът на плащането — тези явления вече сами по себе си предизвикват такова съкращение на периода, в течение на който трябва да бъде извършено уравнението на плащанията. Първо, изпращането на благородни метали, след това разпродаването по намалена цена на стоки на консигнация, изнасянето на стоки с цел да се пласират или да се добие срещу тях паричен кредит вътре в страната, повишаването на лихвения процент, прекратяването на кредити, спадането на ценните книжа, разпродаването на чуждестранни ценни книжа, привличането на чуждестранен капитал за влагане в тези обезценени ценни книжа, най-сетне, банкрутирането, което ликвидира маса вземания. При това често пъти метал се изпраща в страна, в която е избухнала кризата, тъй като полиците на нейно име са ненадеждни и като най-сигурно се представя плащането в злато и сребро. Към това се прибавя и обстоятелството, че по отношение на Азия всички капиталистически нации са обикновено едновременно нейни преки или косвени длъжници. Щом тези различни обстоятелства окажат своето пълно влияние върху другата заинтересована нация, веднага и у последната започва износ на злато и сребро, накратко, настъпва падежът на плащанията и същите явления се повтарят отново.

При търговския кредит лихвата, като разлика между цената на кредит и цената в брой, влиза в цената на стоките само доколкото сроковете на полиците са по-продължителни от обикновените срокове. В противен случай това не става. Това се обяснява с обстоятелството, че всеки с едната ръка получава такъв кредит, а с другата го дава. {Това не съвпада с моите наблюдения. — *Ф. Е.*} Доколкото обаче в тази форма тук се прилага сконтото, то се регулира не от такъв търговски кредит, а от паричния пазар.

Ако търсенето и предлагането на паричен капитал, определящи лихвения процент, биха били тъждествени с търсенето и предлагането на действителен капитал, както твърди Овърстън, то лихвата би трябвало едновременно да бъде и ниска, и висока в зависимост от това, каква стока се има предвид, или по отношение към една и съща стока в различни стадии (суров материал, полуфабрикат, готов продукт). През 1844 г. лихвеният процент на Английската банка се колебаеше между 4% (от януари до септември) и $2^1/_2$—3% от ноември до края на годината. През 1845 г. той бе $2^1/_2$, $2^3/_4$, 3% от януари до октомври, между 3 и 5% в последните месеци. Средната цена на памука fair Orleans* бе през 1844 г. $6^1/_4$ пенса, а през 1845 г. — $4^7/_8$ пенса. На 3 март 1844 г. запасът от памук в Ливерпул бе 627 042 бали, а на 3 март 1845 г. — 773 800 бали. Ако се съди по ниската цена на памука, то през 1845 г. лихвеният процент би трябвало да бъде нисък, което фактически се и наблюдаваше в течение на по-голямата част от този период. Но ако се съди по цената на преждата, то лихвата би трябвало да бъде висока, тъй като цените бяха относително, а печалбите абсолютно високи. От памук по 4 пенса за фунт през 1845 г. можеше с 4 пенса разходи по преденето да се изпреде прежда (№ 40 добър secunda mule twist**), която би струвала на предача следователно по 8 пенса и която той през септември и октомври 1845 г. би могъл да продаде по 10 1/2 и 11 1/2 пенса за фунт. (Виж по-долу показанията на Уайли.)

Целият въпрос се разрешава по следния начин:

Търсенето и предлагането на заемен капитал биха били тъждествени с търсенето и предлагането на капитал изобщо (макар че последната фраза е абсурдна; за промишленика или търговеца стоката е форма на неговия капитал и все пак той никога не се нуждае от капитал като такъв, а винаги само от специална стока като такава, купува я и я заплаща като стока — зърнени храни или памук — независимо от ролята, която стоката ще изиграе в кръгооборота на неговия капитал) само ако никой не даваше пари на заем, а вместо това отпускащите кредити капиталисти биха притежавали машини, сурови материали и т. н. и биха давали тази своя собственост в заем или под наем — тъй както сега се дават под наем къщи — на промишлените капиталисти, които сами са собственици на част от тези предмети. При такива обстоятелства предлагането на заемен капитал би било тъждествено с предлагане на елементи на производството на промишлените капиталисти или стоки на търговците. Но ясно е, че в този случай разпределението на печалбата между кредитора и заемателя изцяло би зависело преди всичко от

---

* Сорт памук. *Ред.*
** Сорт прежда. *Ред.*

отношението между капитала, даден в заем, и капитала, съставляващ собственост на оня, който го употребява.

Според думите на г. Уегелин (B. A. 1857) лихвеният процент се определя от „масата на незаетия капитал" (252); е „само индекс на масата на незаетия капитал, който търси приложение" (271); по-късно този незает капитал се нарича у него floating capital (485), при което под последния той разбира „банкноти на Английската банка и други средства за обръщение в страната, например банкнотите на провинциалните банки и съществуващата в страната монета... под floating capital аз разбирам и запасите на банките" (502, 503), а по-късно тук той отнася също и златото на кюлчета (503). Същият Уегелин казва, че Английската банка оказва силно влияние върху лихвения процент в периоди, „когато ние {Английската банка} фактически имаме в свои ръце по-голямата част от незаетия капитал" (1198), докато, според горецитираните показания на г. Овърстън, Английската банка „не е място за капитал". По-нататък Уегелин казва:

„По мое мнение сконтовият процент се регулира от количеството на незаетия капитал в страната. Количеството на незаетия капитал е представено от запаса на Английската банка, който фактически е металически запас. По тоя начин, ако запасът от благороден метал намалява, това намалява количеството на незаетия капитал в страната и следователно повишава стойността на оставащата негова част" (1258).

Дж. Стюарт Мил казва (2102):

„За да поддържа дееспособността на своето банково отделение, банката е принудена да прави всичко възможно, за да попълни запаса на това отделение; затова щом забележи, че настъпва отлив, тя трябва да си осигури запас или да съкрати сконтовите си операции, или да продава ценни книжа."

Запасът, доколкото се касае само до банковото отделение, е запас само за влоговете. Според овърстъновци банковото отделение трябва да действува просто като банкер, без да държи сметка за „автоматичното" издаване на банкноти. Но в периоди на действително затруднение Английската банка, независимо от запаса в банковото отделение, състоящ се само от банкноти, следи много зорко за състоянието на металическия запас и трябва да следи, ако не иска да претърпи крах. Защото в същата степен, в която изчезва металическият запас, изчезва и запасът от банкноти и г. Овърстън, който тъй мъдро устрои това посредством своя банков акт от 1844 г., би трябвало да знае това по-добре от всеки друг.

Глава тридесет и трета

СРЕДСТВАТА ЗА ОБРЪЩЕНИЕ ПРИ КРЕДИТНАТА СИСТЕМА

„Кредитът е велик регулатор на бързината на обръщението... Оттук е обяснимо защо периодът на остро притеснение на паричния пазар обикновено съвпада с наситено обръщение" („The Currency Theory Reviewed etc.", p. 65).

Това трябва да се разбира двояко. От една страна, всички методи за икономично използване на средствата за обръщение са изградени върху кредита. Но, от друга страна: да вземем за пример банкнота от 500 ф. ст. *A* я дава днес на *B* за изплащане на полица; *B* я внася в същия ден у своя банкер като влог; банкерът още през същия ден с нея сконтира полица за *C*; *C* я изплаща на своята банка, банката я дава на поличния посредник като аванс и т. н. Бързината, с която се обръща тук банкнотата, служейки за покупки и платежи, се обуславя от бързината, с която тя все отново и отново се възвръща при някого във формата на влог и след това пак преминава в други ръце във формата на заем. Простото икономизиране на средствата за обръщение достига най-високо развитие в клиринговата палата, в простата обмяна на полици, на които е дошъл падежът, и в преобладаващата функция на парите като платежно средство за уравняване на салда. Но самото съществуване на тези полици почива пак върху кредита, който промишлениците и търговците взаимно си отпускат. Ако се намалява тоя кредит, намалява се и броят на полиците, особено на дългосрочните, а следователно и ефикасността на този метод на уравняване. Тази икономия, състояща се в отстраняване на парите от оборотите и изцяло основана върху функцията на парите като платежно средство, която на свой ред се основава върху кредита (ние тук оставяме настрана по-голямото или по-малко развитие на техниката на кон-

централизацията на такива платежи), може да се осъществява само по два начина: насрещните вземания, представени в полици и чекове, или взаимно се погасяват от един и същ банкер, който само минава вземането от сметката на единия върху сметката на другия, или различните банкери ги уравняват помежду си[11]. Концентрацията на 8—10 милиона полици в ръцете на един поличен посредник, например на фирмата Овъренд, Гарней и К°, бе едно от главните средства да се разшири локално мащабът на такова погасяване на платежите. Посредством това икономизиране се повишава ефективността на средството за обръщение, доколкото се изисква по-малко количество от него само за изплащане на разликите по баланса. От друга страна, бързината на движението на парите, функциониращи като средство за обръщение (с което също се постига икономия), зависи изцяло от потока на покупките и продажбите, както и от сцеплението на платежите, доколкото последните се извършват един след друг в пари. Но кредитът обуславя и с това увеличава бързината на обръщението. Отделната монета може например да извърши само пет оборота и остава като просто средство за обръщение без посредството на кредита — по-дълго време във всеки отделни ръце, ако *A*, нейният първоначален притежател, прави покупка от *B*, *B* от *C*, *C* от *D*, *D* от *E*, *E* от *F*, и следователно нейното преминаване от едни ръце в други се предизвиква само от действителни покупки и продажби. Но ако *B* внесе парите, изплатени му от *A*, у своя банкер като влог, а банкерът ги даде на *C*, сконтирайки неговата полица, *C* направи покупка от *D*, *D* отново внесе пари като влог у своя банкер, последният ги даде в заем на *E*, който купи от *F*, то самата бързина на движението на парите като просто средство за обръщение (покупателно средство) е обусловена тук от няколко кредитни операции: от депозита на *B* у неговия банкер, от сконтовата операция на последния за *C*, от депозита на *D* у неговия банкер и от сконтовата операция на последния за *E* — следователно от четири кредитни операции. Без тези кредитни операции дадената монета не би извършила за даденото време една след друга пет последователни покупки. Обстоятелството, че парата е

---

[11]) Среден брой дни, в течение на който се е намирала в обръщение една банкнота:

Години	*Банкнота от 5 ф. ст.*	*10 ф. ст.*	*20—100 ф. ст.*	*200—500 ф. ст.*	*100 ф. ст.*
1792	?	236	209	31	22
1818	148	137	121	18	13
1846	79	71	34	12	8
1856	70	58	27	9	7

(Съставено от касиера на Английската банка Маршал в „Report on Bank Acts", 1857, Part II, Appendix, p. 300—301.)

преминавала от ръце в ръце — като влог и при сконтиране на полици — без посредството на действителни покупки и продажби, е ускорило нейното преминаване от ръце в ръце в редицата действителни покупко-продажби.

Току-що видяхме, че една и съща банкнота може да образува влогове у различни банкери. Също така тя може да образува различни влогове у един и същ банкер. Банкерът сконтира полицата на *B* с банкнотата, вложена от *A*, *B* плаща на *C*, *C* внася като влог същата банкнота на същия банкер, който я е дал.

При разглеждането на простото парично обръщение („Капиталът", кн. I, гл. III, 2) бе вече посочено, че масата на действително намиращите се в обръщение пари, приемайки бързината на обръщението и степента на икономията в платежите за дадени величини, се определя от цените на стоките и от количеството на сделките.[8] Същият закон важи и за обръщението на банкнотите.

В следващата таблица (B. A. 1858, p. XXVI) е указана за всяка година средната годишна сума на намиращите се в обръщение банкноти на Английската банка, доколкото те са се намирали в ръцете на публиката, при което са показани сумите от 5—10-фунтовите банкноти, от 20—100-фунтовите и от банкнотите с по-висока, 200—1000-фунтова номинална стойност; както и процентното отношение на всяка рубрика към общото количество на намиращите се в обръщение банкноти. Сумите са дадени закръглено в хиляди фунта стерлинги.

Години	*Банкноти от по 5—10 ф. ст.*		*Банкноти от по 20—100 ф. ст.*		*Банкноти от по 200—1000 ф. ст.*		*Всичко*
	ф. ст.	%	*ф. ст.*	%	*ф. ст.*	%	*ф. ст.*
1 844	9 263	45,7	5 735	28,3	5 253	26,0	20 241
1 845	9 698	46,9	6 082	29,3	4 942	23,8	20 722
1 846	9 918	48,9	5 778	28,5	4 590	22,6	20 286
1 847	9 591	50,1	5 498	28,7	4 066	21,2	19 155
1 848	8 732	48,3	5 046	27,9	4 307	23,8	18 085
1 849	8 692	47,2	5 234	28,5	4 477	24,3	18 403
1 850	9 164	47,2	5 587	28,8	4 646	24,0	19 398
1 851	9 362	48,1	5 554	28,5	4 557	23,4	19 473
1 852	9 839	45,0	6 161	28,2	5 856	26,8	21 856
1 853	10 699	47,3	6 393	28,2	5 541	24,5	22 653
1 854	10 565	51,0	5 910	28,5	4 234	20,5	20 709
1 855	10 628	53,6	5 706	28,9	3 459	17,5	19 793
1 856	10 680	54,4	5 645	28,7	3 323	16,9	19 648
1 857	10 659	54,7	5 567	28,6	3 241	16,7	19 467

И така, през периода от 1844 до 1857 г. общата сума на намиращите се в обръщение банкноти положително се е намалила, въпреки че търговският оборот, както показват цифрите за вноса и износа, се е повече от удвоил. Дребните банкноти от по 5 ф. ст. и от по 10 ф. ст. са се увеличили, както се вижда от таблицата, от 9 263 000 ф. ст. през 1844 г. на 10 659 000 ф. ст. през 1857 г. И това става едновременно с онова силно увеличение на златното обръщение, което именно бе налице тогава. Обратно, по-големите банкнотни стойности (от 200—1000 ф. ст.) са намалели от 5 856 000 през 1852 г. на 3 241 000 ф. ст. през 1857 г. Следователно едно намаление от повече от 2 1/2 милиона ф. ст. Тава се обяснява по следния начин:

„На 8 юни 1854 г. частните лондонски банкери допуснаха акционерните банки да участвуват в изграждането на клиринговата палата и наскоро след това бе уреден окончателният клиринг в Английската банка. Ежедневното уравняване на сметките се извършва чрез минаване по сметките, които различните банки имат в Английската банка. Чрез въвеждането на тази система станаха излишни по-големите банкноти, с които по-рано банките се ползваха за погасяване на взаимните сметки" (B. A. 1858, p. V).

Към какъв минимум се свежда използването на пари в търговията на едро, се вижда от таблицата, която е напечатана в „Капиталът", кн. I, гл. III, бел. 103[9] и която бе доставена на банковата комисия от фирмата Морисон, Дилон и К[0], една от ония най-големи лондонски фирми, дето един търговец на дребно може да закупи целия нужен му запас стоки от всякакъв вид.

Съгласно показанието на В. Нюмърч пред банковата комисия през 1857 г. (B. A. 1857) № 1741 за икономия на средства за обръщение са способствували още и други обстоятелства: пощенската такса от 1 пени, железниците, телеграфите, с една дума, подобряването на съобщителните средства; благодарение на всичко това Англия може понастоящем почти при същото банкнотно обръщение да прави пет и шест пъти по-големи обороти, отколкото по-рано. Същите причини силно са способствували за изтласкване от сферата на обръщението банкнотите, по-големи от 10 фунта. Тук също Нюмърч вижда естествено обяснение на това, че в Шотландия и Ирландия, където циркулират даже банкноти от по 1 ф. ст., банкнотното обръщение е нараснало почти с 31% (1747). Сумата на всички намиращи се в обръщение в Съединеното кралство банкноти, включително и банкнотите от по 1 ф. ст., съставлява, според думите му, 39 милиона ф. ст. (1749). Сумата на намиращото се в обръщение злато = на 70 милиона ф. ст. (1750). В Шотландия през 1834 г. имаше в обръщение банкноти, възлизащи на 3 120 000 ф. ст.; през 1844 г. — на 3 020 000 ф. ст.; през 1854 г. — на 4 050 000 ф. ст. (1752).

Вече оттук произтича, че от произвола на емисионните банки съвсем не зависи увеличението на броя на намиращите се в обръщение банкноти, докогато тези банкноти могат да бъдат във всяко време обменени срещу пари. {За необменяеми книжни пари тук изобщо не става дума; необменяеми банкноти могат да станат всеобщо средство за обръщение, когато те фактически се осигуряват с държавен кредит, както например понастоящем в Русия. Така че те подпадат под действието на посочените по-горе („Капиталът", кн. I, гл. III, 2, c: монетата — стойностен знак) закони, управляващи движението на необменяемите държавни книжни пари. — *Ф. Е.*}

Количеството на намиращите се в обръщение банкноти се подчинява на потребностите на оборота и всяка излишна банкнота веднага се възвръща в учреждението, което я е издало. Тъй като в Англия само банкнотите на Английската банка имат всеобщо разпространение като законно платежно средство, ние можем тук съвсем да пренебрегнем незначителното и изключително местно обръщение на банкнотите на провинциалните банки.

В своите показания пред банковата комисия през 1858 г. (B. A. 1858) г-н Нив, управител на Английската банка, казва:

„№ 947. (Въпрос:) Каквито и мерки да вземате, количеството банкноти в ръцете на публиката си остава, според думите ви, същото, т. е. приблизително 20 милиона ф. ст.? — В обикновено време за потребностите на публиката изглежда са нужни приблизително 20 милиона. В известни периодично повтарящи се времена на годината тази сума се повишава с 1 или 1 1/2 милиона. Ако публиката се нуждае от повече, тя може, както казах, винаги да ги получи от Английската банка. — 948. Вие казахте, че по време на паниката публиката не ви е позволявала да намалявате сумата на банкнотите; бихте ли обосновали това? — В периоди на паника публиката, както ми се струва, има пълна възможност да получава банкноти; и, разбира се, докато банката има задължения, публиката може по тези задължения да изтегля от банката банкноти. — 949. И така, изглежда, че по всяко време са необходими приблизително от 20 милиона ф. ст. в банкноти на Английската банка? — 20 милиона ф. ст. в банкноти в ръцете на публиката; тази сума се мени. Бива 18 1/2, 19, 20 милиона и т. н., но средно можете да кажете: 19—20 милиона."

Показанието на Томас Тук пред комисията на лордовете относно търговската криза (С. Д. 1848/57):

№ 3094. „Банката няма възможност произволно да увеличава количеството на банкнотите, намиращи се в ръцете на публиката; тя има възможност да намали количеството на банкнотите в ръцете на публиката, но само посредством една твърде насилствена операция."

И. Ч. Райт, в течение на 30 години банкер в Нотингам, след като изяснява обстойно, че провинциалните банки съвсем не са в състояние да запазват в обръщение по-голямо количество банкноти от онова, от което се нуждае и което иска публиката, казва за банкнотите на Английската банка (C. D. 1848/57):

№ 2844. „Не са ми известни никакви предели (на издаването на банкноти) за Английската банка, но всеки излишък на обръщението ще се превърне във влогове и по този начин ще вземе друга форма".

Същото важи и за Шотландия, където в обръщение се намират почти изключително книжни пари, тъй като тук, както и в Ирландия, са допуснати и еднофунтови банкноти и тъй като „the scotch hate gold"*. Кенеди, директор на една шотландска банка, заявява, че банките не били в състояние да намалят обръщението на своите банкноти, и е

„на мнение, че докато сделките вътре в страната изискват за своето осъществяване банкноти или злато, банкерите трябва да доставят толкова средства за обръщение, колкото е нужно за сделките — било по искане на своите вложители, или иначе . . . Шотландските банки могат да ограничат своите операции, но те не са в състояние да контролират издаването на банкноти" (пак там, № 3446, 3448).

Подобно Андерсон, директор на Union Bank of Scotland (пак там, № 3578).

„Препятствува ли системата на взаимно обменяне на банкноти {между шотландските банки} на прекомерно пускане на банкноти от страна на която и да е отделна банка? — Да; но ние имаме по-ефикасно средство, отколкото обмяната на банкноти" {която в действителност няма нищо общо с това, макар и да осигурява обръщението на банкнотите на всяка банка в цяла Шотландия}, „и това е всеобщ обичай в Шотландия — да има човек сметка в банката; всеки, който има каквито и да е пари, има и сметка в някоя банка и ежедневно внася там всички пари, от които той самият не се нуждае в даден момент, така че към края на всеки делови ден в банките са всички пари, с изключение на онези, които всеки има в джоба си".

Също така стои работата и в Ирландия, виж показанията пред същата комисия на управителя на Ирландската банка Макдонел и на директора на провинциалната банка в Ирландия Мъри.

Обръщението на банкнотите, не зависейки от волята на Английската банка, е в същата степен независимо и от състоянието на оня златен запас в хранилищата на банката, който осигурява обменяемостта на тези банкноти.

„На 18 септември 1846 г. банкнотното обръщение на Английската банка възлизаше на 20 900 000 ф. ст., а металическият ѝ запас съставляваше 16 273 000 ф. ст.; на 5 април 1847 г. в обръщение бяха 20 815 000 ф. ст., а металическият запас — 10 246 000 ф. ст. Следователно, въпреки износа на 6 милиона ф. ст. благороден метал, банкнотното обръщение ни най-малко не се е намалило" (J. G. Kinnear. „The Crisis and the Currency", London 1847, p. 5).

Обаче, разбира се, това важи само при условията, които господствуват понастоящем в Англия, а и там само доколкото законодателството не установи друго отношение между банкнотната емисия и металическия запас.

* „Шотландците мразят златото" *Ред.*

Следователно влияние върху количеството на намиращите се в обръщение пари — банкноти и злато — оказват само потребностите на самия ход на работите. Тук преди всичко следва да се вземат под внимание периодичните колебания, повтарящи се ежегодно, каквото и да е общото положение на работите, така че в течение на последните 20 години

„в определен месец обръщението достига високо равнище, в друг месец стои ниско, в трети определен месец то стои на средна точка" (Нюмърч, B. A. 1857, № 1650).

Така, всяка година през август няколко милиона, най-вече в злато, отиват от Английската банка във вътрешното обръщение за заплащане на разходите по урожая; тъй като тук главно става дума за изплащане на работни заплати, то в Англия банкнотите в дадения случай са малко приложими. До края на годината тези пари отново се стичат в банката. В Шотландия вместо соверени има почти само еднофунтови банкноти; затова тук в съответни случаи банкнотното обръщение се разширява с 3—4 милиона, именно два пъти в годината — през май и ноември; след 14 дни започва вече обратният приток и в течение на един месец той почти завършва (Андерсон, C. Д. 1848 /57, № 3595—3600).

Банкнотното обръщение на Английската банка изпитва освен това четири пъти в годината временно колебание във връзка с това, че всяко тримесечие се изплащат „дивидендите", т. е. лихвите по държавния дълг, за която цел отначало се изтеглят банкноти от обръщението, а след това отново се хвърлят сред публиката; но много бързо те пак се стичат обратно. Уегелин (B. A. 1857/, № 38) определя размерите на предизвиканото от това обстоятелство колебание на банкнотното обръщение на $2^{1}/_{2}$ милиона. Напротив, г. Чепмен, представител на прословутата фирма Оверенд, Гарней и К°, оценява предизвиканото от това обстоятелство нарушение на паричния пазар значително по-високо.

„Ако вие изтегляте от обръщението във вид на данъци 6 или 7 милиона, за да изплатите с тях дивидендите, то трябва да има някой, който да предостави през дадения промеждутък от време съответната сума" (B. A. 1857, № 5196).

Много по-значителни и по-продължителни са колебанията в размерите на намиращите се в обръщение средства, които съответствуват на различните фази на промишления цикъл. Ето какво казва за това един друг съдружник в същата фирма, достопочтеният квакер Семюел Гарней (C. Д. 1848/57, № 2645).

„В края на октомври (1847 г.) в ръцете на публиката имаше банкноти за 20 800 000 ф. ст. По онова време можеше само с големи трудности да се получат банкноти на паричния пазар. Причина за това бе всеобщото опасение, че вследствие ограниченията на банковия акт от 1844 г. не ще може да се получават банкноти в достатъчно количество. Сега {март 1848 г.} в ръцете на публиката се намират банкноти . . . на сума 17 700 000 ф. ст., но тъй като сега няма никаква търговска паника, това е много повече, отколкото е нужно. В Лондон няма нито един банкер или търгуващ с пари, който да няма повече банкноти, отколкото може да използва. — 2650. Сумата на банкнотите . . . извън Английската банка е съвсем недостатъчен показател за активното състояние на обръщението, ако наред с него не се вземе под внимание . . . състоянието на търговския свят и на кредита. — 2651. Ако понастоящем се чувствува, че при дадените размери на обръщението в ръцете на публиката има излишък от банкноти, това в значителна степен се обяснява със съвременното състояние на голям застой. При високи цени и оживление на работите същите тези 17 700 000 ф. ст. биха предизвиквали у нас чувство за недостиг.“

{Докато положението на работите е такова, че обратният приток на направените авансирания се извършва правилно и следователно кредитът остава непоколебан, разширяването и съкращаването на обръщението се регулира просто от потребностите на промишлениците и търговците. Тъй като златото, поне в Англия, не играе роля в търговията на едро и тъй като обръщението на златото, ако се оставят настрана сезонните колебания, може да се разглежда като доста постоянна величина за по-продължително време, то банкнотното обръщение на Английската банка е достатъчно точен показател за мащаба на тези промени. В период на затишие след криза има най-малко банкноти в обръщение; с новото оживление на търсенето нараства и потребността от средства за обръщение, която се увеличава заедно с нарастването на разцвета; масата на средствата за обръщение достига най-висока точка в период на прекомерно напрежение и на прекомерна спекула — тогава избухва кризата и изведнаж изчезват от пазара още в навечерието тъй обилните банкноти, а заедно с тях сконтьорите на полици, лицата, даващи заеми срещу залог на ценни книжа, купувачите на стоки. Английската банка се призовава на помощ, но и нейните сили скоро се изчерпват, банковият акт от 1844 г. я принуждава да ограничи обръщението на своите банкноти тъкмо в такъв момент, когато всички крещят за банкноти, когато стокопритежателите не могат да продадат и все пак трябва да плащат и са готови на всякакви жертви, само и само да получат банкноти.

„През време на паника — казва споменатият по-горе банкер Райт (пак там, № 2930) — страната се нуждае от двойно повече средства за обръщение, отколкото в обикновено време, тъй като банкерите и други лица си създават запаси от средства за обръщение.“

Щом избухне кризата, въпросът вече е само до платежните средства. Но тъй като за постъплението на тези платежни средства

всеки зависи от другите и никой не знае дали другият ще бъде в състояние да плати на падежа, настъпва истинско щурмуване на намиращите се на пазара платежни средства, т. е. на банкнотите. Всеки прикътва толкова банкноти, колкото успее да получи, и по този начин банкнотите изчезват от обръщението именно когато нуждата от тях е най-остра. За октомври 1847 г. Самуел Гърни {C. D. 1848/57, № 1116) оценява количеството на такива банкноти, прибрани под ключ в момента на паниката, на 4—5 милиона ф. ст. *Ф. Е.*}

В това отношение особено интересни са показанията на съдружника на Гърни, на споменатия по-горе Чепмен, пред банковата комисия през 1857 г. Аз предавам главното им съдържание в дадената връзка, макар че някои засегнати там пунктове ще изследваме едва по-късно.

Показанието на г. Чепмен гласи:

„4963. Не се колебая и да заявя, че не смятам за правилно паричният пазар да се намира във властта на който и да е индивидуален капиталист (каквито ги има в Лондон), който има възможност да предизвика колосален недостиг на пари и притеснение тъкмо когато обръщението е твърде ниско . . . Това е възможно . . . има не един капиталист, който може да изтегли от обръщението 1 или 2 милиона ф. ст. в банкноти, ако с това може да постигне някаква цел.“

4965. Един крупен спекулант може да продаде за 1 или 2 милиона консоли и по този начин да изтегли парите от пазара. Нещо подобно стана неотдавна и „предизвика крайно остра притесненост“.

4967. В такъв случай банкнотите, разбира се, са непроизводителни.

„Но това не е важно, щом се постига голяма цел: неговата голяма цел е да предизвика спадане на фондовите цени, да създаде безпаричие и той има пълна възможност да постигне това.“

Ето един пример: Веднаж на фондовата борса се появило силно търсене на пари; никой не знаел причината; някой се обърнал към Чепмен с молба последният да му даде заем от 50 000 ф. ст. със 7%. Чепмен бил поразен: неговият лихвен процент бил много по-нисък; той се съгласил. Веднага след това същият този човек се явил отново, взел нови 50 000 ф. ст. със $7^1/_2$%, след това 100 000 ф. ст. с 8% и изявил желание да заеме още по-голяма сума с $8^1/_2$%. Тогава даже Чепмен бил овладян от опасения. Впоследствие се установило, че значителна сума пари била внезапно изтеглена от пазара. Обаче, разказва Чепмен,

„аз все пак бях дал в заем значителна сума с 8%: опасявах се да отивам по-нататък; не знаех какво може да произлезе от това“.

Макар от 19 до 20 милиона ф. ст. банкноти повече или по-малко постоянно да се намират уж в ръцете на публиката, все пак не бива

да се забравя, че постоянно и значително се изменя отношението между онази част на тези банкноти, която действително се намира в обръщение, и онази тяхна част, която като резерв лежи неподвижно в банките. Ако този резерв е голям и следователно равнището на действителното обръщение е ниско, то от гледна точка на паричния пазар това означава, че сферата на обръщението е запълнена (the circulation is full, money is plentiful); ако резервът е малък, следователно действителното обръщение е запълнено, паричният пазар го нарича ниско (the circulation is low, money is scarce), т. е. малка е сумата на онази част, която представлява незает заемен капитал. Действително, независимо от фазите на промишления цикъл, разширение или съкращение на обръщението — при което обаче сумата, която се изисква от публиката, остава неизменна — има само вследствие на чисто технически причини, например в падежите за плащане на данъците или на лихвите по държавния дълг. Когато се плащат данъците, банкнотите и златото се стичат в Английската банка свръх обикновената мярка и фактически съкращават обръщението независимо от потребностите на последното. Обратното става, когато се изплащат дивидендите по държавния дълг. В първия случай се правят заеми в банката, с цел да се добият средства за обръщение. Във втория случай лихвеният процент в частните банки спада вследствие на временното увеличение на техните резерви. Това няма никакво отношение към абсолютната сума на средствата за обръщение; работата се касае само до банковата фирма, която фактически пуска тези средства в обръщение; за нея този процес представлява отчуждаване на заемен капитал и тя следователно слага в джоба си печалбата от тази операция.

В единия случай става просто временно преместване на намиращите се в обръщение средства, което Английската банка уравновесява, като кратко време преди изтичане на срока за плащане на тримесечните данъци или за изплащане на също тримесечните дивиденди дава краткосрочни заеми с намалена лихва; тези издадени по такъв начин свръх обикновеното банкноти отначало запълват недостига, който се получава вследствие на плащането на данъците, докато погасяването на посочените заеми незабавно възвръща на банката излишъка от банкноти, попаднал в ръцете на публиката от изплащането на дивидендите.

В другия случай ниското или високото равнище на обръщението означава винаги само друго разпределение на една и съща маса средства за обръщение между активното обръщение и влоговете, т. е. инструмента на заемите.

От друга страна, ако например поради притока на злато в Английската банка се увеличава броят на съответно издадените банкноти, последните облекчават сконтирането извън банката и се стичат назад във вид на платежи по заемите, така че абсолютната маса на намиращите се в обръщение банкноти се увеличава само за кратък срок.

Ако обръщението е пълно вследствие разширяване на работите (което е възможно и при сравнително ниски цени), то лихвеният процент може да е сравнително висок поради търсенето на заемен капитал, обусловено от растящата печалба и умножилите се нови капиталовложения. Ако равнището на обръщението е ниско вследствие съкращаване на работите и вследствие на по-голямата леснина в получаването на кредит, то лихвеният процент може да е нисък даже и при високи цени. (Виж показанието на Хъбърд.*)

Абсолютната величина на обръщението оказва определящо влияние върху лихвения процент само при притесненост. При това търсенето на разширено обръщение (като се остави настрана намалението на скоростта, с която се обръщат парите и с която едни и същи пари отново и отново се превръщат в заемен капитал) изразява или само търсене на средства за образуване на съкровища поради липсата на кредит, както това бе през 1847 г., когато отменяването на банковия акт не предизвика разширяване на обръщението, но се оказа достатъчно, за да се изкарат отново на бял свят прикътаните банкноти и да се хвърлят те в обръщение. Или пък при известни обстоятелства може действително да се изисква по-голямо количество средства за обръщение както през 1857 г., когато след отменяването на банковия акт обръщението за известно време действително нарасна.

А в други случаи абсолютната величина на обръщението не влияе върху лихвения процент, тъй като тя — ако приемем икономията и бързината на обръщението за постоянни, — първо, се определя от цената на стоките, количеството на сделките (при което обикновено един от тези моменти парализира действието на другия) и, най-сетне, от състоянието на кредита, а съвсем не определя последното, тъй като, второ, цените на стоките и лихвеният процент не се намират в необходима зависимост.

При действието на акта за банковата рестрикция (1797—1819)[10] имаше излишък от currency [средства за обръщение], лихвеният процент беше винаги много по-висок, отколкото по времето, когато бе възстановена размяната на банкнотите. По-късно с ограничаването на издаването на банкноти и с повишаването на камбиалните курсове то бързо спадна. През 1822, 1823, 1832 години общото равнище на обръщението бе ниско, лихвеният процент бе също така нисък. През

* Виж настоящия том, част II, стр. 93. *Ред.*

1824, 1825, 1836 г. равнището на обръщението беше високо, лихвеният процент се повиши. През лятото на 1830 г. обръщението достигна високо равнище, а лихвеният процент бе нисък. След откриването на нови местонахождения на злато паричното обръщение се разшири в цяла Европа, лихвеният процент се повиши. Следователно лихвеният процент не зависи от количеството на намиращите се в обръщение пари.

Различието между издаването на средства за обръщение и даването на капитал в заем се проявява най-добре в действителния процес на възпроизводството. Ние видяхме („Капиталът“, кн. II, отдел III) как се обменят различните съставни части на производството. Например променливият капитал веществено се състои от средствата за живот на работниците, от част от техния собствен продукт. Но той им е бил изплатен на части в пари. Капиталистът трябва да авансира тези пари и от организацията на кредитното дело много зависи дали той през следващата седмица ще е в състояние да изплати новия променлив капитал със същите пари, с които е плащал през предишната седмица. Същото се отнася и до актовете на обмяна между различните съставни части на целия обществен капитал, например между средствата за потребление и средствата за производство на средства за потребление. Парите за тяхното обръщение, както видяхме, трябва да бъдат авансирани от едната или двете обменящи страни. Парите остават след това в сферата на обръщението, но след завършване на обмяната винаги отново се възвръщат при оня, който ги е авансирал, тъй като те са били авансирани свръх неговия действително заест промишлен капитал (виж „Капиталът“, кн. II, гл. XX[11]). При развит кредит, когато парите се концентрират в ръцете на банките, последните са, поне номинално, онези, които ги авансират. Такова авансиране се отнася само до парите, намиращи се в обръщение. Това е авансиране на средства за обръщение, а не авансиране на капитали, привеждани в обръщение чрез тези средства.

Чепмен: „5062. Може да настъпи период, когато банкноти в голямо количество се намират в ръцете на публиката и все пак е невъзможно да се доставят.“

Пари има и през време на паниката; но тогава всеки се пази да ги превръща в заемен капитал, в заемни пари; всеки ги държи за в случай на действителна нужда за плащане.

„5099. Изпращат ли банките от селските окръзи своите свободни остатъци на вас и на други лондонски фирми? — Да. — 5100. От друга страна, сконтират ли при вас полици за своите търговски цели фабричните райони в Ланкашир и Йоркшир? — Да. — 5101. Така че по този път излишните пари от една част на страната могат да бъдат използвани за потребностите на друга част на страната? — Точно така.“

Чепмен твърди, че обичаят на банките да влагат излишния си паричен капитал за кратко време в покупка на консоли и съкровищни бонове започнал да се практикува по-рядко в последно време, откакто станало обичай да се дават в заем тези пари at call (от ден на ден, до поискване обратно във всяко време). Самият той смята покупката на такъв вид ценни книжа за своето предприятие във висша степен нецелесъобразна. Ето защо той влага парите в надеждни полици, за част от които ежедневно настъпва падежът, така че той винаги знае на какво количество свободни пари може да разчита във всеки даден ден. {5001—5005}.

Даже увеличението на износа се проявява — повече или помалко във всяка страна, особено пък в страната, която дава кредит — като растящо търсене на вътрешния паричен пазар, при което обаче това търсене започва да се чувствува като такова едва през време на притесненост. В периоди, когато износът расте, британските фабриканти издават срещу английски фабрикати, изпратени в чужбина за продан на комисионни начала, обикновено дългосрочни полици на името на експортни търговци (5126).

„5127. Не стои ли работата тъй, че съществува споразумение от време на вре-
ме да се възобновяват такъв вид полици? — {Чепмен.} Те държат от нас това в
тайна; ние не бихме приели такава полица. . . Разбира се, това може да се случва,
но за нещо подобно аз нищо не мога да кажа.“ {Невинният Чепмен.} — „5129. Ако
е налице голямо увеличение на износа, както той в течение само на миналата годи-
на се увеличи с 20 милиона ф. ст., не довежда ли това от само себе си до увели-
чено търсене на капитал за сконтиране на полици, представляващи този износ? —
Несъмнено. — 5130. Тъй като Англия като правило дава кредит в чужбина за це-
лия свой експорт, не може ли това да предизвиква поглъщане на съответен добав-
чен капитал за цялото време, докато трае този кредит? — Англия дава огромен кре-
дит, но в замяна на това тя получава кредит за нужните ѝ сурови материали. Аме-
рика винаги издава на наше име полици за 60 дни, други страни — за 90 дни. От
друга страна, ние даваме кредит; когато изпращаме стоки за Германия, този кре-
дит трае 2 или 3 месеца.“

Уилсон пита Чепмен (5131), не се ли издават полици на името на Англия срещу тези внасяни сурови материали и колониални стоки още едновременно с тяхното товарене и изпращане и не се ли получават те едновременно с товарителниците? Чепмен смята, че това е така, но не знае нищо за тези „търговски“ сделки и препоръчва да се запитат по-осведомени хора. — При износа за Америка, казва Чепмен, „стоките се символизират в транзита“; тази неразбранщина означава, че английският износител-търговец издава срещу стоките четиримесечна полица на името на една от големите американски банкови фирми в Лондон, а банката получава покритие от Америка. [5133].

„5136. Не се ли водят като правило търговските операции с отдалечени страни с помощта на търговци, които чакат възвръщане на своя капитал, докато не бъдат

продадени стоките? — Може би има толкова богати фирми, че могат да влагат в стоки своя собствен капитал, без да прибягват до заеми срещу стоките; обаче в повечето случаи тези стоки се превръщат в заеми посредством акцепти на известни фирми. — 5137. Такива фирми се намират в Лондон, Ливерпул. — 5138. И така, безразлично е дали трябва фабрикантът да изразходва своите собствени пари или пък той намира в Лондон или Ливерпул търговец, който му дава пари в заем; във всеки случай ние имаме работа с аванс, даден в Англия? — Точно така. Фабрикантът само в малко случаи има към това някакво отношение“ {всъщност през 1847 г. така бе почти във всички случаи}. „Търговецът на фабрикати, например в Манчестер, закупува стоки и ги изпраща в задморски страни с помощта на солидна лондонска фирма; щом лондонската фирма се е убедила, че е натоварено всичко съгласно условието, търговецът издава на името на лондонската фирма шестмесечна полица срещу тези изпращани за Индия, Китай или друга страна стоки; тогава в тази работа се включва банковият свят и му сконтира тази полица, така че по времето, когато търговецът трябва да плаща за купените от него стоки, той вече има пари, получени посредством сконтиране на тази полица. — 5139. Но и да има той тези пари, банкерът все пак е трябвало да ги авансира? — *Банкерът има полицата; банкерът е купил полицата;* той влага своя банков капитал в тази форма, във формата на сконтиране на търговски полици.“ {Следователно и Чепмен разглежда сконтирането на полици не като заем, а като покупка на стока. — *Ф. Е.*} — „5140. Обаче това все пак образува част от търсенето на лондонския паричен пазар? — Без съмнение; в това е съществената работа на паричния пазар и на Английската банка. Английската банка също така охотно приема такива полици, както и ние, тъй като тя знае, че това е добро влагане на пари. — 5141. Според това, как расте експортното дело, расте и търсенето на паричния пазар? — Според това, как нараства процъфтяването на страната, и ние {чепменовци} вземаме в него участие — 5142. И така, ако тези различни области на капиталовложение внезапно се разширят, то естествена последица е покачването на лихвения процент? — Без всякакво съмнение.“

5143. За Чепмен „не е съвсем ясно как така при нашия голям износ сме намирали такова широко приложение за златото“.

Достопочтеният Уилсон пита:

5144. „Не може ли да се дължи на това, че даваме по-големи кредити по нашия износ, отколкото получаваме по нашия внос? — Аз лично се съмнявам да е така. Ако някой дава за акцепт полица срещу манчестерска стока, изпратена за Индия, то не бива да се акцептира за по-малко от 10 месеца. Налага ни се във всеки случай да плащаме на Америка за нейния памук малко по-рано, отколкото получаваме платежи от Индия; но да се изясни какво влияние оказва това, не е тъй лесно. 5145. Ако ние, както това бе миналата година, имаме прираст на износа на манифактурни стоки с 20 милиона ф. ст., то преди това трябва да сме имали твърде значителен прираст на вноса на сурови материали {и вече в това се вижда тъждеството на излишъчния износ и излишъчния внос, на излишъчното производство и излишъчната търговия}, за да произведем това увеличено количество стоки? — Несъмнено. [5146] Ние трябва предварително да сме имали твърде значителен баланс, т. е. неизбежно в течение на това време балансът трябва да е бил против нас; но, общо взето, камбиалният курс в сделките с Америка е в наша полза и ние в течение на доста продължително време получавахме от Америка значителни количества злато.“

5148. Уилсон пита архилихваря Чепмен не разглежда ли той своята висока лихва като признак на голямо процъфтяване и високи

печалби. Чепмен, явно учуден от наивността на този сикофант, отговаря, разбира се, утвърдително, но същевременно той е достатъчно чистосърдечен, за да направи следната уговорка:

„За някои друг изход няма; те имат задължения, които са длъжни да изплатят, все едно дали това е доходно или не; но ако той (високият лихвен процент) трае дълго, това би свидетелствувало за разцвет“.

И двамата забравят, че то освен това може да свидетелствува, че, както бе през 1857 г., кредитът на страната се разклаща от странствуващите рицари, които могат да плащат високи лихви, тъй като ги плащат от чужд джоб (обаче при това те спомагат за определяне на лихвения процент за всички) и междувременно живеят на широка нога с оглед на очакваните печалби. Впрочем, тъкмо това може да достави за фабрикантите и т. н. действително доста доходна работа. Обратният приток на капитали поради системата на заеми става съвсем измамлив. С това се обясняват следните явления, които, доколкото работата се отнася до Английската банка, не се нуждаят от обяснение, тъй като Английската банка при висок лихвен процент сконтира при по-нисък процент, отколкото другите.

„5156. Аз мога да заявя — казва Чепмен, — че в настоящия момент, когато в толкова продължително време имахме висок лихвен процент, нашите сконтови суми достигат своя максимум.“ {Чепмен каза това на 21 юли 1857 г., няколко месеца преди краха.} — „5157. През 1852 г.“ {когато лихвата бе ниска} „те далеч не бяха толкова големи.“

Тъй като по онова време положението на работите действително бе още много по-нормално.

„5159. Ако на пазара имаше голям излишък на пари . . . и банковият сконтов процент беше нисък — у нас би се намалил броят на полиците . . . през 1852 г. бяхме в съвсем друга фаза: износът и вносът на страната бяха тогава съвсем несравними със сегашните. — 5161. При тази висока норма на сконтото ние сконтирахме за същата сума, както и през 1854 г.“ {Когато лихвата бе 5—5 1/2.}

В показанията на Чемпен е извънредно забавно, че хора от подобен сорт действително смятат парите на публиката за своя собственост и са уверени, че те имат право във всяко време да обменят сконтираните от тях полици срещу пари. Наивността на въпросите и отговорите е поразителна. На законодателството се вменява в дълг да осигури постоянна обмяна срещу пари на полици, акцептирани от крупни фирми; да се погрижи, щото Английската банка при всякакви обстоятелства да ги пресконтира на поличните посредници. А при това през 1857 г. трима такива полични посредници банкрутираха приблизително с 8 милиона и с нищожен в сравнение с тези дългове техен собствен капитал.

„5177. Искате ли с това да кажете, че според вас те {акцептите на бaринговци или лойдовци} трябва да подлежат на задължително сконтиране, както понастоящем банкнотите на Английската банка подлежат на задължителна размяна срещу злато? — Аз съм на мнение, че би било твърде плачевно, ако те не биха могли да бъдат сконтирани; би било във висша степен странно, ако някой би бил принуден да прекрати платежите, защото има акцепти от фирмите Смит, Пейн и К⁰ или Джонс, Лойд и К⁰ и не може да ги сконтира. — 5178. Но нима акцептът на Баринг не е задължение да се изплати известна сума пари, когато настъпи падежът на полицата? — Това е съвсем вярно; но господа баринговци, когато поемат такова задължение, както и всеки търговец, който поема задължение от този род, съвсем и не мислят, че ще им се наложи да го заплатят със соверени; те разчитат, че заплащането ще стане в Клиринговата палата. — 5180. Смятате ли, че трябва да се измисли някакъв механизъм, с помощта на който публиката да има право да получава пари преди падежа на полицата вследствие на това, че някой друг би бил длъжен да я сконтира? — Не, не акцептантът, но ако искате с това да кажете, че не трябва да имаме възможност да сконтираме търговски полици, то трябва да изменим целия ред на нещата. — 5182. И така, вие смятате, че тя {търговската полица} трябва да бъде превръщаема в пари също както банкнотата на Английската банка трябва да бъде разменяема срещу злато? — Именно така, при известни условия. — 5184. Вие значи мислите, че паричното обръщение трябва да бъде организирано така, че търговските полици с несъмнена солидност да се обменят срещу пари също тъй лесно, както и банкнотите? — Да, така мисля. — 5185. Вие не отивате обаче толкова далеч да твърдите, че Английската банка или който и да било трябва да бъде задължен със закон да ги обменя? — Аз във всеки случай отивам толкова далеч да твърдя, че щом ще съставяме закон, регулиращ паричното обръщение, трябва да вземем мерки, които да предотвратят възможността за настъпване на такова положение, когато безусловно солидни и правилни отечествени търговски полици не могат да бъдат обърнати в пари."

Това значи: обмяна на търговската полица по примера на обмяната на банкнотата.

„5190. Търговците на пари фактически представляват само публиката" — впоследствие заяви г. Чепмен пред асизите по делото Девисон. Виж „Great City Frauds"[12].

„5196. Всяко тримесечие (когато се изплащат дивидендите) е абсолютно необходимо да прибягваме до съдействието на Английската банка. Ако изтеглите от обръщение 6 или 7 милиона държавни приходи предвид на предстоящо изплащане на дивидендите, то трябва да има някой, който в промеждутъчното време да достави съответната сума." — (Следователно в тоя случай се касае за предлагане на пари, а не на капитал или на заемен капитал.)

„5169. Всеки, който познава нашия търговски свят, трябва да знае, че при такова положение на работите, когато съкровищните бонове не намират купувачи, когато облигациите на Остиндийската компания стават съвсем безполезни, когато най-добрите полици не могат да бъдат сконтирани, силна тревога трябва да господствува сред онези, чиято работа ги задължава незабавно, по просто искане, да плащат с приетите в страната средства за обръщение, а в такова положение се намират всички банкери. Получава се такъв резултат, че всеки удвоява своите резерви. И представете си сега как ще отекне това в цялата страна, ако всеки провинциален банкер — а такива има около 500 — ще трябва да възложи на своя лондонски кореспондент да му преведе 5000 ф. ст. в банкноти. Даже ако вземем за средно тази малка сума — което е вече абсурдно, — ще получим 2 1/2 милиона ф. ст., които трябва да бъдат изтеглени от обръщение. Как да бъдат заместени те?"

От друга страна, частните капиталисти и пр., разполагащи с пари, не ги дават с никаква лихва, защото, по примера на Чепмен, те разсъждават:

„5195. По-добре е да не получаваме никакви лихви, отколкото да не знаем дали ще получим парите, ако ни потрябват."

„5173. Нашата система е такава: ние имаме 300 милиона ф. ст. задължения, заплащането на които в монета, намираща се в обръщение в страната, може да бъде поискано в даден момент, а тази монета, ако я използваме цялата, съставлява 23 милиона ф. ст. или нещо подобно; нима такова положение на нещата не ни застрашава ежеминутно със сътресения?"

Оттук внезапното превръщане на кредитната система в монетарна система по време на кризи.

Като се остави настрана паниката вътре в страната в период на криза, за количество на парите може да става дума само доколкото се има предвид металът, световните пари. Но тъкмо тях изключва Чепмен — той говори само за 23 милиона *в банкноти*.

Същият Чепмен:

„5218. Първоначалната причина за разстройството в паричния пазар (през април и по-късно през октомври 1847 г.) беше без съмнение голямата маса пари, необходими за регулиране на валутния курс вследствие на извънредните размери на вноса през тази година."

Първо, този запас от пари на световния пазар бе сведен тогава до своя минимум. Второ, той служеше същевременно като осигуряване обмяната на кредитните пари, на банкнотите. Той изпълняваше по този начин наведнъж две съвсем различни функции, които обаче и двете произтичат от природата на парите, тъй като действителните пари винаги са пари на световния пазар, а кредитните пари винаги се опират на парите на световния пазар.

През 1847 г. без спиране действието на банковия акт от 1844 г.

„Клиринговите палати не биха били в състояние да се справят със своята работа (5221)".

Чепмен е имал все пак известно предчувствие за предстоящата криза.

„5236. Има известни положения на паричния пазар (и сегашното положение не е особено далеч от това), когато пари много трудно могат да се доставят и се налага да се прибягва до банката."

„5239. Що се отнася до сумите, взети от нас от банката в петък, събота и понеделник, 19, 20 и 22 октомври 1847 г., то в най-близката сряда бихме били само извънредно благодарни, ако бихме могли да получим обратно полиците; парите веднага започнаха да се стичат при нас обратно, щом премина паниката."

Във вторник, 23 октомври, действието на банковия акт бе преустановено и с това кризата бе сломена.

Чепмен смята (5274), че сумата на текущите полици на името на Лондон във всеки момент съставлява 100—120 милиона ф. ст. Тук не са включени местните полици на името на провинциални пунктове.

„5287. Макар че през октомври 1856 г. сумата на банкнотите, намиращи се в ръцете на публиката, нарасна на 21 155 000 ф. ст., все пак бе извънредно трудно да се получат пари; въпреки че в ръцете на публиката имаше толкова много, ние не можахме да се сдобием с тях."

Именно вследствие на тревогата, предизвикана от стесненото положение, в което известно време (март 1856 г.) се намираше Източната банка.

5290. Щом паниката премине.

„всички банкери, получаващи своята печалба от лихвата, започват да пускат в работа своите пари".

5302. Чепмен обяснява безпокойството при намаляване на банковия резерв не със страх за влоговете, а с това, че всички, които внезапно могат да се окажат в необходимост да платят големи парични суми, прекрасно знаят, че при притесненост на паричния пазар може да са принудени да се обърнат към банката като към последен източник на помощ, и

„ако банката има много малък резерв, тя няма да ни посрещне с радост, напротив".

Интересно е между впрочем как банковият резерв изчезва като фактическа величина. Банкерите държат отчасти у себе си, отчасти в Английската банка минимални суми за своите текущи работи. Поличните посредници държат „свободните банкови пари на страната" без резерв. И Английската банка има за осигуряване на задълженията по влоговете само резерва на банкерите и на други заедно с обществените влогове и т. н., който резерв тя допуска да слезе до най-ниската точка, например до 2 милиона ф. ст. По този начин с изключение на тези 2 милиона ф. ст. в книжни пари, в периоди на притесненост (а последната намалява резерва, тъй като банкнотите, постъпващи в замяна на намаляващия се метал, трябва да бъдат анулирани) цялата тази машинация няма никакъв друг резерв освен металическия запас и всяко намаление на последния поради отлив на злато засилва кризата.

„5306. Ако нямаше налице пари, за да се заплати разликата при уреждане на сметките в Клиринговата палата, според мен не би ни оставало нищо друго, освен да се съберем заедно и да извършим нашите платежи с първокласни полици, с полици на името на държавното съкровище, на името на фирмата Смит, Пейн и К° и т. н. — 5307. Следователно, в случай че правителството не е в състояние да ви снабди със средства за обръщение, вие сами бихте ги създали за себе си? — Но какво можем да направим ние? Идва публиката и взема от ръцете ни средството за обръщение; то не съществува вече. — 5308. И така, вие бихте извършили в Лондон само онова, което ежедневно се върши в Манчестер? — Точно така."

Много добър е отговорът на Чепмен на въпроса, който му задава Кейли (привърженик на Атвуд от бирмингамската школа[13]), имайки предвид Оверстъновата представа за капитала:

„5315. Пред комисията бе изказано мнение, че в период на притесненост, подобен на онзи през 1847 г., хората търсят не пари, а капитал; какво мислите вие по тоя повод? — Не ви разбирам; ние търгуваме само с пари; не разбирам какво искате да кажете. — 5316. Ако вие под това (под търговски капитал) разбирате сумата на собствените пари, които човек има в предприятието си, ако вие това наричате капитал, то това в повечето случаи съставлява само малка част от ония пари, с които той се разпорежда в своите работи посредством кредита, който му дава публиката", т. е. чрез посредничеството на чепменовци.

„5339. Липса на богатство ли означава, ако преустановяваме обмяната на банкнотите? — Съвсем не . . . не ни липсва богатство, но ние се движим в рамките на една крайно изкуствена система и ако имаме застрашително (superincumbent) огромно търсене на наши средства за обръщение, то могат да възникнат обстоятелства, които да ни попречат да получим тези средства за обръщение. Нима вследствие на това трябва да бъде парализирана цялата търговска дейност на страната? Нима трябва да затворим всякакъв достъп до работата? — 5338. Ако би възникнал въпросът, какво трябва да съхраним: обмяната на банкнотите или промишлеността на страната, аз зная какво трябва да се пожертвува."

Относно натрупването на банкноти „с цел да се изостри притесненото положение и да се извлече от последиците на това изгода" (5358) той казва, че такова явление лесно може да се случи. Три крупни банки биха били достатъчни за това.

„5383. Не ви ли е известно на вас като човек, запознат отблизо с големите обороти на нашата столица, че капиталистите използват тези кризи, за да извлекат огромни печалби от разорението на онези, които стават жертва на кризата? — В това не може да има съмнение."

И на г. Чепмен можем напълно да вярваме, макар че той в края на краищата си строши главата — в търговския смисъл на тая дума — при опита „да извлече огромни печалби от разорението на жертвите на кризата". Защото ако неговият съдружник Гарней казва: всяко изменение в хода на работите е изгодно за сведущия човек — то Чепмен казва:

„Едната част от обществото не знае нищо за другата; ето например фабрикантът, който експортира за континента или импортира своя суров материал — той нищо не знае за онзи, който оперира със златни кюлчета" (5046).

Така се случи, че един прекрасен ден самите Гарней и Чепмен се оказаха „несведущи" и претърпяха позорен банкрут.

Ние вече видяхме по-горе, че издаването на банкноти не винаги означава отпускане в заем капитал. Следващото по-долу показание на Тук пред комисията на лордовете по търговската криза от 1847 г. (С. Д. 1848/57) доказва само, че отпускането на капитал, даже когато се извършва от банката посредством издаване на нови банкноти, не означава непременно увеличаване количеството на намиращите се в обръщение банкноти.

„3099. Смятате ли, че например Английската банка би могла значително да разшири отпускането на заеми, без това да повлече след себе си увеличение на издаването на банкноти? Фактите, доказващи това, са в изобилие. Един от най-ярките примери е от 1835 г., когато банката използва вестиндийските влогове и заема от Остиндийската компания[14], за да увеличи отпускането на заеми на публиката; сумата на банкнотите, намиращи се в ръцете на публиката, в същото това време фактически понамаля ... Нещо аналогично се наблюдаваше и през 1846 г., по времето, когато се внасяха в банката железопътните влогове; ценните книжа [сконтирани и получени за гаранция] се повишиха приблизително на 30 милиона, което не оказа никакво значително влияние върху сумата на банкнотите в ръцете на публиката."

Но наред с банкнотите търговията на едро има друго и за нея много по-важно средство за обръщение: полиците. Г-н Чепмен ни показа колко съществено за правилния вървеж на работите е надеждните полици да се приемат за плащане винаги и при всякакви условия:

Таусфес Йонтов няма сила? Какво тогава има сила? Помощ! Помощ![15]

Как обаче се отнасят едно към друго двете тези средства за обръщение?

Джилберт казва относно това:

„Съкращаването на общата сума на банкнотното обръщение редовно увеличава общата сума на поличното обръщение. Полиците биват два вида: търговски полици и банкерски полици ... Щом се чувствува недостиг от пари, лицата, които дават в заем пари, казват: „пишете на наше име полица и ние ще я акцептираме", и ако някой провинциален банкер сконтира полица на едного от своите клиенти, той му изплаща не в налични пари, а дава своята собствена полица за 21 дни на името на своя лондонски агент. Тези полици служат като средство за обръщение" (J. W. Gilbart: „An Inquiry into the Causes of the Pressure etc." [London, 1840] p. 31).

В донякъде видоизменена форма това потвърждава и Нюмърч (В. А. 1857, № 1426):

„Няма зависимост между колебанията на количеството на намиращите се в обръщение полици и банкноти ... единственият повече или по-малко постоянен резултат е ... че щом на паричния пазар настъпи макар и нищожна притесненост, проявяваща се в повишение на сконтовия процент, размерите на поличното обръщение значително се увеличават, и обратно."

Обаче полиците, издадени в такива периоди, съвсем не са изключително краткосрочни банкови полици, за които споменава

Джилберт. Напротив: това са в по-голямата си част икономически полици, непредставляващи никаква действителна операция или представляващи операции, които са били предприети само за да могат да се издадат срещу тях полици; ние дадохме достатъчно примери за полици от единия и от другия вид. Поради това „Economist" (Уилсон), сравнявайки гарантираността на такива полици и банкноти, пише:

„Банкнотите, заплащани при предявяване, никога не могат да остават в излишък извън банката, тъй като излишъкът неизбежно би се стичал обратно в банката за разменяне; докато двумесечните полици могат да бъдат издадени в значителен излишък, тъй като няма средство за контролиране на тяхното издаване, докато не настъпи падежът, а до този момент те могат да бъдат вече отново заместени с други полици. За нас е съвсем непонятно защо една нация трябва да признава гарантираността на обръщението на полици, подлежащи на заплащане в бъдещ срок, и същевременно да подхвърля на съмнение едно обръщение на книжни пари, разменявани при предявяване" („Economist", [22 май] 1847, стр. 575).

Следователно количеството на намиращите се в обръщение полици, както и количеството на банкнотите, се определя изключително от потребностите на обръщението; през 50-те години в обикновено време в Съединеното кралство се намираха в обръщение наред с 39 милиона в банкноти около 300 милиона в полици, в това число 100—120 милиона само за Лондон. Размерът на обръщението на полиците не оказва влияние върху размера на обръщението на банкнотите и се подчинява на влиянието на последното само в периоди на недостиг на пари, когато нараства количеството на полиците и се влошава тяхното качество. Най-сетне, в момент на криза поличното обръщение съвсем отказва да служи; на никого не са нужни обещания за плащане, всеки иска плащане в брой; само банкнотата съхранява, поне досега в Англия, способността за обръщение, тъй като зад Английската банка стои нацията с цялото свое богатство.

Ние видяхме, че даже г. Чепмен, който през 1857 г. сам бе магнат на паричния пазар, горчиво се оплаква, загдето в Лондон има някои едри парични капиталисти, достатъчно силни, за да могат в известен момент да разстроят целия паричен пазар и по такъв позорен начин да пуснат кръв на по-дребните парични търговци. Така има няколко такива големи акули, които са в състояние значително да изострят притеснението, като продадат за 1—2 милиона консоли и като изземат по този начин от пазара съответно количество банкноти (и заедно с това свободния заемен капитал). За да се превърне чрез подобна маневра притеснеността в паника, би било достатъчно съвместното действие на три големи банки.

Най-голямата капиталова мощ в Лондон е, разбира се, Английската банка, която обаче поради своето положение на полудържавен институт няма възможност да проявява своето господство по толкова брутален начин. Въпреки това и тя — особено от времето на банковия акт от 1844 г. — знае достатъчно средства и начини да не си остави коня в реката.

Английската банка има капитал 14 553 000 ф. ст. и разполага освен това с около 3 милиона ф. ст. „остатъци", т. е. неразпределени печалби, както и с всички пари, които правителството получава като данъци и т. н. и трябва да се влагат в Английската банка, докато не стане нужда от тях. Ако се прибави тук още и сумата на останалите влогове (в обикновено време около 30 милиона ф. ст.) и на банкнотите, издавани без покритие, то ще се окаже, че Нюмърч дава още сравнително умерена преценка, когато казва (B. A. 1857, № 1889):

„Аз се убедих, че общата сума на фондовете, постоянно заети на {лондонския} паричен пазар, трябва да бъде определена приблизително на 120 милиона ф. ст.; и от тези 120 милиона Английската банка разполага с доста значителна част, с около 15—20%".

Доколкото банката издава банкноти, непокрити с металическо съкровище в нейните хранилища, тя създава стойностни знаци, които образуват не само средство за обръщение, но и известен добавъчен — макар и фиктивен — капитал за нея в размер на номиналната сума на тези непокрити банкноти. И този добавъчен капитал доставя на банката добавъчна печалба. — Уилсон пита Нюмърч (B. A. 1857):

„1563. Обръщението на собствените банкноти на дадена банка, т. е. средната тяхна сума, оставаща в ръцете на публиката, образува добавка към действуващия капитал на тази банка, нали? — Съвсем вярно. — 1564. И така, цялата тази печалба, която извлича банката от това обръщение, е печалба, произхождаща от кредита, а не от капитала, който банката действително притежава? — Съвсем вярно."

Същото важи естествено и за частните банки, които издават банкноти. В своите отговори № 1866—1868 Нюмърч разглежда две трети от всички тези издавани от частните банки банкноти (за последната трета тези банки са длъжни да имат металическо покритие) като „създаване на също толкова капитал", тъй като се спестява звънка монета за също такава сума. Печалбата на банкера вследствие на това може и да не бъде по-голяма от печалбата на други капиталисти. Но факт е, че банкерът извлича печалба от това национално спестяване на звънка монета. Обстоятелството, че национално спестяване се оказва печалба на частно лице, ни най-малко не шокира буржоазния икономист, тъй като печалбата е изобщо присвояване на национален труд. Може ли да има нещо по-нелепо, отколкото например Английската банка от 1797—1817 година, чиито банкноти

се ползваха с кредит само благодарение на държавата и която заедно с това заставя държавата, следователно публиката, да плаща във форма на лихви по държавни заеми дадената ѝ пак от държавата сила да превръща тези банкноти от ценни книжа в пари и след това да ги дава **в** заем на държавата?

Банките имат впрочем и други средства да създават капитал. Според същия Нюмърч провинциалните банки имат, както вече бе споменато по-горе, обичай да изпращат своите излишни фондове (т. е. банкноти на Английската банка) на лондонски полични посредници, които в замяна на това им изпращат сконтирани полици.

С тези полици банката обслужва своите клиенти, тъй като тя се придържа към правилото да не изпуска от ръцете си полиците, които тя е получила от своите местни клиенти, за да не станат известни деловите операции на тези клиенти в техния окръг. Тези получени от Лондон полици служат не само за да бъдат те предавани на клиенти, на които предстои да направят преки платежи в Лондон, ако не предпочетат да поискат от банката собствен превод на името на Лондон; полиците служат освен това, за да се извършват платежи в провинцията, тъй като индосаментът на банкера им осигурява местен кредит. По този начин те, например в Ланкашир, са изтласкали от обръщението всички собствени банкноти на местните банки и в значителна степен банкнотите на Английската банка (пак там, 1568—1574).

Ние виждаме по тоя начин как банките създават кредит и капитал: 1) чрез издаване на собствени банкноти; 2) чрез издаване на платежни заповеди на името на Лондон със срок до 21 ден, при което обаче те самите, издавайки тези заповеди, получават незабавно в брой пари; 3) извършвайки платежи посредством сконтирани полици, чиято кредитоспособност преди всичко и предимно — поне за съответния местен окръг — се създава с индосамента на банката.

Силата на Английската банка се проявява в това, че тя регулира пазарната норма на лихвения процент. В периоди на нормален вървеж на работите може да се случи Английската банка да не е в състояние чрез повишаване нормата на сконтото[12] да предотврати

[12] На общото събрание на акционерите на Union Bank of London на 17 януари 1894 г. председателят г. Ричи съобщи, че Английската банка е повишила през 1893 г. сконтовия процент от 2 1/2 (през юли) на 3 и 4 (през август) и след това, тъй като тя въпреки това загуби в течение на 4 седмици цели 4 1/2 милиона ф. ст. в злато, повиши на 5%, след което златото започна да се стича обратно и банковата норма през септември бе понижена на 4, през октомври на 3%. Но тази банкова норма не бе призната на пазара. „Когато банковата норма бе 5%, сконтовият процент бе 1 3/2%, а нормата за парите 2 1/2 %; когато банковата норма спадна на 4 %, сконтовият процент бе 2 3/8 % и паричната норма 1 3/4 %; когато банковата норма стана 3 %, сконтовият процент бе 1 1/2%, паричната норма малко по-ниска" („Daily News", 18 януари 1894). — *Ф. Е.*

един умерен отлив на злато от своя метални запас, тъй като потребността от платежни средства се задоволява от частните и акционерните банки и поличните посредници, чиято капиталова мощ значително нарасна през последните 30 години. Тя е принудена да прилага тогава други средства. Но за критичните моменти все още е вярно онова, което банкерът Глин (от фирмата Глин, Милс, Кери и К°) каза пред С. Д. 1848)57:

„1709. В периоди на притесненост в страната Английската банка диктува лихвения процент. — 1710. В периоди на извънредна притесненост ... когато сконтиранията на частните банки или на посредниците сравнително се съкращават, те падат върху Английската банка и тя тогава има силата да установява пазарната норма на лихвения процент."

Наистина тя като публичен институт, ползващ се с покровителството на държавата и с държавни привилегии, не може да използва тази своя мощ с такава безпощадност, както си позволяват това частните предприятия. Ето защо Хъбърд казва пред банковата комисия (B. A. 1857):

„2844. {Въпрос:} Не е ли истина, че когато сконтовият процент е най-висок, Английската банка обслужва най-евтино, а когато е най-нисък, най-евтино обслужват посредниците? — {Хъбърд:} Това действително винаги ще бъде така, понеже Английската банка никога не понижава процента, колкото нейните конкуренти, и когато процентът е на най-високо равнище, никога не го повишава толкова високо."

При все това за деловия свят представлява сериозно събитие, когато Английската банка в период на притесненост започва, според разпространения израз, да затяга гайката, т. е. повдига още по-високо вече надминалия средното равнище лихвен процент.

„Щом Английската банка започне да затяга гайката, прекратяват се всякакви закупки за износ в чужбина... Експортьорите чакат, докато понижаващите се цени достигнат най-ниската точка, и едва тогава купуват, не по-рано. Но когато тази точка е достигната, курсът вече отново е регулиран — златото престава да се отлива в чужбина, преди да е достигната тази най-ниска точка в спадането на цените. Покупките на стоки за износ са в състояние, може би, да върнат назад част от изпратеното в чужбина злато, но те се извършват твърде късно, за да възпрепятствуват на отлива" (J. W. Gilbart. „An Inquiry into the Causes of the Pressure etc.", London, 1840, p. 35). „Друг резултат от регулирането на средствата за обръщение посредством задграничния валутен курс се състои в това, че в периоди на притесненост той влече след себе си огромно повишение на лихвения процент" (пак там, стр. 40). „Разходите, които изисква възстановяването на валутния курс, падат върху производителната промишленост на страната, докато в течение на тоя процес печалбата на Английската банка положително нараства поради това, че тя продължава своята работа с по-малко количество благороден метал" (пак там, стр. 52).

Но, казва нашият приятел Самуел Гърни,

„тези големи колебания на лихвения процент са изгодни за банкерите и търговците с пари — всякакви колебания в хода на работите са изгодни за сведущите хора".

И макар че господа гърнивци обират каймака чрез безогледна експлоатация на деловите затруднения, докато Английската банка не може да си позволи такава свобода, все пак и на нея се падат доста добри печалби — да не говорим за онези частни печалби, които сами попадат в ръцете на господа директорите вследствие на изключително благоприятните възможности, които те имат за получаване на сведения за общото състояние на работите. Според данни на комисията на лордовете, през 1817 г., при възобновяването на обмяната на банкнотите, тези печалби на Английската банка за целия период 1797—1817 година са съставлявали:

Премии и нараснали дивиденди	7 451 136
Нови акции, разпределени между акционерите	7 276 500
Нараснала стойност на капитала	14 553 000
Общо	29 280 636

върху капитал 11 642 100 ф. ст. за 19 години (D. Hardcastle. „Banks and Bankers" 2nd ed., London 1843, p. 120).

Ако ние по същия принцип определим общата печалба на Ирландската банка, която също преустанови платежите в брой през 1797 г., то ще се получи следният резултат:

Дивиденди по отчети до 1821 г.	4 736 085
Обявени премии	1 225 000
Нараснали активи	1 214 800
Нараснала стойност на капитала	4 185 000
Общо	11 360 885

върху капитал 3 милиона ф. ст. (пак там, стр. 363—364).

И още се говори за централизация! Кредитната система, имаща своя централен пункт в така наречените национални банки и групиращите се около тях едри парични търговци и лихвари, е гигантска централизация и тя дава на тази класа паразити приказна сила не само периодично да съсипва промишлените капиталисти, но и по най-опасен начин да се намесва в действителното производство — а тази банда не знае нищо за производството и няма нищо общо с него. Актовете от 1844 и 1845 г. са доказателства за растящата сила на тези бандити, към които се присъединяват финансистите и борсовите спекуланти.

Но ако някой се съмнява в това, че тези почтени бандити експлоатират националното и интернационалното производство изключително в интерес на самото производство и на самите експлоати-

рани — той ще почерпи истинска представа за работата от следния екскурс в областта на високите нравствени доблести на банкерите.

„Банките са религиозно-нравствени институти. Колко често младият търговец се е отвръщал от обществото на шумливи и разгулни приятели от страх пред бдителния и неодобрителен поглед на банкера! Колко много се старае той да запази добро мнение за него банкерът, да бъде винаги уважаван! Намръщеното чело на банкера оказва върху него по-силно влияние, отколкото всички морални проповеди на неговите приятели: той трепере при мисълта, че към него ще почнат да се отнасят подозрително, ако се провини в измама или дори и в най-малко отклонение от истината; той се бои да възбу и такова подозрение, тъй като в резултат на това неговият кредит в банката може да бъде ограничен или дори съвсем спрян! Съветът на банкера за него е по-важен, отколкото съветът на свещеника" (Дж. М. Бел, управител на банка в Шотландия, „The Philosophy of Joint Stock Banking", London, 1840, p. 46, 47).

Глава тридесет и четвърта

„ПРИНЦИП НА ПАРИЧНОТО ОБРЪЩЕНИЕ" И АНГЛИЙСКОТО БАНКОВО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО ОТ 1844 г.

{В една от предишните работи[13] бе изследвана Рикардовата теория за стойността на парите по отношение на цените на стоките; затова можем тук да се ограничим само с най-необходимото. Според Рикардо стойността на парите — металическите — се определя от овещественото в тях работно време, но само докато количеството на парите се намира в нормална пропорция с масата и цената на намиращите се в обръщение стоки. Ако количеството на парите надхвърли тази пропорция, тогава спада тяхната стойност, стоковите цени се повишават; ако то слезе под правилната пропорция — тогава стойността им се повишава; стоковите цени спадат — при равни други условия. В първия случай страната, в която има такъв излишък от злато, ще изнася злато, спаднало под своята стойност, и ще внася стоки; във втория случай злато ще се стича в страните, в които то се оценява над неговата стойност, докато недооценените стоки се насочват оттам към други пазари, където те могат да бъдат продадени по нормални цени. Тъй като при такива предпоставки „самото злато — било в монета, било в кюлчета — може да стане знак на стойността на метала, по-голяма или по-малка от собствената му стойност, то от само себе си се разбира, че тази съдба споделят с него и намиращите се в обръщение обменяеми банкноти. Макар че банкнотите са обменяеми и следователно тяхната реална стойност съответствува на тяхната номинална стойност, все пак цялата маса на намиращите се в обръщение пари, злато и банкноти

[13]) *К. Маркс.* „Към критиката на политическата икономия", Берлин, 1859, стр. 150 и сл. (виж настоящото издание, т. 13, стр. 157—167).

(the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes) може да се повиши по цена или да се обезцени в зависимост от това, дали по горепосочените причини тяхното общо количество се издига по-високо или слиза по-ниско от равнището, определяно от разменната стойност на намиращите се в обръщение стоки и от стойността на златото като метал . . . Това обезценяване не на ценните книжа в сравнение със златото, а на златото и на ценните книжа, взети заедно, с други думи, обезценяването на цялата маса средства за обръщение на дадена страна е едно от главните изобретения на Рикардо, което лорд Овърстън и К⁰ заставиха да им служи и го положиха в основата на банковото законодателство на сър Роберт Пил през 1844 и 1845 година“ (пак там, стр. 155).

Няма нужда да повтаряме тук приведеното пак там доказателство за погрешността на тази теория на Рикардо. Нас ни интересува само начинът, по който тези положения на Рикардо бяха преработени от школата на банковите теоретици, която продиктува споменатите банкови актове на Пил.

„Търговските кризи от XIX век, особено големите кризи от 1825 и 1836 г., не предизвикаха по-нататъшно развитие на Рикардовата теория за парите, но дадоха повод за ново приложение на тази теория. Това бяха вече не такива единични икономически явления, както при Юм обезценяването на благородните метали през XVI и XVII век или при Рикардо обезценяването на книжните пари през XVIII и началото на XIX век — а големи бури на световния пазар, в които се разразява стълкновението на всички елементи на буржоазния процес на производство, и корена, както и средството за предотвратяване на които искат да намерят в най-повърхностната и най-абстрактната сфера на тоя процес, в сферата на паричното обръщение. Същинската теоретическа предпоставка, от която изхожда тази школа на икономическите заклинатели на времето, фактически се свежда само до догмата, че Рикардо е открил законите на чисто металическото обръщение. Оставаше им само да подчинят на тези закони кредитното или банкнотното обръщение.

Най-общото и очебиещо явление на търговските кризи е внезапното общо спадане на стоковите цени, което става след тяхното повече или по-малко продължително общо повишение. Общото спадане на стоковите цени може да бъде изразено като повишение на относителната стойност на парите в сравнение с всички стоки, а общото повишение на цените, напротив, като спадане на относителната стойност на парите. В двата начина на изразяване явлението само се констатира, но не се обяснява . . . Различната фразеология също толкова малко придвижва напред решението на въпроса, колкото например превеждането му от немски език на английски. Рикардовата теория за парите се яви поради това тъкмо навреме, тъй като тя придава на една тавтология привидността на отношение на причинност. С какво се обяснява периодичното общо спадане на стоковите цени? С периодичното повишение на относителната стойност на парите. И обратно, с какво се обяснява периодичното общо повишение на стоковите цени? С периодичното спадане на относителната стойност на парите. Също толкова правилно би било да се каже, че периодичното повишение и спадане на цените произлиза от тяхното периодично повишение и спадане . . . Щом е допуснато превръщането на тавтологията в отношение на причинност, всичко останало се извежда лесно. Повишението на стоковите цени се предизвиква от спадането на стойността на парите, а спадането на стойността на парите, както ни съобщава Рикардо — от препълването на обръщението, т. е. от това, че масата на намиращите се в обръщение пари превишава равнището, определяно от тяхната собствена иманентна стойност и от иманентната стойност на стоките. Също и обратното: общото спадане на стоковите цени се предизвиква от повишаването на стойността на парите над тяхната иманетна стойност вследствие на това, че обръщението е недостатъчно запълнено. И така, цените се повишават и спадат периодично, тъй като периодично се намират в обръщение твърде много или твърде малко пари. Ако даже би било показано, че повишението на цените е съвпаднало с понижено обръщение на парите, а спадането на цените с повишено обръщение на парите, то все пак би могло да се твърди, че вследствие на известно, макар и статистически недоказуемо, намаляване или увеличаване на масата на намиращите се в обръщение стоки количеството на намиращите се в обръщение пари се е увеличило или намалило наистина, не абсолютно, а само относително. Ние видяхме, че според Рикардо общите колебания на цените трябва да са налице и при чисто металическото обръщение, но тук те благодарение на своето редуване се уравняват по такъв начин, че например недостатъчно пълното обръщение предизвиква спадане на стоковите цени, износ на стоки в чужбина, този износ предизвиква на свой ред внос на злато в страната, а такъв прилив на пари влече след себе си отново повишение на стоковите цени. Обратното — при препълнено обръщение, когато стоки се внасят, а злато се изнася. А тъй като въпреки тези общи колебания на цените, произтичащи от самата природа на Рикардовото металическо обръщение, тяхната бурна, насилствена форма, формата на криза, се отнася до периода на развита кредитна система, то ясно е като ден, че издаването на банкноти не напълно се регулира от законите на металическото обръщение. Металическото обръщение има своето лекарство във вноса и износа на благородни метали, които

незабавно влизат в обръщение като монета и със своите приливи и отливи понижават или повишават стоковите цени. Същото влияние върху стоковите цени трябва сега изкуствено да оказват банките, подражавайки на законите на металическото обръщение. Ако пари се стичат от чужбина, това показва, че обръщението е недостатъчно пълно, стойността на парите е твърде висока и стоковите цени са твърде ниски; следователно в обръщение трябва да бъдат хвърлени банкноти съразмерно с количеството на нововнесеното злато. И обратно, те трябва да бъдат изтеглени от обръщение съразмерно с отлива на злато от страната. С други думи, издаването на банкноти трябва да се регулира от вноса и износа на благородни метали или от валутния курс. Фалшивата предпоставка на Рикардо, че златото е само монета и следователно всеки внос на злато увеличава количеството на намиращите се в обръщение пари и по този начин повишава цените, всеки износ на злато намалява количеството на монетата и затова понижава цените — тази теоретическа предпоставка се превръща тук в *практически експеримент, който се състои в това, да се оставят във всеки даден момент толкова монети в обръщение, колкото злато има в наличност.* Лорд Овърстън (банкер от фирмата Джонс Лойд), полковник Торънс, Норман, Клей, Арбътнот и редица други писатели, известни в Англия под името на школата „currency principle“*, не само проповядваха тази доктрина, но с помощта на банковите актове на сър Р. Пил (1844 и 1845 година) я направиха основа на английското и шотландското банково законодателство. Нейното най-позорно фиаско, теоретическо и практическо, след експерименти в грандиозен национален мащаб може да бъде разгледано от нас само в учението за кредита“ (пак там, стр. 165—168).

Критиката на тази школа бе дадена от Томас Тук, Джемс Уилсън (в „Economist“ от 1844—1847 година) и Джон Фулъртън. Доколко недостатъчно разбираха и тези писатели природата на златото, как смътно си представяха те съотношението между парите и капитала, ние видяхме вече нееднократно, особено в глава XXVIII на тази книга. Тук ще приведем още няколко данни от трудовете на комисията на долната камара от 1857 г. относно банковите актове на Пил (В. С. 1857). — *Ф. Е.*}

Дж. Г. Хъбърд, бивш управител на Английската банка, дава следното показание:

„2400. — Действието на износа на злато . . . абсолютно няма отношение към стоковите цени. Но износът на злато оказва твърде значително влияние върху цените на ценните книжа, тъй като в същата степен, в която се изменя лихвеният процент, неизбежно се засяга и стойността на стоките, въплъщаващи тази лихва.“

* — „принципа на паричното обръщение“. *Ред.*

Той привежда две таблици, отнасящи се до 1834—1843 и 1845—1853 година, които показват, че движението на цените на петнадесет от най-важните търговски артикули се е извършвало съвсем независимо от отлива и прилива на злато и от лихвения процент. Затова пък те свидетелствуват за тясна зависимост между отливите и приливите на злато, което действително е „представител на нашия търсещ вложение капитал“, и лихвения процент:

„През 1847 г. много голяма сума американски ценни книжа бе изнесена обратно в Америка, също тъй руски ценни книжа се отливаха в Русия, а други континентални ценни книжа — в страните, от които ние получаваме нашите зърнени храни“ [2402].

Петнадесетте главни търговски артикула, положени в основата на долуприведените таблици на Хъбърд, са следните: памук, памучна прежда, памучни тъкани, вълна, сукно, лен, платно, индиго, чугун, ламарина, мед, мас, захар, кафе, коприна.

I. От 1834 до 1843 г.

Време	Металически запас на банката ф. ст.	Пазарна норма на сконтото	От 15-те главни търговски артикула: са повишили цената	са спаднали	са останали без промяна
1834, 1 март	9 104 000	$2\frac{3}{4}$ %	—	—	—
1835, 1 „	6 274 000	$3\frac{3}{4}$ %	7	7	1
1836, 1 „	7 918 000	$3\frac{1}{4}$ %	11	3	1
1837, 1 „	4 079 000	5 %	5	9	1
1838, 1 „	10 471 000	$2\frac{3}{4}$ %	4	11	—
1839, 1 септември	2 684 000	6 %	8	5	2
1840, 1 юни	4 571 000	$4\frac{3}{4}$ %	5	9	1
1840, 1 декември	3 642 000	$5\frac{3}{4}$ %	7	6	2
1841, 1 „	4 872 000	5 %	3	12	—
1842, 1 „	10 603 000	$2\frac{1}{2}$ %	2	13	—
1843, 1 юни	11 566 000	$2\frac{1}{4}$ %	1	14	—

II. От 1844 до 1853 г.

Време	Металически запас на банката ф. ст.	Пазарна норма на скон ото	От 15-те главни търговски артикула: са повишили цената	са спаднали	са останали без промяна
1844, 1 март	16 162 000	$2\frac{1}{4}$ %	—	—	—
1845, 1 декември	13 237 000	$4\frac{1}{2}$ %	11	4	—
1846, 1 септември	16 366 000	3 %	7	8	—
1847, 1 „	9 140 000	6 %	6	6	3
1850, 1 март	17 126 000	$2\frac{1}{2}$ %	5	9	1
1851, 1 юни	13 705 000	3 %	2	11	2
1852, 1 септември	21 853 000	$1\frac{3}{4}$ %	9	5	1
1853, 1 декември	15 093 000	5 %	14	—	1

Хъбърд прави към това следната забележка:

„Както през десетилетието 1834—1843, така и през 1844—1853 колебанията на златната наличност на банката всеки път се съпровождаха с нарастване или намаляване на заемната стойност на парите, давани срещу сконто; а, от друга страна, измененията на стоковите цени вътре в страната показват пълна независимост от размерите на обръщението, доколкото последните се проявяват в колебанията на златния запас на Английската банка' („Bank Acts Report“, 1857, II, p. 290, 291).

Тъй като търсенето и предлагането на стоки регулират техните пазарни цени, тук става ясно колко погрешно е Овърстъновото отъждествяване на търсенето на заемен паричен капитал (или по-скоро на отклоненията на предлагането от търсенето), както то се проявява в сконтовия процент, и търсенето на действителен „капитал“. Твърдението, че стоковите цени се регулират от колебанията в количеството на средствата за обръщение, се крие сега зад фразата, че колебанията на сконтовия процент изразяват колебания на търсенето на действителен веществен капитал за разлика от паричния капитал. Ние видяхме, че и Норман, и Овърстън действително твърдяха това пред същата комисия и към какви жалки извъртания те бяха принудени при това да прибягват, особено Овърстън, докато той най-после съвсем се провали (гл. XXVI). Наистина, това е старото извъртане, че измененията в количеството на наличното злато, увеличавайки или намалявайки масата на средствата за обръщение в страната, неизбежно трябвало да повишат или понижат стоковите цени в пределите на тази страна. Ако злато се изнася, то съгласно тази теория цените на стоките трябва да нарастват в онази страна, накъдето се насочва златото, и заедно с това трябва да нараства стойността на експорта на страната, която изнася злато, на пазара на страната, която внася злато; напротив, стойността на експорта на последната страна на пазара на първата трябва да спада, докато стойността на изнасяните стоки нараства в тяхната родина, където се стича златото. Но всъщност намаляването на количеството на златото повишава само лихвения процент, докато увеличаването му понижава последния; и ако тези колебания на лихвения процент не оказваха влияние при установяването на производствените разходи или върху определянето на търсенето и предлагането, то стоковите цени съвсем не биха се засягали от тях.

В същия отчет Н. Александър, шеф на една голяма фирма, работеща с Индия, се изказва по следния начин относно силния отлив на сребро към Индия и Китай, което бе налице в средата на 50-те години, отчасти вследствие на китайската гражданска война[16], която затрудни пласмента на английски тъкани в Китай, отчасти вследствие на болестта по копринените буби в Европа, която съкрати значително италианското и френското копринарство.

„4337. Дали отливът се извършва към Китай или към Индия? — Вие изпращате среброто в Индия и срещу значителна част от него купувате опиум, който целият отива в Китай, за да образува фонд за закупуване на коприна; и състоянието на пазарите в Индия (въпреки натрупването там на сребро) е такова, че за търговеца е по-изгодно да изпраща затам сребро, отколкото тъкани и други английски фабрикати. — 4338. Нямаше ли голям отлив от Франция, вследствие на което ние получихме сребро? — Точно така, той бе много голям. — 4344. Вместо да докарваме коприна от Франция и Италия, ние я изпращаме затам в значителни количества — както бенгалска, така и китайска.“

И така, в Азия се изпращало сребро — паричният метал на тази част на света — вместо стоки не защото цените на тези стоки се покачили в страната, която ги произвежда (Англия), а защото те са спаднали — спаднали поради прекомерния внос — в страната, където стоките се импортират; и това въпреки обстоятелството, че среброто е получено в Англия от Франция и отчасти е трябвало да се заплаща в злато. Според теорията на „паричната школа“ при такъв внос цените в Англия би трябвало да спаднат, а в Индия и Китай — да се повишат.

Друг пример. Пред комисията на камарата на лордовете (С. D. 1848/1857) Уайли, един от първите ливерпулски търговци, дава следните показания:

„1994. В края на 1845 г. нямаше по-изгодно занятие, което да дава толкова високи печалби {от памукопредачеството}. Запасът от памук бе голям и добрият, пригодният за използване памук можеше да се получи по 4 пенса за фунт, при което от такъв памук можеше да се изпреде хубав secunda mule twist № 40* с разход също 4 пенса, следователно с общ разход на предач приблизително 8 пенса. През септември и октомври 1845 г. тази прежда се продаваше в големи маси и се сключваха също толкова големи контракти за доставка по $10^1/_2$ и $11^1/_2$ пенса за фунт и в някои случаи предачите реализираха печалба, равна на покупната цена на памука. — 1996. Сделките оставаха доходни до началото на 1846 г. — 2000. На 3 март 1844 г. запасът от памук {627 042 бали} превишаваше повече от 2 пъти неговата сегашна величина {7 март 1848 г., когато запасът се равняваше на 301 070 бали} и все пак цената бе с $1^1/_4$ пенса по-голяма за фунт.“ {$6^1/_4$ срещу 5 пенса.}

Същевременно преждата — хубав secunda mule twist № 40 — спадна от $11^1/_2$—12 пенса на $9^1/_2$ за фунт през октомври и на $7^3/_4$ пенса в края на декември 1847 г.; преждата се продаваше по покупната цена на памука, от който тя е изпредена (пак там №№ 2021, 2023). Това разкрива в истинска светлина користната мъдрост на Овърстън, съгласно която парите трябва да бъдат „скъпи“, защото капиталът е „рядък“. На 3 март 1844 г. банковият лихвен процент бе 3%; през октомври и ноември 1847 г. той достигна 8 и

* Сорт прежда. *Ред.*

9% и на 7 март 1848 г. още бе равен на 4%. Цените на памука поради пълното преустановяване на пласмента и на паниката, със съответния на нея висок лихвен процент, спаднаха много по-ниско от цената, която съответствуваше на размерите на предлагането. Резултатът от това бе, от една страна, намалението на вноса през 1848 г. и, от друга страна, намалението на производството в Америка. Оттук ново повишение на цените на памука през 1849 г. Според Овърстън, стоките били твърде скъпи, защото в страната имало твърде много пари.

„2002. Неотдавнашното влошаване на положението на работите в памучната промишленост не може да се припише на недостига на суров материал, тъй като цената спадна, въпреки че запасите от суров памук значително намаляха."

Колко мило Овърстън смесва цената — съответно на стойността — на стоката със стойността на парите, т. е. с лихвения процент. В своя отговор на въпрос 2026 Уайли изказва своето общо мнение за теорията на „паричната школа", съгласно която Кардуел и сър Чарлз Уд през месец май 1847 г.

настояваха на необходимостта да се провежда банковият акт от 1844 г. в целия му обем". „Тези принципи, според мен, са такива, че те трябва да придават на парите изкуствено висока стойност, а на всички стоки изкуствена разорително ниска стойност."

Той говори по-нататък за влиянието на този банков акт върху общото положение на работите:

„Тъй като само с големи жертви можеше да се сконтират четirимесечни полици, каквито са обикновените полици на фабричните градове на името на търговци и банкери срещу купените и предназначени за Съединените щати стоки, изпълнението на поръчките бе в значителна степен затруднено до самото правителствено разпореждане от 25 октомври (преустановяване на банковия акт), когато отново стана възможно да се сконтират тези четиримесечни полици" (2097)."

Следователно и в провинцията преустановяването на банковия акт се чувствуваше като избавление.

„2102. Миналия октомври" {1847 г.} „почти всички американски купувачи, които закупуват тук стоки, незабавно, доколкото е възможно, намалиха своите поръчки; и когато в Америка дойде известието за поскъпването на парите, всички нови поръчки се прекратиха. — 2134. Житото и захартa представляваха специален случай. Върху житния пазар оказваха влияние изгледите за урожай, върху захартa оказваха влияние огромните запаси и вносът. — 2163. От нашите платежни задължения по отношение на Америка. . . голям брой бяха ликвидирани чрез принудителна продажба на изпратени на консигнация стоки и голям брой, боя се, бяха анулирани посредством тукашните банкрути. — 2196. Ако не ме лъже паметта, в нашата фондова борса *през октомври 1847 г. лихвеният процент стигаше до 70%.*"

{Кризата от 1837 г. с нейните продължителни болезнени последици, към които през 1842 г. се притури още същинска добавъчна криза (vollständige Nachkrise) и користното заслепление на промишлениците и търговците, които за нищо на света не искаха да признават свръхпроизводството — защото съгласно вулгарната политическа икономия то било нещо нелепо и невъзможно! — предизвикаха най-сетне онази бъркотия в главите, която позволи на „паричната школа" да приложи своята догма на практика в национален мащаб. Банковите закони от 1844—1845 година бяха приети от парламента.

Банковият акт от 1844 г. дели Английската банка на емисионно и банково отделение. Първото получава гаранции — главно държавни облигации — за 14 милиона и целия металически запас, който може не повече от $^1/_4$ да се състои от сребро, и пуска за общата сума на едното и на другото банкноти. Доколкото тези последните не се намират в ръцете на публиката, те лежат в банковото отделение и образуват заедно с малко количество необходима за ежедневни нужди монета (около един милион) винаги готов резерв на банковото отделение. Емисионното отделение дава на публиката банкноти срещу злато и злато срещу банкноти; останалите работи с публиката се водят от банковото отделение. Частните банки, които през 1844 г. имаха правото да издават собствени банкноти в Англия и Уелс, запазиха това право, само че за издаването на техните банкноти бе определен контингент; ако такава банка прекрати издаването на собствени банкноти, Английската банка има право да увеличи сумата на своите непокрити банкноти с 2/3 от неизползвания контингент; по такъв начин тази сума до 1892 г. се е увеличила от 14 на $16^1/_2$ милиона ф. ст., по-точно на 16 450 000 ф. ст.

И така, в замяна на всеки пет фунта в злато, които изтичат от банковия запас, в емисионното отделение постъпва петфунтова банкнота и там се унищожава; в замяна на всеки пет соверена, постъпили в запаса, се пуска в обръщение нова петфунтова банкнота. С това практически се осъществява Овърстъновото идеално книжно обръщение, точно подчинено на законите на металическото обръщение, и с това според твърденията на привържениците на „паричната школа" кризите стават завинаги невъзможни.

В действителност разделянето на банката на две независими отделения лишаваше дирекцията от възможността да разполага свободно в решителни моменти с всички достъпни на нея средства, така че можеше да настъпят случаи, когато банковото отделение да е пред банкрут, а емисионното отделение да запазва незасегнати милиони в злато и освен това 14 милиона гаранции. И това можеше да настъпи толкова по-лесно, тъй като почти всяка криза има период, когато има силен отлив на злато в чужбина, който трябва да се покрива главно от металическия запас на банката. Но в замяна

на всеки пет фунта, които отиват тогава в чужбина, от вътрешното обръщение се изтегля петфунтова банкнота, следователно количеството на средствата за обръщение намалява тъкмо в момента, когато такива трябват най-много и нуждата от тях е най-настоятелна. По този начин банковият акт от 1844 г. направо предизвиква целия търговски свят, когато се разрази криза, своевременно да си създава запаси от банкноти и следователно да ускорява и изостря кризата; чрез такова настъпващо в решителния момент изкуствено повишение на търсенето на парични заеми, т. е. на платежни средства, при едновременно ограничаване на тяхното предлагане, той издига през време на кризата лихвения процент до нечувана до това време висота; така че, вместо да отстрани кризите, той ги усилва до такава степен, че или целият промишлен свят, или банковият акт трябва да претърпи крах. Два пъти — на 25 октомври 1847 г. и на 12 ноември {1857 г.} — кризата достигна тази висота; тогава правителството освободи банката от ограничението в издаването на банкноти, като преустанови действието на акта от 1844 г., и двата пъти това бе достатъчно, за да се сломи кризата. През 1847 г. бе достатъчна увереността, че може отново да се получават банкноти срещу първокласна гаранция, за да се изкарат на бял свят и да се върнат на обръщението натрупаните запаси от банкноти за 4—5 милиона; през 1857 г. бяха издадени почти 1 милион в банкноти свръх законното количество, но само за съвсем кратко време.

Необходимо е освен това да се спомене, че законодателството от 1844 г. запазва още следи от възпоминанието за първите двадесет години от столетието — времето на преустановяването на обмяната на банкнотите и на обезценяването на последните. Опасението, че може да бъде загубено доверието към банкнотите, е още доста забележимо; съвсем напразно опасение, тъй като още през 1825 г. пускането на един намерен стар запас от иззети от обръщение еднофунтови банкноти сломи кризата и по този начин доказа, че — даже в онова време на всеобщо и най-силно недоверие — доверието към банкнотите не бе поколебано. И това е напълно понятно; защото фактически зад тези стойностни знаци стои цялата нация със своя кредит. — *Ф. Е.*}

Да изслушаме сега няколко показания за влиянието на банковия акт. Дж. Ст. Мил смята, че банковият акт от 1844 г. задържал спекулата. Този мъдър мъж за щастие е говорил на 12 юни 1857 г. Четири месеца по-късно се разрази кризата. Мил буквално поздравява „банковите директори и търговската публика изобщо“, че

„разбират сега много по-добре, отколкото по-рано, природата на търговската криза и много голямата вреда, която те причиняват сами на себе си и на публиката, поддържайки прекомерната спекула“ (В. С. 1857, № 2031).

Мъдрият Мил смята, че ако се издават еднофунтови банкноти

„като заеми за фабриканти и др., които изплащат работни заплати. . . тези банкноти могат да попаднат в ръцете на други лица, които ще ги изразходват за цели на потреблението, и в тоя случай банкнотите сами по себе си създават търсене на стоки и могат временно да имат тенденция да съдействуват за повишение на цените“ [2066].

Следователно г. Мил приема, че фабрикантите ще плащат по-висока работна заплата, ако извършват това плащане с ценни книжа вместо със злато? Или пък той мисли, че ако фабрикантът получи своя заем в стофунтови банкноти и обмени след това последните срещу злато, то работната заплата ще образува по-малко търсене, отколкото в случай, че тя би се изплащала направо в еднофунтови банкноти? И нима той не знае, че например в някои минни райони работната заплата се е плащала с банкноти на местни банки, така че няколко работници са получавали заедно една петфунтова банкнота? Увеличава ли това тяхното търсене? Или може би в дребни банкноти банкерите по-лесно ще дадат на капиталистите заем и на по-голяма сума, отколкото в едри?

{Този странен страх на Мил от еднофунтовите банкноти би бил необясним, ако цялата негова работа по политическа икономия не показваше еклектизъм, който не се спира пред никакви противоречия. От една страна, той в много неща е съгласен с Тук против Овърстън, от друга страна, вярва, че стоковите цени се определят от количеството на наличните пари. Следователно той съвсем не е убеден, че вместо всяка пусната банкнота — при равни други условия — в запаса на банката постъпва един соверен; той се опасява, че масата на средствата за обръщение може да се увеличи и вследствие на това да се обезцени, т. е. да повдигне стоковите цени. Само това се крие зад гореприведените опасения и нищо повече. — *Ф. Е.*}

За разделянето на банката на две отделения и за прекомерната грижа за осигуряване на размяната на банкноти Тук се изказва по следния начин пред Комисията на Камарата на лордовете по търговската криза от 1847 г. (С. Д. от 1848/57):

По-големите колебания на лихвения процент през 1847 г. в сравнение с 1837 и 1839 г. са предизвикани само от разделянето на банката на две отделения (3010). — Осигуреността на банкнотите не бе засегната нито през 1825, нито през 1837, нито през 1839 година (3015). — Търсенето на злато през 1825 г. имаше за цел само да запълни празното място, образувало се вследствие на пълното дискредитиране на еднофунтовите банкноти на провинциалните банки; това празно място можеше да бъде запълнено само със злато, докато Английската банка не пусна на свой ред еднофунтови банкноти (3022). — През ноември и декември 1825 г. не се наблюдаваше ни най-малко търсене на злато за износ (3023).

„Що се отнася до дискредитиране на банката вътре в страната и в чужбината преустановяването на плащането на дивиденди и влогове би имало много по-тежки последици, отколкото преустановяването на обмяната на банкноти (3028).“

„3035. Не бихте ли казали, че всяко обстоятелство, което в последна сметка застрашава обменяемостта на банкнотите, би могло в момент на търговска притесненост да създаде нови и сериозни затруднения? — Съвсем не.“

В течение на 1847 г. „едно увеличено пускане на банкноти може би би спомогнало за обратно запълване на златния запас на банката, както това бе през 1825 г. (3058)“.

Пред комисията на камарата на общините от 1857 г. по банковото законодателство (B. A. 1857) Нюмърч казва:

„1357. Първата лоша последица... от това разделяне на двете отделения (на банката) и от неизбежно произтичащото оттук разделяне на златния запас се състоеше в това, че банковите операции на Английската банка, т. е. целият онзи отрасъл на нейните операции, който я привежда в непосредствена връзка с търговията на страната, можеха да се водят само с половината от сумата на предишния запас. Вследствие на това разделяне на запаса се получи такова положение на нещата, че и при най-малко намаление на резерва на банковия отдел банката бе принудена да повишава сконтовия процент. Такова намаление на резерва предизвика поради това редица скокообразни изменения в сконтовия процент — 1358. Такива изменения от 1844 г.“ {до юни 1857} „имаше около 60, докато до 1844 г. за същия период от време те едва ли възлизаха на една дузина.“

Особено интересни са показанията пред C. D. комисия на лордовете (1848/57) на Палмър, който от 1811 г. е бил директор и в течение на известно време управител на Английската банка:

„828. През декември 1825 г. в банката оставаше злато всичко за 1 100 000 ф. ст. Тя несъмнено би претърпяла пълен банкрут, ако този акт {от 1844 г.} съществуваше по онова време. През декември банката пусна, струва ми се, за 5 или 6 милиона банкноти в една седмица и това значително смекчи тогавашната паника. 825. Първият момент {от 1 юли 1825 г.}, когато съвременното банково законодателство щеше да претърпи крах, ако банката се опиташе да доведе докрай веднаж започнатите операции, бе на 28 февруари 1837 г.; банката тогава имаше от 3 900 000 до 4 милиона ф. ст. и тя би запазила всичко 650 000 ф. ст. в резерв. Друг такъв период бе през 1839 г. и продължи от 9 юли до 5 декември. — 826. Какви бяха размерите на резерва в този случай? На 5 септември резервът се състоеше от дефицит на сума 200 000 ф. ст. (the reserve was minus altogether 200 000 ф. ст.). На 5 януари той нарасна приблизително на 1—1 $^1/_2$ милиона. — 830. Актът от 1844 г. би възпрепятствувал банката през 1837 г. да окаже поддръжка на търговията с Америка. — 831. Три от най-главните американски фирми фалираха. Почти всички фирми, водещи търговия с Америка, се лишиха от кредит и ако по онова време банката не беше им се притекла на помощ, аз не смятам, че щяха да устоят повече от една или две фирми. — 836. Притеснеността през 1837 г. не може да се сравнява с тази от 1847 г. Действието на първата се ограничаваше почти изключително с американските операции.“ — 838. (В началото на юни 1837 г. в дирекцията на банката се дискутираше въпросът, с какви мерки да се облекчи притеснеността.) „Някои защищаваха мнението... че най-правилен принцип би било да се повиши лихвеният процент, вследствие на което биха спаднали стоковите цени, с една дума, да се оскъпят парите и да се поевтинят стоките, което би дало възможност да се изпълнят задграничните платежи (by which the foreign payment would

be accomplished). — 906. Въвеждането на изкуствено ограничение на пълномощията на банката чрез акта от 1844 г. вместо старата и естествена граница на нейните пълномощия, а именно на действителните размери на нейния метелически запас, създава изкуствено затруднение в хода на работите и по този начин оказва такова влияние върху стоковите цени, което би могло да се избегне без този акт. — 968. При действието на акта от 1844 г. не може при обикновени условия да се понижи металическият запас на банката значително под 9$^1/_2$ милиона. Това би оказало натиск върху цените и кредита, което би предизвикало такова изменение на задграничните валутни курсове, че вносът на злато би нараснал и би увеличил сумата на златото в емисионното отделение. — 996. При сегашното ограничение вие“ {банката} „сте лишени от възможността да управлявате движението на среброто, която е необходима в моменти, когато среброто е нужно за въздействие върху задграничния курс. — 999. Каква е била целта на предписанието, което ограничи сребърния запас на банката на 1/5 от общата сума на нейния металически запас? — На този въпрос не мога да отговоря.“

Целта бе да се оскъпят парите; същата цел, която, независимо от теорията на „паричната школа“, се преследваше при разделянето на банката на две отделения и при принуждаването на шотландските и ирландските банки да държат в резерв злато за покритие на банкнотите, издавани свръх известна норма. По този начин възникна децентрализация на националния металически запас, която отслаби неговата способност да поправи неблагоприятния валутен курс. Към повишаване на лихвения процент са насочени всички следващи постановления: Английската банка има право да пуска банкноти на сума по-голяма от 14 милиона ф. ст. не иначе освен при покритие на същата със златен запас; банковият отдел трябва да се управлява като обикновена банка, понижавайки лихвения процент в периоди на излишък от пари, повишавайки го в периоди на притесненост; ограничението на сребърния запас, главното средство за регулиране на валутния курс с континента и Азия; предписанията относно шотландските и ирландските банки, които никога не се нуждаят от злато* за експорт и които сега трябва да го съхраняват в запас под предлог за осигуряване в действителност на съвсем илюзорна обменяемост на своите банкноти. Факт е, че актът от 1844 г. за пръв път предизвика през 1857 г. масов натиск върху шотландските банки с искане на злато. Новото банково законодателство не прави също разлика между отлив на злато в чужбина и вътре в страната, макар че, от само себе си се разбира, последиците от единия и другия са съвсем различни. Оттук постоянните силни колебания на пазарната норма на лихвата. Два пъти, в отговор на въпроси 992 и 994, Палмър казва, че Английската банка може да купува срещу банкноти сребро само ако валутният курс е благоприятен за Англия и следователно среброто е излишно; защото:

* В оригинала е казано: „пари“; поправено въз основа на ръкописа на Маркс. *Ред.*

„1003. Единствената цел, за която може да се държи значителна част от металическия запас в сребро, се състои в стремежа да се улеснят задграничните плащания в периоди, когато валутният курс е неблагоприятен за Англия. — 1004. Среброто е стока, която, представлявайки пари за целия останал свят, се оказва най-подходяща стока... за тази цел" {за задгранични платежи}. „Единствено Съединените щати в последно време взимаха само злато."

Според него в периоди на притесненост Английската банка нямала нужда да повишава лихвения процент над старото равнище от 5%, докато неблагоприятен валутен курс не отвлича златото в чужбина. Ако не бе актът от 1844 г., банката би могла без всякакви затруднения да сконтира всички първокласни полици (first class bills), които са ѝ били предложени {1018—1020}.

Но при акта от 1844 г. и при положението, в което се намираше банката през октомври 1847 г., „нямаше лихвен процент, който банката да поиска от кредитоспособни фирми и който те не биха били готови да платят, за да не прекратяват плащанията си" [1022].

А този висок лихвен процент съставляваше именно целта на акта.

„1029. Аз смятам за необходимо да се различава строго влиянието на лихвения процент върху задграничното търсене {на благородни метали} и повишението на лихвата с цел да се предотврати натиска върху банката в период на недостиг на кредит вътре в страната. — 1023. Преди акта от 1844 г., когато курсовете бяха благоприятни за Англия, а в страната цареше безпокойство и даже положителна паника, не бе поставена никаква граница за издаването на банкноти, което единствено можеше да облекчи това състояние на притесненост."

Така се изказва човекът, който цели 39 години е седял в дирекцията на Английската банка. Да чуем сега частния банкер Туелс, който от 1801 г. е участвувал във фирмата Спунер, Атвуд и К°. Това е единственият от всички свидетели, разпитани от Комисията на палатата на общините от 1857 г. по банковото законодателство (B. C. 1857 г.), който дава възможност да се хвърли поглед върху действителното състояние на страната и който вижда приближаващата се криза. В останалото той представлява представител на бирмингамската школа „little shilling men"[17], подобно на своите съдружници, братята Атвуд, които са основатели на тази школа (виж К. Маркс. „Към критиката на политическата икономия". Берлин (1859), стр. 59[18]). Той казва:

„4488. Какво влияние, според вас, е оказал актът от 1844 г.? — Ако трябва да отговарям като банкер, ще кажа, че законът оказа най-превъзходно въздействие, тъй като на банкерите и на {паричните} капиталисти от всякакъв вид той донесе богата жътва. Но той имаше много лоши резултати за честните трудолюбиви представители на деловия свят, които се нуждаят от устойчив сконтов процент, за да могат с увереност да водят своите работи... законът направи паричния заем във висша степен доходно занятие. — 4489. Той {банковият акт} позволява на лондонските акционерни банки да плащат на акционерите 20—22%? — Една от тях плати неот-

давна 18%, а друга, доколкото ми е известно, 20%; те имат всички основания най-решително да защищават акта. — 4490. Дребните делови хора и уважаваните търговци, които не притежават голям капитал... тях той силно притиска... Единственото средство, с помощта на което аз мога да узная това, се състои в това, че аз виждам поразителна маса техни акцепти, оставащи неплатени. Тези акцепти са винаги малки, приблизително от по 20—100 ф. ст., много от тях не се плащат и вследствие на това се връщат назад във всички части на страната, което винаги служи като признак на притеснено положение сред... дребните търговци."

4494. Той заявява, че понастоящем търговията не донася достатъчна печалба. Следващите негови забележки са важни, защото той виждаше кризата в латентно състояние, когато никой друг още не я предчувствуваше.

„4494. Цените на Минсинг-Лейн повече или по-малко още се задържат, но вече нищо не се продава, не може да се продаде на никаква цена; цените се задържат номинални."

4495. Той разказва един случай: един французин изпраща на един посредник в Минсинг-Лейн стоки на сума 3 000 ф. ст. за продаване на определена цена. Посредникът не може да получи определената цена, французинът не може да продаде по-евтино. Стоката остава без движение, но французинът има нужда от пари. Поради това посредникът му дава в заем 1 000 ф. ст. по такъв начин, че французинът срещу стокова гаранция издава на името на посредника полица за 1 000 ф. ст. за срок от 3 месеца. След изтичането на 3 месеца настъпва падежът за плащане, а стоките все още не могат да бъдат продадени. Посредникът трябва тогава да плати полицата и макар да е имал покритие за 3 000 ф. ст., той не е бил в състояние да го реализира и изпаднал в затруднително положение. По този начин единият повлича със себе си към дъното другия.

4496. „Що се отнася до големия износ... ако работите вътре в страната се намират в притеснено състояние, това неизбежно предизвиква засилен износ — 4497. Смятате ли вие, че потреблението вътре в страната е намаляло? — *Твърде значително... извънредно*... дребните търговци са в това отношение най-надеждният авторитет. — 4498. И все пак вносът е доста голям; не говори ли това за силно потребление? — Разбира се, *ако можете да продадете*; но много стокови складове са препълнени с тия предмети; в примера, който току-що приведох, стоки за 3 000 ф. ст. са били импортирани и са непродаваеми.

4514. Ако парите са скъпи — не ще ли кажете, че тогава капиталът е евтин? — Да."

Следователно този човек съвсем не се придържа към мнението на Овърстън, че висок лихвен процент е същото, каквото е скъп капитал.

Как се водят сега сделките:

4616. „Някои силно се увличат, правят с износ и внос гигантски сделки, значително по-големи, отколкото позволява техният капитал — в това не може да има

ни най-малко съмнение. Това може да се удаде: благодарение на някакъв щастлив случай те могат да спечелят голямо състояние и да се разплатят с всички. Такава е в много случаи системата, по която понастоящем се водят значителна част от сделките. Такива хора охотно губят 20, 30 и 40% при една пратка стока; следващата операция може да им върне всичко загубено. Но ако те търпят несполука два пъти подред, тогава — край за тях; и тъкмо в последно време много често наблюдавахме такива случаи; търговски фирми фалирваха, без да оставят нито един шилинг актив.

4791. Ниският лихвен процент {през последните 10 години} е във всеки случай неблагоприятен за банкерите, но без да ви представя търговските книги, би ми било много трудно да обясня доколко сегашната печалба (неговата собствена) е по-голяма в сравнение с по-преди. Когато лихвеният процент е нисък вследствие прекомерно издаване на банкноти, ние имаме значителна сума влогове; ако лихвеният процент е висок, това ни донася пряка печалба. — 4794. Ако пари могат да се получат по умерен лихвен процент, ние имаме голямо търсене на такива; ние даваме повече в заем; такъв е резултатът {за нас, банкерите} в този случай. Ако лихвеният процент се повишава, ние получаваме за заемите повече, отколкото следва по справедливост; ние получаваме повече, отколкото би трябвало.“

Ние вече видяхме, че всички компетентни хора смятат кредита на банкнотите на Английската банка за непоколебим. Въпреки това, за осигуряване на тяхната обменяемост банковият акт абсолютно блокира 9 до 10 милиона в злато. Светостта и неприкосновеността на това съкровище се осъществява съвсем иначе, отколкото при натрупвачите на съкровища от предишно време. У. Браун (Ливерпул) дава показание пред комисията на палатата на лордовете по търговската криза от 1847 г. (С. Д. 1847/57).

„2311. Що се отнася до ползата, която тези пари“ {металическият запас на емисионното отделение} „принасят тогава, то със същия успех те биха могли да бъдат хвърлени в морето; защото дори и най-нищожна част от тях не можеше да се пуска в работа, без да се нарушава парламентарният акт“.

Предприемачът от строителната промишленост Е. Кепс, вече цитиран от нас по-горе, същият, от чиито показания е заимствувано описанието на съвременната лондонска строителна система („Капиталът“, кн. II, гл. XII[19]), резюмира по следния начин своето мнение за банковия акт от 1844 г. (В. А. 1857).

„5508. Следователно вие, общо взето, сте на мнение, че съвременната система {на банковото законодателство} е много ловко приспособление, за да се прехвърлят периодично в кесията на лихварите печалбите на промишлеността? — Да, такова е моето мнение. Аз зная, че в строителното дело влиянието бе такова.“

Както вече бе споменато, чрез банковия акт от 1845 г. шотландските банки бяха принудени да приемат система, приближаваща се до английската. Те бяха задължени да имат златно покритие за пускане на банкноти свръх сумата, установена за всяка банка. Какви последици имаше това, се вижда от полуприведените показания пред комисията на палатата на лордовете по търговската криза от 1847 г. (C. D. 1848/57).

Кенеди, управител на една шотландска банка:

„3375. Имаше ли до въвеждането на акта от 1845 г. в Шотландия нещо, заслужаващо названието златно обръщение? — Нищо подобно. — 3376. А оттогава увеличило ли се е количеството злато в обръщение? — Ни най-малко; публиката не обича златото (the people dislike gold).“

3450. Приблизително 900-те хиляди ф. ст. в злато, които шотландските банки трябва да държат в запас от 1845 г., според него, принасят само вреда, тъй като

„недоходно поглъщат съответна част от капитала на Шотландия“.

По-нататък идва Андерсън, управител на Union Bank of Scotland:

„3558. Единственият случай на силно търсене на злато, предявено на Английската банка от страна на шотландските банки, под влиянието на чуждестранния валутен курс ли беше? — Съвсем вярно; и това търсене не се намали от обстоятелството, че държим злато в Единбург. — 3590. Докато имаме същата сума ценни книжа в Английската банка {или в частните банки в Англия}, остава ни същата както и по-рано, възможност да предизвикваме отлив на злато от Английската банка.“

В заключение още една статия (на Уилсън) от „Economist“:

„Шотландските банки държат свободна наличност у своите лондонски агенти; последните я държат в Английската банка. Това дава на шотландските банки възможност в пределите на тези суми да се разпореждат с металическата наличност на Английската банка и тук тя е винаги готова за услуги, когато се налага да се извършват задгранични платежи.“ Тази система бе нарушена от акта от 1845 г. „В резултат на шотландския акт от 1845 г. в последно време имаше силен отлив на златна монета от Английската банка за задоволяване търсенето в Шотландия, което бе само възможно и може би никога не би настъпило в действителност. . . Оттогава значителна сума неизменно е блокирана в Шотландия и друга значителна сума постоянно пътешествува нататък и обратно между Лондон и Шотландия. Ако настъпи време, когато шотландски банкер очаква повишено търсене на своите банкноти, то от Лондон се изпраща сандък със злато; щом това време мине, същият сандък, обикновено даже неотворен, се препраща обратно в Лондон“ („Economist“, 23 октомври 1847 г. {стр. 1214—1215}).

{А какво казва по повод на всичко това бащата на банковия акт, банкерът Самуел Джонс Лойд, alias* лорд Овърстън?

Още през 1848 г. той повтори пред комисията на палатата на лордовете по търговската криза от 1847 г. (C. D. 1848/57), че

„притеснеността с парите и високият лихвен процент, причинени от недостига на капитал, не могат да бъдат облекчени чрез усилено пускане на банкноти“ (1514),

макар че простото *разрешение* с правителствения указ от 25 октомври 1847 г. да се увеличи пускането на банкноти бе достатъчно, за да се пречупи острието на кризата.

---

* или иначе. *Ред.*

Той си остава на своето, че

„високият лихвен процент и подавеното състояние на фабричната промишленост са неизбежният резултат на намаляването на *материалния* капитал, прилаган за промишлени и търговски цели“ (1604).

А между това притесненото положение на фабричната промишленост в течение на редица месеци се състоеше тъкмо в това, че материалният стоков капитал в излишък запълваше складовете, не намирайки пласмент, и че именно поради това материалният производителен капитал изцяло или наполовина бездействуваше, за да не произвежда още повече стоков капитал, който не намира купувачи.

А пред комисията на палатата на общините по банковото дело от 1857 г. той каза следното:

„Поради строгото и бързо изпълнение на принципите на акта от 1844 г. всичко се извършваше правилно и лесно, паричната система е крепка и непоколебима, процъфтяването на страната е неоспоримо, доверието на обществото към акта от 1844 г. с всеки изминат ден се засилва. Ако комисията желае по-нататъшни практически доказателства за здравината на принципите, върху които почива този акт, и за онези благодатни последици, които той осигурява, то верният и достатъчен отговор е такъв: огледайте се около вас; вижте сегашното положение на работите в нашата страна; вижте доволството на народа; вижте богатството и процъфтяването на всички класи на обществото — и след всичко това комисията ще бъде в състояние да реши трябва ли тя да възпрепятствува по-нататъшното действие на акта, при който са постигнати такива успехи“ (B. C. 1857, № 4189).

На този дитирамб, който Овърстън изпя пред комисията на 14 юли, отговори на 12 ноември същата година писмото до дирекцията на банката, с което правителството преустановяваше действието на чудотворния закон от 1844 г., за да спаси онова, което още можете да се спаси. — *Ф. Е.*}

Глава тридесет и пета

БЛАГОРОДЕН МЕТАЛ И ВАЛУТЕН КУРС

I. ДВИЖЕНИЕТО НА ЗЛАТНИЯ ЗАПАС

Относно натрупването на банкноти в периоди на притесненост трябва да се отбележи, че тук се повтаря образуването на съкровища в благороден метал, което се е наблюдавало в тревожни времена в най-ранните стадии от съществуването на обществото. Влиянието на акта от 1844 г. представлява интерес, защото този акт се стреми да превърне целия намиращ се в страната благороден метал в средства за обръщение; той иска да отъждестви отлива на злато със съкращението, прилива на злато с разширението на количеството на средствата за обръщение. Приложението на акта експериментално доказа обратното. С едно единствено изключение, за което ей сега ще споменем, масата на намиращите се в обръщение банкноти на Английската банка след 1844 г. никога не е достигала максимума, който банката имаше право да пуска. И кризата от 1857 г. показа, от друга страна, че при известни условия този максимум е недостатъчен. От 13 до 30 ноември 1857 г. в обръщение имаше банкноти средно ежедневно за 488 830 ф. ст. свръх този максимум (B. A. 1858, стр. XI). Законният максимум бе тогава 14 475 000 ф. ст. плюс сумата на металическия запас в банковите хранилища.

Относно прилива и отлива на благороден метал е необходимо да се отбележи следното:

Първо. Трябва да се различава, от една страна, предвижването на метала назад и напред в пределите на областта, която не произвежда злато и сребро, а, от друга страна, потокът на златото и среброто от източниците на тяхното производство през различните други страни и разпределението на този добавъчен метал между тези страни.

От началото на текущия век — до преди още да окажат своето влияние руските, калифорнийските и австралийските златни мини — вносът стигаше само за възстановяване на изхабяващите се монети, за обикновена употреба като материал за луксозни артикули и за износ на сребро за Азия.

Обаче от онова време заедно с растежа на азиатската търговия на Америка и Европа извънредно много нарасна, първо, износът на сребро за Азия. Голямата част от изнесеното от Европа сребро се заместваше от добавъчното злато. Освен това част от новоприливащото злато се поглъщаше от вътрешното парично обръщение. Смята се, че до 1857 г. приблизително 30 милиона добавъчно злато е влязло във вътрешното обръщение на Англия[14]. После, след 1844 г. средното равнище на металическите запаси във всички централни банки в Европа и в Северна Америка се повиши. Същевременно растежът на вътрешното парично обръщение доведе до това, че след преминаването на паниката, през идващия след нея период на затишие, банковият запас започна да нараства по-бързо, тъй като се увеличи масата на златната монета, изтикана от вътрешното обръщение и имобилизирана. Най-сетне, след като бяха открити нови местонахождения на злато, се повиши потреблението на благороден метал за луксозни артикули вследствие на нарасналото богатство.

Второ. Между страните, които не произвеждат злато и сребро, благородният метал винаги циркулира насам-натам; една и съща страна непрекъснато внася злато и също тъй непрекъснато го изнася. И само превесът на движението в едната или другата посока решава в края на краищата дали има прилив или отлив, тъй като само колебаещите се и често паралелни движения в по-голямата си част взаимно се неутрализират. Но именно вследствие на това, когато се обръща внимание върху крайния резултат, изпуска се из-

14) Как е подействувало това върху паричния пазар, се вижда от следното показание на Нюмърч: „1509. Към края на 1853 г. публиката бе обхваната от сериозни опасения; през септември Английската банка три пъти подред повишаваше сконтовата лихва . . . в първите дни на октомври . . . се забелязаха значително безпокойство и паника сред публиката. Тези опасения и това безпокойство в по-голямата си част бяха отстранени към края на ноември и почти съвсем изчезнаха с пристигането на 5 милиона благороден метал от Австралия. Същото се повтори през есента на 1854 г., когато — през октомври и ноември — пристигнаха почти 6 милиона благороден метал. Същото се повтори през есента на 1855 г. — както се знае, период на възбуждение и безпокойство — посредством пристигането през септември, октомври и ноември на около 8 милиона благороден метал. В края на 1856 г. виждаме пак същото. С една дума, аз напълно бих могъл да се позова на опита почти на всеки член на комисията за потвърждение на това, че ние сме свикнали при всяко финансово затруднение да виждаме естествено и решително спасение в пристигането на кораб със злато."

предвид непрекъснатостта и, общо взето, паралелният ход на двете движения. Работата се възприема винаги по начин, като че ли излишъчният внос или излишъчният износ на благороден метал е само резултат и израз на съотношението между вноса и износа на стоки, докато той същевременно изразява съотношението между независимия от стоковата търговия внос и износ на самия благороден метал.

Трето. Преобладаването на вноса над износа, и обратно, се измерва, общо взето, с увеличението или намалението на металическия запас на централните банки. По-голямата или по-малка точност на това мерило зависи, разбира се, преди всичко от това, доколко банковото дело изобщо е централизирано. Защото от това зависи доколко благородният метал, натрупан в така наречената национална банка, представлява изобщо националния запас от благороден метал. Но дори и ако това е така, посоченото мерило все пак не е точно, тъй като при известни условия добавъчният внос се всмуква от вътрешното обръщение и от растящото използване на злато или сребро за изготвяне на луксозни артикули и тъй като освен това без добавъчен внос златото може да се изтегля чрез вътрешното обръщение и следователно металическият запас може да намалява без едновременно увеличение на износа.

Четвърто. Износът на метал взема формата на отлив (drain), ако движението в посока на намаление продължава дълго време, така че намалението става обща тенденция на движението и металическият запас на банката спада значително под средното равнище, докато не достигне своя среден минимум. Последният е определен повече или по-малко произволно, доколкото законодателството, определящо размера на покритието за обменяемостта на банкнотите и т. н., в различните случаи го определя различно. Относно количествените граници, които такъв отлив може да достигне в Англия, Нюмърч казва пред комисията на камарата на общините от 1857 г. по банковото законодателство (B. A. 1857, № 1494):

„Ако се съди въз основа на опита, изглежда във висша степен неправдоподобно отливът на метал вследствие на някакво колебание в работите с чужбина да може да превиши 3 или 4 милиона ф. ст."

През 1847 г. най-ниското равнище на златния запас в Английската банка на 23 октомври показва в сравнение с 26 декември 1846 г. намаление с 5 198 156 ф. ст., а в сравнение с най-високото равнище през 1846 г. (на 29 август) — намаление с 6 453 748 ф. ст.

Пето. Металическият резерв на т. н. национална банка има трояко предназначение; при това предназначението на резерва съвсем не е единствен регулатор на неговата величина, тъй като той

може да нараства вследствие на проста задръжка в работите в или извън страната. Това трояко предназначение е следното: 1) Резервен фонд за международни платежи, накратко, резервен фонд от световни пари. 2) Резервен фонд за ту разширяващото се, ту съкращаващото се вътрешнометалическо обръщение. 3) Резервен фонд за платежи по влогове и за обменяемост на банкноти, което е свързано с функцията на банката и няма нищо общо с функцията на парите като такива. Поради това металическият запас може да се засяга от ония условия, които се отнасят до всяка от тези три функции; следователно той може да бъде засегнат: като международен фонд — от платежния баланс, от каквито и причини да се определя този последният и каквото и да е неговото отношение към търговския баланс; като резервен фонд на вътрешното металическо обръщение — от разширението или съкращението на последното. Третата функция, функцията на гаранционен фонд, не обуславя наистина самостоятелното движение на металическия запас, но влияе двояко. Ако се пускат банкноти, които заместват във вътрешното обръщение металическите пари (следователно също така и сребърната монета в страните, където среброто е мерило на стойността), то отпада функцията на резервен фонд, отбелязана в пункт 2. И част от благородния метал, която е служила за тази цел, ще отива за дълго време в чужбина. В този случай металически пари не се изтеглят от банката за целите на вътрешното обръщение и заедно с това отпада необходимостта периодично да се усилва металическият запас, имобилизирайки част от превърнатия в монета и намиращ се в обръщение метал. По-нататък, ако е необходимо при всякакви обстоятелства да се задържа в запас известен минимум за изплащане по влогове и за обменяемостта на банкноти — това се отразява особено върху последиците на прилива и отлива на злато; това влияе върху онази част на запаса, която банката е длъжна да задържа при всякакви обстоятелства, или върху онази негова част, от която тя в друго време би се стремяла да се освободи като от безполезна. При чисто металическо обръщение и концентрация на банковото дело банката също би трябвало да разглежда своя металически запас като гаранция за изплащане по своите влогове и при отлив на злато би могла да настъпи паника, както през 1857 г. в Хамбург.

Шесто. С изключение, може би, само на 1837 г. действителната криза винаги се е разразявала едва след обрат във вълутния курс, т. е. в момента, когато вносът на благороден метал отново преобладава над износа.

През 1825 г. настъпи същинският крах, след като се прекрати отливът на злато. През 1839 г. имаше отлив на злато, без да се

дойде до крах. През 1847 г. отливът на злато се прекрати през април, а крахът настъпи през октомври. През 1857 г. отливът на злато в чужбина се прекрати от началото на ноември и едва по-късно, през ноември, настъпи крах.

Особено ясно изпъква това в кризата от 1847 г., когато отливът на злато се прекрати още през април, като предизвика сравнително лека предварителна криза, а след това едва през октомври се разрази същинската промишлена криза.

Долуприведените показания бяха дадени пред Секретната комисия на камарата на лордовете по въпроса за търговската криза през 1848; показанията на свидетелите (evidence) бяха отпечатани едва през 1857 г. (ние ги цитирахме и под обозначение C. D 1848/57).

Показания на Тук:

През април 1847 г. възникна притесненост, която, строго казано, бе равносилна на паника, но трая сравнително кратко време и не се придружаваше от търговски фалити от някакво значение. През октомври притеснеността бе много по-интензивна, отколкото в който и да е момент през април, при което имаше почти нечуван брой фалити (2196). — През април валутният курс — особено с Америка — ни принуди да експортираме значително количество злато за заплащане на извънредно голям импорт; само чрез крайно силно напрежение банката преустанови отливи на злато и постигна повишение на курса (2197). — През октомври валутният курс бе благоприятен за Англия (2198). — Повратът на валутния курс започна през третата седмица на април (3000): — Той се колебаеше през юли и август; от началото на август той през цялото време бе благоприятен за Англия (3001). — Отливът на злато през август се дължеше на търсенето за вътрешно обръщение.

Дж. Морис, управител на Английската банка, казва:

Макар че от август 1847 г. валутният курс стана благоприятен за Англия и вследствие на това имаше внос на злато, все пак металическият запас на банката намаля.

„2 200 000 ф. ст. в злато излязоха от банката в страната вследствие на вътрешното търсене“ (137). — Това се обяснява, от една страна, с увеличението на броя на заетите работници при железопътните строежи, от друга страна, с „желанието на банкерите в период на криза да имат собствен запас от злато“ (147).

Палмер, бивш управител и от 1811 г. директор на Английската банка казва:

„684. През целия период от половината на април 1847 г. до деня на преустановяването на банковия акт от 1844 г. валутните курсове бяха благоприятни за Англия.“

Следователно отливът на метал през април 1847 г., който предизвика самостоятелна парична паника, бе тук, както и навсякъде, само предвестник на кризата и успя вече да се смени с обратно движение, преди да се разрази последната. През 1839 г. при силно

притеснение в работите имаше значителен отлив на метал за плащане на зърнени храни и т. н. — обаче без криза и парична паника.

Седмо. Щом всеобщите кризи завършат, златото и среброто — като се остави настрана приливът на нов благороден метал от страните, които го произвеждат — се разпределят в онези съотношения, в които те са съществували като отделно съкровище на различните страни в състояние на тяхно равновесие. При равни други условия относителната величина на съкровището на всяка страна се определя от нейната роля на световния пазар. От страната, която е имала по-голяма от нормалната част от благородните метали, те се отливат в други страни; тези движения на прилив и отлив само възстановяват първоначалното разпределение между съкровищата на различните нации. Обаче това преразпределение се опосредствува от влиянието на различни обстоятелства, които ще бъдат споменати при разглеждането на валутните курсове. Щом нормалното разпределение е възстановено отново, от тоя момент настъпва отначало нарастване, след това нов отлив. {Това последното положение, от само себе си се разбира, се отнася само до Англия като център на световния паричен пазар. — *Ф. Е.*}

Осмо. Отливите на метал са в повечето случаи симптоми на промяна в положението на външната търговия, а тази промяна е на свой ред предвестник, че общото положение на работите отново назрява за криза[15]).

Девето. Платежният баланс може да бъде благоприятен за Азия и неблагоприятен за Европа и Америка[16]).

Внос на благороден метал има предимно в два периода. От една страна, в първата фаза на нисък лихвен процент, която следва

---

[15]) Според Нюмърч, отливът на злато в чужбина може да се предизвиква от три вида обстоятелства, а именно: 1) от причини от чисто търговски характер, т. е. вследствие превишение на вноса над износа, както това бе между 1836 и 1844 г. и след това отново през 1847 г. главно вследствие на големия внос на зърнени храни; 2) от необходимостта да се създадат средства за влагане на английски капитал в чужбина, както например през 1857 г. за железопътни линии в Индия; и 3) от окончателно изразходване на капитал в чужбина, както например през 1853 и 1854 г. за военни цели в източните страни.

[16]) 1918 Нюмърч. „Ако вземете Индия и Китай заедно, ако вземете под внимание оборотите между Индия и Австралия и още по-важните обороти между Китай и Съединените щати — а в тия случаи търговските сделки са тристранни и окончателното уреждане на сметките се извършва при нашето посредничество . . . — тогава ще се окаже правилно, че търговският баланс е бил не само против Англия, но и против Франция и Съединените щати." (В. А. 1857.)

подир кризата и е израз на съкращение на производството; и след това във втората фаза, когато лихвеният процент се повишава, но още не достига своята средна височина. Това е фазата, когато обратният приток на капитали се извършва лесно, търговският кредит е обилен и затова търсенето на заемен капитал нараства по-бавно, отколкото се разширява производството. И в двете фази при сравнително обилие на заемен капитал излишъчният приток на капитал във форма на злато и сребро, т. е. в такава форма, в която той непосредствено може да функционира само като заемен капитал, трябва да оказва влияние върху лихвения процент, а по този начин и върху тона на целия делови живот.

От друга страна, отлив, непрекъснат силен износ на благороден метал настъпва, когато обратният приток на капитал вече е затруднен, пазарите са препълнени и мнимото процъфтяване се поддържа само чрез кредита; когато следователно вече съществува много усилено търсене на заемен капитал и поради това лихвеният процент достига поне своята средна висота. При тези условия, отразяващи се именно в отлива на благороден метал, значително се засилва влиянието на непрекъснатото оттегляне на капитал в такава форма, в каквато той непосредствено съществува като заемен паричен капитал. Това трябва да оказва пряко влияние върху лихвения процент. Но вместо да ограничава кредитните операции, повишението на лихвения процент ги разширява и довежда до свръхнапрежение на всички техни спомагателни средства. Вследствие на това такъв период предшествува краха.

На Нюмърч се поставя въпрос (В. А. 1857):

„1520. И така, сумата на намиращите се в обръщение полици се повишава заедно с равнището на лихвата? — Изглежда, да. 1522. В спокойни, обикновени времена главната книга е действителният инструмент на размяната; но когато настъпват затруднения, когато — например при обстоятелства, посочени от мен — се повишава нормата на банковото сконто . . . тогава операциите сами по себи си се свеждат до издаване на полици; тези полици не само са по-пригодни да служат като законно доказателство за сключената сделка; те са по-удобни и за извършване на по-нататъшни закупки и преди всичко са приложими като кредитно средство за получаване на капитал."

Към това се прибавя и обстоятелството, че щом банката при що-годе застрашаващи условия повиши нормата на своето сконто — с което същевременно става вероятно, че банката ще ограничи сроковете на подлежащите на сконтиране от нея полици, — настъпва всеобщо опасение, че това ще върви crescendo*. Ето защо всеки, и преди всичко рицарят на кредита, се стреми да сконтира бъдещето

---

* — все по-силно. *Ред.*

и да получи в дадения момент на свое разположение толкова кредитни средства, колкото е възможно. По този начин от горепосочените причини произтича, че самото количество както на внесения, така и на изнесения благороден метал влияе не като такова, но че то влияе, първо, чрез специфичния характер на благородния метал като капитал в парична форма и то влияе, второ, като перцето, което, като се прибави към тежестите на везните, се оказва достатъчно, за да наклони окончателно на едната страна колебаещите се везни; то влияе, защото настъпва при условия, когато всяко прибавяне в една или друга страна има решаващо значение. Без тези причини би било съвсем непонятно как може да окаже някакво значително влияние отливът на злато, да речем от 5—8 милиона ф. ст., а както показва опитът, тази граница досега не е прекрачвана; това малко увеличение или намаление на капитала, което изглежда незначително даже в сравнение със 70-те милиона в злато, циркулиращи средно в Англия, е действително изчезващо малка величина при размери на производството подобни на английските[17]. Но именно развитието на производството подобни на кредитната и банковата система, която, от една страна, се стреми да постави целия паричен капитал в служба на производството (или което се свежда към същото, се стреми да превърне всеки паричен доход в капитал) и, от друга страна, в известна фаза на цикъла свежда металическия запас до такъв минимум, че той вече не е в състояние да изпълнява припадащите му се функции — именно тази развита кредитна и банкова система е, която създава тази свръхчувствителност на целия организъм. При по-ниско стъпало в развитието на производството увеличението или намалението на съкровището в сравнение с неговата средна величина е сравнително безразлично нещо. Също така даже много значителен отлив на злато оказва сравнително нищожно влияние, ако не настъпи в критичния период на промишления цикъл.

При даденото по-горе обяснение се абстрахирахме от случаите, когато отливът на метал настъпва вследствие на неурожай и т. н. Тук голямото и внезапно нарушение на равновесието на производството, чийто израз е отливът на злато, не се нуждае от по-нататъшно обяснение на своите последици. Тези последици са толкова по-значителни, колкото по-непосредствено моментът на такова нарушение съвпада с период, когато производството работи под високо напрежение.

Ние се абстрахираме освен това от функцията на металическата наличност като гаранция за обменяемостта на банкнотите и като ос на цялата кредитна система. Централната банка е ос на кредитната система. А металическият запас на свой ред е ос на банката[18]. Превръщането на кредитната система в монетарна система е неизбежно, както това вече бе посочено в „Капиталът", кн. I, гл. III при изследването на парите като платежно средство[20]. И Тук, и Лойд-Овърстън еднакво признават необходимостта от най-големи жертви на реално богатство, за да може в критическия момент да се удържи металическата база. Спорът се върти само около някакъв си плюс или минус, около повече или по-малко рационалния начин на действие по отношение на тази неизбежност[19]. Известно, в сравнение с цялото производство, незначително количество метал се признава за крайъгълен камък на цялата система. Да не говорим за ужасяващата проява през време на кризи на този негов характер на „ос", оттук произтича много мил теоретически дуализъм. Докато просветената политическа икономия {ex professo}* разсъждава „за капитал", тя с най-голямо презрение гледа на златото и среброто като на фактически най-безразлична и безполезна форма на капитала. Но щом тя започне да говори за банковото дело, всичко това съвсем се изменя и златото и среброто стават капитал par exellence, за удържането на който трябва да се жертвуват всички други видове капитал и труд. Но с какво се отличават златото и среброто от другите форми на богатството? Не с величината на стойността, тъй като последната се определя от количеството на овеществения в тях труд. Те се отличават само като самостоятелно въплъщение, като израз на *обществения* характер на богатството. {Богатството на обществото съществува само като богатство на отделни лица, които са негови частни собственици. То се проявява като обще-

17) Вж. например комичния отговор на Уегелин [В. А. 1857], който казва, че отливът на 5 милиона в злато означава намаление на капитала със същата сума, и се старае да обясни с това такива явления, които *не* настъпват при безкрайно по-голямо повишение на цените или обезценение, разширение или съкращение на действителния промишлен капитал. Не по-малко комичен е, от друга страна, опитът да се обяснят тези явления като непосредствени симптоми на разширение или съкращение на масата на реалния капитал (разглеждан откъм неговите веществени елементи).

18) Нюмърч (В. А. 1857): „1364. Металическият запас на Английската банка е в действителност . . . централният запас . . . или централното металическо съкровище върху основата на което се водят всички предприятия в страната. Това е, така да се каже, оста, около която се върти целият делови живот на страната; всички други банки в страната разглеждат Английската банка като централно съкровище или резервоар, от който те трябва да черпят своите запаси от звънка монета, и влиянието на задграничния валутен курс се отразява винаги тъкмо върху това съкровище и този резервоар."

19) „По този начин практически двамата те — и Тук, и Лойд, — за да отстранят едно прекомерно търсене на злато, биха прибягнали до своевременно ограничение на кредита посредством повишаване на лихвения процент и намаляване на капиталовите заеми. Само Лойд създава със своите илюзии тежки и дори опасни {законодателни} ограничения и предписания" („Economist" [11 декември], 1847, стр. 1418),

* — специално. *Ред,*

ствено богатство само с това, че тези отделни лица за задоволяване на своите лични потребности обменят помежду си качествено различни потребителни стойности. В капиталистическото производство те могат да правят това посредством парите. По този начин само посредством парите богатството на отделно лице се осъществява като обществено богатство; в парите, в тази вещ, е въплътена общестнената природа на това богатство. — *Ф. Е.*} Следователно това негово обществено битие се проявява като нещо отвъдно, като вещ, предмет, стока, съществуваща редом с действителните елементи на общественото богатство и извън тях. Докато производството протича непрекъснато, това се забравя. Кредитът също тъй е обществена форма на богатството, изтласква парите и узурпира тяхното място. Именно доверието към обществения характер на производството е причина на това, че паричната форма на продуктите изглежда като нещо мимолетно и мислено, като проста представа. Но щом кредитът е разтърсен — а тази фаза неизбежно настъпва в цикъла на съвременната промишленост, — цялото реално богатство трябва изведнаж да бъде действително и незабавно превърнато в пари, в злато и сребро, безумно искане, което обаче неизбежно изниква от самата система. И всичкото злато и сребро, които трябва да задоволяват тези чудовищни претенции, възлизат само на няколко милиона, пазещи се в хранилищата на банката[20]. Следователно в действието на отлива на злато с особена рязкост се проявява обстоятелството, че производството не е подчинено в действителност на обществен контрол като обществено производство — проявява се във формата, че обществената форма на богатството съществува независимо от самото него, като *нещо* извън него. За капиталистическата система това в действителност съставлява нещо общо с пораншните системи на производство, доколкото последните почиваха върху стоковата търговия и частната размяна. Обаче само при капиталистическата система това се проявява най-рязко, и то в най-уродливата форма на абсурдно противоречие и безсмислица, тъй като 1) в капиталистическата система е най-пълно премахнато производството за непосредствената потребителна стойност, производството за потреблението на самия производител и следователно богатството съществува само като обществен процес, който се изразява като сплитане на производство и обръщение; 2) тъй като с

20) „Вие напълно ли сте съгласни с това, че за изменение в търсенето на злато няма друг път освен повишаването на лихвения процент? — Чапмен {участник в голямата билброкерска фирма Оверенд, Гарней и К°}: Да, такъв е моят възглед. Ако запасът на нашето злато спадне до известен пункт, ще направим най-добре, ако веднага бием тревога и заявим: ние отиваме надолу и ако някой праща злато в чужбина, нека прави това на свой собствен риск.“ (B. A. 1857, № 5057.)

развитието на кредитната система капиталистическото производство непрекъснато се стреми да премахне тази металическа граница — тази едновременно и веществена, и фантастична граница на богатството и на неговото движение, — но отново и отново си разбива главата в тази граница.

През време на криза възниква искането всички полици, ценни книжа, стоки да могат да бъдат превърнати наведнъж в банкови пари, а всички банкови пари, на свой ред, в злато.

II. ВАЛУТНИЯТ КУРС

{Барометър на международното движение на паричните метали е, както се знае, валутният курс. Ако Англия трябва да заплати на Германия повече, отколкото Германия на Англия, то в Лондон се повишава цената на марката, изразена в стерлинги, а в Хамбург и Берлин се понижава цената на фунт стерлингите, изразени в марки. Ако този превес на платежните задължения на Англия спрямо Германия не се уравни отново например чрез повече закупки на Германия от Англия, то изразената в стерлинги цена на полиците, издадени в марки на името на Германия, трябва да се повишава, докато се окаже изгодно да се изпрати от Англия в Германия вместо полици метал — златни пари или кюлчета. Такъв е типичният ход на работата.

Ако този износ на благороден метал вземе по-значителни размери и продължава дълго време, това ще засегне банковия запас на Англия и английският паричен пазар, на първо място Английската банка, ще трябва да вземе защитни мерки. Последните, както вече видяхме, се състоят главно в повишаване на лихвения процент. При значителен отлив на злато на паричния пазар настъпват обикновено затруднения, т. е. търсенето на заемен капитал в парична форма значително превишава предлагането и високият лихвен процент произтича оттук от само себе си; нормата на сконтото, декретирана от Английската банка, съответствува на положението на нещата и се налага на пазара. Има обаче случаи, когато отливът на метал се предизвиква от други, а не от обикновените комбинации на сделките (например от заеми на чужди държави, от влагане на капитал в чужбина и т. н.), и когато положението на лондонския паричен пазар като такъв съвсем не оправдава едно съществено повишение на нормата на лихвата; в такъв случай на Английската банка се налага отначало чрез усилени заеми на „открития пазар“ „да направи парите редки“, както е прието да се изразяваме, и по този начин

изкуствено да създаде положение, при което повишението на лихвата се оправдава или става необходимо; маневра, която с всяка измината година става за нея все по-затруднителна. — *Ф. Е.*}

Как влияе повишението на нормата на лихвата върху валутния курс, се вижда от следните показания пред комисията на долната камара по въпроса за банковото законодателство от 1857 г. (Цитирано като В. А. или В. С. 1857.)

Джон Стюарт Мил казва:

„2176. Когато в работите настъпват затруднения . . . става значително спадане на курса на ценните книжа . . . чужденци поръчват да се закупуват железопътни акции тук, в Англия, или английски собственици на чуждестранни железопътни акции ги продават в чужбина . . . в съответни размери се отстранява изпращането на злато. — 2182. Обширна и богата класа от банкери и търговци на ценни книжа, с помощта на които се постига изравняване на лихвения процент и на налягането (pressure) на търговския барометър между различните страни . . . винаги издебват случай да закупуват ценни книжа, обещаващи повишение на цената . . . Подходящо място за техните закупки ще бъде винаги страната, която изпраща злато в чужбина — 2184. Такива вложения на капитал през 1847 г. се извършваха в значителен мащаб, достатъчен да намали отлива на злато.“

Дж. Г. Хъбърд, бивш управител и от 1838 г. член на дирекцията на Английската банка, казва:

„2545. Има големи количества европейски ценни книжа . . . които циркулират на най-различни европейски парични пазари, и щом на един пазар стойността на тези ценни книжа спадне с 1 или 2%, те веднага се закупуват за изпращане на други пазари, където стойността им още е запазена. — 2565. Не се ли намират чужди страни в значително задължение по отношение на английските търговци? — В доста значително. — 2566. Следователно самото инкасиране на тези дългове би могло в достатъчна степен да обясни едно доста голямо натрупване на капитал в Англия? — През 1847 г. ние в края на краищата възстановихме нашето положение с това, че ликвидирахме толкова и толкова милиона от предишните задължения на Америка и Русия към нашата страна.“

Англия в онова време също дължеше на тези страни „толкова и толкова милиона“ за зърнени храни и не пропусна на свой ред да „ликвидира“ по-голямата част от тях чрез банкрутства на английските длъжници. Виж по-горе отчета от 1857 г. за банковия акт, в глава XXX, стр. 31*.

„2572. През 1847 г. курсът между Англия и Петербург бе много висок. Когато бе издадено правителственото разпореждане, което даде на банката право да издава банкноти (без покритие със златния запас) свръх узаконения предел от 14 милиона, бе поставено като условие сконтовата лихва да бъде запазена на 8%. В такъв момент и при такава сконтова лихва бе изгодно да се поиска изпращане на злато от Петербург в Лондон и след неговото пристигане то да се дава в заем с 8% до изтичането на срока на тримесечните полици, които се издаваха срещу продаденото злато. — 2573. При всякакви операции със злато е необходимо да се вземат под

* Виж настоящия том, част II, стр. 35—36. *Ред.*

внимание различни моменти. Работата зависи от валутния курс и от лихвата, с която могат да се вложат парите до изтичането на срока на полицата (издадена срещу тях).“

ВАЛУТНИЯТ КУРС С АЗИЯ

Следващите моменти са важни, тъй като, от една страна, те показват по какъв начин Англия при неблагоприятен валутен курс с Азия трябва да се компенсира за сметка на други страни, чийто внос от Азия се заплаща посредством Англия. От друга страна, тъй като г. Уилсън пак прави тук глупавия опит да отъждестви влиянието на износа на благороден метал върху валутния курс с влиянието, оказвано върху валутния курс от износа на капитал изобщо; при което и в двата случая се касае за износ не като платежно или покупателно средство, а за влагане на капитал. Преди всичко от само себе си се разбира, че ако в Индия — с цел за влагане в железопътно строителство — се изпращат толкова и толкова милиона фунта стерлинги било във вид на благороден метал или във вид на железни релси, едното и другото представляват само различни форми на пренасяне на една и съща сума капитал от една страна в друга; и то пренасяне, което не влиза в сметката на обикновените търговски сделки и срещу което експортиращата страна не може да очаква никаква друга компенсация освен онзи годишен доход, който впоследствие има да постъпва от печалбата на тези железници. Ако такъв експорт се извършва във форма на благороден метал, то именно защото това е благороден метал, следователно непосредствено пригоден за даване в заем паричен капитал и база на цялата кредитна система, такъв експорт — не непременно при всякакви условия, а само при условията, посочени по-горе — ще окаже пряко действие върху паричния пазар, а значи и върху лихвения процент в страната, която експортира благородния метал. Също такова непосредствено действие ще окаже той и върху валутния курс. Благороден метал се препраща само тогава и дотолкова, когато и доколкото предлаганите на лондонския паричен пазар полици, например на името на Индия, са недостатъчни, за да се осъществят такива извънредни преводи на пари. Следователно налице е търсене на полици на името на Индия, което надминава предлагането, и по този начин в дадения момент курсът се обръща против Англия не защото тя е задлъжняла на Индия, а защото тя трябва да изпрати в Индия извънредни суми. Ако такъв износ на благороден метал за Индия продължава значително време, той довежда до увеличение на индийското търсене на английски стоки, тъй като косвено повишава способността на Индия да потребява

европейски стоки. Напротив, ако капиталът се изнася във форма на релси и т. н., това съвсем не може да има влияние върху валутния курс, тъй като в този случай на Индия не се налага да прави за това никакви възвратни платежи. По същата причина това не трябва да оказва никакво влияние и върху паричния пазар. Уилсън се опитва да докаже наличността на такова влияние с това, че такива извънредни разходи трябвало да предизвикват добавъчно търсене на парични заеми и по този начин да въздействуват върху лихвения процент. Това може да се случи; но да се твърди, че това трябва да става при всякакви обстоятелства, би било съвсем неправилно. Където и да бъдат изпратени релсите и където да бъдат положени — върху английска или върху индийска почва, — те във всеки случай представляват известно разширение на английското производство в известна сфера. Да се твърди, че увеличение на производството, даже в много широки предели, не може да се извърши без повишаване на лихвения процент, би било нелепо. Възможно е да нарастват паричните заеми, т. е. сумата на онези сделки, в които влизат кредитните операции; но тези операции могат да нарастват при неизменящ се даден лихвен процент. Така действително беше в Англия през 40-те години по време на железопътната мания. Лихвеният процент не се повиши. И съвсем очевидно е, че доколкото става дума за действителен капитал, т. е. в дадения случай за стоки, влиянието, оказвано върху паричния пазар, ще бъде съвсем същото, безразлично дали тези стоки са предназначени за чужбина или за вътрешно потребление. Разлика би се получила само ако капиталите, влагани от Англия в чужбина, биха съкращавали нейния търговски експорт — експорт, който трябва да бъде заплатен и който следователно предизвиква обратен приток на капитал — или ако тези капиталовложения вече изобщо биха били симптом на свръхнапрежение на кредита и начало на спекулативни операции.

По-нататък въпроси задава Уилсън, отговаря Нюмърч.

„1786. Вие казахте по-рано относно търсенето на сребро за Източна Азия, че според вас валутният курс с Индия е благоприятен за Англия, въпреки че за Източна Азия непрекъснато се изпращат значителни маси метален запас; имате ли основание за това? — Разбира се ... Аз намирам, че действителната стойност на износа на Съединеното кралство за Индия през 1851 г. е достигнала 7 420 000 ф. ст. Тук трябва да се прибави сумата на полиците на Индия хауз, т. е. на ония фондове, които Остиндийската компания превежда от Индия за покриване на своите собствени разноски. Тези трати съставляваха през разглежданата година 3 200 000 ф. ст., така че в обща стойност износът на Съединеното кралство за Индия се равняваше на 10 620 000 ф. ст. През 1855 г. ... действителната стойност на стоковия експорт нарасна на 10 350 000 ф. ст.; тратите на Индия хауз съставляваха 3 700 000 ф. ст.; следователно целият износ е 14 050 000 ф. ст. За 1851 г. ние, както ми се струва, нямаме възможност да установим действителната стойност на вноса на стоки от Индия в Англия; но ние разполагаме с такива данни за 1854 и 1855 година. През

1855 г. цялата действителна стойност на вноса на стоки от Индия в Англия се равняваше на 12 670 000 ф. ст. и тази сума в сравнение с 14 050 000 ф. ст. на износа дава в полза на Англия салдо от непосредствената търговия между двете страни 1 380 000 ф. ст." [В. А. 1857].

Относно това Уилсън отбелязва, че валутните курсове се засягат и от пряката търговия. Така например износът от Индия за Австралия и Северна Америка се покрива с трати на името на Лондон и влияе поради това върху валутния курс съвсем по същия начин, както ако стоките биха отивали непосредствено от Индия в Англия. Освен това, ако се вземат Индия и Китай заедно — балансът ще се окаже неблагоприятен за Англия, тъй като на Китай се налага постоянно да прави значителни платежи на Индия за опиум, а на Англия се налага да прави платежи на Китай, така че по този околен път сумите от Англия отиват в Индия (1787, 1788).

1791. Уилсън пита дали влиянието върху валутния курс не ще бъде еднакво както в случай че капиталът

„се изнася във форма на железни релси и локомотиви, така и в случай че той се изнася във форма на металически пари".

Нюмърч отговаря на това съвсем правилно:

12 милиона ф. ст., изпратени през последните години в Индия за строеж на железопътни линии, послужиха за купуване на годишна рента, която Индия трябва да плаща в определени срокове на Англия.

„А що се отнася до непосредственото влияние върху пазара на благороден метал, то влагането на тези 12 милиона ф. ст. може да окаже такова само доколкото метал е трябвало да се изнася за действителни вложения във вид на пари."

1797. {Уегелин пита:} „Ако за това желязо (релсите) не се получават в замяна никакви обратни постъпления, то как може да се казва, че то влияе върху валутния курс? — Аз не смятам, че онази част от разходите, която се изнася във форма на стоки, засяга състоянието на валутния курс ... валутният курс между две страни се засяга — може да се каже изключително — от количеството на облигациите или полиците, предлагани в едната страна, в сравнение с количеството, предлагано срещу това в друга страна; такава е рационалната теория на валутния курс. Що се отнася до препращането на 12-те милиона, то тези 12 милиона отначало бяха подписани тук; ако сделката беше от такъв род, че всички тези 12 милиона се вложиха в звънка монета в Калкута, Бомбай или Мадрас ... такова внезапно търсене би оказало потресаващо действие както върху цената на среброто, така и върху валутния курс — съвсем тъй, както ако Източноиндийската компания би заявила утре, че тя увеличава своите трати от 3 на 12 милиона. Но половината от тези 12 милиона е изразходвана ... за покупка на стоки в Англия ... железни релси, строителни и други материали ... това е влагане на английски капитал в самата Англия за известен сорт стоки, който се изпраща в Индия, и с това работата се изчерпва. — 1798. {Уегелин:} Но производството на тези необходими за железниците стоки — желязо и дърво — предизвиква силно потребление на задгранични стоки, а последното би могло да засегне валутния курс? — Разбира се."

Уилсън изказва мнение, че желязото представлява главно труд и че работната заплата, изплатена за този труд, представлява главно импортирани стоки (1799), и след това пита:

„1801. Но казано общо: ако стоките, произведени посредством потребление на тези импортирани стоки, се изнасят по такъв начин, че ние не получаваме за тях никаква компенсация било в продукти или по друг начин — не ще ли има това за последица неблагоприятен за нас курс? — Това общо положение тъкмо съответствува на онова, което бе налице в Англия през време на усиленото железопътно строителство (1845). В течение на три, четири или пет години поред вие вложихте в железници 30 милиона ф. ст. и почти цялата тази сума отиде за работна заплата. В продължение на три години вие издържахте по строежа на железопътни линии, локомотиви, вагони и гари повече народ, отколкото във всички фабрични райони, взети заедно. Тези хора . . . разходваха своята работна заплата за чай, захар, спиртни напитки и други чуждестранни стоки; налагаше се тези стоки да се внасят, и при все това, несъмнено е, че в течение на цялото време, когато се извършваха тези огромни разходи, валутният курс между Англия и другите страни не претърпя съществени изменения. Отлив на благородни метали не се наблюдаваше, напротив, имаше по-скоро прилив.“

1802. Уилсън настоява, че при равновесие на търговския баланс и при курс al pari* между Англия и Индия извънредният износ на желязо и локомотиви „трябва да засегне валутния курс с Индия“. Нюмърч не вижда защо това трябва да бъде така, щом изнасяните релси представляват вложение на капитал и на Индия не се налага да ги заплаща в една или друга форма; към това той добавя:

„Аз съм съгласен с положението, че нито една страна не може продължително време да има неблагоприятен валутен курс с всички страни, с които тя води търговия; неблагоприятен валутен курс с една страна неизбежно създава благоприятен курс с друга страна.“

На това Уилсън противопоставя следната тривиалност:

„1803. Но нима едно пренасяне на капитал не остава същото независимо от това, дали то се извършва в една форма, или в друга? — Да, разбира се, доколкото работата се касае до вземанията. — 1804. И така, ако вие изпращате благороден метал или стоки, влиянието на железопътното строителство в Индия върху тукашния пазар на капитали ще бъде едно и също и ще повиши стойността на капитала точно тъй, както ако цялата сума би била изнесена във вид на благороден метал?“

Ако цените на желязото не са нараснали, това доказва във всеки случай, че „стойността“ на съдържащия се в релси „капитал“ не се е увеличила. Онова, за което тук става дума, е стойността на паричния капитал, лихвеният процент. Уилсън би желал да отъждестви паричния капитал и капитала изобщо. Фактът се заключава просто в това, че в Англия бяха подписани 12 милиона за индийските железници. Това обстоятелство няма никакво пряко отношение към валутния курс и за паричния пазар предназначението на тези 12 милиона е също така безразлично. Ако паричният пазар се намира в благоприятно положение, това изобщо може да не окаже

* — по паритета. *Ред.*

никакво влияние, също тъй, както не го засегна подписката за акции на английските железници през 1844 и 1845 година. А ако паричният пазар е вече до известна степен стеснен, това, разбира се, би могло да повлияе върху равнището на лихвата, но само в посока на повишение, а по теорията на Уилсън това би трябвало да направи курса по-благоприятен за Англия, т. е. да противодействува на тенденцията към износ на благороден метал — ако не в Индия, то в други страни. Г-н Уилсън прескача от едното към другото. Във въпрос 1802 той твърди, че трябва да бъде засегнат валутният курс; в № 1804, че се засяга „стойността на капитала“ — две съвсем различни неща. Лихвеният процент може да влияе върху валутния курс и валутният курс върху лихвения процент, но при изменящ се курс лихвеният процент, а при изменящ се лихвен процент курсът може да остава постоянен. В главата на Уилсън не се побира мисълта, че при препращане на капитал в чужбина самата форма, в която той се препраща, създава такова различие във влиянието, т. е. че такова голямо значение има различието във формите на капитала, и то тъкмо неговата парична форма, което крайно противоречи на възгледите на просветената политическа икономия. Нюмърч отговаря на Уилсън едностранчиво, доколкото съвсем не обръща вниманието на последния върху неговия внезапен и с нищо немотивиран скок от валутния курс към лихвения процент. Нюмърч дава на посочения въпрос 1804 нерешителен и колеблив отговор:

„Щом е наложително да се намерят 12 милиона, то доколкото въпросът се касае до общия лихвен процент, без съмнение несъществено е дали тези 12 милиона се препращат във вид на благороден метал или във вид на материали. Аз все пак мисля (добър преход е това „все пак“, за да се каже веднага тъкмо обратното), „че това не е съвсем несъществено“ (това е несъществено, но все пак не е несъществено), „тъй като в единия случай 6 милиона ф. ст. незабавно биха се стекли обратно; в другия случай те не биха се стекли тъй бързо. Затова ще представлява известна“ (каква определеност!) „разлика дали тези 6 милиона ще бъдат изразходвани тук в страната или пък напълно ще бъдат експортирани“.

Какво трябва да означава твърдението, че 6 милиона веднага биха се стекли обратно? Доколкото 6 милиона ф. ст. са изразходвани в Англия, те съществуват във вид на релси, локомотиви и пр., които трябва да бъдат изпратени в Индия, откъдето те не ще се върнат назад, и тяхната стойност ще се възвърне само чрез амортизация, т. е. много бавно, докато 6-те милиона благороден метал може би много по-скоро ще се върнат in natura. Доколкото 6-те милиона са изразходвани в работна заплата, те са изядени; но парите, във вид на които те са били авансирани, циркулират както по-преди в страната или съставляват резерв. Същото се отнася до печалбите на производителите на релси и до частта от 6 милиона, която въз-

становява техния постоянен капитал. И така, двусмислената фраза за възвръщане на капитали е употребена от Нюмърч само за да избегне да каже направо: парите са останали в страната и доколкото те функционират като даван в заем паричен капитал, разликата за паричния пазар (като се остави настрана, че обръщението би могло, заможе би, да погълне по-голямо количество метални пари) се заключава само в това, че те се изразходват за сметка на *A*, а не на *B*. Вложение от подобен род, при което капиталът се пренася в други страни във вид на стоки, а не във вид на благороден метал, може само дотолкова да окаже влияние върху валутния курс (и при това не върху валутния курс със страната, в която се влага капитал), доколкото производството на експортирани стоки изисква добавъчен импорт на други чуждестранни стоки. В такъв случай това производство не е предназначено да ликвидира този добавъчен импорт. Но същото нещо е налице при всеки експорт на кредит, безразлично дали като вложение на капитал или за обикновени търговски цели. Освен това този добавъчен импорт може чрез обратно влияние да предизвика добавъчно търсене на английски стоки от страна например на колониите или на Съединените щати.

По-рано Нюмърч казваше, че вследствие на тратите на източноиндийската компания износът от Англия за Индия е по-голям от вноса. Сър Чарлз Уд го подлага по този пункт на кръстосан разпит. Този излишък на английския износ за Индия свръх вноса от Индия в действителност се осъществява чрез такъв внос от Индия, за който Англия не заплаща никакъв еквивалент: тратите на Източноиндийската компания (понастоящем на източноиндийското правителство) се свеждат до данък, който се взема от Индия. Да вземем за пример 1855 г.: вносът от Индия за Англия е 12 670 000 ф. ст.; английският износ за Индия е 10 350 000 ф. ст. Баланс в полза на Индия — 2 250 000 ф. ст.

„Ако с това работата се изчерпваше — би се наложило тези 2 250 000 ф. ст. в една или друга форма да се изпратят в Индия. Но тук излизат на сцената исканията от страна на Индия хауз. Индия хауз обявява, че е в състояние да издаде трати на името на различните президентства в Индия в размер 3 250 000 ф. ст. {Тази сума се вземаше за погасяване на лондонските разходи на Източноиндийската компания и за изплащане дивидендите на акционерите.} А това не само погасява баланса от 2 250 000 ф. ст., възникнал по пътя на търговията, но и дава един милион излишък“ (1917). [B. A. 1857].

1922. [Уд:] „Следователно влиянието на тези трати на Индия хаус не е да увеличава износа за Индия, а да го намалява pro tanto* ?“

* съответно. *Ред.*

{Това трябва да означава да намалява необходимостта да се покрива вносът от Индия чрез износ затам на същата сума.} Г-н Нюмърч обяснява това с обстоятелството, че за тези 3 700 000 ф. ст. англичаните импортират в Индия „добро управление“ (1925). Уд, като министър на Индия, много добре запознат с оня сорт „добро управление“, който се внасяше от англичаните в Индия, прави следната правилна и иронична забележка (1926):

„Тогава износът, който, според вашите думи, е резултат от тратите на Индия хауз, е износ на добро управление, а не на стоки“.

Тъй като Англия много експортира „по тоя начин“ за „добро управление“ и за влагане на капитали в други страни — получавайки по такъв начин внос, съвсем независим от обикновения ход на работите, получавайки дан отчасти за експортирано „добро управление“, отчасти като доход от капитали, вложени в колониите и в други страни, дан, за която не се налага да плаща никакъв еквивалент. Ясно е поради това, че валутният курс не се засяга, ако Англия просто изяжда тази дан без насрещен експорт; ясно е също така, че курсовете не се засягат и в случай че Англия пак влага тази дан не у себе си, а, производително или непроизводително, в чужбина: ако например тя за сметка на тази дан изпраща бойни припаси в Крим. И при това, доколкото вносът от чужбина влиза в дохода на Англия (той трябва да се плаща, разбира се, или във вид на дан, която не изисква еквивалент, или чрез обмяна срещу тази незаплатена дан, или по обикновения в търговията път), Англия може или да го консумира, или отново да го вложи в работа като капитал. Както и да е, валутният курс във всеки случай не ще бъде засегнат, което изпуска изпредвид мъдрият Уилсън. Безразлично дали известна част от дохода се образува от отечествен или чуждестранен продукт — при което последният случай предполага саморазмяна на отечествени продукти срещу чуждестранни, — потреблението на този доход, производително или непроизводително, ни най-малко не изменя валутния курс, макар и да оказва влияние върху общия мащаб на производството. Необходимо е да се има това предвид при оценяване на следващото по-долу.

1934. Уд пита по какъв начин изпращането на военни припаси за Крим би могло да засегне валутния курс с Турция. Нюмърч отговаря:

„Аз не виждам защо би трябвало непременно да се отрази върху валутния курс простото изпращане на военни припаси, но изпращането на благороден метал несъмнено би засегнало курса“.

Следователно тук той прави разлика между капитал в парична форма и други форми капитал. Но ето Уилсън задава следния въпрос:

„1935. Ако вие извършвате в широки размери експорт на някаква стока, без да получавате в замяна съответен импорт“.

{Г-н Уилсън забравя, че що се отнася до Англия, налице е доста значителен импорт, в замяна на който никога не е имало съответен експорт, с изключение на експорт във форма на „добро управление“ или на изнесен по-рано капитал за инвестиране; във всеки случай това не е такъв импорт, който влиза в нормалното движение на търговията. Но предметите на този импорт отново се разменят например срещу американски продукти; и ако американски продукти се експортират без съответен импорт, това ни най-малко не изменя обстоятелството, че стойността на този импорт може да бъде потребена без еквивалентен износ за чужбина; той е получен, без съответен експорт и следователно може да бъде потребѐн, без да влезе в търговския баланс},

„то вие не плащате задграничния дълг, който сте направили по причина на вашия внос“.

{Но ако сте заплатили този импорт още от по-преди, например посредством кредита, оказан в чужбина, то при това не ще бъде направен никакъв дълг, и въпросът няма нищо общо с интернационалния баланс — той се свежда до производителен или непроизводителен разход, при което е съвсем безразлично дали потребените продукти са произведени вътре в страната или в чужбина}

„и затова с такава сделка вие ще засегнете валутния курс, тъй като задграничният дълг не се плаща вследствие на това, че вашият експорт няма съответен импорт. — Това е правилно по отношение на различни страни изобщо.“

Лекцията на Уилсън се свежда до това, че всеки експорт без съответен импорт е същевременно импорт без съответен експорт, тъй като в производството на експортираните стоки влизат чуждестранни, следователно импортирани стоки. Предполага се, че всеки такъв експорт се основава върху незаплатен импорт или го създава — следователно предполага или създава задграничен дълг. Това е погрешно, даже ако се оставят настрана следните две обстоятелства: 1) Англия има гратис импорт, за който тя не заплаща никакъв еквивалент; например част от нейния индийски импорт. Тя може да разменя неговите предмети срещу предмети на американския импорт, а предметите на последния да експортира без съответен импорт; що се отнася до стойността, то Англия при това във всеки случай експортира само онова, което не ѝ е струвало нищо. И 2) Англия може би вече е заплатила импорт, например американски, който

образува добавъчен капитал; ако тя след това го потребява непроизводително, например във вид на военни припаси — това не образува дълг по отношение на Америка и не засяга валутния курс с Америка. Нюмърч сам си противоречи в показанията 1934 и 1935, което му посочва Ууд във въпрос 1938:

„Ако нито една част от стоките, употребявани за изготвяне на оныя предмети, които ние изнасяме без съответно възвръщане {военни разходи}, не се получава от страната, за където се експортират тези предмети, то по какъв начин може това да засегне валутния курс с тази страна? Ако приемем, че търговията с Турция се намира в обикновеното състояние на равновесие, по какъв начин валутният курс между Англия и Турция може да бъде засегнат от износа на военни припаси за Крим?“

Тук Нюмърч губи самообладание; той забравя, че в показанието под № 1934 вече правилно е отговорил на този прост въпрос, и казва:

„Струва ми се, че ние вече изчерпахме практическия въпрос и навлизаме сега в много възвишена област на метафизическа дискусия.“

{Уилсън дава и друга постановка на своето твърдение, че валутният курс се засяга от всяко пренасяне на капитал от една страна в друга, безразлично дали то се извършва във форма на благороден метал или във форма на стоки. Уилсън знае, разбира се, че валутният курс се засяга чрез лихвения процент, а именно от отношението между нормите на лихвата на ония две страни, за взаимния валутен курс на които става дума. Ако му се удаде да покаже, че излишък от капитал изобщо, т. е. преди всичко излишък от стоки от всякакъв вид, включително и благородни метали, оказва между другите обстоятелства определящо влияние върху лихвения процент, той вече прави крачка, която го приближава до целта; наистина, щом това е така, пренасянето на значителна част от този капитал от една страна в друга трябва да измени лихвения процент в двете страни, а именно в противоположно направление, и по тоя начин на второ място трябва да въздействува върху валутния курс между двете страни. — *Ф. Е.*}

Той пише в „Economist“, чийто редактор бе по онова време [22 май] (1847, стр. 574):

„Очевидно е, че такъв излишък от капитал, за който говорят големи запаси от всякакъв вид, включително и благороден метал, неизбежно трябва да доведе не само до ниски цени на стоките изобщо, но и до по-нисък лихвен процент за ползуването на капитал (1). Ако имаме в наличност запас от стоки, достатъчен за страната

в течение на две следващи години, то разпореждане с тези стоки в течение на известен период може да се получи по много по-ниска норма на лихвата, отколкото ако запасът би стигнал едва за два месеца (2). Всякакви парични заеми, в каквато и форма да се извършват, представляват само преминаване на разпореждането със стоки от едно лице към друго. Поради това, ако има стоки в излишък, паричната лихва трябва да бъде ниска, ако стоките са малко, тя трябва да бъде висока (3). Ако стоките се стичат по-обилно, броят на продавачите в сравнение с броя на купувачите ще се увеличава и според степента, в която количеството на стоките превишава нуждите на непосредственото потребление, все по-голяма и по-голяма част от тях трябва да се съхранява за по-късно потребление (4). При такива обстоятелства един притежател на стоки ще се съгласи да ги продаде с отсрочка на платежа или на кредит при условия по-малко изгодни за него, отколкото ако би бил уверен, че целият му запас ще намери пласмент в течение на няколко седмици".

По повод положение 1) е необходимо да отбележим, че силен *прилив* на благороден метал може да има едновременно със *съкращение* на производството, както това се наблюдава винаги непосредствено след криза. В следващата фаза благороден метал може да се стича от страни, които предимно произвеждат благороден метал; вносът на други стоки през този период обикновено се уравновесява с износа. В тези две фази лихвеният процент е нисък и само бавно се повишава; защо това е така — ние вече видяхме. Този нисък лихвен процент можеше винаги да бъде обяснен без влияние на каквито и да било „големи запаси от всякакъв вид". И как е могло да има такова влияние? Ниската цена например на памука дава възможност на предачите и т. н. да получават висока печалба. А защо е нисък лихвеният процент? Сигурно не защото е висока печалбата, която може да бъде получена с взет назаем капитал. А единствено и изключително, защото при съществуващите обстоятелства търсенето на заемен капитал не расте пропорционално на тази печалба; следователно движението на заемния капитал се различава от движението на промишления капитал. А „Economist" се стреми да докаже тъкмо обратното: че движението му било тъждествено с движението на промишления капитал.

Положение 2), ако смекчим нелепата предпоставка, че има запас за две години напред, докато придобие известен смисъл — предполага препълване на стоковия пазар. Това би предизвикало спадане на цените. За бала памук би се плащало по-малко. Но оттук по никакъв начин не следва, че парите за покупка на бала памук могат да се набавят по-евтино. Това зависи от състоянието на паричния пазар. Ако те могат да се набавят по-евтино, то е само защото търговският кредит се намира в такова положение, при което той в по-малка степен е принуден да прибягва до банков кредит, отколкото в обикновено време. Стоките, препълващи пазара, представляват средства за живот или средства за производство.

Ниската цена на едните и другите повишава печалбата на промишления капиталист. А защо се понижава лихвата, ако не вследствие на противоположността — а съвсем не на тъждеството — между обилието на промишлен капитал и търсенето на парични заеми? Обстоятелствата се слагат така, че за търговеца и промишленика е по-лесно да си оказват взаимно кредит; вследствие на такова облекчение на търговския кредит и промишленикът, и търговецът помалко се нуждаят от банков кредит; затова лихвеният процент може да бъде нисък. Този нисък лихвен процент няма нищо общо с притока на благороден метал, макар че и едното, и другото могат да стават паралелно, и същите причини, които предизвикват понижение на цените на вносните артикули, могат да създадат и излишък от внесения благороден метал. Ако импортният пазар би бил действително препълнен, това би показвало намаление на търсенето на импортни стоки, което при ниски цени би могло да бъде обяснено само като резултат от съкращение на отечественото промишлено производство; а това би било на свой ред необяснимо при излишъчен внос по ниски цени. Чисти глупости, целта на които е да се покаже, че спадането на цените = на спадане на лихвения процент. И едното, и другото могат да съществуват редом в едно и също време. Но в такъв случай това е израз на противоположност на направленията, в които се извършва движението на промишления и движението на давания в заем паричен капитал, а не израз на тяхното тъждество.

Защо паричната лихва, както това твърди положение 3), да бъде ниска, ако има стоки в излишък, не може да се види и след тези по-нататъшни разсъждения. Щом стоките са евтини, то за да купя определено количество от тях, ми са нужни, да кажем, 1000 ф. ст. вместо предишните 2000. Но може би аз и сега ще изразходвам 2000 ф. ст., ще купя с тях двойно в сравнение с предишното количество стоки и ще разширя своето предприятие, като авансирам същия капитал, който може би трябва да заема. Аз купувам сега, както и по-рано, за 2000 ф. ст. Следователно моето търсене на паричния пазар остава неизменно, въпреки че с понижението на цените моето търсене на стоковия пазар се повишава. Но ако търсенето на стоковия пазар спада, т. е. ако производството — в противоречие с всички закони на „Economist" — не се разширява със спадането на стоковите цени, то и търсенето на даван в заем паричен капитал би трябвало да се намали, макар печалбата да нараства; обаче тази нарастваща печалба би създала търсене на заемен капитал. Впрочем ниското равнище на стоковите цени може да произтича от три причини. Първо, от недостатъчно търсене. Тогава лихвеният процент е нисък, защото производството е отслабнало,

а не защото стоките са евтини, тъй като тази евтиния само отразява посоченото отслабване. Или защото предлагането е твърде голямо в сравнение с търсенето. Това може да се случи вследствие на препълване на пазарите и т. н., което води до криза, и по време на самата криза може да съвпада с висок лихвен процент, или пък може да се случи, защото е спаднала стойността на стоките, следователно същото търсене може да бъде задоволено по по-ниски цени. Защо в последния случай да спада лихвеният процент? Защото расте печалбата? Ако е, защото е нужен по-малко паричен капитал, за да се получи същият производителен или стоков капитал, това би доказвало само, че печалбата и лихвата са обратно пропорционални. Във всеки случай общото положение на „Economist“ е погрешно. Ниските парични цени на стоките и ниският лихвен процент не непременно съвпадат. В противен случай в най-бедните страни, където паричните цени на продуктите са най-ниски и лихвеният процент би трябвало да бъде най-нисък, а в най-богатите страни, където паричните цени на земеделските продукти са най-високи и лихвеният процент би трябвало да стои най-високо. Въобще и „Economist“ се съгласява, че ако спада стойността на парите, това не оказва никакво влияние върху лихвения процент. 100 ф. ст. ще донесат, както преди, 105 ф. ст.; ако 100 ф. ст. струват сега по-малко, то по-малко струват и 5 ф. ст. лихва. Отношението не се изменя вследствие повишаване на стойността или обезценяване на първоначалната сума. Определено количество стоки, разглеждано като стойност, е равно на известна парична сума. Ако неговата стойност се повишава, тогава то е равно на по-голяма парична сума; обратното става при понижение на стойността. Ако стойността = на 2000, то 5% = на 100; ако тя = на 1000, то 5% = на 50. Но това ни най-малко не изменя нормата на лихвата. Правилно е само едно — че са нужни по-големи парични заеми, когато са необходими 2000 ф. ст. вместо 1000 ф. ст., за да може да бъде продадено същото количество стоки. Но това показва в дадения случай само обратна пропорционалност между печалба и лихва. Защото печалбата расте с поевтиняването на елементите на постоянния и променливия капитал, а лихвата спада. Обаче и обратното може да се случи и често пъти действително се случва. Например памукът може да бъде евтин вследствие на това, че няма търсене на прежда и тъкани; той може да бъде относително скъп вследствие на това, че голяма печалба в памучната промишленост предизвиква голямо търсене на същия. От друга страна, печалбата на промишлениците може да бъде висока именно защото цената на памука е ниска. Таблицата на Хъбърд показва, че движението на лихвения процент и движението на стоковите цени протичат съвсем независимо едно от друго,

докато движението на лихвения процент точно се приспособява към движението на металическия запас и валутния курс.*

„Следователно, ако има стоки в излишък, паричната лихва трябва да бъде ниска“, казва „Economist“.

Тъкмо противоположното се наблюдава по време на кризи; стоки има в излишък, не могат да бъдат превърнати в пари и затова лихвеният процент е висок; в друга фаза на цикъла господствува голямо търсене на стоки, затова е облекчен обратният приток на капитал, но същевременно стоковите цени се повишават, а вследствие на леснината на обратния приток лихвеният процент е нисък.

„Ако те {стоките} са малко, той трябва да бъде висок.“

Пак тъкмо обратното става в периоди на депресия [Abspannung] след криза. Стоките са малко — абсолютно, а не по отношение на търсенето, — а лихвеният процент е нисък.

Към положение 4). Достатъчно ясно е, че при препълнен пазар даден притежател на стоки ще ги отстъпи по-евтино — ако той изобщо е в състояние да ги продаде, — отколкото ако се предвижда бързо изчерпване на наличните запаси от стоки. Но по-малко ясно е защо при това трябва да се понижава лихвеният процент.

Ако пазарът е препълнен с импортирани стоки, лихвеният процент може да се повишава вследствие на нарасналото търсене на заемен капитал от страна на собствениците, които не желаят да изкарват на всяка цена стоките на пазара. Той може да се понижава вследствие на това, че леснината на търговския кредит държи на сравнително ниско равнище търсенето на банков кредит.

„Economist“ споменава за бързото въздействие върху курса от 1847 г., оказано от повишението на лихвения процент и от друг вид натиск върху паричния пазар. Не бива обаче да се забравя, че въпреки изменението на курса, златото продължаваше да се отлива до края на април; обратът настъпи тук едва в началото на май.

На 1 януари 1847 г. металическият запас на банката съставляваше 15 066 691 ф. ст.; лихвеният процент $3^1/_2$; тримесечният курс по отношение на Париж 25,75; по отношение на Хамбург 13,10; по отношение на Амстердам $12,3^1/_4$. На 5 март металическият запас спадна на 11 595 535 ф. ст.; лихвеният процент се покачи на 4; валутният курс по отношение на Париж спадна на $25,67^1/_2$, по отношение на Хам-

* Виж настоящия том, част II, стр. 93 *Ред.*

бург — на 13,9$^1/_4$, по отношение на Амстердам — на 12,2$^1/_2$. Отливът на злато продължаваше;

Вж. следващата таблица:

1847 г.	Запас от благородни метали в Английската банка ф. ст.	Паричен пазар	Най-висок курс на тримесечните полици		
			Париж	Хамбург	Амстердам
20 март	11 231 630	Банково сконто 4 %	25,67$^1/_2$	13,9$^3/_4$	12,2$^1/_2$
3 април	10 246 410	„ „ 5 %	25,80	13,10	12,3$^1/_2$
10 „	9 867 053	Парите много редки	25,90	13,10$^1/_3$	12,4$^1/_2$
17 „	9 329 941	Банково сконто 5$^1/_2$ %	26,02$^1/_2$	13,10$^3/_4$	12,5$^1/_2$
24 „	9 213 890	Депресия	26,05	13,13	12,6
1 май	9 337 716	Увеличаваща се депресия	26,15	13,12$^3/_4$	12,6$^1/_2$
8 „	9 588 759	Най-голяма депресия	26,27$^1/_2$	13,15$^1/_2$	12,7$^3/_4$

През 1847 г. целият експорт на благороден метал от Англия съставляваше 8 602 597 ф. ст.

От тази сума изнесено в Съединените щати 3 226 411 ф. ст.
„ „ „ „ във Франция 2 479 892 „ „
„ „ „ „ в Ханзейските градове 958 781 „ „
„ „ „ „ в Холандия 247 743 „ „

Въпреки изменението на курса в края на март, още цял месец продължава отливът на злато; вероятно към Съединените щати.

„Тук виждаме“ {казва „Economist“, 1847, стр. 984} колко бързо и решително повишението на лихвения процент и последвалата след него притесненост с парите изправи неблагоприятния курс и измени движението на златото, така че последното започна отново да се стича в Англия. Това действие бе предизвикано съвсем независимо от платежния баланс. Повишеният лихвен процент понижи курса на ценните книжа — английски и чуждестранни — и даде повод за големи закупувания на същите за сметка на чужбина. Това увеличи сумата на издадените от Англия полици, докато, от друга страна, при висок лихвен процент трудността да се получават пари бе толкова голяма, че търсенето на тези полици се намали, докато тяхната сума нарасна. По същата причина поръчките за чуждестранни стоки бяха анулирани, английските капитали в чуждестранни ценни книжа бяха реализирани и парите бяха насочени за влагане в Англия. Така например четем в „Rio de Janeiro Prices Current“ от 10 май: „Валутният курс {по отношение на Англия} претърпя ново понижение, предизвикано главно от натиска, оказан върху пазара от търсенето на римеси за печалба от значителни продажби на държавни фондове {бразилски} за английска сметка“.

Английският капитал, който се влагаше в чужбина в различни ценни книжа, когато лихвеният процент тук бе много нисък, се върна по този начин назад, когато лихвеният процент се повиши.

ТЪРГОВСКИЯТ БАЛАНС НА АНГЛИЯ

Само Индия трябва да плаща около 5 милиона дан за „добро управление“, лихви и дивиденди на британски капитал и т. н., при което тук още не са взети под внимание сумите, които ежегодно се изпращат в Англия — с цел да бъдат вложени там — отчасти от чиновници във вид на спестяване от своята заплата, отчасти от английски търговци като част от своята печалба. По същите причини от всяка британска колония непрекъснато трябва да постъпват значителни преводи на пари. Повечето банки в Австралия, Западна Индия, Канада са основани с британски капитал, дивидендите трябва да се изплащат в Англия. Освен това Англия притежава значително количество чуждестранни държавни ценни книжа — европейски, южно- и северноамерикански, — по които тя трябва да получава лихви. Към това се прибавя още и нейното участие в задгранични железници, канали, рудници и т. н. със съответни дивиденди. Платежи по всички тези пера се извършват почти изключително в продукти, свръх сумата на английския износ. Сумите, постъпващи, от друга страна, от Англия в чужбина у притежателите на английски ценни книжа, и сумите, потребявани от англичани в чужбина, съставляват в сравнение с това нищожна величина.

Този въпрос, доколкото се отнася до търговския баланс и до валутния курс, е

„във всеки даден момент въпрос на време. Обикновено... Англия дава дългосрочен кредит за своя износ, докато вноса тя заплаща в брой. ... известен момент тази разлика в сроковете на платежите оказва значително влияние върху курса. В периоди, когато нашият износ значително нараства, както например през 1850 г., трябва непрекъснато да се увеличават вложенията на английски капитал... по тоя начин доходите срещу стоки, експортирани през 1849 г., могат да постъпват едва през 1850 г. Но ако през 1850 г. износът е превишил износа от 1849 г. с 6 милиона, то практическият резултат е бил тоя, че извън пределите на страната са изпратени срещу тази сума повече пари, отколкото са върнати такива назад през тази година; и по този начин се оказва влияние върху валутния курс и върху лихвения процент. Но щом работите ни са притеснени от криза и нашият износ е силно съкратен, доходите за по-големия експорт през предшестващите години започват значително да превишават стойността на нашия импорт; курсът в съответствие с това се обръща в наша полза, капиталът бързо се натрупва вътре в страната и лихвеният процент спада“ („Economist“, 11 януари 1851 г. [Стр. 30]).

Задграничният валутен курс може да се изменя

1) под влияние на платежния баланс на даден момент, от каквито и причини да се определя този баланс — от чисто търговски, от влагане на капитал в чужбина или пък от държавни разходи за водене на войни и т. н., доколкото при това се извършват в налични пари платежи в чужбина.

2) Под влияние на обезценяване на парите в дадена страна — безразлично дали металически или книжни. В този случай изменението на курса е чисто номинално. Ако 1 фунт стерлинг представлява в даден момент половината от онези пари, които той е представлявал по-рано, то, от само себе си се разбира, ще го приемат по $12^1/_2$ франка вместо по 25.

3) Ако се касае за валутен курс между две страни, от които едната употребява като „пари" сребро, другата злато, то валутният курс зависи от колебанията на относителната стойност на двата метала, тъй като тези колебания очевидно изменят паритета между двата метала. Като пример за последното могат да служат курсовете от 1850 г.; те бяха неблагоприятни за Англия, въпреки че нейният експорт нарасна извънредно много; все пак не се наблюдаваше отлив на злато. Това бе резултат от внезапното повишение на стойността на среброто в сравнение със стойността на златото (Вж. „Economist", 30 ноември 1857 г. [стр. 1319—1320]).

Паритетът на валутния курс за 1 ф. стерлинг е: по отношение на Париж 25 фр. и 20 сант.; по отношение на Хамбург 13 марки-банко $10^1/_2$ шил.; по отношение на Амстердам 11 флоринта и 97 цента. Колкото повече валутният курс по отношение на Париж надхвърля 25,20, толкова повече той става все по-благоприятен за английския длъжник на Франция или за купувача на френски стоки. И единият, и другият се нуждаят сега от по-малко фунта стерлинги, за да постигнат своята цел. — В отдалечени страни, където благороден метал не е лесно да се получи, когато полиците са редки и не са достатъчни за извършване платежите на Англия, естествена последица е повишаването на цените на онези продукти, които обикновено се изнасят за Англия, тъй като за тези продукти възниква повишено търсене за изпращането им вместо полици в Англия; това често става в Индия.

Неблагоприятен валутен курс и дори отлив на злато може да има, когато в Англия господствува голям излишък от пари, нисък лихвен процент и високи курсове на ценните книжа.

В течение на 1848 г. Англия получи голямо количество сребро от Индия, тъй като добрите полици бяха редки, а посредствените се вземаха неохотно вследсвие на кризата от 1847 г. и на силния упадък на кредита в операциите с Индия. Всичкото това сребро веднага след пристигането си намери път към континента, където революцията повсеместно предизвика усилено образуване на съкровища. През 1850 г. същото това сребро извършваше в по-голямата си част обратно пътешествие към Индия, тъй като състоянието на валутния курс сега правеше това изгодно.

Монетарната система е предимно католическа, кредитната е предимно протестантска система „The Scotch hate gold"*. Като книжни пари паричното битие на стоките има само обществено битие. Само *вярата* дава спасение[21]. Вярата в паричната стойност като иманентен дух на стоките, вярата в начина на производството и в неговия предустановен ред, вярата в отделни агенти на производството, като в прости олицетворения на самонарастващия по стойност капитал. Но кредитната система също толкова малко се е освободила от базата на монетарната система, колкото малко протестантизмът се е освободил от основите на католицизма.

---

* — „Шотландците мразят златото". *Ред.*

Глава тридесет и шеста

ДОКАПИТАЛИСТИЧЕСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ

Лихвоносният капитал, или — както можем да го наречем по неговата старинна форма — лихварският капитал, заедно със своя близнак, търговския капитал, принадлежи към допотопните форми на капитала, които отдавна предшествуват капиталистическия начин на производство и се наблюдават в различните икономически обществени формации.

За съществуването на лихварския капитал е необходимо само поне част от продуктите да се превръща в стоки и наред със стоковата търговия парите да са се развили в различните си функции.

Развитието на лихварския капитал е свързано с развитието на търговския капитал и специално на парично-търговския капитал. В древния Рим, като се почне от последните години на републиката, когато манифактурата стоеше много по-ниско от средното равнище на развитието в античния свят, търговският капитал, парично-търговският капитал и лихварският капитал достигнаха — в пределите на античните форми — най-високата точка на развитие.

Ние видяхме как парите неизбежно довеждат до образуване на съкровища.[22] Обаче професионалният натрупвач на съкровища придобива значение едва когато се превърне в лихвар.

Търговецът взема пари на заем, за да получи чрез тях печалба, да ги прилага като капитал, т. е. да ги изразходва. Следователно и в предишните форми паричният кредитор му противостои точно тъй, както на съвременния капиталист. Още католическите университети чувствуваха специфичния характер на това отношение.

„Университетите в Алкала, Саламанка, Инголщадт, Фрайбург в Брайсгау, Майнц, Кьолн и Трир един след друг признаха законността на лихвите по търговските заеми. Тези санкции от страна на първите пет университета бяха вписани в архивите на консулството на град Лион и напечатани в приложение към „Traité de l'usure et intérêts" Lyon. Bruyset-Ponthus" (M. Augier. „Le Crédit public etc.", Paris 1842, p. 206).

Във всички форми, в които робското стопанство (не патриархалното, а както то се формира в по-късната гръцка и римска епоха), съществува като средство за обогатяване, където следователно парите служат като средство за присвояване на чужд труд посредством купуване на роби, земя и т. н., парите, именно защото могат да бъдат изразходвани по такъв начин, придобиват способност да се прилагат като капитал, започват да носят лихви.

Обаче характерните форми, в които лихварският капитал съществува във времената, предшествували капиталистическия начин на производство, са двояки. Аз казвам характерни форми. Същите форми се повтарят след това и върху базата на капиталистическото производство, но само като подчинени форми. Тук те вече не са формите, определящи характера на лихвоносния капитал. Тези две форми са следните: *първо*, лихварството посредством даване парични заеми на разточителни аристократи, предимно на поземлени собственици; *второ*, лихварството посредством даване парични заеми на дребни, владеещи условията на своя труд производители, към които спада и занаятчията, но особено селянинът, тъй като при докапиталистическите отношения, доколкото те изобщо допускат съществуване на дребни самостоятелни отделни производители, огромното мнозинство на последните трябва да съставлява класата на селяните.

И едното, и другото — както разорението на богатите поземлени собственици от лихварството, така и изсмукването на соковете на дребните производители — довежда до образуване и концентрация на едри парични капитали. Колко далеч отива това разложение на стария начин на производство, както това стана в съвременна Европа, и дали на негово място се установява капиталистическият начин на производство, зависи изцяло от историческото стъпало на развитие и от дадените обстоятелства.

Лихварският капитал като характерна форма на лихвоносния капитал съответствува на преобладанието на дребното производство на селяните, които живеят от своя труд, и на дребните занаятчийски майстори. Там, където — както при развития капиталистически начин на производство — условията на труда и продуктът на труда противостоят на работника като капитал, работникът като производител няма нужда да взема пари в заем. А ако той взема пари в заем, то е за свои лични нужди, както например от заложната къща. Но там, където работникът е собственик — действителен

или номинален — на условията на своя труд и на своя продукт, той като производител се намира в отношение към капитала на паричния кредитор, който капитал му противостои като лихварски капитал. Нюмън изразява работата в пошла форма, твърдейки, че банкерът бил уважаван, докато лихварят е ненавиждан и презиран, понеже първият дава пари в заем на богатите, вторият — на бедните (F. W. Newman. „Lectures on Political Economy“, London 1851, p. 44). Той не забелязва, че между банкера и лихваря лежи различието на двата обществени начина на производство и съответните им форми на обществения строй, така че въпросът не се изчерпва с противоположността между беден и богат. В действителност лихварството, изсмукващо дребния производител, върви обикновено ръка за ръка с лихварството, изсмукващо богатия едър земевладелец. Когато лихварството на римските патриции окончателно бе разорило римските плебеи, дребните селяни, настъпи край на тази форма на експлоатация и мястото на дребноселското стопанство бе заето от чисто робовладелското стопанство.

Под формата на лихва целият излишък свръх необходимите средства за съществуване на производителя (свръх сумата, съставляваща впоследствие работната заплата) може да бъде тук погълнат от лихваря (което по-късно изпъква като печалба и поземлена рента) и затова във висша степен нелепо е да се сравнява равнището на *тази* лихва, която отнема *цялата* принадена стойност, с изключение на онова, което се пада на държавата, с равнището на съвременния лихвен процент, когато лихвата — поне нормалната — образува само част от тази принадена стойност. При това се забравя, че наемният работник произвежда и отдава на капиталиста, за който той работи, печалба, лихва и поземлена рента, с една дума, цялата принадена стойност. Кери прави това безсмислено сравнение, за да покаже колко изгодно е за работника развитието на капитала и придружаващото го спадане на лихвения процент. По-нататък, ако лихварят, не задоволявайки се с изстискването на принадена стойност от своята жертва, малко по малко придобива титул на собственост върху самите условия на неговия труд — върху земята, къщата и т. н. — и постоянно е зает с това, да го експроприира по този начин, то не следва да се забравя, че пълното експроприиране на уловията на труда на работника не е резултат, към който се стреми капиталистическият начин на производство, а е готова предпоставка, от която той изхожда. Наемният роб, както и същинският роб, поради своето положение не може — поне в качеството си на производител — да стане роб, защото е длъжник; той може да стане такъв, може би само в качеството си на потребител. Лихварският капитал във формата, в която той действително си присвоява

целия принаден труд на непосредствените производители, без да изменя самия начин на производство; в която съществена предпоставка е собствеността, съответно владението на производителите върху условията на своя труд и съответното на това дребно раздробено производство; в която капиталът следователно не си подчинява труда непосредствено и затова не му противостои като промишлен капитал, този лихварски капитал докарва тоя начин на производство в бедствено състояние, парализира производителните сили, вместо да ги развива, и същевременно увековечава това злополучно състояние, при което обществената производителност на труда не се развива, както в капиталистическото производство, за сметка на самия труд.

И така, от една страна, лихварството подрива и разрушава античното и феодалното богатство и античната и феодалната собственост. От друга страна, то подрива и разорява дребноселското и дребнобуржоазното производство, кратко казано, всички форми, при които производителят още се явява като собственик на своите средства за производство. При развит капиталистически начин на производство работникът не е собственик на условията на производството — на нивата, която той обработва, на суровия материал, който той преработва, и т. н. Но на това отчуждаване на условията на производството от производителя отговаря в дадения случай действителен преврат в самия начин на производство. Разединените работници се обединяват в голяма работилница за изпълнение на отделни, тясно свързани помежду си функции; работният инструмент се превръща в машина. Самият начин на производство не допуска вече това свързано с дребната собственост раздробяване на оръдията за производство, както и изолираността на самите работници. В капиталистическото производство лихварството вече не може да отделя условията на производството от производителя, тъй като те вече са разединени.

Лихварството централизира паричното имущество там, където средствата за производство са раздробени. Лихварството не изменя начина на производство, но се впива в него като паразит и го привежда в жалко състояние. То изсмуква соковете му, изтощава го и заставя възпроизводството да се извършва при все по-жалки условия. Оттук народната ненавист към лихварството, особено силна в античния свят, където собствеността на производителя върху условията на неговото производство бе същевременно база на политическите отношения, на самостоятелността на гражданите.

Докато господствува робството или докато принаденият продукт се изяжда от феодала и неговата свита и във властта на лихваря попада робовладелецът или феодалът, начинът на производството

си остава все същият; той само започва по-тежко да души работника. Обремененият с дългове робовладелец или феодален сеньор изсмуква повече, тъй като и от самия него изсмукват повече. Или пък той в края на краищата отстъпва своето място на лихваря, който самият става земевладелец или робовладелец, както конниците в древния Рим. На мястото на стария експлоататор, чиято експлоатация е била повече или по-малко патриархална, тъй като е била предимно инструмент за политическа власт, се явява жесток, жаден за пари парвеню. Но самият начин на производство не се изменя.

При всички докапиталистически начини на производство лихварството оказва революционизиращо действие само с това, че разрушава и унищожава формите на собствеността, върху чиято здрава база и непрекъснато възпроизводство в една и съща форма почива политическият строй. При азиатски форми лихварството може да съществува много дълго, без да предизвиква нищо друго освен икономически упадък и политическа корупция. Само там и тогава, където и когато са налице останалите условия на капиталистическия начин на производство, лихварството се явява като едно от средствата, които създават новия начин на производство, разорявайки, от една страна, феодалите и дребните производители, централизирайки, от друга страна, условията на труда и превръщайки ги в капитал.

„В средните векове нито в една страна не се е установявал общ лихвен процент. Църквата е забранявала изобщо всякакви лихвоносни сделки. Законите и съдилищата недостатъчно са осигурявали дълговете. Толкова по-висока е била нормата на лихвата в отделни случаи. Нищожното парично обръщение, необходимостта повече платежи да се извършват в пари са принуждавали към парични заеми; и то толкова повече, колкото по-слабо е било развито поличното дело. Господствувало голямо различие както в лихвения процент, така и в самото понятие лихварство. През времето на Карл Велики се е смятало за прекомерно, ако някой е вземал 100%. В Линдау на Боденското езеро местните граждани вземали през 1348 г. 216 2/3%. В Цюрих Съветът установил 43 1/3% като законна лихва. В Италия се е налагало понякога да се плащат 40%, макар че през XII—XIV век обикновената норма не превишавала 20%. Верона установява 12 1/2% като законна лихва. Император Фридрих II установява 10%, но само за евреите. За християните не искал да говори. 10% са нещо обикновено още през XIII век в немските земи по Рейн (Hüllmann — „Städtenwesen des Mittelalters“. Zweiter Theil, Bonn, 1827, S. 55—57).

Лихварският капитал обладава начина на експлоатация, характерен за капитала, без характерния за него начин на производство. Това отношение се повтаря и в пределите на буржоазната икономика в изостаналите отрасли на промишлеността или такива, които се съпротивяват на прехода към съвременния начин на производство. Ако искаме например да сравним английския лихвен проце с индийския, би трябвало да вземем за целта не лихвения процент на Английската банка, а напр. оня, който вземат от дребните производители на домашната промишленост онези, които им дават на кредит дребни машини.

В противоположност на потребяващото богатство лихварството е исторически важно поради обстоятелството, че то самото е процес на възникване на капитал. Лихварският капитал и търговското богатство служат за образуване на едно независимо от поземлената собственост парично богатство. Колкото по-малко е развит характерът на продукта като стока, колкото по-малко разменната стойност е подчинила на себе си производството в цялата му ширина и дълбочина, толкова повече парите се явяват като същинското богатство като такова, като всеобщото богатство в противоположност на неговия ограничен начин на представяне в потребителни стойности. На това се основава образуването на съкровища. Като се оставят настрана парите като световни пари и като съкровище, парите именно във форма на платежно средство се явяват като абсолютна форма на стоката. И именно тяхната функция като платежно средство е онази, която развива лихвата, а заедно с нея и паричния капитал. Онова, което разточителното и развращаващо богатство иска, е парите като пари, парите като средство, с което може да се купи всичко. (Както и да се плащат дългове.) А на дребния производител са нужни парите преди всичко за плащане. (Превръщането на натуралните повинности и данъци, отиващи в полза на земевладелеца и държавата, в парична рента и парични данъци играе тук голяма роля.) И в двата случая парите са нужни като пари. От друга страна — образуването на съкровища става реално, осъществява своята мечта само в лихварството. От собственика на съкровище искат не капитал, а пари като пари; обаче чрез лихвата той превръща за себе си това парично съкровище в капитал — в средство, с което той овладява напълно или отчасти принадения труд, както и част от самите условия на производството; макар и номинално, последните да продължават да му противостоят като чужда собственост. Лихварството живее привидно в порите на производството, както боговете на Епикур живели в междусветовното пространство. [23] Пари се получават толкова по-трудно, колкото по-малко стоковата форма е всеобща форма на продукта. Затова лихварят не знае никакви други граници освен дееспособността или способността за съпротива на лицата, които се нуждаят от пари. В дребноселското и дребнобуржоазното производство парите са нужни като покупателно средство предимно когато вследствие на случайност или на някакви извънредни сътресения условията на производството се загубват от работника (който при тези начини на производство обикновено е още техен собственик) или най-малкото не могат да бъдат възстановени чрез обикновения

ход на възпроизводството. Средствата за живот и суровите материали образуват главната част на тези условия на производството. Тяхното поскъпване може да доведе до невъзможност да бъдат възстановени чрез полученото за продукта, както обикновен неурожай може да попречи на селянина да възстанови семената in natura. Същите войни, с които римските патриции разоряваха плебеите, принуждавайки последните да носят военни повинности, които им пречеха да възпроизвеждат условията на своя труд и поради това ги превръщаха в бедняци (обедняването, изтощаването или загубването на условията на възпроизводството са тук преобладаващата форма), напълваха хамбарите и складовете на патрициите с плячкосана мед — тогавашните пари. Вместо да дават пряко на плебеите необходимите за тях стоки — зърнени храни, коне, рогат добитък, — те им даваха в заем тази за тях самите безполезна мед и използваха това положение, за да изтискват прекомерни лихви, посредством които те заробваха плебеите за неизплатени дългове. При Карл Велики франкските селяни също бяха разорени от войните, така че не им оставаше нищо друго, освен от длъжници да се превърнат в крепостни. В римската империя, както се знае, често пъти се случваше гладът да заставя свободни хора да продават своите деца и самите себе си като роби на богатите. Толкова за общи повратни пунктове. Що се отнася до отделни случаи, за дребните производители запазването или загубването на условията на производството зависи от хиляди случайности; и всяка такава случайност или загуба означава обедняване и представлява момент, когато може да се впие паразитът-лихвар. Достатъчно е на дребен селянин да умре крава и той вече не е в състояние отново да започне своето възпроизводство в стария мащаб. Следователно той попада в ръцете на лихваря и щом веднъж това стане, никога вече не може да се освободи.

Обаче същинската, широка и своеобразна арена на лихварството е функцията на парите като платежно средство. Всяко свързано с определен падеж парично задължение, аренда, данък и т. н. води до необходимостта от парични платежи. Затова лихварството още от времето на древния Рим и до наши дни в широк мащаб се прибавя към функцията на откупвачите, fermiers généreaux, receveurs généreaux*. След това с развитието на търговията и на всеобщия характер на стоковото производство се развива разделянето по време на покупките и платежите. Парите трябва да се представят на определен падеж. Съвременните парични кризи доказват, че това може да създаде условия, при които и днес паричният капиталист и лихварят се сливат в едно. Но същото лихварство става главно сред-

* — генерални откупчици, главни бирници. *Ред.*

ство за по-нататъшно развитие на потребността от пари като платежно средство, като увеличава все повече и повече задлъжнялостта на производителя и го лишава от обикновените платежни средства, тъй като поради самата тежест на лихвите прави невъзможно редовното възпроизводство. Тук лихварството израства из парите като платежно средство и разширява тази функция като негова присъща арена.

Развитието на кредитното дело се извършва като реакция против лихварството. Обаче това съвсем не трябва да се разбира погрешно в смисъла, който влагаха тук античните автори, църковните отци, Лютер и ранните социалисти. Това ни повече, ни по-малко означава подчинение на лихвоносния капитал на условията и потребностите на капиталистическия начин на производство.

Общо взето, лихвоносният капитал при съвременната кредитна система се приспособява към условията на капиталистическото производство. Лихварството като такова не само продължава да съществува, но у народи с развито капиталистическо производство се освобождава от границите, които винаги му е поставяло предишното законодателство. Лихвоносният капитал съхранява формата на лихварски капитал по отношение на лица, класи или отношения, когато не се дава или не може да се даде назаем в смисъла на капиталистическия начин на производство; когато се взема заем поради лична нужда, както от заложната къща; когато потребяващите богаташи получават заеми за разточителство; или когато производителят е некапиталистически производител, дребен селянин, занаятчия и т. н., следователно още като непосредствен производител е притежател на своите собствени условия на производство; най-сетне, когато самият капиталистически производител оперира в толкова малък мащаб, че се приближава към посочените по-горе производители, които работят сами.

Различието на лихвоносния капитал, доколкото той образува съществен елемент на капиталистическия начин на производство, от лихварския капитал съвсем не лежи в природата или в характера на самия този капитал. Това различие се създава само от изменилите се условия на неговото функциониране и от обусловения от тях съвсем нов облик на заемателя, който противостои на паричния кредитор. Даже когато човек без състояние получава кредит като промишленик или търговец, това се извършва само с надежда, че той ще функционира като капиталист, ще присвоява с помощта на заетия от него капитал незаплатен труд. Кредитът му се дава като на потенциален капиталист. И това тъй много възхищаващо икономистите-апологети обстоятелство, че човек без състояние, но с енергия, солидна репутация, способности и познаване на работата може по този начин да се превърне в капиталист — защото при капита-

листическия начин на производство търговската оценка на всекиго се извършва повече или по-малко правилно, — колкото и много да спомага за появяване на все нови и нови авантюристи, твърде нежелателни за наличните отделни капиталисти, укрепва господството на самия капитал, разширява неговата база и му дава възможност да рекрутира все нови и нови сили от обществените низини. Точно както през средните векове фактът, че католическата църква избираше своята йерархия измежду най-добрите умове сред народа, без да обръща внимание на съсловие, произход и състоятелност, бе главно средство за укрепване господството на поповете и за потискане на миряните. Колкото по-способна е господствуващата класа да приема в своята среда най-значителните хора от потиснатите класи, толкова по-солидно и по-опасно е нейното господство.

Вместо да анатемосват лихвоносния капитал изобщо, инициаторите на съвременната кредитна система изхождат, напротив, от решителното му признаване.

Ние не говорим тук за реакцията против лихварството, която се стремеше да защити от него бедняците, както това правеха например Monts-de-piété (през 1350 г. в Сарлен във Франш конте, по-късно през 1400 и 1479 година, в Перуджия и Савона в Италия).[24] Тези учреждения са забележителни само защото в тях изпъкна иронията на историята, която превръща добрите намерения при тяхното реализиране в пряката им противоположност. Английската работническа класа заплаща по умерена оценка 100% на заложните къщи, тези потомци на Monts-de-piété.[21] Ние не говорим и за кредитните фантазии например на някой си доктор Хю Чембърлейн или Джон Бриско, които в последните десетилетия на XVII век искаха да избавят английската аристокрация от лихварството посредством земеделска банка с книжни пари, осигурени с поземлена собственост[22].)

---

[21]) „Лихвата, вземана от заложните къщи, става такава прекомерна вследствие на чести залагания и откупвания в течение на един и същ месец или на залагания на един предмет с цел да се откупи друг, като се получи при това малка разлика в пари. В Лондон има 240 разрешени заложни къщи и в провинцията приблизително 1450. Вложеният от тях в работа капитал се изчислява приблизително на 1 милион. Той се обръща най-малко три пъти в годината, като донася средно всеки път по $33^1/_2$%; по този начин низшите класи в Англия ежегодно заплащат 100% за временен заем от 1 милион, без да се смятат загубите на вещи, неоткупени в срок“ (*J. D. Tuckett*: „A History of the Past and Present State of the Labouring Population“, London 1846, I, p. 114)

[22]) Даже в заглавията на своите трудове[25] те сочеха като главна своя цел „общото благосъстояние на земевладелците, голямото повишение на стойността на земевладението, освобождаването на благородниците, древното дворянство и т. н. от данъци, увеличаването на техния годишен доход“ и т. н. Биха пострадали, според техните думи, само лихварите, тези най-лоши врагове на нацията, причинили на дворянството и на йомените[26] повече щети, отколкото би могло да причини едно нашествие на френската армия.

Кредитните асоциации, образували се през XII и XIV век във Венеция и в Генуа, бяха породени от потребността на морската търговия и на основаната върху тази последната търговия на едро да се еманципира от господството на старомодните лихвари и монополизатори на търговията с пари. Ако същинските банки, основани в тези градове-републики, представляваха същевременно учреждения за публичен кредит, от които държавата получаваше заеми срещу подлежащите да постъпят данъци, то не трябва да се забравя, че търговците, образували тези асоциации, сами бяха първите хора в тези държави и бяха също толкова заинтересовани от това, да освободят от лихварите своето правителство, както и себе си[23]), както и още по-силно и по-здраво да си подчинят държавата. И затова, когато се проектираше основаването на Английската банка, торите възразяваха: „Банките са рапубликански институции. Процъфтяващи банки са съществували във Венеция, Генуа, Амстердам и Хамбург. Но кой е чувал някога за френска или испанска банка?“

Амстердамската банка, основана през 1609 г., също тъй малко, както и Хамбургската (1619 г.), знаменува епоха в развитието на съвременното кредитно дело. Тя бе чисто депозитна банка. Боновете, които банката издаваше, бяха в действителност само разписки за получаване на вложения в банката благороден метал, в монета или в кюлчета, и циркулираха само с индосамента на техния притежател. Обаче в Холандия заедно с търговията и манифактурата се бяха развили търговският кредит и търговията с пари и от самия ход на развитието лихвоносният капитал бе подчинен на промишления и търговския капитал. Това се проявяваше вече в ниския лихвен процент. Но Холандия през XVII век се смяташе, подобно на днешна Англия, за най-напреднала страна в икономическото развитие. Монополът на старомодното лихварство, което се базираше върху бедността, бе изчезнало там от само себе си.

В течение на целия XVIII век гръмко се разнасят гласове — и законодателството действува в същото направление, — които изис-

---

[23]) „Така например още Карл II Английски трябваше да плаща на „златарите“ (на предшествениците на банкерите) прекомерни лихви и ажио, 20—30%. Тази толкова изгодна работа подбуждаше „златарите“ да дават на краля все нови и нови заеми, да антиципират всички постъпления от данъци, да вземат като гаранция всеки разрешен от парламента паричен кредит, щом той бъде направен, както и да съперничат помежду си в закупуване и вземане в залог полици, чекове и данъчни документи, така че фактически всички държавни приходи минаваха през техни ръце“ (*John Francis*. „History of the Bank of England“, Third edition, vol I, London [1848, p. 31]). „Учредяването на банка е било предлагано и по-рано на няколко пъти. Найсетне то стана необходимо“ (пак там, стр. 38). „Банката бе нужна вече единствено за да даде възможност на експлоатираното от лихварите правителство да получава пари по сносни лихви под гаранцията на парламентарни кредити“ (пак там, стр. 59, 60).

кват, позовавайки се на примера на Холандия, насилствено понижаване лихвения процент с цел лихвоносният капитал да бъде подчинен на търговския и промишления капитал, а не обратно. Главният запевач бе сър Джозая Чайлд, бащата на нормалното частно банкерско дело в Англия. Той избухва с тиради против монопола на лихварите също както крупната конфекционна фирма Мозес и син се саморекламира като борец против монопола на „частните шивачи". Същият този Джозая Чайлд е същевременно бащата на английските stockjobber*. Така например той, самодържецът на Източноиндийската компания, защищава нейния монопол в името на свободата на търговията. Против Томас Манли („Interest of money mistaken")[27] той пише:

„Като преден борец за интересите на страхливата и трепереща банда на лихварите той установява своята главна батарея тъкмо в оня пункт, който аз обявих за най-слаб... той направо отрича, че ниският лихвен процент е причина за богатството, и уверява, че то е само следствие от последното". („Traités sur le Commerce etc." 1669. Trad. Amsterdam et Berlin 1754). „Ако търговията е средството, което обогатява една страна, и ако понижението на лихвата увеличава търговията, то понижението на лихвата или ограничението на лихварството е без съмнение главна плодотворна причина за богатството на нацията. Няма изобщо нищо нелепо в твърдението, че в едно и също време едно и също нещо може при известни условия да бъде причина, при други условия — следствие" (пак там, стр. 155). „Яйцето е причина за кокошката и кокошката е причина за яйцето. Намаляването на лихвата може да предизвиква увеличение за богатството, а увеличението на богатството може да се яви като причина за още по-голямо намаляване на лихвата" (пак там, стр. 156). „Аз съм защитник на трудолюбието, а моят противник защищава леността и безделието" (пак там, стр. 179).

Тази яростна борба с лихварството, тези искания да се подчини лихвоносният капитал на промишления капитал са само предвестници на органическите образувания, които осъществиха тези условия на капиталистическото производство във формата на съвременното банково дело, което, от една страна, лишава лихварския капитал от неговия монопол, концентрирайки и хвърляйки на паричния пазар всички бездействуващи парични резерви, от друга страна, ограничава самия монопол на благородните метали чрез създаване на кредитни пари.

В последната третина на XVII и в началото на XVIII век във всички английски съчинения за банковото дело ще намерим също така, както и у Чайлд, нападки срещу лихварството, искане търговията, промишлеността и държавата да се освободят от зависимостта на лихварството. Наред с това — колосални илюзии относно чудотворното влияние на кредита, демонополизирането на благородните метали, заменяването им с книжни пари и т. н. Шотландецът

* — търговци на ценни книжа. *Ред.*

Уилям Патерсън, основател на Английската банка и на Шотландската банка, има несъмненото право на титлата Ло Първи.[28]

Против Английската банка „всички златари и заемодавци срещу залог нададоха яростен вой" (Macaulay: „Historie of England", vol. IV, 1855, p. 499).

„В течение на първите десет години банката имаше да се бори с големи затруднения; силна вражда отвън; нейните банкноти се приемаха значително под номиналната стойност... златарите (в ръцете на които търговията с благородни метали служеше като база на едно примитивно банково дело) силно интригуваха против банката, тъй като поради последната техните операции се съкратиха, тяхната сконтова лихва се понижи, а техните операции с правителството преминаха в ръцете на този техен противник" (J. Francis, цит. съч., стр. 73).

Още преди учредяването на Английската банка през 1683 г. възникна планът за национална кредитна банка, чиято цел между другото се заключаваше в това,

„деловите хора, ако имат значителна маса стоки, да могат при поддръжката на тази банка да дават своите стоки на съхранение и да получават кредит срещу своите лежащи без движение запаси, да могат да дават занятие на своите служещи и да разширяват своите предприятия, докато намерят изходен пазар, вместо да продават със загуба"[29].

След дълги усилия тази Кредитна банка бе най-сетне открита в Девоншир хаус на Бишопсгейт-стрийт. Тя даваше на промишлениците и търговците заеми в полици под гаранцията на заложени стоки до 3/4 от стойността на последните. За да се осигури на такива полици обръщение, във всеки отрасъл известен брой лица се обединяваха в дружество, от което всеки притежател на полици можеше да получава в замяна на тях стоки също тъй лесно, както ако би плащал в брой. Работите на банката не вървяха блестящо. Механизмът бе твърде сложен, рискът при обезценяване на стоките бе твърде голям.

Ако се вгледаме в действителното съдържание на онези съчинения, които теоретически съпровождаха и поощряваха формирането на съвременното кредитно дело в Англия, не ще намерим там нищо освен искането лихвоносният капитал и всякакви давани в заем средства за производство изобщо да се подчини на капиталистическия начин на производство като едно от неговите условия. А ако се обърне внимание само на външната фраза, то сходството дори до отделни изрази, с банковите и кредитните илюзии на сенсимонистите често пъти е поразително.

Точно както у физиократите cultivateur означава не действителен земеделец, а едър арендатор, тъй и у Сен-Симон, а в някои случаи и у неговите ученици travailleur означава не работник, а промишлен и търговски капиталист.

„Всеки travailleur се нуждае от помощници, от сътрудници, от *работници*; той търси разумни, изкусни, предани помощници; той ги назначава на работа и техният труд е производителен" („Religion saint-simonienne. Economie politique et Politique", Paris 1831, p. 104).

Не трябва изобщо да се забравя, че едва в последното свое съчинение „Nouveau Christantisme" Сен-Симон открито излезе от името на работническата класа и обяви нейната еманципация като крайна цел на своите стремежи. Всички негови по-ранни произведения фактически представляват само прослава на съвременното буржоазно общество в противоположност на феодалното и прослава на промишлениците и банкерите в противоположност на маршалите и на юристите, които фабрикуваха законите в Наполеоновата епоха. Каква разлика в сравнение с отнасящите се към същото време съчинения на Оуен![24] И у последователите на Сен-Симон, както показва току-що цитираното място, промишленият капиталист си остава travailleur par excellence*. Ако прочетем критически техните съчинения, няма да се учудваме, че реализация на техните кредитни и банкови мечти бе основаният от екс-сенсимониста Емил Перейра Crédit mobilier[30] — форма, която впрочем можеше да бъде господствуваща само в такава страна като Франция, където нито кредитната система, нито едрата промишленост бяха се развили още до съвременното равнище. В Англия или Америка нищо подобно не би било възможно. — В следващите места на „Doctrine de St.-Simon. Exposition. Premiére année 1828—1829". 3me éd., Paris 1831 се намира вече зародишът на Crédit mobilier. Очевидно е, че банкерът може да дава по-евтин кредит, отколкото капиталистът или частният лихвар. Следователно тези банкери

„могат да доставят оръдия за производство на промишлениците значително по-евтино, т. е. с *по-ниски лихви*, отколкото това биха могли да направят поземлените собственици и капиталисти, които по-лесно могат да сгрешат в избора на заемателя" (стр. 202).

24) При преработка на ръкописа Маркс несъмнено силно би изменил това място. То е навеяно от ролята на екс-сенсимонистите при Втората империя във Франция, където — тъкмо по времето, когато Маркс писа тия редове — кредитните фантазии на тази школа, които трябваше да спасят света, се реализираха по силата на историческата ирония във вид на спекула с нечуван дотогава размах. Впоследствие Маркс говореше само с удивление за гения и енциклопедическата глава на Сен-Симон. Ако последният в своите ранни произведения игнорираше противоположността между буржоазията и едва зараждащия се тогава във Франция пролетариат, ако той причисляваше част от буржоазията, заета в производството, към travailleurs, това съответствува на възгледа на Фурие, който се стремеше да примири капитала и труда, и се обяснява с икономическото и политическото положение на тогавашна Франция. Ако Оуен в тоя пункт виждаше по-надалеч — то е само защото той живееше в друга обстановка, сред промишлената революция и вече силно изострилите се класови противоположности. — *Ф. Е.*

* — предимно работник. *Ред.*

Но самите автори добавят в забележка:

„Изгодата, която трябва да се получи вследствие посредничеството на банкера между незаетите и travailleurs, често пъти се уравновесява и дори се унищожава поради това, че нашето дезорганизирано общество доставя на егоизма такава маса удобни случаи да се прояви в различните форми на измамата и шарлатанството; банкерите се вмъкват често пъти между незаетите и travailleurs, за да експлоатират и едните, и другите във вреда на обществото."

„Travailleur" стои тук вместо „промишлен капиталист". Съвсем неправилно е впрочем да се разглеждат средствата, с които разполагат съвременните банки, изключително като средства на незаетите хора. Първо, тук се отнася онази част от капитала, която в даден момент е свободна и се намира в ръцете на промишлениците и търговците в парична форма, като паричен разерв или капитал, който предстои да бъде вложен, следователно незает капитал, но не капитал на незаети хора. Второ, пак тук се отнася онази част от всякакви доходи и спестявания изобщо, която окончателно или временно е предназначена за натрупване. И двете тези части са съществени за определяне характера на банковата система.

Обаче никак не трябва да се забравя, първо, че парите — във формата на благородни метали — си остават основата, от която кредитното дело по самата своя природа *никога* не може да се освободи. И, второ, че кредитната система предполага монопол на частни лица върху обществените средства за производство (във формата на капитал и поземлена собственост), че самата кредитна система, от една страна, е иманентна форма на капиталистическия начин на производство, от друга страна — движеща сила на неговото развитие в най-високата и последната от възможните за него форми.

Банковата система по своята формална организация и централизация, както е отбелязано още в 1697 г. в съчинението „Some Thoughts of the Interests of England", представлява най-изкусното и съвършено произведение, към което изобщо довежда капиталистическият начин на производство. Оттук огромната власт на такъв институт като Английската банка над търговията и промишлеността, макар че действителното движение на последните лежи съвсем извън кръга на нейните действия и тя се отнася към това движение пасивно. Наистина в банковата система е дадена формата на обществено счетоводство и на разпределение на средствата за производство в обществен мащаб, но само формата. Както видяхме, средната печалба на всеки отделен капиталист или на всеки отделен капитал се определя не от принадения труд, който този капитал

непосредствено присвоява, а от количеството на целия принаден труд, присвояван от целия капитал, откъдето всеки отделен капитал получава своя дивиденд само като пропорционална част от целия капитал. Този обществен характер на капитала се опосредствува и се осъществява напълно само чрез пълно развитие на кредитната и банковата система. От друга страна, последната отива по-нататък. Тя предоставя на разположение на промишлените и търговските капиталисти целия свободен и дори още само потенциален, нефункциониращ още активно капитал на обществото, така че нито който го дава назаем, нито който употребява този капитал в работа не са негови собственици или производители. Тя премахва по този начин частния характер на капитала и съдържа в себе си, но именно само в себе си, премахването на самия капитал. Банковото дело изземва от ръцете на частните капиталисти и лихварите разпределението на капитала като отделно предприятие, като обществена функция. Но с това банката и кредитът стават същевременно и най-могъщото средство, което извежда капиталистическото производство отвъд собствените му предели, и един от най-мощните лостове за кризите и мошеничеството.

По-нататък, банковата система, замествайки парите с различни форми на кредитното обръщение, показва, че парите в действителност не са нищо друго освен особен израз на обществения характер на труда и на неговите продукти, обаче този характер, тъй като се намира в противоречие с базата на частното производство, трябва в края на краищата винаги да се изразява като вещ, като особена стока наред с другите стоки.

Не подлежи, най-сетне, на никакво съмнение, че кредитната система ще послужи като мощен лост през време на прехода от капиталистическия начин на производство към начина на производство на асоциирания труд — обаче само като елемент във връзка с други велики органически преврати в самия начин на производство. Напротив, илюзиите относно чудодейната сила на кредитното и банковото дело в социалистически смисъл произтичат от пълното неразбиране на капиталистическия начин на производство и на кредитното дело като една от неговите форми. Щом средствата за производство престанат да се превръщат в капитал (което означава и ликвидиране на частната поземлена собственост), кредитът като такъв няма вече никакъв смисъл, което разбираха впрочем дори сенсимонистите. От друга страна, докато продължава да съществува капиталистическият начин на производство, продължава да съществува като една от неговите форми и лихвоносният капитал, образувайки в действителност базата на неговата кредитна система. Само такъв сензационен автор като Прудон, който искаше да запази стоковото производство, като премахне парите[25]), бе способен да създаде абсурдната фантазия за „безплатен кредит“[31], тази мнима реализация на дребнобуржоазните благопожелания.

В „Religion saint-simonienne, Economie et Politique“, Paris, 1831., четем на стр. 45:

„В общество, където едни притежават оръдия на промишлеността, без да имат нито способностите, нито желанието да ги прилагат в работа, а други, трудолюбиви хора, не притежават оръдия на труда, кредитът има за цел да пренесе по колкото може по-лесен начин тези оръдия от ръцете на първите, техните притежатели, в ръцете на вторите, които умеят да ги приложат в работа. Ще отбележим, че съгласно това определение кредитът е следствие на начина, по който е конституирана *собствеността.*“

Следователно кредитът отпада заедно с това конституиране на собствеността. По-нататък, стр. 98 гласи:

сегашните банки „смятат за свое предназначение да следват движението, което се създава от предприятията, функциониращи независимо от тях, а съвсем не се стремят сами да дават импулс на това движение; с други думи, банките играят ролята на капиталисти по отношение на ония travailleurs, на които те дават в заем капитали“.

Мисълта, че банките трябва да поемат ръководството на предприятията и трябва да се отличават

„с броя и полезността на управляваните от тях предприятия и на извършваните по тяхна инициатива работи“ (стр. 101),

включва вече латентно Crédit mobilier. Шарл Пекьор също иска банките (онова, което сенсимонистите наричат Systeme général des banques*) да управляват производството“. Изобщо Пекьор е по същество сенсимонист, макар и много по-радикален. Той иска

„кредитното учреждение... да управлява цялото движение на националното производство“.—„Опитайте се да създадете национално кредитно учреждение, което да отпуска средства на бедни хора, притежаващи таланти и заслуги, без обаче да свързвате принудително тези заематели със строга солидарност в производството и потреблението, а, напротив, предоставяйки им сами да определят своите размени и своите производства. По този път вие ще постигнете само това, което вече е постигнато от частните банки: анархия, диспропорция между производство и потребление, внезапно разорение на едни и внезапно обогатяване на други: по този начин вашето учреждение никога не ще отиде по-далеч от това, да създаде за едни сума на благосъстояние, равна на сумата на понесеното от други нещастие... вие само ще дадете на наемните работници, поддържани от вашите заеми, възможността да конкурират помежду си, както това вършат сега техните капиталистически господари“ (Ch. Pecqueur: „Théorie nouvelle d'Economie social et Politique“, Paris, 1842, p. 433—434).

25) *Карл Маркс.* „Нищета на философията“. Брюксел и Париж, 1847 [виж настоящото издание, том 4, стр. 72]. 67—184—*Карл Маркс.* „Към критиката на политическата икономия, стр. 64 [виж настоящото издание, том 13. стр. 72].

* — обща система на банките. *Ред.*

Ние видяхме, че търговският капитал и лихвоносният капитал са най-старите форми на капитала. От самата природа на работата произтича обаче, че в народната представа лихвоносният капитал изпъква като форма на капитал par excellence. При търговския капитал има една посредническа дейност, макар и да се тълкува като измамничество, като труд или както и да било иначе. Напротив, в лихвоносния капитал е представен в чист вид самовъзпроизвеждащият характер на капитала, самонарастващата стойност, производството на принадената стойност като мистично качество. От това произтича, че дори част от икономистите, особено в страни, където, както във Франция, промишленият капитал не е достигнал още пълно развитие, смятат лихвоносния капитал за основна форма на капитала, разглеждат например поземлената рента само като негово видоизменение, тъй като и тук преобладава формата на заемане. Вследствие на това вътрешната структура на капиталистическия начин на производство се разбира съвсем неправилно и съвсем се изпуска изпредвид, че земята, както и капиталът, се дава в заем само на капиталисти. Вместо пари могат, разбира се, да бъдат дадени в заем средства за производство in natura например машини, промишлени здания и т. н. Но те представляват тогава определена парична сума, а че освен лихвата се заплаща известна сума за компенсация на изхабяването, това произтича от потребителната стойност, от специфичната натурална форма на тези елементи на капитала. Решаващото тук е пак дали те се дават в заем на непосредствения производител, което предполага несъществуване на капиталистическия начин на производство, поне в сферата, където това става; или пък се дават в заем на промишления капиталист, което именно се предполага върху базата на капиталистическия начин на производство. Още по-неуместно и по-безсмислено е да се привлече тук даването в заем на къщи и пр. за индивидуално потребление. Че работническата класа бива измамвана и в тази форма, и то във въпиющи размери, е общоизвестен факт, но същото извършва и дребният търговец, който снабдява работника със средства за живот. Това е вторична експлоатация, съпровождаща първоначалната, която се осъществява непосредствено в самия производствен процес. Разликата между продажбата и даването в заем безусловно няма тук значение и е чисто формална и, както вече изтъкнахме*, изглежда съществена само при пълно неразбиране действителната връзка на явленията.

---

* Виж настоящия том, ч. I, стр. 368—373 *Ред.*

Лихварството, както и търговията, експлоатира даден начин на производство, не го създава, отнася се към него външно. Лихварството се стреми пряко да го съхранява, за да има възможност да го експлоатира отново и отново; то е консервативно и само го довежда до по-жалко състояние. Колкото по-малко елементи на производството влизат в производствения процес като стоки и излизат от него като стоки, толкова повече техният произход от парите изглежда като обособен акт. Колкото по-незначителна е ролята, която обръщението играе в общественото възпроизводство, толкова попищно разцъфтява лихварството.

Фактът, че паричното имущество се развива в особен вид имущество, означава — що се отнася до лихварския капитал, — че последният притежава всички свои искове във формата на парични искове. Лихварският капитал се развива в дадена страна толкова по-силно, колкото повече производството в своята маса остава натурално, следователно се ограничава с потребителна стойност.

Доколкото лихварството изпълнява двояка роля: първо, изобщо създава — наред с търговския капитал — самостоятелно парично имущество, второ, си присвоява условията на труда, т. е. разорява притежателите на старите условия на труда, дотолкова то е мощен лост за образуване предпоставките на промишления капитал.

ЛИХВАТА В СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ

„В средните векове населението бе чисто земеделско. При такива условия, както при феодалния режим, оборотът може да бъде само незначителен, а следователно само незначителна може да бъде и печалбата. Затова в средните векове законите за лихварството намираха оправдание. При това в земеделска страна рядко на някого се налага да взема пари в заем, освен ако някой е изпаднал в бедност и нужда. . . Хенрих VIII ограничава лихвата на 10 %, Яков I — на 8 %, Карл II — на 6 %. Ана — на 5 %. . . В онези времена заемодавците — ако не юридически, то фактически — бяха монополисти и затова бе необходимо да се ограничат те, както и другите монополисти. . . В наше време нормата на печалбата регулира нормата на лихвата; тогава нормата на лихвата регулираше нормата на печалбата. Ако кредиторът обременявише търговеца с висока норма на лихвата, търговецът трябваше да сложи върху своите стоки по-висока норма на печалбата. По този начин от джобовете на купувачите се измъкваха много пари, за да преминат те в джобовете на заемодавците“ (Gilbart. „History and Principles of Banking“, London, 1834, p. 163, 164, 165).

„Казват ми, че сега ежегодно на всеки лайпцигски панаир се вземат 10 гулдена, което съставлява 30 на сто[32]; някои прибавят тук и Нойенбургския панаир, така че се получава 40 на сто; аз не зная дали това е така. Засрамете се — та докъде по дяволите ще доведе това в края на краищата? . . . Който има сега в Лайпциг 100 флоринта, той ежегодно получава 40 — това значи за една година да глътне един селянин или гражданин. Ако той има 1 000 флоринта, то получава ежегодно 400 — това значи за една година да изяде един рицар или богат дворянин. Ако той има 10 000, то получава ежегодно 4 000 — това значи за една година да изяде един

богат граф. Ако той има 100 000, както това се случва при богатите търговци, той взема ежегодно 40 000 — това значи за една година да изяде един крупен богат княз. Ако той има 1 000 000, то получава ежегодно 400 000 — това значи за една година да изяде един крупен крал. И не го застрашава за това никаква опасност — не са застрашени нито животът, нито имотът му; нищо не върши, седи си при печката и пече ябълки: и този смирен разбойник, тъй както си седи в къщи, може за десет години да изяде цял свят." (С „An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen", 1540. In: Der sechste Theil der Bücher des ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri. Wittembergk, 1589 [S. 312].)

„Преди 15 години аз писах против лихварството, тъй като още тогава то бе набрало такава сила, че не виждах надежда за подобрение. Оттогава то се възвиси до такава степен, че не иска вече никъде да се счита за порок, грях и позор, а се величае като чиста добродетел и чест, сякаш то оказва на хората велика любов и християнска услуга. Къде тогава да се търси избавление, щом позорът е станал чест и порокът — добродетел" („An die Pfarherrn wider den Wucher zu predigen". Vermanung Wittemberg 1540).

„Евреи, ломбардци, лихвари и кръвопийци бяха наши първи банкери, нашите първоначални банкови посредници, техният занаят трябва да се заклейми с печата на позора ... Към тях се присъединиха след това лондонските златари. Изобщо ... нашите първоначални банкери представляваха ... много лоша компания, те бяха алчни лихвари, безсърдечни кръвопийци" (D. Hardcastle: „Banks and Bankers", 2nd ed., London, 1843, p. 19, 20).

„Показаният от Венеция пример (на образуване на банка) бързо намери по този начин подражатели; всички крайморски градове и изобщо всички градове, които са си създали име със своята независимост и със своята търговия, основаха своите първи банки. Тъй като завръщането на техните кораби често трябваше да се чака доста дълго, това по необходимост доведе до обичая на кредитирането, а откриването на Америка и търговията с нея още повече засилиха този обичай." (Това е главен пункт). Изпращането на кораби със стоки принуждаваше да се правят големи заеми, което бе налице още в древността в Атина и изобщо в Гърция. В 1380 г. в ханзейския град Брюге вече имаше застрахователна камара (M. Augier, „Du Crédit publique etc." Paris, 1842, p. 202—203).

Доколко силно през последната третина на XVII век, когато още не бе развита съвременната кредитна система, дори в Англия преобладаваха заемите, отпускани на поземлените собственици, следователно изобщо на представителите на потребяващото богатство, се вижда между другото от работата на сър Дъдли Норт, който бе не само един от първите английски търговци, но и един от най-значителните теоретици-икономисти на своето време:

„В нашия народ парите, давани под лихва, много по-малко от една десета част отиват в ръцете на делови хора, които биха могли с тяхна помощ да водят своите операции: те се дават в заем главно за купуване на луксозни артикули, дават се за разходи на хора, които, макар и да са едри земевладелци, разходват пари по-бързо, отколкото им ги донася тяхното земевладение; а тъй като избягват да продават своите имения, те предпочитат да ги обременяват с ипотечни дългове" (Discourses upon Trade", London, 1691, p. 6, 7).

В XVIII век в Полша:

„Варшава извършваше крупни операции с полици, което обаче имаше главно за основа и задача да служи на лихварските интереси на варшавските банкери. За да си доставят пари, които те биха могли да дават в заем на разточителните аристократи с 8 и повече процента, те търсеха и намираха в чужбина поличен кредит in Blanco, т. е. кредит, в основата на който не лежеше никаква стокова търговия; все пак задграничните трасати търпеливо акцептираха тези полици, докато още постъпваха платежите, създадени от тези полични машинации. Те заплатиха скъпо за това, когато банкрутира такъв банкер като Тепер и други варшавски банкери, които се ползваха с голямо доверие" (J. G. Büsch. „Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung etc.", 3. Aufl., Band II, Hamburg, 1808, S. 238).

ИЗГОДИТЕ ЗА ЦЪРКВАТА ОТ ЗАБРАНАТА НА ЛИХВАТА

„Църквата забрани да се взема лихва; но тя не забраняваше да продава човек имуществото си, за да си помогне в нужда; не забраняваше дори да се отдава на заемодавеца това имущество за определен срок до изплащането на дълга, за да може последният да има в него своята гаранция, както и ползвайки се от него, да може, докато то е в ръцете му, да получава възнаграждение за дадените в заем пари... Самата църква или принадлежащите към нея комуни и pia corpora* извличаха оттук голяма изгода, особено през времето на кръстоносните походи. Така толкова голяма част от националното богатство попадна във владение на така наречената „мъртва ръка", още повече, че евреите не можеха да водят лихварство по този начин, тъй като притежанието на такъв солиден залог не можеше да се запази в тайна... Без забраната на лихвата църквите и манастирите никога не биха могли да станат толкова богати" (пак там, стр. 55).

* — благочестиви корпорации. *Ред.*

Отдел шести

ПРЕВРЪЩАНЕ НА ДОБАВЪЧНА ПЕЧАЛБА В ПОЗЕМЛЕНА РЕНТА

Глава тридесет и седма

ВСТЪПИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Анализът на поземлената собственост в нейните различни исторически форми лежи извън пределите на този труд. Ние ще се занимаем с нея само доколкото част от произведената с помощта на капитала принадена стойност се пада на собственика на земята. Следователно ние изхождаме от предпоставката, че земеделието — също както манифактурата — е подчинено на капиталистическия начин на производство, т. е. че селското стопанство се води от капиталисти, които се различават от другите капиталисти преди всичко само по елемента, в който е вложен техният капитал и приведеният в движение от този капитал наемен труд. За нас фермерът произвежда пшеница и т. н., също както фабрикантът — прежда или машини. Предпоставката, че капиталистическият начин на производство е завладял селското стопанство, включва, че той господствува във всички сфери на производството и на буржоазното общество, че следователно са налице и неговите напълно узрели условия, като свободна конкуренция на капиталите, възможност да бъдат те прехвърлени от една сфера на производството в друга, еднакво равнище на средната печалба и т. н. Разглежданата от нас форма на поземлената собственост е специфично историческа нейна форма, тя е *превърнатата* от въздействието на капитала и на капиталистическия начин на производство форма било на феодалната поземлена собственост, било на дребно земеделие, с което селянинът се занимава за препитание и при което *владението* на земя е за непосредствения производител едно от условията за производство, а неговата *собственост* върху земята е най-изгодното условие, условие за разцвета на *неговия* начин на производство. Ако капиталистическият

начин на производство изобщо предполага експроприацията на работника от условията на труда, то в земеделието той предполага експроприацията на селските работници от земята и подчинението им на капиталист, който се занимава със земеделие заради печалбата. Следователно за нашето изследване няма никакво значение възражението, че са съществували и даже още съществуват и други форми на поземлена собственост и на земеделие. Това може да засегне само онези икономисти, които разглеждат капиталистическия начин на производство в селското стопанство и съответствуващата му форма на поземлена собственост не като исторически, а като вечни категории.

За нас е необходимо изучаването на съвременната форма на поземлена собственост, защото изобщо трябва да изучим определените отношения на производство и обръщение, които възникват от прилагането на капитала в селското стопанство. Без това анализът на капитала би бил непълен. И така, ние се ограничаваме изключително с прилагането на капитала в същинското земеделие, т. е. в производството на главния растителен продукт, от който живее населението. Бихме могли да кажем: на пшеница, защото тя е главното средство за изхранване на съвременните, капиталистически развити народи. (Или вместо земеделие мини, защото законите са същите.)

Една от големите заслуги на А. Смит се състои в това, че той показа по какъв начин поземлената рента на капитала, вложен в производството на други селскостопански продукти, например лен, багрилни треви, в самостоятелно скотовъдство и т. н., се определя от поземлената рента, която носи капиталът, вложен в производството на главните хранителни средства[33]. След него всъщност не е направена нито крачка напред в това отношение. Всичко, което бихме могли да припомним като ограничение или допълнение, не се отнася тук, а към самостоятелното разглеждане на поземлената собственост. Затова за поземлената собственост, която няма отношение към земята, предназначена за производство на пшеница, не ще говорим ex professo*, но тук-таме ще я привеждаме само като илюстрация.

За пълнота трябва да отбележим, че тук под земя се разбира и вода и пр., доколкото тя има собственик, доколкото се явява като принадлежност на земята.

Поземлената собственост предполага монопола на известни лица да се разпореждат с определени части на земното кълбо като с изключителни сфери на тяхната лична воля, като се изключат всички

* — специално. *Ред.*

други[26]. При такава предпоставка работата се свежда до изясняване на икономическото значение, т. е. използването на този монопол върху базата на капиталистическото производство. Юридическата власт на тези лица, властта им да използват част от земното кълбо и да злоупотребяват с него още нищо не решава. Използването изцяло зависи от икономическите условия, независими от волята на тези лица. Самата юридическа представа не означава нищо повече освен това, че поземленият собственик може да постъпва със земята така, както всеки притежател на стока постъпва със своята стока; и тази представа — юридическата представа за свободната частна поземлена собственост — се появява в древния свят едва в епохата на разлагане на органическия обществен строй, а в съвременния свят едва с развитието на капиталистическото производство. В Азия тя само на някои места е внесена от европейците. В отдела за първо-

[26]) Няма нищо по-комично от учението на Хегел за частната поземлена собственост. Човекът като личност трябвало да превърне в действителност своята воля като душа на външната природа и затова трябвало да вземе във владение тази природа като своя частна собственост. Ако такова е определението на *„личността"* — на човека като личност, — то от това би следвало, че всеки човек трябва да бъде поземлен собственик, за да осъществи себе си като личност. Свободната частна собственост върху земята — факт от съвсем неотдавнашен произход — е, според Хегел, не определено обществено отношение, а отношение на човека като личност към „природата", абсолютно право на човека да присвоява всички вещи (*Hegel*. Grundlinien der Philosophie des Rechts, Berlin, 1840, S. 79). Ясно е във всеки случай, че отделната личност не може само с „волята" си да се утвърди като собственик въпреки чуждата воля, която също иска да се въплъти в същата тази педя земя. Тук са необходими съвсем други неща, а не добра воля. Освен това абсолютно невъзможно е да се установи къде „личността" слага границите на осъществяването на своята воля, реализира ли се битието на тази воля в една цяла страна или може би е необходим цял куп страни, та чрез тяхното присвояване „да манифестирам върховността на моята воля по отношение на нещата". Тук Хегел попада в идеална задънена улица. „Актът на овладяването има напълно единичен характер; аз овладявам само онова, до което мога да се докосна с тялото си, но, от друга страна, външните предмети се простират по-далеч от онова, което аз съм в състояние да обхвана. Когато владея нещо, винаги има нещо друго, свързано с предмета на моето владение. Аз осъществявам акта на овладяването с помощта на ръката, но пределите на досега на последната могат да бъдат разширени" (стр. 90—91). Но с това друго винаги е свързано още нещо друго и така изчезват пределите, в които моята воля като душа трябва да се излее на земята. „Ако аз владея нещо, то разсъдъкът веднага прави по-нататъшен извод, че не само непосредствено намиращото се в мое владение, но и всичко свързано с него е мое. Тук положителното право трябва да изработи своите постановления, тъй като от понятието не може нищо повече да се изведе" (стр. 91). Това е крайно наивно признание от страна на „понятието"; то доказва, че понятието, което още от самото начало се заблуждава, като счита за абсолютна напълно определената и принадлежаща на буржоазното общество юридическа представа за поземлената собственост, изобщо „нищо" не разбира от действителния характер на тази поземлена собственост. Заедно с това тук се съдържа признанието, че с изменението на потребностите на общественото, т. е. икономическото, развитие „положителното право" може и трябва да изменя своите постановления."

началното натрупване („Капиталът" кн. I, гл. XXIV) видяхме, че този начин на производство предполага, от една страна, освобождаването на непосредствения производител от ролята на прост придатък към земята (във формата на васал, крепостен, роб и т. н.), от друга страна — експроприирането на масата на народа от земята. Именно дотолкова монополът на поземлената собственост е историческа предпоставка и остава постоянна основа на капиталистическия начин на производство, както и на всички предишни начини на производство, почиващи върху експлоатацията на масите в една или друга форма. Но формата, в която зараждащият се капиталистически начин на производство заварва поземлената собственост, не отговаря на този начин. Съответната нему форма за пръв път създава той самият чрез подчиняване земеделието на капитала: така и феодалната поземлена собственост, и клановата собственост, и дребната селска собственост със землената община [Markgemeinschaft] се превръщат в съответната на този начин на производство икономическа форма, колкото и да са различни техните юридически форми. Един от големите резултати на капиталистическия начин на производство се състои в това, че той, от една страна, превръща земеделието от емпирическо, механически предавано по наследство занятие на най-неразвитата част на обществото в съзнателно научно прилагане на агрономията, доколкото това изобщо е възможно при условията на частната собственост[27]; че той, от една страна, напълно отделя земевладението от отношението на господство и робство, а, от друга страна, напълно отделя земята като условие

[27]) Крайно консервативни агрикултурни химици, като например Джонстън, признават, че частната собственост на всяка крачка създава непреодолими пречки за едно действително рационално земеделие[34]. Същото признават и авторите, които ex professo са защитници на монопола на частната собственост върху земното кълбо, както например Шарл Конт в двутомното съчинение [„Traité de la propriété". Том I, Paris, 1834, p. 228], имащо за специална цел защита на частната собственост. „Никой народ — казва той — не може да достигне онази степен на благосъстояние и сила, която съответствува на неговата природа, ако всяка част от земята, която го храни, не получи най-съобразното с общия интерес предназначение. За да се осигури широко развитие на неговото богатство, необходимо е една по възможност единна и преди всичко просветена воля да се разпорежда с всеки отделен участък на неговата територия и да направи така, че всеки участък да допринася за преуспяването на всички други. Но съществуването на такава воля . . . би се оказало несъвместимо с разделението на земята на частни поземлени участъци . . . и с дадената на всеки владелец възможност да се разпорежда почти абсолютно по свое усмотрение със своето имущество." — Джонстън, Конт и др., натъквайки се на противоречието между собствеността и рационалната агрономия, обръщат внимание само на необходимостта да се обработва земята в известна страна като едно цяло. Но и зависимостта на културата на отделните земеделски продукти от колебанията на пазарните цени, и постоянното изменение на тази култура при такива колебания на цените, и целият дух на капиталистическото производство, насочен към непосредствената най-бърза

на производство от земевладението и от земевладелеца, за когото тя не означава нищо повече освен определен паричен данък, който той посредством своя монопол взема от капиталиста в селското стопанство, от арендатора; капиталистическият начин на производство толкова много разкъсва връзката на земевладелеца със земята, че той може да прекара целия си живот в Цариград, докато поземлената му собственост лежи в Шотландия. Така собствеността върху земята получава своята чисто икономическа форма, освобождавайки се от всичките си предишни политически и социални украси и примеси, накратко — от всичките онези традиционни придатъци, които самите капиталисти в селското стопанство, както и техните теоретически защитници, както по-нататък ще видим, в разгара на борбата с поземлената собственост критикуваха като безполезно и глупаво излишество. От една страна, рационализация на земеделието, за пръв път създаваща възможност за неговото обществено ръководене, от друга страна, свеждане до абсурд на поземлената собственост — това са големите заслуги на капиталистическия начин на производство. Както и всичките си други исторически заслуги, той изкупва и тази с цената на пълното обедняване на непосредствените производители.

Преди да минем към самия предмет, необходими са още няколко предварителни бележки, за да се избягнат недоразумения.

Предпоставката на капиталистическия начин на производство е значи следната: действителните земеделци са наемни работници, заети при капиталиста, арендатора, който води селското стопанство само като особена област на експлоатация за капитала, като приложение на неговия капитал в една особена сфера на производство. В определени срокове, например ежегодно, този капиталист-арендатор плаща на поземления собственик, на собственика на експлоатираната от него земя, договорно установена парична сума (също както взелият в заем паричен капитал плаща определена лихва) за разрешението да приложи своя капитал в тази особена област на производството. Тази парична сума се нарича поземлена рента безразлично дали тя се получава от орна земя, от строителен терен, рудници, риболовни участъци, гори и т. н. Тя се плаща за цялото време, през което поземленият собственик по договор е отстъпил, предал на арендатора земята. Следователно поземлената рента тук е формата, в която поземлената собственост икономически се реализира, доставя стойност [verwertet]. Освен това тук имаме всичките три класи, които в съвкупност и в противоположност една на друга съставят скелета на съвременното общество: наемен работник, промишлен капиталист, поземлен собственик.

парична изгода, противоречат на агрикултурата, която трябва да осигури съвкупността от постоянни жизнени условия на сменяващите се човешки поколения. Ярък пример за това е горското стопанство, което само тогава се стопанисва до известна степен съответно на обществения интерес, когато горите не са частна собственост, а са подчинени на държавното управление.

Капитал може да бъде фиксиран в земята, присъединен към нея, отчасти за относително кратък срок, като например при подобрения от химическо естество, наторяване и т. н., отчасти за по-продължително време, като например при отводнителни канали, оросителни съоръжения, нивелиране, стопански постройки и т. н. На друго място аз нарекох капитала, присъединяван по такъв начин към земята, la terre-capital[28]. Той принадлежи към категорията на основния капитал. Лихвата за вложения в земята капитал и за подобренията, извършени по такъв начин в нея като в оръдие за производство, може да съставлява част от рентата, която се плаща на собственика на земята от арендатора[29], но не това образува същинската поземлена рента, плащана за ползването на земята като такава, независимо от това, дали тя се намира в естествено състояние или е разработена. При едно систематично разглеждане на поземлената собственост, което не влиза в нашия план, тази част от дохода на поземления собственик би трябвало да бъде изложена подробно. Тук са достатъчни няколко думи по този предмет. По-краткосрочните капиталовложения, свързани с обикновените производствени процеси в земеделието, се правят всички без изключение от арендатора. Тези вложения, както и простото обработване изобщо, ако се върши до известна степен рационално, т. е. не се свежда до грубо изтощаване на почвата, както беше например у предишните американски робовладелци — против което обаче господа поземлените собственици договорно се осигуряват, — подобряват почвата[30], увеличават количеството на нейния продукт и превръщат земята от проста материя в земя-капитал. Една обработена земя струва повече от необработена със същите естествени свойства. Също и основните капитали, присъединени към земята за по-дълъг срок и използваеми сравнително продължително време, в по-голямата си

28) *Карл Маркс*. „Нищета на философията". Брюксел и Париж, 1847 [виж настоящото издание, т. 4, стр. 175]. Там аз правя разлика между terre-matière [земя-материя] и terre-capital [земя-капитал]. „Само нови капиталовложения в участъците земя, превърнати вече в средства за производство, увеличават земята-капитал без всякакво увеличение на материята, т. е. пространството на земята . . . Но земята-капитал не е по-вечнотрайна от всеки друг капитал . . . Земята-капитал е основен капитал, но основният капитал също се износва, както и оборотните капитали."

29) Казвам „може", защото при известни обстоятелства тази лихва се регулира от закона за поземлената рента и затова, както например при конкуренция на нови земи с голямо естествено плодородие, може да изчезне.

30) Виж. Джеймс Андерсън и Кери.[35]

част, а в някои сфери понякога изключително, се разходват също от арендатора. Но когато изтича определеният от договора срок на арендата — и това е една от причините, поради които с развитието на капиталистическото производство поземленият собственик се стреми по възможност да съкрати срока на арендата, — тогава извършените в земята подобрения остават на земевладелеца като негова собственост, като акциденции, неотделими от субстанцията, от земята. При сключването на нов договор за аренда поземленият собственик прибавя към същинската поземлена рента лихвата на капитала, присъединен към земята — безразлично дали дава земята под наем на същия арендатор, който е извършил подобренията, или на някой друг. Така неговата ~~рента набъбва~~; или, ако иска да продаде земята — ние сега ще видим как се определя нейната цена, — нейната стойност е вече повишена. Той продава не просто земя, а подобрена земя, присъединения към земята капитал, който нищо не му е струвал. Това е една от тайните — съвсем независимо от движението на същинската поземлена рента — на растящото с икономическото развитие разбогатяване на поземлените собственици, на постоянното набъбване на техните ренти и нарастване паричната стойност на техните земи. Така те слагат в джоба си получения без тяхно съдействие резултат на общественото развитие, те са един вид „fruges consumere nati"[36]. Но същевременно това е една от най-големите пречки за рационално земеделие, защото арендаторът избягва всякакви подобрения и разходи, щом не може да очаква пълното им възвръщане до изтичане срока на арендата му; и ние виждаме, че от това обстоятелство, именно от такава пречка, постоянно се оплакват: в миналия век Джеймс Андерсън, който собствено откри съвременната теория за рентата и същевременно беше арендатор-практик и виден за времето си агроном[37], а в наши дни — противниците на съвременната система на поземлената собственост в Англия.

А. А. Уолтън в „History of the Landed Tenures of Great Britain and Ireland", London, 1865, така говори за това (стр. 96—97):

„Всички усилия на многобройните селскостопански учреждения в нашата страна не могат да доведат до значителни или действително забележими резултати по отношение на настоящия прогрес, в областта на подобряване обработването на земята, докато такива подобрения в много по-голяма степен увеличават стойността на поземлената собственост и размера на рентата на земевладелеца, отколкото подобряват положението на арендатора или на земеделския работник. Арендаторите, общо взето, не по-малко от земевладелеца, от неговия управител или даже от председателя на някое селскостопанско дружество знаят, че добро отводняване, обилно наторяване и добро стопанисване заедно с усилен труд за основно прочистване и разработване на земята ще дадат чудесни резултати както в подобряване на почвата, така и в увеличение на производството. Но всичко това изисква значителни разходи, а арендаторите също тъй добре знаят, че колкото и да подобряват земята и да увеличават нейната стойност, с течение на времето земевладелците ще пожънат от това главната полза в повишена рента и увеличена цена на земята . . . Арендаторите са достатъчно умни, за да забележат онова, което тези оратори {земевладелци и техни управители на селскостопански тържества} по странен начин винаги забравят да им кажат, а именно, че лъвската част от всички подобрения, направени от арендатора, в края на краищата винаги отива в джоба на земевладелеца. Колкото и предишният арендатор да е подобрил арендованата земя, неговият приемник винаги ще установи, че земевладелецът повишава рентата съответно на увеличената стойност на земята в резултат на предишните подобрения."

В същинското земеделие този процес не се проявява още така ярко, както при ползването на земята като строителен участък. В Англия огромната част от земята за строителни цели не се продава като freehold*, а се дава от поземлените собственици под наем за 99 години или, ако е възможно, и за по-кратък срок. След изтичането на този срок постройките заедно със самата земя остават за земевладелеца.

„Те [арендаторите] са задължени, след като цялото време са плащали надута поземлена рента, след изтичането на срока на контракта да дадат на едрия земевладелец сградата в добро, обитаемо състояние. Едва изтича срокът на арендния договор и вече идва агентът или инспекторът на земевладелеца, оглежда вашия дом, погрижва се вие да го приведете в добро състояние, после влиза в негово владение и го присъединява към владенията на своя земевладелец. Факт е, че ако тази система остане в пълно действие още продължително време, цялото домовладение в кралството, както и селското земевладение, ще се окаже в ръцете на едрите земевладелци. Почти целият Уестенд[38] на Лондон, северно и южно от Темпъл Бар,[39] принадлежи на около половин дузина едри земевладелци, дава се в аренда срещу огромна поземлена рента, и където договорните срокове още не са напълно изтекли, те бързо изтичат един след друг. В по-голяма или по-малка степен това важи и за всички градове в кралството. Но даже и тук не спира тази алчна система на изключителност и монопол. Почти всички докови съоръжения в нашите пристанищни градове в резултат на същия процес на узурпиране се намират в ръцете на едрите земевладелци-левиатани"[40] (пак там, стр. 93).

При такива обстоятелства очевидно е, че ако преброяването в 1861 г. в Англия и Уелс при население от всичко 20 066 224 души определя броя на домопритежателите на 36 032, то отношението на броя на собствениците към броя на сградите и на населението би получило съвсем друг вид, ако едрите собственици бяха посочени отделно от дребните.

Този пример със собствеността върху сградите е важен, защото той ясно показва разликата между същинската поземлена рента и лихвата на присъединения към земята основен капитал, която лихва може да съставлява придатък към поземлената рента. Докато тече срокът на арендния договор, лихвата върху постройката, както и върху капитала, вложен при земеделието от аренда-

* — в собственост. *Ред.*

тора в земята, отива в полза на капиталиста в селското стопанство — строителния спекулант или фермера — и сама по себе си няма нищо общо с поземлената рента, която ежегодно в определени срокове трябва да се плаща за ползването на земята. 2) Защото той показва как заедно със земята в края на краищата остава в полза на земевладелеца и присъединеният към нея чужд капитал и вследствие на това рентата му се увеличава с лихвата.

Някои автори отчасти като защитници на поземлената собственост против нападките на буржоазните икономисти, отчасти стремящи се да превърнат капиталистическата система на производство от система на противоречия в система на „хармония“, както например Кери, се опитаха да представят поземлената рента, специфичния икономически израз на поземлената собственост, като тъждествена с лихвата. С това би била изгладена противоположността между поземлени собственици и капиталисти. Обратният метод се прилагаше в началото на капиталистическото производство. Тогава в обичайната представа поземлената собственост още беше първичната и почтена форма на частната собственост, докато лихвата от капитала се атакуваше като ограбване. Затова Дъдли Норт, Лок и др. представяха лихвата на капитала като аналогична на поземлената рента форма, също както Тюрго от съществуването на поземлената рента извеждаше оправданието на лихвата. Посочените по-нови автори — съвсем пренебрегвайки факта, че поземлената рента може да съществува и съществува в чист вид, без всякакъв примес от лихва за присъединения към земята капитал — забравят, че поземленият собственик получава по такъв начин не само лихва от чуждия капитал, който нищо не му е струвал, но свръх това получава даром и чуждия капитал в добавка. Оправданието на поземлената собственост — както и на всички други форми на собственост, съответстващи на определен начин на производство — се състои в това, че самият начин на производство, а следователно и произтичащите от него производствени и обменни отношения представляват историческа преходяща необходимост. Впрочем, както ще видим по-нататък, поземлената собственост се различава от другите видове собственост с това, че на известно равнище на развитие тя изглежда излишна и вредна даже от гледището на капиталистическия начин на производство*.

Поземлената рента може още в една форма да бъде смесена с лихвата и така нейният специфичен характер да остане неразбран. Поземлената рента се изразява в определена сума пари, която поземленият собственик ежегодно извлича от даването в аренда на

* Виж настоящия том, част II, стр. 354—355. *Ред.*

известен участък земя. Видяхме как всеки определен паричен доход може да се капитализира, т. е. да се разглежда като лихва на въображаем капитал. Ако например средният лихвен процент е 5%, то една годишна поземлена рента от 200 ф. ст. може да се разглежда като лихва на един капитал от 4000 ф. ст. Така капитализираната рента именно образува покупната цена или стойността на земята, категория, която prima facie е ирационална като цената на труда, тъй като земята не е продукт на труда, следователно няма стойност. Но, от друга страна, зад тази ирационална форма се крие действително производствено отношение. Когато един капиталист купува за 4000 ф. ст. земя, която носи годишна рента от 200 ф. ст., то той получава средна годишна лихва по 5%, също както, ако той би вложил този капитал в лихвоносни книжа или би го дал направо в заем при 5% лихва. Това е нарастването на стойността на един капитал от 4000 ф. ст. по 5%. В такъв случай за 20 години той ще възстанови покупната цена на своето имение с доходите от него. Затова в Англия покупната цена на земята се изчислява по известен брой years'purchase*, което е само друг израз за капитализация на поземлената рента. В същност това е покупната цена — не на земята а на поземлената рента, която тя носи, изчислена по обичайния лихвен процент. Но това капитализиране на рентата предполага рентата, докато рентата не може да бъде изведена и обяснена в обратен ред, от нейното собствено капитализиране. Напротив, нейното съществуване, независимо от продажбата, е тук предпоставката, изходната точка.

От това следва, че предпоставяйки поземлената рента като постоянна величина, цената на земята може да се покачва или да спада обратно пропорционално на покачването или спадането на лихвения процент. Ако обичайният лихвен процент е спаднал от 5 на 4%, то една годишна поземлена рента от 200 ф. ст. би представлявала годишния прираст на стойността на един капитал вече не от 4000 ф. ст., а от 5000 ф. ст., и така цената на същия участък земя би се увеличила от 4000 ф. ст. на 5000 ф. ст, или от 20 years'purchase на 25. В противоположния случай би било обратно. Това е движение на цената на земята независимо от движението на самата поземлена рента и регулирано само от лихвения процент. Но тъй като видяхме, че в хода на общественото развитие нормата на печалбата, а с нея и лихвеният процент, доколкото той се регулира от нормата на печалбата, има тенденция към спадане; че освен това, даже независимо от нормата на печалбата лихвеният процент има тенденция към спадане вследствие нарастването на

* — годишен доход, с който ще се покрие стойността на земята. *Ред.*

заемния капитал, от това следва, че цената на земята има тенденция към покачване и независимо от движението на поземлената рента и цената на продуктите от земята, част от която съставлява рентата.

Смесването на самата поземлена рента с формата на лихва, каквато тя приема за купувача на земята — смесване, почиващо на пълно неразбиране природата на поземлената рента, — неизбежно води към най-удивителни погрешни заключения. Тъй като поземлената собственост във всички стари страни се счита за особено почтена форма на собствеността, а купуването на поземлена собственост — за особено сигурно капиталовложение, то лихвеният процент, въз основа на който се купува поземлената рента, е обикновено по-нисък, отколкото при други, разчитани на сравнително по-дълго време капиталовложения, така че например купувачът на земя получава само 4% върху покупната цена, докато за същия капитал иначе той би получил 5%; или, което се свежда към същото, той плаща за поземлената рента повече капитал, отколкото би платил за същия годишен паричен доход в други области на капиталовложение. Г-н Тиер в своя изобщо твърде лош труд върху собствеността (речта му против Прудон, произнесена в 1849 година във френското Национално събрание)[41] заключава от това, че поземлената рента е ниска, докато то само доказва, че нейната покупна цена е висока.

Обстоятелството, че капитализираната поземлена рента се представя като цена на земята или стойност на земята и че земята затова се купува и продава като всяка друга стока, служи на някои апологети като основание за оправдаване поземлената собственост, тъй като купувачът е платил за нея, както за всяка друга стока, известен еквивалент и по-голямата част от поземлената собственост по такъв начин е минала от едни ръце в други. Но в такъв случай подобно съображение би послужило като оправдание и на робството, защото за робовладелеца, който е платил за роба с налични пари, доходът от робския труд представлява само лихвата на капитала, разходван за неговото купуване. Изобщо да се извежда от купуването и продаването на поземлената рента оправданието на нейното съществуване означава да се оправдава нейното съществуване с нейното съществуване.

Колкото и да е важно за научния анализ на поземлената рента — т. е. на самостоятелната специфична икономическа форма на поземлената собственост върху базата на капиталистическия начин на производство — да я изучаваме в чист вид, свободна от всякакви фалшифициращи и замъгляващи я примеси, не по-малко важно е, от друга страна, да се запознаем с елементите, които водят към тези замъглявания на теорията, за да разберем практическите следствия на поземлената собственост и даже теоретически да опознаем маса факти, които противоречат на понятието и на природата на поземлената рента и все пак се проявяват като форми на съществуване на поземлената рента.

Всичко, което арендаторът плаща на поземления собственик във форма на аренда в пари за разрешението да обработва земята, се явява естествено практически като поземлена рента. От каквито и съставни части да се образува този данък, от каквито и източници те да произхождат, той има със самата поземлена рента това общо, че монополът върху част от земното кълбо дава на така наречения поземлен собственик сила да прибира данък, да налага контрибуция. Този данък има със самата поземлена рента това общо, че той определя цената на земята, която, както показахме по-горе, не е нищо друго освен капитализиран доход от даването на земята в аренда.

Видяхме вече, че лихвата на присъединения към земята капитал може да образува такава чуждородна съставна част на поземлената рента, съставна част, която в хода на икономическото развитие необходимо образува постоянно възрастваща добавка към общата сума на рентата в дадена страна. Но даже независимо от тази лихва възможно е в арендата частично, а в известни случаи цялостно — следователно при пълна липса на същинска поземлена рента, когато земята затова в действителност нищо не струва — да се крие отбивът било от средната печалба, било от нормалната работна заплата или от едното и другото едновременно. Тази част — от печалбата или от работната заплата — се явява тук в образа на поземлената рента, защото тя не отива, както е в нормални случаи, в полза на промишления капиталист или на наемния работник, а се плаща на поземления собственик във форма на арендни пари. Нито едната, нито другата част не образува поземлена рента в икономическия смисъл на тази дума: но практически тя образува доход на поземления собственик, икономическо използване на неговия монопол, също както действителната поземлена рента, и също като последната влияе определящо върху цената на земята.

Ние не говорим тук за такива отношения, при които формално съществува поземлената рента, този съответствуващ на капиталистическия начин на производство израз на поземлената собственост, но когато самият капиталистически начин на производство не съществува, сам арендаторът не е капиталист или характерът на неговото стопанисване не е капиталистически. Такова е например положението в *Ирландия*. Арендаторът там обикновено е дребен селянин. Това, което той плаща на поземления собственик като аренда, често поглъща не само част от неговата печалба, т. е. от собствения му доба-

въчен труд, на който той има право като притежател на собствените си оръдия на труда, но и част от нормалната работна заплата, която той би получил при други условия за същото количество труд. Освен това поземленият собственик, който тук съвсем нищо не върши за подобряване на почвата, експроприира малкия капитал на арендатора, присъединен от последния към земята предимно със собствен труд — също както би направил някой лихвар при подобни условия. Но лихварят поне рискува при такава операция своя собствен капитал. Това постоянно ограбване е предмет на раздори по ирландското аграрно законодателство, което по същество се стреми да застави поземления собственик, отказващ да продължи договора на арендатора, да компенсира последния за направените от него подобрения в земята или за присъединения към земята капитал.[42] Палмерстон обикновено даваше на това циничния отговор:

„Камарата на общините е камара от поземлени собственици.“

Ние не говорим и за изключителните отношения, когато даже в страни с капиталистическо производство поземленият собственик може да изнуди висока аренда, която никак не съответствува на продукта от земята, както например в английските промишлени райони даването на малки парчета земя под наем на фабрични работници за малки градинки или за любителско земеделие в свободното време („Reports of Inspectors of Factories“).

Ние говорим за земеделската рента в страни с развито капиталистическо производство. Например сред английските арендатори има известен брой дребни капиталисти, които по възпитание, образование, традиция, поради конкуренция и други обстоятелства са предназначени и принудени да влагат капитала си в земеделието като арендатори. Те са принудени да се задоволяват с по-малка от средната печалба и да отдават част от нея на собственика на земята във форма на рента. Само при такова условие им се разрешава да влагат своя капитал в земята, в земеделието. Тъй като поземлените собственици навсякъде оказват значително, в Англия даже преобладаващо влияние върху законодателството, това влияние може да бъде използвано за ограбване на цялата класа от арендатори. Например житните закони от 1815 г.[43] — данък върху хляба, наложен на страната с цел да се осигури за безделните поземлени собственици по-нататъшното съществуване на рентите, неимоверно пораснали през време на антиякобинската война[44] — оказаха наистина, освен в отделни изключително плодородни години, това въздействие, че поддържаха цените на селскостопанските продукти над равнището, до което те биха спаднали при свободен внос

на жито. Обаче те в резултат не можаха да задържат цените на онова високо равнище, на което бяха декретирани от земевладелците-законодатели като нормални цени, образуващи законната граница за вноса на чуждестранно жито. Но арендните договори се сключваха под впечатлението на тези нормални цени. Когато илюзиите се разсеяха, бе приет нов закон с нови нормални цени, които обаче също така бяха само безсилен израз на алчната земевладелска фантазия, каквито бяха и старите цени. По такъв начин арендаторите биваха изигравани от 1815 до 30-те години. Оттук онова agricultural distress*, което беше постоянната тема през цялото това време. Оттук експроприацията и разорението на цяло поколение от арендатори през този период и заместването им с нова класа от капиталисти[31].

Но много по-разпространен и по-важен факт е понижаването на работната заплата на земеделските работници под нормалното средно равнище, така че част от работната заплата се отнема на работника, образува съставна част на арендата и така под маската на поземлена рента отива в джоба на поземления собственик вместо на работника. Например в Англия и Шотландия, с изключение на някои графства, намиращи се в благоприятно положение, това е общо явление. Материалите на парламентарните следствени комисии по въпроса за размера на работната заплата[46], учредени преди въвеждането на житните закони в Англия — до днес най-ценните и почти съвсем неизползвани материали по историята на работната заплата в XIX век и същевременно позорен паметник, който английската аристокрация и буржоазия си издигнаха, — очевидно и вън от всякакво съмнение доказват, че високите ренти и съответното на тях повишение на цената на земята през антиякобинската война отчасти се дължат просто на удръжките от работната заплата и нейното намаление даже под физическия минимум, т. е. на това, че част от нормалната работна заплата се дава на поземления собственик. Разни обстоятелства, като например обезценяването на парите, начина на прилагане в земеделските райони[47] на законите за бедните и т. н., направиха възможна тази операция в същото време, когато доходите на фермерите колосално растяха и поземлените собственици разбогатяваха приказно. Даже един от главните аргументи както на арендаторите, така и на поземлените собственици за

* — бедствено положение на селското стопанство. *Ред.*

31) Виж Anti-Corn-Law Prize-Essays.[45] Все пак житните закони продължаваха да държат цените на изкуствено високо равнище. Това беше благоприятно за по-добрите арендатори. Те печелеха от застоя, в който защитните мита държаха голямата маса арендатори, уповаващи се — основателно или не, това е друг въпрос — на изключителната средна цена.

въвеждане на житните мита беше доводът, че физически е невъзможно да се намалява още работната заплата на ратаите. Това положение не се е изменило съществено — и в Англия, както във всички европейски страни, част от нормалната работна заплата продължава да влиза в състава на поземлената рента. Когато граф Шефтсбъри, по онова време лорд Ашли, един от филантропите-аристократи, дълбоко се трогна от положението на английските фабрични работници и пое в парламента тяхната защита по въпроса за десетчасовия работен ден, защитниците на индустриалците си отмъстиха, като публикуваха статистически данни за работната заплата на земеделските работници в принадлежащите му села (вж. „Капиталът“, кн. I, гл. XXIII, 5, е: „Британският земеделски пролетариат)[48]; тези данни ясно показваха, че част от поземлената рента на този филантроп се получава просто от грабежа, който неговите арендатори вършат за него над работната заплата на земеделските работници. Тази публикация е интересна още и затова, че приведените в нея факти могат смело да се равнят и с най-лошите, разкрити от комисиите в 1814 и 1815 г.[49] Винаги, когато обстоятелствата налагат временно повишение на работната заплата на земеделските работници, веднага започват воплите на арендаторите, че повишение на работната заплата до нормалното ѝ равнище, както е в другите промишлени отрасли, било невъзможно, че това щяло да ги разори, ако същевременно не бъде намалена поземлената рента. В това се съдържа признанието, че под името поземлена рента арендаторите отнемат част от работната заплата и я плащат на поземления собственик. Например от 1849 до 1859 година работната заплата на земеделските работници в Англия се повиши вследствие стечението на редица решаващи обстоятелства: масовата емиграция от Ирландия, поради което прекъсна притокът на земеделски работници оттам; изключително голямо поглъщане на земеделско население от фабричната промишленост; търсене на войници за войни; необикновена емиграция за Австралия и Съединените щати (Калифорния) и други причини, на които тук не е нужно да се спираме по-подробно. Същевременно в този период, с изключение на неурожайните 1854—1856 години, средните цени на житото спаднаха с повече от 16%. Арендаторите закрещяха за намаление на рентите. В отделни случаи те постигнаха това. Но, общо взето, те не успяха. Те търсеха изход в намаляване на производствените разходи, между другото чрез масово въвеждане на парни локомобили и нови машини, които отчасти заместваха и изтласкваха конете от стопанството, но отчасти, освобождавайки земеделски работници, създаваха и изкуствено свръхнаселение, а поради това и ново спадане на работната заплата. И това ставаше въпреки общото относително нама-

ление на земеделското население през това десетилетие в сравнение с растежа на цялото население и въпреки абсолютното намаление на земеделското население в някои чисто земеделски райони[32]). Същото каза на 12 октомври 1865 г. в Social Science Congress[51] Фосет, тогава професор по политическа икономия в Кембридж (починал в 1884 г. като генерален директор на пощите):

„Земеделските работници започват да емигрират и арендаторите започват да се оплакват, че не ще бъдат в състояние да плащат такива високи ренти, каквито обикновено са плащали, защото вследствие на емиграцията трудът става по-скъп.“

Следователно тук високата поземлена рента направо се отъждествява с ниската работна заплата. И доколкото повишаването цената на земята се обуславя от това повишаващо рентата обстоятелство, дотолкова повишаване стойността на земята е тъждествено с обезценяване на труда, високо равнище на цената на земята — с ниско равнище на цената на труда.

Същото е и във Франция.

„Арендата се повишава, защото, от една страна, се повишава цената на хляба, на виното, на месото, на зеленчука и на плодовете, а, от друга страна, цената на труда остава неизменена. Ако стари хора сравнят сметките на своите бащи — което ни връща почти 100 години назад, — те биха установили, че тогава цената на работен ден в селска Франция е била същата, каквато е днес. А цената на месото оттогава се е утроила. . . Кой е жертвата на този преврат? Богатият ли собственик на даваната в аренда земя, или беднякът, който я обработва?. . . Повишаването на арендата е доказателство за обществено бедствие“ („Du Mécanisme de la Société en France et en Angleterre“. Par M. Rubichon, Nouvelle édit., Paris, 1837 p. 101).

Примери на рента като резултат на отбив от средната печалба, от една страна, и от средната работна заплата, от друга:

Цитираният по-горе Мортън[52], поземлен агент и селскостопански инженер, разказва, че, според направени на много места наблюдения, рентата за големи арендни площи е по-ниска, отколкото за по-малки, защото

„конкуренцията за последните обикновено е по-голяма, отколкото за първите, и защото малките арендатори, които рядко имат възможност да се занимават с нещо друго освен със земеделие, заставени от необходимостта да си намерят подходяща работа, често се съгласяват да плащат рента, за която те самите знаят, че е много висока“ (John L. Morton: „The Resources of Estates etc.“ London, 1858, p. 116).

Обаче, според него, в Англия това различие постепенно се заличава, за което, както той мисли, много съдейства емиграцията

---

[32]) John Ch. Morton. „On the Forces used in Agriculture“. Доклад в лондонското Общество на изкуствата и занаятите[50] в 1859 г. въз основа на автентични документи, получени от около сто арендатора в 12 шотландски и 35 английски графства.

именно сред класата на дребните арендатори. Същият Мортън привежда пример, когато в поземлената рента несъмнено влиза отбив от работната заплата на самия арендатор и следователно още понесъмнено — от работната заплата на работниците, които той е наел. Именно при арендни площи под 70—80 акра (30—34 хектара), които не могат да държат двуконен плуг.

„Ако арендаторът не работи със собствените си ръце също тъй прилежно както всеки работник, той не може да съществува от арендната си площ. Ако той предостави на своите хора извършването на работата, а самият се ограни и само с надзора над тях, той по всяка вероятност много скоро ще се убеди, че не е в състояние да плаща рентата си" (също там, стр. 118).

От това Мортън заключава, че ако арендаторите в дадена местност не са много бедни, арендните участъци не трябва да бъдат под 70 акра, за да може арендаторът да държи два-три коня.

Необикновена мъдрост на г. Леонс де Лаверн, член на Института[53] и на Националното централно общество за земеделие. В своята „Économie Rurale de l'Angleterre" (цитираме по английския превод. [The Rural Economy of England etc".] London, 1855) той прави следното сравнение на годишния доход от рогатия добитък, който във Франция се използва за работа, а в Англия не се използва, защото го заместват коне (стр. 42):

Франция:			Англия:		
мляко	4	млн. ф. ст.	мляко	16	млн. ф. ст.
месо	16	„ „	месо	20	„ „
работа	8	„ „	работа	—	„ „
	28	млн. ф. ст.		36	млн. ф. ст

Но тук по-високият продукт се получава от това, че, по собствените данни на Лаверн, млякото в Англия е два пъти по-скъпо, отколкото във Франция, докато за месото той приема еднакви цени в двете страни (стр. 35); следователно млечният продукт в Англия се намалява на 8 млн. ф. ст., а целият продукт — на 28 млн. ф. ст., колкото и във Франция. Наистина пресилено е, когато г. Лаверн включва в изчислението си едновременно и количеството на продукта, и разликата в цената, така че ако Англия произвежда известни предмети по-скъпо от Франция — което може да означава само по-голяма печалба за арендаторите и поземлените собственици, това изглежда като предимство на английското земеделие.

Че г. Лаверн познава не само икономическите резултати на английското селско стопанство, но споделя и предразсъдъците на английските арендатори и земевладелци, той показва на стр. 48:

„Един голям недостатък обикновено съпровожда житните растения... те изтощават по ата, на която растат".

Г-н Лаверн не само мисли, че други растения не правят това — той мисли, че фуражните растения и кореноплодните обогатяват земята:

„Фуражните растения извличат главните елементи на растежа си из атмосферата и връщат на почвата повече, отколкото извличат от нея; така те двояко — и пряко, и с превръщането си в животински тор — възстановяват вредата, причинена от житни растения и други изтощаващи култури; оттук следва правилото да се редуват с тези култури; в това се състои норфолското сеитбообръщение" (стр. 50—51).

Не е чудно, че г. Лаверн, който вярва в тези приказки на английското селско благодушие[54], вярва и на твърдението му, че след премахването на житните закони работната заплата на английските земеделски работници е загубила предишния си ненормален характер. Виж какво казахме по това в „Капиталът", кн. I, гл. XXIII, 5, стр. 701—729[55]. Но да чуем и речта на г. Джон Брайт, произнесена в Бирмингам на 14 декември 1865 г. Говорейки за 5-те милиона семейства, които никак не са представени в парламента, той продължава:

„От тях в Съединеното кралство има 1 милион или дори повече от 1 милион, които са внесени в злополучните списъци на просяците. Друг един милион едва се държат на границата на пауперизма, постоянно заплашени от опасността да станат също просяци. Тяхното положение и перспективи не са по-добри. Погледнете веднаж простите низши слоеве на тази част на обществото. Вижте тяхното положение на отхвърлени, тяхната бедност, техните страдания, тяхната пълна безнадеждност. Даже в Съединените щати, даже в южните щати при господството на робството всеки негър имаше надеждата, че един ден ще получи свобода. Но за тези хора, за тази маса от низшите слоеве в нашата страна не съществува — казвам това направо — нито надежда за някакво подобрение, нито даже стремеж към него. Четохте ли неотдавна в пресата бележката за Джон Крос, земеделски работник в Дорсетшир? Той работел по шест дни в седмицата, имал отлично свидетелство от своя господар, комуто е работил 24 години, получавайки по 8 шилинга седмично. С тази надница Джон Крос издържал в колибата си семейство от 7 деца. За да стопли болната си жена и детето-бозайниче, той взел — казано с езика на закона: откраднал — един дървен плет на стойност 6 пенса. За тази простъпка мировите съдии го осъдиха на 14 или 20 дни затвор. Мога да ви кажа, че в цялата страна има хиляди и хиляди такива случаи като този с Джон Крос, особено в южните части, и че положението на тези хора е такова, че и най-внимателният наблюдател не е можал досега да разкрие тайната как душата им се държи в тялото. А сега хвърлете поглед върху цялата страна и вижте тези 5 милиона семейства и отчаяното положение, в което се намира този слой на населението. Не трябва ли по съвест да кажем, че тази маса от нацията, лишена от избирателно право, пъшка и пъшка безспирно в труд, почти не знаейки отдих? Сравнете я с господствуващата класа — ако аз го направя, ще ме обвинят в комунизъм... сравнете тази огромна, изтощаваща се в труд и лишена от избирателно право нация с онази част, която представлява господствуващите класи. Погледнете на тяхното богатство, на техния блясък и разкош. Вижте тяхната умора — зер и между тях има умора, но това е умора от пресищане — и вижте как те се суетят от място на място, като че ли всичко се свежда до търсене на нови удоволствия" („Morning Star"[56], 14 декември 1865 г.).

По-нататък е показано как принаден труд, значи и принаден продукт, изобщо се смесва с поземлена рента, с тази — именно върху базата на капиталистическия начин на производство — количествено и качествено специфично определена част на принадения продукт. Естествената база на принадения труд изобщо, т. е. онова естествено условие, без което той е невъзможен, е това, че при разход на работно време, непоглъщащо целия работен ден, природата доставя необходимите средства за съществуване — било в продукти от земята, растителни и животински, било в продукти от риболовство и др. Тази естествена производителност на земеделския труд (включващ труд при просто събиране, при лов, при скотовъдство, при риболов) е базата на всеки принаден труд, тъй като първоначално всеки труд преди всичко е насочен към присвояване и произвеждане на храна. (Но животните доставят същевременно кожи за топлене в студен климат; освен това пещерни жилища и т. н.)

Такова смесване на принаден продукт и поземлена рента, но иначе изразено, срещаме у г. Дав[67]. Земеделски труд и промишлен труд първоначално не са отделени един от друг; вторият се слива с първия. Принаденият труд и принаденият продукт на земеделското племе, домовата община или семейство включва както земеделски, така и промишлен труд. И двата вървят ръка за ръка. Лов, земеделие, риболов са невъзможни без съответни оръдия. Тъкане, предене и пр. отначало се водят като спомагателни към земеделието работи.

По-рано показахме, че както трудът на отделния работник се разпада на необходим и принаден труд, така и съвкупният труд на работническата класа може да се раздели така, че частта, която произвежда средствата за живот за цялата работническа класа (включително необходимите за това средства за производство), изпълнява необходимия труд за цялото общество. Трудът, изпълняван от цялата останала част на работническата класа, може да се разглежда като принаден труд. Но необходимият труд съвсем не съдържа само земеделски труд, а и онзи труд, който произвежда всички останали продукти, необходимо влизащи в средното потребление на работника. Освен това от обществено гледище едните изпълняват само необходим труд, защото другите изпълняват само принаден труд, и обратно. Това е само разделение на труда между тях. Също така стои работата и с разделението на труда между земеделски и промишлени работници изобщо. На чисто промишления характер на труда, от една страна, съответствува чисто земеделският, от друга. Този чисто земеделски труд съвсем не е даден от природата, той сам е продукт на общественото развитие, при това

продукт много нов, далеч не навсякъде постигнат, и отговаря на определено стъпало в развитието на производството. Също както част от земеделския труд се овеществява в продукти, които или служат само за разкош, или образуват суровини за промишлеността, но никак не влизат в храната, още по-малко в храната на масите — също така, от друга страна, част от промишления труд се овеществява в продукти, които служат като необходими потребителни средства както на земеделските, така и на неземеделските работници. Би било погрешно да се разглежда този промишлен труд като принаден труд — от обществено гледище. Той е в известна част също така необходим труд както необходимата част на земеделския труд. Той е само обособила се форма на известна част от онзи промишлен труд, който по-рано беше естествено съединен със земеделския труд, необходимо взаимно допълнение на отделилия се сега от него чисто земеделски труд. (Гледано чисто материално, напр. 500 тъкачи на механизирани станове произвеждат много повече принадени тъкани, т. е. произвеждат повече, отколкото е нужно за собственото им облекло.)

И най-после, разглеждайки формите, в които се проявява поземлената рента, т. е. разглеждайки арендата, която под титула поземлена рента се плаща на собственика на земята за използването на почвата за производствени или потребителни цели, трябва да помним, че цената на неща, които сами по себе си нямат стойност, т. е. не са продукт на труда, като например земята, или най-малкото не могат да бъдат възпроизведени с труд, като например старинни паметници, художествени произведения на определени майстори и т. н., може да бъде определена от съчетание на много случайни обстоятелства. За да се продаде нещо, достатъчно е само то да бъде годно да стане обект на монопол и отчуждаване.

При разглеждането на поземлената рента трябва да се избягват три главни грешки, които затъмняват анализа.

1) Смесване на различните форми на рентата, съответствуващи на различни стъпала в развитието на обществения производствен процес.

Каквато и да е специфичната форма на рентата, за всички нейни типове е общо обстоятелството, че присвояването на рента е икономическата форма, в която се реализира поземлената собственост, и че поземлената рента от своя страна предполага поземлена собственост, собственост на определени индивиди върху определени участъци на земното кълбо — при което е безразлично дали соб-

ственикът е лице, представляващо общината [Gemeinwesen], както е в Азия, Египет и др., или поземлената собственост е само придатък към собствеността на определени лица върху личността на непосредствените производители, както е при системата на робството и крепостничеството, или пък това е чисто частна собственост на непроизводители върху природата, просто титул на собственост върху земята, или, най-после, такова отношение към земята, което, както е при колонистите и дребните земевладелци, изглежда непосредствено включено в присвояването и производството на продукти на определени участъци земя от непосредствените производители, трудът на които е изолиран и социално неразвит.

Това *общо* в различните форми на рентата — че тя е икономическа реализация на поземлената собственост, на юридическата фикция, по силата на която различни индивиди имат изключително владение върху определени части на земното кълбо, — това *общо* забулва различията.

2) Всяка поземлена рента е принадена стойност, продукт на принаден труд. В своята неразвита форма, във формата на натурална рента, тя е още непосредствено принаден продукт. Оттук заблуждението, че съответствуващата на капиталистическия начин на производство рента, която представлява излишък над печалбата, т. е. над онази част от стойността на стоката, която сама се състои от принадена стойност (принаден труд) — че тази особена и специфична съставна част на принадената стойност ще получи дължимото обяснение, когато бъдат обяснени общите условия за съществуване на принадена стойност и печалба изобщо. Тези условия са следните: непосредствените производители трябва да работят свръх времето, което се изисква за възпроизводство на собствената им работна сила, за възпроизводство на самите тях. Те изобщо трябва да извършват принаден труд. Това е субективното условие. А обективното е те да *могат* да извършват принаден труд; естествените условия да бъдат такива, че *част* от работното време, с което те разполагат, да бъде достатъчна за тяхното възпроизводство и самосъхранение като производители, производството на необходимите им средства за живот да не поглъща цялата им работна сила. Плодородието на природата образува тук една граница, една изходна точка, една основа. Другата образува развитието на обществената производителна сила на труда. По-отблизо разгледано — тъй като производството на хранителни продукти е най-първото условие за живота на непосредствените производители и на всяко производство изобщо — приложеният в това производство труд, значи земеделският труд в най-широкия икономически смисъл на тази дума трябва да бъде толкова плодотворен, че производството на хранителни продукти за непосредствените производители да не поглъща цялото възможно работно време, т. е. да е възможен земеделски принаден труд, значи и земеделски принаден продукт. По-нататък: трябва целият земеделски труд — необходим и принаден труд — на една част от обществото да е достатъчен за производството на необходимите хранителни продукти за цялото общество, т. е. и за неземеделските работници; следователно да е възможно това голямо разделение на труда между земеделци и промишленици, а също и между земеделците, които произвеждат храна, и онези, които произвеждат суровини. Макар трудът на непосредствените производители на храна да се разпада за тях самите на необходим и принаден труд, по отношение на обществото той представлява само необходим труд, изискван за производството на хранителните средства. Впрочем същото става при всяко разделение на труда в рамките на цялото общество за разлика от разделението на труда в рамките на отделна работилница. Това е трудът, необходим за производството на специални предмети, за задоволяването на специална потребност на обществото от такива специални предмети. Ако това разделение е пропорционално, то продуктите от различните групи се продават по техните стойности (при по-нататъшно развитие по производствените им цени) или пък по цени, които са определящи се от общи закони модификации на тези стойности, респективно производствени цени. Това е в действителност законът за стойността, както той се проявява не по отношение на отделните стоки или предмети, но винаги по отношение на цялата съвкупност от продукти на отделните обособили се чрез разделението на труда обществени сфери на производството; така че не само за всяка отделна стока е употребено само необходимото работно време, но и в различните групи е употребено само необходимото пропорционално количество от цялото обществено работно време. Защото остава условието стоката да представлява потребителна стойност. Но ако потребителната стойност на отделната стока зависи от това, дали тя сама по себе си задоволява някаква потребност, то потребителната стойност на известна маса от обществени продукти зависи от това, дали тя е адекватна на количествено определената обществена потребност за всеки отделен вид продукт и следователно от това, дали трудът е разпределен между различните сфери на производството пропорционално, т. е. съответно тази обществена, количествено определена потребност. (Да разгледаме този пункт във връзка с разпределението на капитала в различните сфери на производството.) Обществената потребност, т. е. потребителната стойност в обществен мащаб — ето кое определя тук частта от съвкупното обществено работно време, която се пада на различните отделни сфери на производ-

ството. Но това е същият закон, който се проявява още при отделната стока, а именно: че потребителната стойност на стоката е предпоставка на нейната разменна стойност, а с това и на нейната стойност. Този пункт засяга отношението между необходим и принаден труд само доколкото при нарушение на тази пропорция не може да бъде реализирана стойността на стоката, значи и съдържащата се в нея принадена стойност. Да приемем например, че са произведени непропорционално много памучни тъкани, макар че в целия този продукт, в тези тъкани е реализирано само необходимото за това при дадените условия работно време. Но, общо взето, в този отделен отрасъл е изразходван премного обществен труд, т. е. част от продукта е безполезна. Затова целият продукт може да бъде продаден само както ако той беше произведен в необходимата пропорция. Тази количествена граница на частите обществено работно време, които могат целесъобразно да бъдат разходвани в различните отделни сфери на производството, е само по-развит израз на закона за стойността изобщо, макар че необходимото работно време тук придобива друг смисъл. За задоволяване на обществената потребност е необходимо толкова и толкова работно време. Ограничението идва тук от потребителната стойност. Обществото при дадени условия на производство може да изразходва за определен вид продукт само толкова и толкова от своето съвкупно работно време. Но субективните и обективните условия на принаден труд и принадена стойност изобщо нямат нищо общо с конкретната, определената форма както на печалбата, така и на рентата. Те имат значение за принадената стойност като такава, каквито и отделни форми тя да приема. Затова те не обясняват поземлената рента.

3) Именно в икономическата реализация на поземлената собственост, в развитието на поземлената рента изпъква това особено своеобразие, че нейният размер съвсем не се определя от някакво съдействие на нейния получател, а от развитието на обществения труд, независещо от него и извършващо се без негово съдействие. Затова лесно се приема за своеобразна особеност на рентата (и изобщо на земеделския продукт) това, което на базата на стоковото производство — и по-точно на капиталистическото производство, което в целия си обем е стоково производство, — е общо за всички отрасли на производството и за всички техни продукти.

В хода на общественото развитие размерът на поземлената рента (а с нея и стойността на земята) се развива като резултат на съвкупния обществен труд. От една страна, растат с общественото развитие пазарът и търсенето на земеделски продукти, от друга страна — търсенето непосредствено на земя като съдействуващо производствено условие за всевъзможни, даже и неземеделски от-

расли на стопанството. По-точно: — говорейки само за същинската земеделска рента — рентата, а с нея и стойността на земята се развиват заедно с пазара на земеделските продукти и следователно с растежа на неземеделското население, с неговата потребност и търсене отчасти на средства за храна, отчасти на суровини. По самата си природа капиталистическият начин на производство постоянно намалява земеделското население в сравнение с неземеделското, защото в промишлеността (в тесен смисъл) нарастването на постоянния капитал спрямо променливия е свързано с абсолютното нарастване на променливия капитал въпреки относителното му намаляване. А в земеделието променливият капитал, необходим за обработване на даден участък земя, намалява абсолютно; следователно нарастване на променливия капитал е възможно само когато се обработва нова земя, а това пак предполага още по-голямо нарастване на неземеделското население.

В действителност това явление не представлява специфична особеност на земеделието и неговите продукти. Напротив, на базата на стоковото производство и неговата абсолютна форма, капиталистическото производство, същото важи и за всички други отрасли на производството и за всички други продукти.

Тези продукти само дотолкова са стоки, т. е. потребителни стойности, имащи разменна стойност, подлежаща на реализиране — на превръщане в пари, — доколкото други стоки образуват еквивалент за тях, доколкото други продукти им противостоят като стоки и като стойности; с други думи, доколкото тези продукти се произвеждат не като непосредствени средства за съществуване на производителите им, а като стоки, като продукти, които стават потребителни стойности само чрез превръщане в разменна стойност (пари), чрез отчуждаването им. Пазарът за тези стоки се развива вследствие общественото разделение на труда; разделението на производителните работи превръща техните продукти взаимно в стоки, в еквиваленти едни за други, заставяйки ги да служат един на друг като пазар Тук няма абсолютно нищо специфично характерно за земеделските продукти.

Рентата може да се развива като парична рента само на базата на стоковото производство, по-точно на капиталистическото производство, и тя се развива в същата степен, в каквато земеделското производство става стоково производство, следователно в същата степен, в каквато неземеделското производство се развива като самостоятелно спрямо него производство, защото в същата степен земеделският продукт става стока, разменна стойност и стойност. В същата степен, в каквато с капиталистическото производство се развива стоковото производство, значи производството на стойност,

развива се производството на принадена стойност и принаден продукт. Но в същата степен, в каквато се развива последното, развива се и способността на поземлената собственост да прибира посредством своя монопол върху земята все нарастващата част от тази принадена стойност, а с това да повишава стойността на своята рента и цената на самата земя. В развитието на тази принадена стойност и принаден продукт капиталистът е все още самодействуващ агент. А на собственика на земята остава само да прибира нарастващата така без негово съдействие част от принадения продукт и принадената стойност. Ето в какво се състои характерната особеност на неговото положение, а не в това, че стойността на продуктите от земята, а значи и на самата земя все повече нараства, колкото повече се разширява пазарът за тях, расте търсенето, а с него стоковият свят, противостоящ на продукта от земята, т. е. с други думи казано, колкото повече расте масата на неземеделските стокопроизводители и на неземеделското стоково производство. Но тъй като това става без негово съдействие, то изглежда като негова специфична особеност явлението, че масата стойност, масата принадена стойност и превръщането на част от тази принадена стойност в поземлена рента зависи от обществения процес на производството, от развитието на стоковото производство изобщо. Затова Дав например иска да изведе рентата оттук. Той твърди, че рентата зависи не от масата на земеделския продукт, а от неговата стойност[58]; последната пък зависи от масата и производителността на неземеделското население. Но и за всеки друг продукт важи, че той се развива като стока само доколкото нараства отчасти масата, отчасти разнообразието на редицата други стоки, образуващи по отношение на него еквиваленти. Това беше показано още при общото изложение на стойността[59]. От една страна, способността на известен продукт за размяна зависи изобщо от разнообразието на стоките, съществуващи извън него. От друга страна, от това зависи по-специално количеството, в което този продукт може да бъде произведен като стока.

Никой производител — нито промишлен, нито земеделски, — разглеждан изолирано, не произвежда стойност или стока. Неговият продукт става стойност и стока само при определена комбинация на обществените отношения. Първо, доколкото този продукт се проявява като израз на обществен труд, следователно доколкото собственото работно време на даден производител е част от общественото работно време изобщо; второ, този обществен характер на труда на производителя се проявява в паричния характер на неговия продукт и в неговата обща разменяемост, определяна от цената, като обществен характер, свойствен на неговия продукт.

И така, докато обяснението на рентата се заменя, от една страна, с обяснение на принадена стойност или, при още по-ограничено разбиране, с обяснение на принаден продукт изобщо, то, от друга страна, се приписва изключително на земеделските продукти характер, който е свойствен на всички продукти като стоки и стойности. Обяснението става още по-повърхностно, когато от общото определение на стойността се преминава към *реализирането* на определена стокова стойност. Всяка стока може да реализира своята стойност само в процеса на обръщението, а реализира ли я тя и в какъв размер я реализира — това всеки път зависи от условията на пазара.

Значи своеобразната особеност на поземлената рента се състои не в това, че земеделските продукти се развиват в стойности и като стойности, т. е. не в това, че те като стоки противостоят на другите стоки и неземеделските продукти им противостоят като стоки, или че те се развиват като особени изрази на обществения труд. Своеобразието се състои в това, че заедно с условията, при които земеделските продукти се развиват в стойности (стоки), и заедно с условията на реализиране техните стойности се развива и силата на поземлената собственост да си присвоява все по-нарастваща част от тези създавани без нейно участие стойности, все по-нарастваща част от принадената стойност се превръща в поземлена рента.

Глава тридесет и осма

ДИФЕРЕНЦИАЛНА РЕНТА. ОБЩИ БЕЛЕЖКИ

При анализа на поземлената рента отначало ще изхождаме от предпоставката, че продукти, с които се заплаща такава рента, при които част от принадената стойност, значи и част от целокупната цена, се превръща в рента — за нашия анализ е достатъчно да имаме предвид земеделски продукти или и минни продукти, — че следователно земеделски и минни продукти, както всички други стоки, се продават по техните производствени цени. С други думи, техните продажни цени са равни на техните производствени разходи (на стойността на изразходвания постоянен и променлив капитал) плюс печалба, определена от общата норма на печалбата, изчислена върху целия авансиран капитал, изразходван и неизразходван. Значи ние приемаме, че средните продажни цени на тези продукти са равни на техните производствени цени. Въпросът е, как при тази предпоставка може да се развие поземлена рента, т. е. как част от печалбата може да се превърне в поземлена рента, значи част от цената на стоката да се падне на собственика на земята.

За да покажем общия характер на тази форма на поземлената рента, да приемем, че огромното мнозинство фабрики в дадена страна се привеждат в движение от парни машини, а известен малък брой — от естествени водопади. Да приемем, че в съответните отрасли на промишлеността производствената цена е 115 за такава маса от стоки, в които е изразходван капитал 100. Тези 15% печалба са изчислени не само върху изразходвания капитал 100, а върху целия капитал, вложен в производството на тази стокова стойност. Тази производствена цена, както показахме по-рано*, се определя не от

* Виж настоящия. том, част I, стр. 186—214. *Ред*

индивидуалните производствени разходи за всеки отделен промишлен производител, а от онези производствени разходи, които стоката изисква средно при средните условия за целия капитал, вложен в дадена сфера на производството. Това е фактически пазарната производствена цена; средната пазарна цена за разлика от нейните колебания. Природата на стойността на стоките, определянето на стойността не от работното време, което е индивидуално необходимо на даден единичен производител за произвеждане на определено количество стоки или на отделни стоки, а от обществено необходимото работно време, от това работно време, което при дадените средни обществени условия на производство е необходимо за произвеждане на цялото обществено необходимо количество разни стоки, намиращи се на пазара — тази природа на стойността, този начин на нейното определяне изобщо е изразен във формата на пазарната цена и, по-нататък, във формата на регулиращата пазарна цена, или пазарната производствена цена.

Тъй като тук е съвсем безразлично какви определени числени отношения ще вземем, да приемем по-нататък, че производствените разходи във фабриките, които се привеждат в движение от водна сила, съставляват всичко 90 вместо 100. Тъй като регулиращата пазарна производствена цена за масата от тези стоки заедно с печалбата от 15% е равна на 115, то фабрикантите, които движат машините си с водна сила, също ще продават по 115, т. е. по средната цена, регулираща пазарната цена. Затова тяхната печалба ще възлиза на 25 вместо 15; регулиращата производствена цена ще им позволи да получат добавъчна печалба от 10% — не защото продават стоките си по-скъпо от производствените цени, а защото ги продават по производствената цена, защото стоките им се произвеждат, или капиталът им функционира, при изключително благоприятни условия, при условия над средното равнище в тази сфера.

Веднага се разкриват две неща:

Първо: добавъчната печалба на производителите, които използват естествения водопад като двигателна сила, отначало има същия характер, както всяка добавъчна печалба (а ние вече изследвахме тази категория, когато говорихме за производствените цени*), която не е случаен резултат на операции в процеса на обръщението, на случайни колебания на пазарните цени. Значи тази добавъчна печалба е равна на разликата между индивидуалната производствена цена при поставените в благоприятни условия производители и общата, обществената производствена цена, регулираща пазара в цялата тази

* Виж настоящия том, част I, стр. 212—214. *Ред.*

сфера на производство. Тази разлика е равна на излишъка в общата производствена цена на стоката над нейната индивидуална производствена цена. Двете граници, регулиращи този излишък, са, от една страна, индивидуалните производствени разходи, значи индивидуалната производствена цена, и, от друга страна, общата производствена цена. Стойността на стоката, произведена с помощта на водопада, е по-малка, защото за нейното производство се изисква по-малко общо количество труд, именно по-малко такъв труд, който влиза в производството в овеществена форма, като част от постоянния капитал. Приложеният тук труд е по-производителен, неговата индивидуална производителна сила е по-голяма от силата на труда, прилаган в масата фабрики от същия род. Неговата по-голяма производителна сила се проявява в това, че за производството на същата маса стоки се изисква по-малко количество постоянен капитал по-малко количество овеществен труд, отколкото в другите фабрики, à освен това по-малко количество и жив труд, тъй като водното колело не се нуждае от палене на пещи. Тази по-голяма индивидуална производителна сила на прилагания труд намалява стойността, както и производствените разходи, следователно и производствената цена на стоката. За промишленика се получава това, че за неговата стока производствените разходи са по-малки. Той плаща по-малко за овеществен труд, по-малко и за работна заплата, защото жива работна сила у него се прилага по-малко. Тъй като производствените разходи на неговата стока са по-малки, то и неговата индивидуална производствена цена е по-малка. Производствените разходи за него са 90 вместо 100. Следователно и неговата индивидуална производствена цена възлиза вместо на 115 на $103^1/_2$ ($100:115=90:103^1/_2$). Разликата между неговата индивидуална производствена цена и общата производствена цена̀ е ограничена от разликата между неговите индивидуални производствени разходи и общите производствени разходи. Това е една от величините, образуващи пределите на неговата добавъчна печалба. Другата величина е величината на общата производствена цена, в образуването на която участвува общата норма на печалбата като един от регулиращите фактори. Ако въглищата поевтинеят, то разликата между неговите индивидуални производствени разходи и общите производствени разходи ще се намали, а с това ще се намали и неговата добавъчна печалба. Ако той бъде принуден да продава стоката по нейната индивидуална стойност или по производствената ѝ цена, определяна от индивидуалната стойност, то разликата ще отпадне. Тя е резултат, от една страна, от това, че стоката се продава по нейната обща пазарна цена, по цената, към която конкуренцията изравнява индивидуалните цени, а, от друга страна, от това, че по-голямата

индивидуална производителна сила на приведения от него в движение труд отива в полза не на работниците, а — както е изобщо с производителната сила на труда — в полза на оня, който я прилага; че тя се проявява като производителна сила на капитала.

Тъй като една от границите на тази добавъчна печалба е размерът на общата производствена цена, за която размерът на общата норма на печалбата е един от факторите, то тази добавъчна печалба може да възникне само от разликата между общата и индивидуалната производствена цена, следователно от разликата между индивидуалната и общата норма на печалба. Излишъкът над тази разлика предполага продажба на продукта не по регулираната от пазара производствена цена, а по-скъпо от нея.

Второ: досега добавъчната печалба на фабриканта, който използва за двигателна сила естествения водопад вместо пàрата, по нищо не се отличаваше от всяка друга добавъчна печалба. Всяка нормална добавъчна печалба, т. е. възникваща не от случайни продажбени сделки или от колебания на пазарните цени, се определя от разликата между индивидуалната производствена цена на стоките на този отделен капитал и общата производствена цена, която регулира пазарните цени на стоките, произвеждани от капитала на този производствен отрасъл изобщо, или — казано с други думи — пазарните цени на стоките на целия вложен в тази производствена сфера съвкупен капитал.

Но оттук започва разликата.

На какво дължи фабрикантът в дадения случай своята добавъчна печалба, излишъкът, който дава лично на него производствената цена, регулирана от общата норма на печалбата?

Преди всичко — на една естествена сила, на двигателната сила на водопада, който е даден от природата и по това се различава от въглищата, които превръщат водата в пàра, сами са продукт на труда, затова имат стойност, т. е. трябва да бъдат заплащани с известен еквивалент, струват нещо. Водопадът е естествен агент на производството, за създаването на който не се изисква труд.

Но това не е всичко. Фабрикантът, който работи с парна машина, също прилага естествени сили, които нищо не му струват, но които правят труда по-производителен и — доколкото те благодарение на това поевтиняват производството на средствата за съществуване, необходими за работниците — увеличават принадената стойност, а с това и печалбата: които следователно капиталът също тъй монополизира, както монополизира и обществените естествени сили на труда, възникващи от кооперацията, разделението на труда и пр. Фабрикантът плаща за въглищата, но не и за способността на водата да изменя физическото си състояние, да се превръща в пàра,

не и за еластичносттта на пàрата и т. н. Това монополизиране на силите на природата, т. е. на предизвиканото от тях повишение на работната сила, е общо на всеки капитал, който прилага парни машини. То може да увеличи онази част от продуктите на труда, която представлява принадена стойност, в сравнение с онази част, която се превръща в работна заплата. Доколкото то оказва такова действие, то повишава общата норма на печалбата, но не създава добавъчна печалба, която се състои именно в излишъка на индивидуалната печалба на средната печалба. Значи, ако прилагането на естествена сила, на водопада, създава тук добавъчна печалба, това не може да бъде резултат само от факта, че повишението на производителната сила на труда тук е предизвикано от прилагането на естествена сила. За това са нужни още други модифициращи обстоятелства.

Обратно. Простото прилагане на природните сили в промишлеността може да окаже влияние върху величината на общата норма ни печалбата, влияейки върху масата на труда, изискван за производството на необходими средства за живот. Но то само по себе си не създава никакво отклонение от общата норма на печалбата, а именно за него се касае тук. По-нататък: добавъчната печалба, която в други случаи един индивидуален капитал реализира в някоя отделна сфера на производството — защото отклоненията на нормата на печалбата в отделните сфери на производството непрекъснато се изравняват в средната норма на печалбата, — произхожда, като оставим настрана чисто случайните отклонения, от намаляване производствените разходи, на разходите за производството; а това намаление се дължи или на обстоятелството, че се прилага капитал в по-голяма маса от средната и затова faux frais* на производството се намаляват, докато общите причини за повишението на производителната сила на труда (кооперация, разделение на труда и т. н.) получават възможност да действуват в повишена степен, с голяма интензивност, защото действуват на по-обширно поле на труда; или пък намалението на производствените разходи се дължи на обстоятелството, че абстрахирайки се от размера на функциониращия капитал, се прилагат по-добри методи на труд, нови изобретения, усъвършенствувани машини, химически фабрични тайни и т. н., накратко, нови, усъвършенствувани, стоящи над средното равнище средства за производство и методи на производство. Намаляването на производствените разходи и произтичащата от това добавъчна печалба възникват тук от начина, по който се прилага функциониращият капитал. То възниква или вследствие на това, че този капитал в изключително големи маси се концентрира в една ръка — обстоятелство, което отпада, щом средно се приложат еднакво големи маси капитал, — или вследствие на това, че капитал от определена величина функционира по особено производителен начин — обстоятелство, което отпада, щом изключителният начин на производство придобие всеобщо разпространение или бъде надминат от още по-развит начин.

* — непроизводителните разходи. *Ред.*

Причината за добавъчната печалба лежи тук следователно в самия капитал (включващ и приведения от него в движение труд) — било в различието на размерите на прилагания капитал, било в поцелесъобразния начин на неговото прилагане — и само по себе си нищо не пречи целият капитал в известна сфера на производството да бъде прилаган по същия начин. Конкуренцията между капиталите се стреми, напротив, към все по-голямо изравняване на тези различия; определянето на стойността от обществено необходимото работно време се проявява в поевтиняването на стоките и в принуждението да се произвеждат при еднакво благоприятни условия. Но с добавъчната печалба на фабриканта, който използва водопада, работата стои иначе. Повишената производителна сила на прилагания от него труд не произтича нито от самия капитал и труд, нито от простото прилагане на естествена сила, различаваща се от капитала и труда, но присъединена към капитала. Тя възниква от по-голямата естествена производителна сила на труда, свързана с използването на една естествена сила, но не такава естествена сила, с която, като например еластичността на пàрата, може да разполага всеки капитал в същата сфера на производството, т. е. не такава естествена сила, чието приложение се разбира само по себе си, щом изобщо бъде приложен капитал в тази сфера, а годна за монополизиране естествена сила, с която, както с водопада, могат да разполагат само ония, които владеят специални участъци земя заедно с нейните принадлежности. Не от капитала зависи да създаде това естествено условие за повишена производителна сила на труда, както всеки капитал може да превърне водата в пàра. Това естествено условие се среща в природата само на отделни места и там, където го няма, не може да бъде създадено с определени разходи на капитал. То е свързано не с продукти, създавани чрез труд, като машини, въглища и т. н., а с определени естествени условия на определени части от земята. Фабрикантите, на които принадлежат водопадите, изключват фабрикантите, които нямат водопади, от прилагането на тази природна сила, защото земята — а още повече земята с водна сила — е ограничена. Но макар броят на естествени водопади в известна страна да е ограничен, това не изключва възможността да се увеличи количеството водна сила, достъпна за из-

ползване в промишлеността. Водопадът може да бъде изкуствено отбит, за да се използва напълно двигателната му сила; и щом има водопад, водното колело може да бъде усъвършенствувано, за да използва колкото се може повече силата на водата; там, където потокът не е удобен за обикновено колело, могат да бъдат употребени турбини и т. н. Владеенето на тази природна сила съставлява монопол в ръцете на нейния владетел, такова условие за висока производителна сила на вложения капитал, което не може да бъде създадено в производствения процес на самия капитал[33], тази природна сила, която така може да бъде монополизирана, е винаги свързана със земята. Такава природна сила не принадлежи нито към общите условия на съответната сфера на производство, нито към такива нейни условия, които могат да бъдат създадени като общи условия.

Да си представим сега, че земята заедно с водопадите се намира в ръцете на лица, които са собственици на тези участъци земя, поземлени собственици; ще видим, че те не позволяват влагането на капитал към водопада и използването на последния от капитала. Те могат да позволят или да не позволят използването. Но капиталът не може да създаде водопада от себе си. Затова добавъчната печалба произхожда от това използуване на водопада, тя възниква не от капитала, а от прилагането на тази поддаваща се на монополизиране и монополизирана природна сила от капитала. При такива обстоятелства добавъчната печалба се превръща в поземлена рента, т. е. прибира я собственикът на водопада. Ако фабрикантът заплаща на последния за неговия водопад 10 ф. ст. годишно, то неговата печалба съставлява 15 ф. ст.; 15% върху 100-те ф. ст., които сега съставляват сумата на неговите производствени разходи; и той се оказва сега напълно в същото положение, може би и в по-добро от това на всички други капиталисти от неговата производствена сфера, които работят с пàра. Работата никак няма да се измени, ако капиталистът сам стане собственик на водопада. Той ще продължава да получава добавъчната печалба от 10 ф. ст. не като капиталист, а като собственик на водопада; и именно защото този излишък произхожда не от неговия капитал като такъв, а от ползването на една природна сила, отделима от неговия капитал, поддаваща се на монополизиране, ограничена в своя размер, именно затова този излишък се превръща в поземлена рента.

Първо: Очевидно е, че тази рента винаги е диференциална рента, защото тя не участвува в образуването на общата производствена цена на стоката, а, напротив, я предполага. Тя винаги възниква от разликата между индивидуалната производствена цена за отделния капитал, който разполага с монополизираната природна сила, и общата производствена цена за капитала, вложен изобщо в съответната сфера на производство.

[33] Виж за добавъчната печалба „An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus". London, 1821. (против Малтус).

Второ: Тази поземлена рента възниква не вследствие абсолютното повишение на производителната сила на приложения капитал или на присвоения от него труд, което изобщо би могло само да намали стойността на стоките, а вследствие по-голямата относителна производителност на определени, вложени в известна сфера на производството капитали, в сравнение с капиталовложенията, които са изключени от тези изключителни, създадени от природата благоприятни условия за повишаване на производителната сила. Ако например — въпреки че въглищата имат стойност, а водната сила няма стойност — използването на пàрата би дало решителни предимства, непостижими при използване на водната сила, и ако тези предимства биха повече от компенсирали разходите, то водната сила не би намирала приложение и не би могла да създава добавъчна печалба, следователно и рента.

Трето: Природната сила не е източникът на добавъчната печалба, а само нейна естествена база, защото е природна база на изключително повишената производителна сила на труда. Така потребителната стойност изобщо е носител на разменната стойност, а не нейна причина. Ако същата тази потребителна стойност би могла да се получи без труд, тя не би имала никаква разменна стойност, но би запазила предишната си естествена полезност като потребителна стойност. Но, от друга страна, без потребителна стойност, т. е. без този естествен носител на труда, вещта няма никаква разменна стойност. Ако различните стойности не се изравняваха в производствени цени, а различните индивидуални производствени цени не се изравняваха в обща, регулираща пазара производствена цена, простото повишение на производителната сила на труда вследствие използването на водопада само би понижило цената на произвежданите с помощта на водопада стоки, но не би повишило съдържащата се в тези стоки печалба, също както, от друга страна, тази повишена производителна сила на труда изобщо не би се превръщала в принадена стойност, ако капиталът не си присвояваше естествената и обществената производителна сила на прилагания от него труд.

Четвърто: Поземлената собственост върху водопада сама по себе си няма нищо общо със създаването на част от принадената стойност (печалбата), значи и изобщо на цената на произвежданата с помощта на водопада стока. Тази добавъчна печалба би съще-

ствувала и ако не би съществувала никаква поземлена собственост, например, ако земята, към която принадлежи водопадът, би се използвала от фабриканта като безстопанствена земя. Следователно поземлената собственост не създава онази част от стойността, която се превръща в добавъчна печалба, а само дава на поземления собственик, на собственика на водопада, възможност да прехвърли тази добавъчна печалба от джоба на фабриканта в своя джоб. Поземлената собственост е причина не за създаването на тази добавъчна печалба, а за нейното превръщане във формата на поземлена рента, следователно за присвояването на тази част от печалбата, или от цената на стоката, от собственика на земята или на водопада.

Пето: Очевидно е, че цената на водопада, т. е. цената, която би получил поземленият собственик, ако го продаде на трето лице или на самия фабрикант, преди всичко не влиза в производствената цена на стоките, макар че влиза в индивидуалните производствени разходи на фабриканта, защото рентата възниква тук от регулираната независимо от водопада производствена цена на стоките от същия род, произвеждани с парни машини. Но, по-нататък, тази цена на водопада изобщо е ирационален израз на криещо се зад него реално икономическо отношение. Водопадът, както земята изобщо, като всяка природна сила няма никаква стойност, защото в него не е овеществен никакъв труд, а затова няма и цена, която нормално не е нищо друго освен изразената в пари стойност. Там, където няма стойност, не може eo ipso* нищо да бъде изразено в пари. Тази цена не е нищо друго освен капитализираната рента. Поземлената собственост дава на собственика възможност да прибере разликата между индивидуалната печалба и средната печалба; прибраната така печалба, която се възобновява ежегодно, може да бъде капитализирана и тогава се явява като цена на самата природна сила. Ако добавъчната печалба, която използването на водопада дава на фабриканта, съставлява 10 ф. ст. годишно, а средният лихвен процент е 5%, то тези 10 ф. ст. годишно представляват лихвата на един капитал от 200 ф. ст.; и това капитализиране на 10-те ф. ст. годишно, които водопадът позволява на своя собственик да прибере от фабриканта, се явява тогава като капиталова стойност на самия водопад. Но че стойност има не самият водопад, че неговата цена е само отражение на прибираната добавъчна печалба, капиталистически изчислена, това веднага се проявява в обстоятелството, че цената от 200 ф. ст. представлява само произведението на добавъчната печалба от 10 ф. ст. по 20 години, макар че същият този водопад при равни други условия дава на собственика

* — от самото това. *Ред.*

възможност да прибира ежегодно тези 10 ф. ст. в течение на неопределено време — 30,100, *x* години, и макар че от друга страна — ако един нов производствен метод, неприложим при водна сила, понизи производствените разходи на произвежданите с парна машина стоки от 100 на 90 ф. ст., — ще изчезне добавъчната печалба, с нея и рентата, а с последната и цената на водопада.

След като установихме така общото понятие на диференциалната рента, да минем сега към нейното разглеждане в същинското земеделие. Каквото бъде казано за последното, важи, общо взето, и за рудниците.

Глава тридесет и девета

ПЪРВА ФОРМА НА ДИФЕРЕНЦИАЛНАТА РЕНТА (ДИФЕРЕНЦИАЛНА РЕНТА. I)

Рикардо е напълно прав в следните свои положения:

„Рентата {т. е. диференциална рента; той приема, че изобщо няма друга рента освен диференциална рента} винаги е разликата между продукта, получен чрез прилагане на две еднакво големи количества капитал и труд" („On the Principles of Political Economy and Taxation", London 1821, p. 59).

„В еднакви по размер участъци земя" би трябвало да прибави той, доколкото става дума за поземлена рента, а не за добавъчна печалба изобщо.

С други думи: добавъчна печалба — ако тя се създава нормално, а не в резултат на случайни обстоятелства, които се срещат в процеса на обръщението — винаги се произвежда като разлика между продукта на две еднакви количества капитал и труд и тази добавъчна печалба се превръща в поземлена рента, ако две еднакви количества капитал и труд са заети в еднакви по размер поземлени участъци с нееднакви резултати. Впрочем не е безусловно необходимо тази добавъчна печалба да възниква от нееднаквите резултати на еднакви количества разходван капитал. В различните предприятия могат да бъдат заети и капитали с различни величини; в повечето случаи така и става; но еднакви пропорционални части, например 100 ф. ст. от всеки капитал, дават нееднакви резултати, т. е. нормата на печалбата е различна. Това е общата предпоставка за съществуването на добавъчната печалба във всеки отрасъл на прилагане капитала изобщо. Втората е превръщането на тази добавъчна печалба във формата на поземлена рента (изобщо на рента като форма, различаваща се от печалбата); обаче необходимо е да се изследва кога, как и при какви обстоятелства става това превръщане.

Рикардо е прав и в следното положение, доколкото то важи само за диференциалната рента:

„Всичко, което намалява нееднаквостта на разликата в продукта, получен от същата или от нова земя, има тенденцията да намали рентата; а всичко което увеличава тази разлика, необходимо предизвиква противоположно действие, има тенденцията да я увеличи" (пак там, стр. 74).

Към тези причини принадлежат обаче не само общите (плодородност и местоположение), но и 1) разпределението на данъците според това, дали то влияе равномерно или не; последното винаги става, когато данъците не са централизирани, както например в Англия, и когато данъкът се взима не от рентата, а от земята; 2) различията, произтичащи от нееднаквото развитие на земеделието в различните части на страната, защото този отрасъл на производството поради своя традиционен характер по-трудно се нивелира, отколкото манифактурата, и 3) неравномерното разпределение на капитал между арендаторите. Тъй като завладяването на земеделието от капиталистическия начин на производство, превръщането на селянина от самостоятелен стопанин в наемен работник е в действителност последното завоевание на този начин на производство изобщо, то тези различия тук са по-значителни, отколкото във всеки друг отрасъл на производството.

След тези предварителни бележки искам накратко да изясня особеностите на своето изследване в сравнение с изследването на Рикардо и др.

Ще разгледаме най-напред нееднаквите резултати на еднакви количества капитал, приложени в разни участъци земя с еднакъв размер; или — при участъци земя с нееднакъв размер — резултатите, изчислени върху еднакво големи площи земя.

Двете независими от капитала общи причини за тази нееднаквост на резултатите са: 1) *Плодородността* (във връзка с този пункт трябва да се изясни какво изобщо и какви различни моменти се разбират под естествена плодородност на земите). 2) *Положението* на участъците земя. Последното е решаващо при колонии и изобщо за реда, в който поземлени участъци могат последователно да бъдат включени в обработка. Освен това ясно е, че тези две различни основания на диференциалната рента, плодородност и положение, могат да действуват в противоположно направление. Един участък земя може да бъде добре разположен, но много малко плодороден, и

обратно. Това обстоятелство е важно, защото то ни обяснява защо при разораването на земята в дадена страна може да се преминава както от по-добра земя към по-лоша, така и обратно. И най-после, ясно е, че прогресът на социалното производство изобщо действува, от една страна, нивелиращо на положението като основание на диференциалната рента, създавайки местни пазари, създавайки и положение чрез прокарване на пътища; а, от друга страна, той засилва различията в местното положение на поземлените участъци както чрез отделяне на земеделието от промишлеността, така и чрез образуване на големи производствени центрове, наред с обратната страна на това явление: засилване относителното обособяване на селото [relative Vereinsamung des Landes].

Но засега да оставим настрана този пункт, положението на участъка земя, и да разгледаме само естествената плодородност. Абстрахирайки се от климатични и други подобни моменти, различието в естествената плодородност се състои в различието на химическия състав на горния слой на почвата, т. е. в различното съдържание на необходими за растението хранителни вещества. Обаче два участъка земя с еднакъв химически състав на почвата и в този смисъл с еднаква естествена плодородност могат да бъдат различни по своята действителна ефективна плодородност в зависимост от това, дали тези хранителни вещества се намират във форма, в която те по-добре или по-зле се поглъщат, дали те са повече или по-малко непосредствено пригодни за хранене на растенията. Следователно отчасти от развитието на земеделската химия, отчасти на земеделската механика зависи доколко при еднакво плодородни участъци земя може действително да бъде използвана естествената плодородност. Затова, макар и плодородността да е обективно свойство на почвата, икономически тя винаги подразбира известно отношение — отношение към даденото равнище в развитието на земеделската химия и механика, и затова се изменя заедно с това равнище на развитие. Както с химически средства (например употреба на определени течни торове при твърда глинеста почва или пък вар при тежка глинеста почва), така и с механически средства (например употреба на специални плугове за обработване на тежки почви) могат да бъдат отстранени препятствията, които са превръщали еднакво плодородни почви във фактически по-малко плодородни (тук принадлежи и дренирането на почвата). Това може да измени и самия ред в последователното обработване на различните видове земя, както например беше в един период от развитието на английското земеделие с леката пясъчна и тежката глинеста почва. Това пак показва как исторически — в последователния ход на обработването — може да се преминава както от по-плодородни почви към по-малко

плодородни, така и обратно. Същите резултати могат да се получат и чрез изкуствено произведени подобрения в състава на почвата или просто чрез изменение методите на земеделието. И най-после, същият резултат може да се получи от изменение в реда на пластовете на различните видове почви в зависимост от различните условия на подпочвата, когато последната също се включва в обработването и се присъединява към разорания слой. Това се обуславя отчасти от прилагането на нови земеделски методи (например засяване на фуражни треви), отчасти от механически средства, които превръщат подпочвата в горен слой или я смесват с него, или пък я обработват, без да излиза на повърхността.

Всички тези влияния върху диференциалната плодородност на различни земи означават, че от гледище на икономическата плодородност степента на производителността на труда, в дадения случай способността на земеделието непосредствено да използва природната плодородност на почвата — способност, която е различна на различните стъпала на развитие, — също е такъв момент на тъй наречената природна плодородност на почвата, какъвто е нейният химически състав и другите нейни природни свойства.

И тъй, ние приемаме развитие на земеделието. Ние приемаме дадено стъпало на развитие на земеделието. Ние приемаме още, че редът, в който са разположени различните видове земя, според техните качества се съобразява с това стъпало на развитие, както несъмнено винаги става при едновременни вложения на капитал в различните участъци земя. В такъв случай диференциалната рента може да бъде представена във възходящ или низходящ ред, защото, макар че последователният ред е даден за цялата съвкупност от действително обработвани земи, винаги е имало последователно движение, в което се е слагал даденият ред.

Да приемем четири сорта земя: *A*, *B*, *C*, *D*. Да приемем понататък, че цената на един квартер пшеница = 3 ф. ст., или 60 шилинга. Тъй като рентата е само диференциална рента, тази цена от 60 шилинга за квартер се равнява — за най-лошата почва — на производствената цена[60], т. е. равна е на капитала плюс средната печалба.

Нека *A* бъде онази най-лоша земя, която при 50 шилинга разход дава 1 квартер = 60 шилинга, т. е. печалба 10 шилинга, или 20%.

Нека *B* при същия разход дава 2 квартера = 120 шилинга. Значи 70 шилинга печалба, или 60 шилинга добавъчна печалба.

Нека *C* при същия разход дава 3 квартера = 180 шил.; обща печалба = 130 шилинга. Добавъчна печалба = 120 шилинга.

Нека *D* дава 4 квартера = 240 шилинга = 180 шилинга добавъчна печалба.

В такъв случай ще имаме такава последователност:

Таблица I

Вид на земята	*Продукт*		*Авансиран капитал*	*Печалба*		*Рента*	
	квартера	*шилинга*		*квартера*	*шилинга*	*квартера*	*шилинга*
A	1	60	50	$^1/_6$	10	—	—
B	2	120	50	1 $^1/_6$	70	1	60
C	3	180	50	2 $^1/_6$	130	2	120
D	4	240	50	3 $^1/_6$	190	3	180
Всичко	10 кварт.	600 шил.	—	—	—	6 кварт.	360 шил.

Съответните ренти бяха за *D* = 190 шил. — 10 шил., или разликата между *D* и *A*; за *C* = 130 шил., — 10 шил., или разликата между *C* и *A*; за *B* = 70 шил. — 10 шил., или разликата между *B* и *A*; а съвкупната рента за *B*, *C*, *D* = 6 квартера = = 360 шил., което се равнява на сумата от разликите между *D* и *A*, *C* и *A*, *B* и *A*.

Тази последователност, представляваща даден продукт при дадени условия, може, гледано абстрактно (а ние вече посочихме причините, по които това може да стане и в действителност), да се създава и в низходящ ред (снижавайки се от *D* към *A*, от плодородна към все по-малко плодородна земя), и във възходящ ред (от *A* към *D*, от относително неплодородна към все по-плодородна земя), най-после, и променливо ту в низходящ, ту във възходящ ред, например от *D* към *C*, от *C* към *A*, от *A* към *B*.

Процесът при низходящия ред би бил такъв: цената на квартера постепенно се повишава, да приемем, от 15 шил. на 60. Когато произведените от земята *D* четири квартера (под които можем да си представим милиони) се оказват вече недостатъчни, цената на пшеницата започва да расте, докато *C* получи възможност да попълни недостатъчното предлагане. Т. е. цената трябва да се покачи на 20 шил. за квартер. Когато цената на пшеницата се покачи на 30 шил. за квартер, тогава в кръга на обработваните земи може да бъде включена земята *B*, а повиши ли се тя на 60 шил., в кръга на обработваните земи може да бъде включена и земята *A*, без нормата на печалба за изразходвания капитал да спадне под 20%. Така за *D* ще се образува рента отначало от 5 шил. на квартер, равно на 20 шил. за четирите квартера, които произвежда тази земя; после от 15 шил. за квартер = 60 шил., а след това от 45 шил. на квартер = 180 шилинга за четирите квартера.

Ако нормата на печалбата от *D* първоначално също се равнява на 20%, то и цялата печалба от 4-те квартера ще бъде само 10 шил., което обаче при цена на житото 15 шил. ще представлява по-голямо количество жито, отколкото при цена 60 шил. Но тъй като житото влиза във възпроизводството на работната сила и една част от всеки квартер трябва да възстанови работната заплата, а друга част — постоянния капитал, то при това предположение принадената стойност ще бъде по-висока, следователно при равни други условия по-голяма ще бъде и нормата на печалбата. (Въпросът за нормата на печалбата подлежи още на отделно и по-подробно изследване.)

Ако, напротив, последователността е обратна, ако процесът започва с *A*, то когато трябва да се включат в обработка нови орни земи, цената за квартер отначало ще се покачи на повече от 60 шил. но тъй като необходимото предлагане от 2 квартера ще бъде извършено от *B*, то цената отново ще спадне на 60 шил.; макар и *B* да произвежда един квартер за 30 шил., все пак продава го за 60 шил.; защото предлагането му ще стигне тъкмо само да покрие търсенето. Така ще се образува рента отначало от 60 шил. за *B* и по същия начин за *C* и *D*, при същата предишна предпоставка, че макар действителната стойност, по която двете те доставят един квартер пшеница, да се равнява на 20 и 15 шил., пазарната цена все пак остава 60 шил., тъй като предлагането на единия квартер, доставен от *A*, продължава да е необходимо за задоволяване на общата потребност. В този случай нарастването на търсенето над потребността, която отначало задоволяваше *A*, а после *A* и *B*, може да доведе не до последователно обработване на *B*, *C* и *D*, а до разширяване площта на обработването изобщо, при което би могло да се случи по-плодородните земи да влязат в обработка едва по-късно.

При първия ред с увеличението на цената рентата ще се увеличава, а нормата на печалбата ще се намалява. Това намаление може да бъде съвсем или отчасти парализирано от противодействуващи обстоятелства: върху този пункт по-нататък ще се спрем по-подробно. Не трябва да се забравя, че общата норма на печалбата не се определя от принадената стойност във *всички* отрасли на производството равномерно. Не земеделската печалба определя промишлената, а обратно. Но по това по-нататък.

При втория ред нормата на печалбата за разходвания капитал ще остане същата; масата на печалбата ще се изрази в по-малко количество жито, но относителната цена на житото в сравнение с другите стоки ще се повиши. Само че увеличението на печалбата, където такова настъпи, не влиза в джоба на промишляващите арендатори и се представя не като увеличение на печалбата, а във форма на рента се отделя от печалбата. Но цената на житото при направената предпоставка ще остане непроменена.

Развитие и нарастване на диференциалната рента са еднакви както при неизменящи се, така и при повишаващи се цени и както при непрекъснат прогрес от по-лоша към по-добра земя, така и при непрекъснат регрес от по-добра към по-лоша земя.

Досега приемахме: 1) че цената при единия последователен ред се повишава, при другия — остава непроменена, и 2) че постоянно се преминава от по-добри земи към по-лоши, и обратно, от по-лоши към по-добри.

Но да приемем, че потребността от жито се е разширила от първоначалните 10 на 17 квартера; по-нататък, че най-лошата земя *A* е изтласкана от друга земя *A*, която при производствена цена 60 шилинга (50 шил. разходи + 10 шил., съставляващи 20% печалба) дава $1\frac{1}{3}$ квартера, така че производствената цена за 1 квартер = 45 шил., или пък да приемем, че предишната земя *A* се е подобрила вследствие постоянна рационална обработка или че тя при същи разходи се обработва по-производително, например вследствие въвеждане на детелина в сеитбооборота и т. н., така че при един и същ авансиран капитал нейният продукт се е увеличил на $1\frac{1}{3}$ квартера. Да приемем, по-нататък, че земите *B*, *C* и *D* продължават да произвеждат същото количество продукт, но в обработването са включени нови земи *A'*, стоящи по плодородието си между *A* и *B*, също и земи *B'* и *B''*, стоящи по плодородността си между *B* и *C*; в този случай ще имаме следните явления:

Първо: производствената цена на квартер пшеница, или нейната регулираща пазарна цена, ще спадне от 60 на 45 шил., или с 25%.

Второ: ще се преминава едновременно от по-плодородна земя към по-малко плодородна и от по-малко плодородна земя към по-плодородна. Земята *A'*, е по-плодородна от *A*, но по-малко плодородна от обработваните досега *B*, *C*, *D*; а *B'*, *B''* са по-плодородни от *A*, *A'* и *B*, но по-малко плодородни от *C* и *D*. Следователно преминаването от една земя към друга ще става в кръстосващи се направления; на обработване ще бъде подложена не абсолютно по-неплодородна земя в сравнение с *A* и т. н., а относително по-неплодородна в сравнение със земите *C* и *D*, които досега бяха най-плодородни; от друга страна, преминаването ще става не към абсолютно по-плодородна земя, а към относително по-плодородна в сравнение със земите *A*, или *A* и *B*, които досега бяха най-неплодородни.

Трето: рентата от *B* ще спадне; също и от *C* и *D*; но общата сума на рентата, изразена в жито, ще се повиши от 6 на $7\frac{2}{3}$ квартера; масата на обработваната и носеща рента земя ще се увеличи, а също ще се увеличи и масата на продукта от 10 на 17 квартера. Печалбата, макар и да остава непроменена за *A*, изразена в жито, ще се повиши; възможно е даже нормата на печалбата да се

повиши, тъй като се повишава относителната принадена стойност. В този случай вследствие поевтиняването на средствата за живот ще се намали работната заплата, следователно разходът на променлив капитал, значи и целият разход. Цялата сума на рентата, изразена в пари, ще спадне от 360 на 345 шилинга.

Да представим новата поредица:

Таблица II

Вид на земята	*Продукт*		*Разход на капитал*	*Печалба*		*Рента*		*Производствена цена на квартер*
	квартера	*шилинга*		*квартера*	*шилинга*	*квартера*	*шилинга*	
A	$1\frac{1}{3}$	60	50	$\frac{2}{9}$	10	—	—	45 шил.
A'	$1\frac{2}{3}$	75	50	$\frac{5}{9}$	25	$\frac{1}{3}$	15	36 „
B	2	90	50	$\frac{8}{9}$	40	$\frac{2}{3}$	30	30 „
B'	$2\frac{1}{3}$	105	50	$1\frac{2}{9}$	55	1	45	$25\frac{5}{7}$ „
B''	$2\frac{2}{3}$	120	50	$1\frac{5}{9}$	70	$1\frac{1}{3}$	60	$22\frac{1}{2}$ „
C	3	135	50	$1\frac{8}{9}$	85	$1\frac{2}{3}$	75	20 „
D	4	180	50	$2\frac{8}{9}$	130	$2\frac{2}{3}$	120	15 „
Всичко	17	—	—	—	—	$7\frac{2}{3}$	345	—

И най-после, ако бъдат обработвани както по-рано само земите *A*, *B*, *C* и *D*, но производителността им е толкова нараснала, че земята *A* вместо 1 квартер дава 2, *B* вместо 2 квартера — 4, *C* вместо 3 квартера — 7, и *D* вместо 4 квартера — 10, следователно, ако едни и същи причини са повлияли различно върху различните видове земя, то цялото производство ще се повиши от 10 на 23 квартера. Ако приемем, че вследствие прираста на населението и спадането на цените търсенето погълне тези 23 квартера, ще се получи следният резултат:

Таблица III

Вид на земята	*Продукт*		*Разход на капитал*	*Производствена цена за квартер*	*Печалба*		*Рента*	
	квартера	*шилинга*			*квартера*	*шилинга*	*квартера*	*шилинга*
A	2	60	50	30	$\frac{1}{3}$	10	0	0
B	4	120	50	15	$2\frac{1}{3}$	70	2	60
C	7	210	50	$8\frac{4}{7}$	$5\frac{1}{3}$	160	5	150
D	10	300	50	6	$8\frac{1}{3}$	250	8	240
Всичко	23	—	—	—	—	—	15	450

Числените отношения тук, както и в другите таблици, са произволни, но предпоставките са напълно рационални.

Първата и основна предпоставка се състои в това, че подобрението в земеделието оказва неравномерно действие на различните видове почва и в този случай повече влияе на най-добрите земи *C* и *D*, отколкото на *A* и *B*. Опитът показва, че обикновено така и става, макар че може да стане и обратното. Ако подобрението влияеше повече на по-лошите земи, отколкото на по-добрите, то рентата, получавана от последните, би спаднала, вместо да се повиши. — Но едновременно с абсолютното нарастване на плодородността на всички видове почва в таблицата се приема нарастване на по-високата относителна плодородност на най-добрите видове почва *C* и *D*, а с това и увеличение на разликата в продукта при еднакъв разход на капитал, значи и увеличение на диференциалната рента.

Втората предпоставка се състои в това, че с нарастването на целия продукт съответно нараства и общата потребност от него. *Първо*, не трябва да си представяме това нарастване като извършващо се внезапно; то се извършва постепенно, докато се установи поредица III. *Второ*, не е вярно, че потреблението на необходими средства за живот не нараства с тяхното поевтиняване. Премахването на житните закони[61] в Англия (виж Нюмен[62]) доказа обратното и противоположната представа е възникнала само от това, че големи и внезапни разлики в реколтите, обясняващи се само с метеорологични причини причиняват ту несъразмерно спадане, ту несъразмерно покачване на цените на житото. Ако в този случай поевтиняването е толкова внезапно и кратковременно, че не успее да окаже пълно влияние за разширяване на потреблението, то обратното явление настъпва, когато поевтиняването произтича от спадането на самата регулираща производствена цена, следователно има траен характер. *Трето*, част от житото може да бъде потребена във вид на ракия или бира, а нарастващото потребление на тези два продукта далеч не е тясно ограничено. *Четвърто*, работата зависи отчасти от прираста на населението, отчасти от това, дали страната може да бъде житоекспортираща страна (каквато беше Англия до и дълго след средата на XVIII век), поради което потребността се регулира не само от границите на националното потребление. И *най-после*, увеличението и поевтиняването на производството на пшеница може да има това последствие, че вместо ръж или овес главно средство за изхранване на народните маси ще стане пшеницата, така че само поради това пазарът за нея ще се увеличи, както при намаление количеството на продукта и увеличение на цената му може да настъпи обратното явление. — При тези предпоставки следователно и при приетите от нас числени съотношения поредица III дава такъв резултат, че цената спада от 60 на 30 шилинга за квартер, т. е. с 50 %;

производството в сравнение с поредица I нараства от 10 на 23 квартера, т. е. със 130 %; рентата, получавана от земята *B*, остава неизменена; рентата от земята *C* се повишава с 25%, а от *D* — с $33\frac{1}{3}\%$; общата сума на рентата се увеличава от 18 на $22\frac{1}{2}$ ф. ст., т. е. с 25%.

Да сравним трите таблици (при което поредица I трябва да се вземе двояко: във възходяща посока от *A* към *D* и в низходяща от *D* към *A*), които можем да разглеждаме или като дадени стъпала, съществуващи при дадено състояние на обществото — например паралелно една до друга в три различни страни, — или като стъпала, следващи едно след друго в различни периоди от развитието на една и съща страна; от такова сравнение следва:

1) Че поредицата в своя завършен вид — какъвто и да е бил процесът на неговото образуване — винаги се представя в низходящ вид; защото при разглеждането на рентата винаги се изхожда от земята, която донася максимум рента, и едва на края се преминава към земята, която не дава рента.

2) Производствената цена от най-лошата земя, недонасяща рента, винаги е регулиращата пазарна цена, макар последната в таблица I, ако е образувана във възходящ ред, само затова остава неизменена, защото се привлича към обработка все по-добра земя. В този случай цената на житото, произведено на най-добрата земя, става регулираща, доколкото от количеството на произведения от нея продукт зависи в каква степен земята *A* ще остане регулираща. Ако производството от земите *B*, *C*, *D* превиши потребността, то *A*, ще престане да играе регулираща роля. Това се мярка в мисълта на Щорх, когато обявява най-добрите земи за регулиращи[63]. В този смисъл английските цени на житото се регулират от американските.

3) Диференциалната рента произтича от разликата в естествената плодородност на почвата (тук още без оглед на положението на поземления участък), дадена за всяко определено стъпало в развитието на културата, следователно от ограничения размер на по-добрите земи и от обстоятелството, че еднакви капитали трябва да бъдат вложени в обработката на нееднакви земи, които следователно при еднакъв капитал дават нееднакво количество продукт.

4) Диференциална рента и градация на диференциална рента могат да възникнат както в низходящ ред чрез преминаване от по-добра земя към по-лоша, така и обратно, от по-лоша към по-добра, а също и в сменяващи се и кръстосващи се посоки. (Поредица I може да се образува чрез преминаване както от *D* към *A*, така и от *A* към *D*. Поредица II обхваща двата вида движения.)

Първата и основна предпоставка се състои в това, че подобрението в земеделието оказва неравномерно действие на различните видове почва и в този случай повече влияе на най-добрите земи *C* и *D*, отколкото на *A* и *B*. Опитът показва, че обикновено така и става, макар че може да стане и обратното. Ако подобрението влияеше повече на по-лошите земи, отколкото на по-добрите, то рентата, получавана от последните, би спаднала, вместо да се повиши. — Но едновременно с абсолютното нарастване на плодородността на всички видове почва в таблицата се приема нарастване на по-високата относителна плодородност на най-добрите видове почва *C* и *D*, а с това и увеличение на разликата в продукта при еднакъв разход на капитал, значи и увеличение на диференциалната рента.

Втората предпоставка се състои в това, че с нарастването на целия продукт съответно нараства и общата потребност от него. *Първо*, не трябва да си представяме това нарастване като извършващо се внезапно; то се извършва постепенно, докато се установи поредица III. *Второ*, не е вярно, че потреблението на необходими средства за живот не нараства с тяхното поевтиняване. Премахването на житните закони[61] в Англия (виж Нюмен[62]) доказа обратното и противоположната представа е възникнала само от това, че големи и внезапни разлики в реколтите, обясняващи се само с метеорологични причини причиняват ту несъразмерно спадане, ту несъразмерно покачване на цените на житото. Ако в този случай поевтиняването е толкова внезапно и кратковременно, че не успее да окаже пълно влияние за разширяване на потреблението, то обратното явление настъпва, когато поевтиняването произтича от спадането на самата регулираща производствена цена, следователно има траен характер. *Трето*, част от житото може да бъде потребена във вид на ракия или бира, а нарастващото потребление на тези два продукта далеч не е тясно ограничено. *Четвърто*, работата зависи отчасти от прираста на населението, отчасти от това, дали страната може да бъде житоекспортираща страна (каквато беше Англия до и дълго след средата на XVIII век), поради което потребността се регулира не само от границите на националното потребление. И *най-после*, увеличението и поевтиняването на производството на пшеница може да има това последствие, че вместо ръж или овес главно средство за изхранване на народните маси ще стане пшеницата, така че само поради това пазарът за нея ще се увеличи, както при намаление количеството на продукта и увеличение на цената му може да настъпи обратното явление. — При тези предпоставки следователно и при приетите от нас числени съотношения поредица III дава такъв резултат, че цената спада от 60 на 30 шилинга за квартер, т. е. с 50 %;

производството в сравнение с поредица I нараства от 10 на 23 квартера, т. е. със 130 %; рентата, получавана от земята *B*, остава неизменена; рентата от земята *C* се повишава с 25%, а от *D* — с $33^1/_3$%; общата сума на рентата се увеличава от 18 на $22^1/_2$ ф. ст., т. е. с 25%.

Да сравним трите таблици (при което поредица I трябва да се вземе двояко: във възходяща посока от *A* към *D* и в низходяща от *D* към *A*), които можем да разглеждаме или като дадени стъпала, съществуващи при дадено състояние на обществото — например паралелно една до друга в три различни страни, — или като стъпала, следващи едно след друго в различни периоди от развитието на една и съща страна; от такова сравнение следва:

1) Че поредицата в своя завършен вид — какъвто и да е бил процесът на нейното образуване — винаги се представя в низходящ вид; защото при разглеждането на рентата винаги се изхожда от земята, която донася максимум рента, и едва на края се преминава към земята, която не дава рента.

2) Производствената цена от най-лошата земя, недонасяща рента, винаги е регулиращата пазарна цена, макар последната в таблица I, ако е образувана във възходящ ред, само затова остава неизменена, защото се привлича към обработка все по-добра земя. В този случай цената на житото, произведено на най-добрата земя, става регулираща, доколкото от количеството на произведения от нея продукт зависи в каква степен земята *A* ще остане регулираща. Ако производството от земите *B*, *C*, *D* превиши потребността, то *A*, ще престане да играе регулираща роля. Това се мярка в мисълта на Щорх, когато обявява най-добрите земи за регулиращи[63]. В този смисъл английските цени на житото се регулират от американските.

3) Диференциалната рента произтича от разликата в естествената плодородност на почвата (тук още без оглед на положението на поземления участък), дадена за всяко определено стъпало в развитието на културата, следователно от ограничения размер на по-добрите земи и от обстоятелството, че еднакви капитали трябва да бъдат вложени в обработката на нееднакви земи, които следователно при еднакъв капитал дават нееднакво количество продукт.

4) Диференциална рента и градация на диференциална рента могат да възникнат както в низходящ ред чрез преминаване от по-добра земя към по-лоша, така и обратно, от по-лоша към по-добра, а също и в сменяващи се и кръстосващи се посоки. (Поредица I може да се образува чрез преминаване както от *D* към *A*, така и от *A* към *D*. Поредица II обхваща двата вида движения.)

5) Според начина на своето образуване диференциалната рента може да възникне при постоянна, при повишаваща се и при понижаваща се цена на земеделския продукт. При понижаваща се цена общото производство и общата сума на рентата могат да се повишат и на поземлените участъци, непринасящи дотогава рента, последната може да се образува, въпреки че *по-лошата* земя *A* е изтласкана от по-добра или сама се е подобрила и че рентата от другите по-добри или даже най-добри видове почва спада (табл. II); този процес може да бъде свързан и със спадане на общата сума на рентата (изразена в пари). И най-после, при спадане на цените обусловено от общо подобрение на обработката, при което количеството продукт и цената на продукта от най-лошата земя намаляват, рентата на част от по-добрите земи може да остане без изменение или да спадне, докато рентата от най-добрите земи може да се повиши. Във всеки случай, ако разликата на масата от продукти е дадена, диференциалната рента на всяка земя в сравнение с най-лошата земя зависи от цената например на квартер пшеница. Но ако цената е дадена, диференциалната рента зависи от размера на разликата между масите на продукта и ако при повишение на абсолютната плодородност на цялата земя плодородността на нейните по-добри сортове се повишава сравнително повече от плодородността на по-лошите, то с това нараства и размерът на тази разлика. Така (таблица I), при цена от 60 шилинга рентата на *D* се определя от разликата в продукта в сравнение с *A*, т. е. от излишъка 3 квартера; затова рентата$=3\times60=180$ шил. Но в таблица III, където цената$=30$ шил., тя се определя от излишъка в продукта на земята *D* спрямо $A=8$ квартера, което съставя рента $8\times30=240$ шил.

Така пада първата невярна предпоставка на диференциалната рента, която още господствува у Уест [West], Малтус, Рикардо, а именно, че диференциалната рента необходимо предполага преминаване към лоша и все по-лоша почва или постоянно намаляваща се производителност на земеделието[64]. Диференциална рента, както видяхме, може да има при преминаване към по-добра и все по-добра земя; диференциална рента може да има, ако по-добра земя, вместо предишната по-лоша, заема най-долната степен; тя може да бъде свързана с растящ прогрес в земеделието. Нейно условие е само неравенство на видовете почва. Доколкото се касае за развитието на производителността, диференциалната рента предполага, че повишаването на абсолютната плодородност на цялата земеделска площ не премахва това неравенство, а или го засилва, или го оставя същото, или само го намалява.

От началото до средата на XVIII век в Англия, въпреки спадащата цена на златото и среброто, имаше непрекъснато спадане на

цената на житото при едновременно (вземайки целия период) повишение на рентата, на общата сума на рентата, на размера на обработваната земя, на земеделското производство и население. Това отговаря на таблица I, комбинирана с таблица II във възходяща посока, при което обаче най-лошата земя *A* или се подлага на подобрение, или се изключва от земите с житна култура; това естествено не означава, че тя не се използва за други селскостопански или промишлени цели.

От началото на XIX век (да се посочи по-точно времето) до 1815 г. непрекъснато покачване на цените на житото едновременно с постоянно повишаване на рентата, на общата сума на рентата, на размера на обработваната земна площ, на земеделското производство и население. Това отговаря на таблица I в низходяща посока. (Тук трябва да се приведат цитати по обработването на по-лошите земи тогава.)

В епохата на Пети и Давенант оплаквания на селското население и земевладелците от подобренията и разораването; спадане на рентата от по-добрите земи, повишаване на общата сума на рентата вследствие разширяване на земните площи, носещи рента.

(Към тези три пункта да се приведат нови цитати, също и за разликата в плодородието на различните обработвани площи в страната.)

Относно диференциалната рента трябва изобщо да се забележи, че пазарната стойност винаги превишава общата производствена цена на масата от продукти. Да вземем например таблица I. Десетте квартера на целия продукт се продават за 600 шил., тъй като пазарната цена се определя от производствената цена на *A*, която възлиза на 60 шил. за квартер. Обаче действителната цена е следната:

A	1 квартер = 60 шил.		1 квартер = 60 шил.
B	2 квартера = 60 шил.		1 квартер = 30 шил.
C	3 квартера = 60 шил.		1 квартер = 20 шил.
D	4 квартера = 60 шил.		1 квартер = 15 шил.
	10 квартера = 240 шил.	Средно	1 квартер = 24 шил.

Действителната производствена цена на 10-те квартера $=240$ шил.; те се продават за 600 шил., т. е. $2^1/_2$ пъти по-скъпо. Действителната средна цена на 1 квартер$=24$ шил.; пазарната цена$=60$ шил., т. е. също $2^1/_2$ пъти по-скъпо.

Тук имаме определяне чрез пазарната стойност в този неин вид, както тя се проявява на базата на капиталистическия начин на производство чрез конкуренцията; последната поражда лъжлива со-

циална стойност. Това произтича от закона за пазарната стойност, на който са подчинени продуктите на земеделието. Определянето на пазарната стойност на продуктите, следователно и на земеделските продукти, е обществен акт, макар и обществено несъзнателен и непреднамерен акт, необходимо основан на разменната стойност на продукта, не на качеството на земята и на разликата в нейната плодородност. Ако си представим, че капиталистическата форма на обществото е премахната и обществото е организирано като съзнателна и планомерна асоциация, то тези 10 квартера ще представляват количество самостоятелно работно време, равно на онова, което се съдържа в 240 шил. Следователно обществото не ще откупува този земеделски продукт срещу такова количество работно време, което $2^1/_2$ пъти превишава действително съдържащото се в този продукт работно време; вследствие на това ще отпадне базата за съществуване на класа от собственици на земя. Това ще окаже съвсем същото влияние както поевтиняването на продукта със същата сума вследствие на внос от чужбина. Затова колкото е правилно да се твърди, че — при запазване съвременния начин на производство, но при предпоставка, че диференциалната рента се получава от държавата — цените на земеделските продукти при равни други условия ще останат същите, толкова неправилно е да се твърди, че стойността на продуктите при заменяване на капиталистическото производство с асоциация ще остане същата. Еднаквостта на пазарната цена за еднородни стоки е начинът, по който се проявява общественият характер на стойността върху базата на капиталистическия начин на производство и изобщо на производство, почиващо на стоков обмен между отделни личности. Това, което обществото, разглеждано като потребител, плаща в повече за продуктите от земята, това, което образува един минус на реализирането на неговото работно време в земеделския продукт — образува сега един плюс за една част от обществото, за поземлените собственици.

Друго обстоятелство, важно за разбирането на онова, което ще бъде изложено в следната глава под II, е следното:

Не се касае само за рентата от акър или хектар, изобщо не само за разликата между производствена цена и пазарна цена или между индивидуална и обща производствена цена от акър, но и за това, колко акра от всеки вид земя се обработват. Тук непосредствено важен е само размерът на общата сума на рентата, т. е. на съвкупната рента, получавана от всички обработвани площи; но това ни служи същевременно като преход към изследването как се повишава *нормата на рентата*, макар че цените не се повишават, а при спадащи цени не се увеличават разликите в относителната плодородност на разните видове земя. По-горе имахме:

Таблица I

Вид на земята	Акра	Производствена цена	Продукт	Рента в зърнени храни	Рента в пари
A	1	3 ф. ст.	1 кварт.	0	0
B	1	3 „ „	2 „	1 кварт.	3 ф. ст.
C	1	3 „ „	3 „	2 „	6 „ „
D	1	3 „ „	4 „	3 „	9 „ „
Сума	4 акра	—	10 кварт.	6 кварт.	18 ф. ст.

Да приемем сега, че броят на обработваните акри във всеки вид земя се е удвоил; в такъв случай ще имаме:

Таблица I a

Вид на земята	Акра	Производствена цена	Продукт	Рента в зърнени храни	Рента в пари
A	2	6 ф. ст.	2 кварт.	0	0
B	2	6 „ „	4 „	2 кварт.	6 ф. ст.
C	2	6 „ „	6 „	4 „	12 „ „
D	2	6 „ „	8 „	6 „	18 „ „
Сума	8 акра	—	20 кварт.	12 кварт.	36 ф. ст.

Да приемем още два случая: първия — когато производството се разширява върху двата най-лоши видове земя, както следва:

Таблица I b

Вид на земята	Акра	Производствена цена на акър	Производствена цена всичко	Продукт	Рента в зърнени храни	Рента в пари
A	4	3 ф. ст.	12 ф. ст.	4 кварт.	0	0
B	4	3 „ „	12 „ „	8 „	4 кварт.	12 ф. ст.
C	2	3 „ „	6 „ „	6 „	4 „	12 „ „
D	2	3 „ „	6 „ „	8 „	6 „	18 „ „
Сума	12 акра	—	36 ф. ст.	26 кварт.	14 кварт.	42 ф. ст.

и, най-после, случая, когато разширението на производството и на обработваната площ става неравномерно в четирите вида земя:

Таблица I c

Вид на земята	Акра	Производствена цена на акър	Производствена цена всичко	Продукт	Рента в зърнени храни	Рента в пари
A	1	3 ф. ст.	3 ф. ст.	1 кварт.	0	0
B	2	3 „ „	6 „ „	4 „	2 кварт.	6 ф. ст.
C	5	3 „ „	15 „ „	15 „	10 „	30 „ „
D	4	3 „ „	12 „ „	16 „	12 „	36 „ „
Сума	12 акра	—	36 ф. ст.	36 кварт.	24 кварт.	72 ф. ст.

Преди всичко във всички тези случаи I, Ia, Ib, Ic рентата от един акър остава една и съща, защото всъщност продуктът на еднаквата маса капитал от един акър една и съща земя е останал неизменен; прието е само това, което във всеки даден момент става във всяка страна, а именно, че земите от различни видове се намират в определено отношение към цялата обработвана земя; прието е и това, което постоянно става в две страни, сравнени една с друга, или в една и съща страна в различни времена, а именно, че се изменя отношението, в което цялата обработвана площ се разпределя между различните видове земя.

При сравнение на Ia с I виждаме, че ако обработването на земите от четирите вида нараства в еднаква пропорция, то с удвояването на обработваните акри се удвоява цялото производство, както и рентата в зърно и пари.

Но ако сравним Ib и Ic последователно с I, ще видим, че в двата случая площта на обработваните земи се утроява. В двата случая тя се увеличава от 4 на 12 акра, но в Ib най-голямо увеличение става при видовете *A* и *B*, от които *A* не носи никаква рента, а *B* — най-ниската диференциална рента; от 8-те новообработвани акра на *A* и *B* се падат по 3, общо 6 акра, докато на *C* и *D* се падат само по 1 акър, общо 2. С други думи: $^3/_4$ от прираста се падат на *A* и *B* и само $^1/_4$ — на *C* и *D*. При такова положение в Ib — сравнено с I — срещу тройното увеличение на площта на обработваната земя няма съответно увеличение на продукта, защото неговото количество се е увеличило от 10 не на 30, а само на 26. От друга страна, тъй като значителна част от целия прираст се пада на вида *A*, който не дава рента, а от прираста на по-добрите земи по-голямата част се пада на вида *B*, то рентата в зърно се е увеличила само от 6 на 14 квартера, а паричната рента — от 18 на 42 ф. ст.

Ако, напротив, сравним Ic с I, т. е. случая, когато неносещата рента земя съвсем не се увеличава по размер, а земята, носеща минимална рента, се увеличава само незначително, докато най-големият прираст се пада на *C* и *D*, то ще видим, че с тройното увеличение на обработваната площ производството се е увеличило от 10 на 36 квартера, т. е. повече от 3 пъти; рентата в зърно се е увеличила от 6 на 24 квартера, т. е. четири пъти, и също толкова се е увеличила паричната рента: от 18 на 72 ф. ст.

Във всички тези случаи, поради самото същество на работата, цената на земеделския продукт остава неизменна; във всички случаи общата сума на рентата нараства с разширението на обработваната земя, доколкото то не произтича изключително от по-лошата земя, непринасяща рента. Но това нарастване е различно. Доколкото разширението става предимно на по-добрите видове земя и следователно масата на продукта расте не само пропорционално на увеличението на площта, но по-бързо, дотолкова се увеличава и рентата в зърно и пари. Доколкото разширението става предимно на най-лошата земя и на близките до нея видове почва (при което се приема, че категорията на най-лошата земя остава една и съща), дотолкова общата рента не се увеличава пропорционално на разширението на обработваната площ. Следователно, ако са дадени две страни, в които непринасящата рента земя *A* е еднаква по качество, то общата сума на рентата ще е обратно пропорционална на съответната част, която най-лошите и по-недобрите категории земя съставляват в общата площ на обработваната земя, и затова ще е обратно пропорционално и на масата на продукта, получаван при еднакво капиталовложение в еднакво голяма обща площ земя. Значи отношението между количеството на обработваната най-лоша земя и количеството на по-добрата земя в рамките на цялата земна площ на една страна оказва на общата сума на рентата влияние обратно на онова, което отношението между качеството на най-лошата от обработваните земи и качеството на по-добрата и най-добрата оказва на рентата от един акър, значи при равни други условия и на общата сума на рентата. Смесването на тези два момента е дало повод за всевъзможни погрешни възражения против теорията за диференциалната рента.

И така, общата сума на рентата расте вследствие самото разширение на обработваната площ и свързаното с него увеличено прилагане на капитал и труд в земята.

Но най-важният пункт е следният: макар че, съгласно предпоставката, отношението на рентите от различните видове почва, изчислено върху акър, не се изменя, а затова не се изменя и нормата на рентата спрямо капитал, разходван на всеки акър, оказва се следното: ако сравним Ia с I — случая, когато броят на обработваните акри и вложените в тях капитали са се увеличили пропорционално, — ще установим, че както се е увеличило общото производство пропорционално на увеличилата се площ обработвана земя, като и едното, и другото са се удвоили, така е пораснала и общата сума на рентата. Тя се е увеличила от 18 на 36 ф. ст., също както броят на акрите се е увеличил от 4 на 8.

Ако вземем общата площ от 4 акра, то общата сума на рентата от тях възлизаше на 18 ф. ст., следователно средната рента — включвайки в изчислението и земята, която не носи рента — възлизаше на $4^1/_2$ ф. ст. Така би могъл да смята напр. един поземлен собственик, комуто принадлежат всичките 4 акра; и също така статистиката изчислява средната рента за цяла страна. Общата сума

на рентата от 18 ф. ст. се получава при разход на капитал от 10 ф. ст. Отношението между тези две числа наричаме норма на рентата; в дадения случай значи 180%.

Същата норма на рентата се получава в случая Ia, в който вместо 4 акра се обработват 8, но всички видове почва в еднакво отношение са участвували в прираста. Общата сума на рентата 36 ф. ст. дава при 8 акра и 20 ф. ст. приложен капитал средна рента $4^1/_2$ ф. ст. на акър и норма на рентата 180%.

Ако, напротив, разгледаме случая Ib, където прирастът е станал главно на двата вида лоша почва, то ще имаме рента 42 ф. ст. от 12 акра, т. е. средна рента $3^1/_2$ ф. ст. от един акър. Целият разходван капитал = 30 ф. ст., следователно нормата на рентата = 140%. Значи средната рента от един акър е спаднала с 1 ф. ст., а нормата на рентата — от 180 на 140%. Следователно при увеличение на общата сума на рентата от 18 на 42 ф. ст. тук става намаление на средната рента, изчислена както на акър, така и върху капитала; намалението е паралелно, но не е пропорционално на увеличението на производството. Това става, въпреки че рентата при всички видове земя, изчислена и на акър, и върху разходван капитал, остава същата. Причината се състои в това, че $^3/_4$ от прираста се падат на земята *A*, която не дава рента, и на *B*, която дава само минимална рента.

Ако в случая Ib цялото разширение се ограничеше само със земята *A*, то бихме имали 9 акра на *A*, 1 на *B*, 1 на *C* и 1 на *D*. Общата сума на рентата би останала 18 ф. ст., а средната рента на акър от тези 12 акра би се равнявала следователно на $1^1/_2$ ф. ст.; а 18 ф. ст. рента при 30 ф. ст. разходван капитал биха съставлявали норма на рентата 60%. Средната рента, изчислена както на акър, така и върху разходван капитал, би силно спаднала, докато общата сума на рентата не би се увеличила.

Да сравним, най-после, Ic с I и Ib. В сравнение с I площта се е утроила, също и разходваният капитал. Общата сума на рентата = = 72 ф. ст. от 12 акра, т. е. 6 ф. ст. от акър срещу $4^1/_2$ ф. ст. в случай I. Нормата на рентата за разходвания капитал (72 ф. ст.: 30 ф. ст.) е 240% вместо 180%. Целият продукт се е увеличил от 10 на 36 квартера.

Ако сравним с Ib, където общият брой на обработваните акри, разходваният капитал и разликата между обработваните видове земя са останали същите, но разпределението им е друго, ще видим, че продуктът = 36 квартера вместо 26 квартера, средната рента на акър = 6 ф. ст. вместо $3^1/_2$ и нормата на рентата по отношение на целия авансиран еднакво голям капитал е 240% вместо 140%.

Безразлично дали разглеждаме различните положения в таблиците Ia, Ib, Ic като едновременно и паралелно съществуващи в

различни страни или като последователни положения в една и съща страна, от горното изложение следва: При постоянна цена на житото (защото продуктът от най-лошата непринасяща рента земя остава същият); при неизменяща се разлика в плодородността на различните видове обработвана земя; при относително еднакво количество на продукта, следователно при еднакво капиталовложение в съответно еднакви части (акра) на обработваната земя от всеки вид; така че при постоянно отношение между рентите на акър от всеки вид земя и при еднаква норма на рентата за капитала, вложен във всеки участък земя от един и същ вид: *Първо*, сумата на рентата винаги се увеличава заедно с разширението на обработваната площ и следователно с увеличението на капиталовложението, с изключение на случая, когато целият прираст се пада на земята, която не принася рента. *Второ*, както средната рента на акър (общата сума на рентата, разделена на общия брой обработвани акри), така и средната норма на рентата (общата сума на рентата, разделена на целия вложен капитал) могат твърде значително да се изменят, и то в еднаква посока, но в различни размери една по отношение на друга. Като оставим настрана случая, когато разширението става само на непринасящата рента земя *A*, оказва се, че средната рента на акър и средната норма на рентата върху вложения в земеделието капитал зависят от това, каква част от цялата обработвана площ съставляват различните видове земя; или което е същото, от разпределението на целия вложен капитал между земите с различна плодородност. Независимо от това, дали се обработва много или малко земя в страната и следователно (с изключение на случая, когато разширението се пада само на *A*) дали общата сума на рентата е по-голяма или по-малка, средната рента на акър или средната норма на рентата върху вложения капитал остава същата, докато не се изменят пропорциите на различните видове земя в цялата обработвана площ. Въпреки повишението и даже значителното повишение на общата сума на рентата вследствие разширение на обработваната земя и увеличение на капиталовложенията средната рента на акър и средната норма на рентата върху капитала намаляват, ако участъците земя, които не носят рента или носят незначителна диференциална рента, нарастват по-бързо от по-добрите, носещи по-голяма рента участъци. Обратно, средната рента на акър и средната норма на рентата върху капитала толкова повече се повишават, колкото относително по-голяма част от цялата площ съставляват по-добрите земи и затова колкото относително по-големи капиталовложения се падат на тях.

Следователно, ако разгледаме средната рента на акър или хектар от цялата обработвана земя, както обикновено се прави в статисти-

чески трудове при сравняване на различни страни от една и съща епоха или на различни епохи в една и съща страна, то оказва се, че средният размер на рентата от акър, значи и общата сума на рентата в известна степен (макар и съвсем не в еднаква, а в бързо нарастваща степен) съответствува не на относителната, а на абсолютната плодородност на земеделието в страната, т. е. на количеството продукти, получавани средно от еднаква площ земя. Защото колкото по-голяма част от общата площ съставляват по-добрите категории почва, толкова по-голяма е масата от продукти при еднакво капиталовложение и при еднакво големи площи земя и толкова по-голяма е средната рента от акър. При обратни условия обратно. Поради това изглежда, че рентата се определя не от съотношението на диференциалната плодородност, а от абсолютната плодородност и че така отпада законът за диференциалната рента. Затова някои явления биват отричани или се опитват да ги обяснят с несъществуващи различия в средните житни цени и в диференциалната плодородност на обработваните участъци земя — явления, които се дължат просто на това, че отношението на общата сума на рентата както към цялата площ обработвана земя, така и към целия вложен в земята капитал при еднаква плодородност на нерентоносната земя, значи и при еднакви производствени цени и при еднаква разлика между ризличните видове почва, се определя не само от рентата на акър или от нормата на рентата върху капитала, но и от отношението на броя на акрите земя от всеки вид към общия брой на обработваните акри или, което е същото, от разпределението на целия разходван капитал между различните видове почва. За учудване, досега на това обстоятелство не са обръщали внимание. Във всеки случай оказва се, и това е важно за по-нататъшния ход на нашето изследване, че относителният размер на средната рента от акър и средната норма на рентата, т. е. отношението на общата сума на рентата към целия вложен в земята капитал, могат да се увеличават или намаляват просто вследствие екстензивно разширение на обработваната площ при неизменящи се цени, неизменяща се разлика в плодородността на обработваните участъци земя и неизменяща се рента от акър или норма на рентата върху капитала, вложен на акър във всеки действително рентоносен вид земя, т. е. за целия действително рентоносен капитал.

Необходимо е да се направят още следните допълнения относно онази форма на деференциалната рента, която изследвахме под рубрика I; те отчасти имат значение и за диференциална рента II.

Първо: Видяхме как средната рента от акър или средната норма на рентата върху капитала може да се увеличи при разширяване на обработваната площ, постоянни цени и неизменяваща се разлика в плодородността на обработваните участъци земя. Когато цялата земя в някоя страна бъде присвоена и влагането на капитал в земята, културата и населението достигнат определено равнище — условия, наличността на които се предполага, щом капиталистическият начин на производство е станал господствуващ, подчинявайки и земеделието, — цената на необработваната земя от различни качества (приемайки съществуването само на диференциална рента) се определя от цената на обработваните участъци земя от *еднакво* качество и равностойно разположени. Цената на тази земя е същата — след приспадане на разноските по разораването, — макар че тя не носи рента. Наистина цената на земята не е нищо друго освен капитализирана рента. Но и в цената на обработвани участъци земя се заплащат само бъдещи ренти, например наведнаж се заплащат предварително рентите за 20 години, ако определящият лихвен процент е 5%. Продава ли се земя, тя се продава като рентоносна и перспективният характер на рентата (която тук се разглежда като продукт на земята, каквато тя е само привидно) не прави разлика между необработваната земя и обработваната. Цената на необработваните участъци земя, както и рентата от тях, която представлява концентриран израз на цената на земята, е чисто илюзорна, докато тези участъци не бъдат действително използвани. Но тя е така a priori* определена и се реализира, когато се намерят купувачи. Затова, ако действителната средна рента в една страна се определя от действителната средна годишна сума на рентата и нейното отношение към цялата обработвана площ, то цената на необработваната част земна площ се определя от цената на обработваната и затова е само отражение на капиталовложението и на неговите резултати в обработваните участъци земя. Тъй като всички категории почва с изключение на най-лошата земя носят рента (а тази рента, както ще видим в рубрика II, нараства заедно с масата на капитала и съответната на тази маса интензивност на култивирането), то така се образува номиналната цена за необработените земи, които по такъв начин стават стока, източник на богатство за своите владелци. Това същевременно обяснява защо расте цената на земята в цялата област, включително и на необработваната (Опдайк[65]). Спекулацията със земята, например в Съединените щати, се дължи именно на това отражение, което капиталът и трудът хвърлят върху необработваната земя.

* — предварително. *Ред.*

Второ: Разширението на обработваната земя изобщо става или чрез преминаване към по-лоша земя, или чрез включване на различните видове земя в различни пропорции според това, какво има в наличност. Преминаването към по-лоша земя, естествено никога не става по добра воля, а може да бъде — при капиталистическия начин на производство — само следствие от повишаване на цените, а при всякакъв друг начин на производство само следствие на необходимостта. Това обаче не е безусловно. По-лоша земя се предпочита пред относително по-добра поради нейното положение, което има решително значение при всяко разширение на обработваната площ в млади страни; а също и поради това, че — макар и почвата в известна област, общо взето, по своя строеж да принадлежи към по-плодородните — все пак на известни места земи от по-добро и по-лошо качество могат да бъдат пъстро размесени и по-лошата земя ще трябва също да бъде обработвана поради това, че е непосредствено свързана с по-добрата. Ако по-лошата земя се врязва на отделни участъци в по-добрата, последната ѝ придава преимуществено положение пред земя по-плодородна, но нямаща допир с обработвана или подлежаща на обработване земя.

Така например щатът Мичиган беше един от първите западни щати, които започнаха да изнасят жито. Почвата му, общо взето, е бедна. Но съседството с щата Ню Йорк и водното съобщение през езерото и канала Ери отначало му даваха известно предимство пред природно по-плодородните щати на запад от него. Примерът с този щат в сравнение с щата Ню Йорк може да служи и като илюстрация на преминаването от по-добра земя към по-лоша. Почвата на щата Ню Йорк, особено в западната част, е несравнено по-плодородна, особено за получаване на пшеница. В резултат на хищническо обработване тази плодородна земя бе превърната в неплодородна и почвата на Мичиган се оказа сега по-плодородна.

„В 1836 г. през Буфало превозваха с параходи пшенично брашно на запад главно от пшеничния район на Ню Йорк и Горна Канада. Днес, само след 12 години, грамадни запаси от пшеница и брашно от запад превозват по езерото и канала Ери в Буфало и съседното пристанище Блякрок за препращане по водата на изток. Износът на пшеница и брашно се засили особено поради глада в Европа в 1847 г. Вследствие на това пшеницата в западен Ню Йорк поевтиня и отглеждането ѝ стана по-малко доходно; това принуди нюйоркските фермери да се занимават повече със скотовъдство, млекарство, овощарство и пр., т. е. с такива отрасли, в които според тях северозападът не ще може непосредствено да им конкурира“ (*J. W. Johnston*. „Notes on North America“, Vol. I, London 1851, p. 222).

Трето: Неправилно е да се приема, че почвата в колонии и изобщо в млади страни, които могат да изнасят жито на по-ниски цени, непременно се отличава с по-голяма естествена плодородност. Житото в дадения случай се продава не само под стойността му, но и под производствената му цена, а именно под производствената цена, определяна от средната норма на печалбата в по-старите страни.

Ако ние, както казва Джонстън (стр. 223),

„сме свикнали да свързваме с тези нови щати. от които ежегодно идват в Буфало такива големи количества пшеница, представата за голяма природна плодородност и за безкрайни пространства богата земя“,

то това зависи преди всичко от икономическите условия. Цялото население в такава страна като например Мичиган се занимаваше отначало почти изключително със селско стопанство и специално с неговите масови продукти, тъй като само тях то можеше да обменя срещу промишлени стоки и тропически продукти. Целият му излишъчен продукт се изразява затова във форма на жито. Това още в самото начало отличава колониалните държави, основаващи се на съвременния световен пазар, от старите и особено от колониите в античния свят. Съвременните колонии получават посредством световния пазар наготово продукти, които при други обстоятелства те би трябвало сами да изготвят, като например облекло, сечива и др. Само на такава основа южните щати можаха да превърнат памука в свой главен продукт. Разделението на труда на световния пазар им дава тази възможност. Затова, ако *изглежда,* че те, имайки предвид младостта им и относителната малочисленост на населението, произвеждат много голям и излишъчен продукт, то това се дължи не на плодородността на почвата им, не и на плодотворността на труда им, а на едностранната форма на техния труд, следователно и на едностранната форма на *излишъчен* продукт, в който е представен този труд.

Освен това в относително по-малко плодородна орна земя, която едва отскоро се обработва и още не е била засягана от никакво обработване, при сравнително благоприятни климатически условия са натрупани най-малкото в горните пластове толкова много лесноразтворими вещества, необходими за хранене на растенията, че такава земя дълго време ражда без наторяване, и то при съвсем повърхностна обработка. А за западните прерии може да се каже и това, че те не изискват почти никакви разходи за разораване, защото самата природа ги е направила годни за обработване[33a].

[33a] {Бързо нарастващото разработване на такива прерии и степи е превърнало в последно време знаменитото положение на Малтус: „населението притиска средствата за съществуване“[66] в посмешище за децата и в противоположност на това предизвиква воплите на земевладелците, че земеделието, а с него и Германия, ще загинат, ако не бъдат насилствено премахнати средствата за съществуване, които притискат населението. Но разработването на тези степи, прерии, пампаси, лианоси и пр. едва тепърва започва. Затова неговото революционизиращо влияние върху европейското селско стопанство ще бъде след време несравнено по-осезателно, отколкото е било досега — Ф. Е.}

В по-малко плодородни области от този род излишъкът се получава не вследствие високата плодородност на почвата, т. е. не вследствие високия продукт от акър, а вследствие голямото количество акри, които могат да бъдат обработвани повърхностно, тъй като самата тази земя или нищо не струва на онзи, който я обработва, или в сравнение със старите страни му струва извънредно евтино. Например там, където съществува натурална аренда, както е в някои части на Ню Йорк, Мичиган, Канада и др. Едно семейство обработва повърхностно например 100 акра; макар количеството продукт от един акър да не е голямо, все пак 100 акра дават значителен излишък за продажба. Към това се прибавя и почти безплатното скотовъдство на естествени пасища, без изкуствено създавани ливади. Тук решава не качеството, а количеството на земята. Възможността на такова повърхностно обработване естествено повече или по-малко бързо се изчерпва — толкова по-бавно, колкото по-плодородна е новата земя, и толкова по-бързо, колкото по-голям е износът на нейния продукт.

„И все пак такава земя дава отлични първи урожаи даже на пшеница; който обере първите плодове от земята, той ще може да прати на пазара голям излишък пшеница" (пак там, стр. 224).

В страните със стара култура отношенията на собственост, цената на необработваната земя, определяна от цената на обработваната, и т. н. правят невъзможно подобен род екстензивно стопанство.

Следните данни показват, че въпреки мнението на Рикардо, тази земя не трябва да бъде непременно много плодородна, а също и не е необходимо да се обработват еднакви по плодородност категории почва: в щата Мичиган в 1848 г. бяха засети с пшеница 465 900 акра и се произведоха 4 739 300 бушела, или средно по $10^1/_5$ бушела на акър; след приспадане на семето остават не по-малко от 9 бушела на акър. От 29-те окръга в щата 2 произведоха средно по 7 бушела, 3 окръга — по 8 бушела, 2 окръга — по 9 бушела, 7 окръга — по 10 бушела, 6 — по 11, 3 — по 12, 4 — по 13 бушела и само 1 окръг — по 16 бушела и още 1 — по 18 бушела на акър (пак там, стр. 225).

За земеделската практика по-голяма плодородност на почвата съвпада с възможността за по-интензивно, незабавно използване на тази плодородност. Такава възможност може да бъде при природно бедна почва по-голяма, отколкото при природно богата почва; но колонистът ще се залови преди всичко с този вид земя — и поради недостиг на капитал е принуден така да постъпи.

И най-после: Разширението на земеделската култура върху все по-големи площи земя — оставяйки настрана току-що разгледания

случай, когато трябва да се прибягва към по-лоша земя от обработваната досега, — върху различните видове почва от *A* до *D*, като например обработването на по-големи площи земя *B* и *C*, съвсем не предполага предварително увеличение на житните цени, както ежегодното разширение например на памукопредачеството не изисква постоянно повишение на цените на преждата. Макар значително покачване и спадане на пазарните цени да оказва влияние върху размера на производството, все пак, оставяйки това настрана, и при средните цени, чието равнище не оказва на производството нито задържащо, нито особено оживяващо влияние, в земеделието (както и във всички други отрасли на производството, които се водят капиталистически) постоянно има налице онова относително свръхпроизводство, което само по себе си е тъждествено с натрупването и което при друг начин на производство непосредствено се предизвиква от растежа на населението, а в колониите — от постоянната имиграция. Потребността непрекъснато расте и предвид на това все нови и нови капитали постоянно се влагат в нови земи, макар и в зависимост от обстоятелствата за получаване на нови и нови земеделски продукти. Към това само по себе си води образуването на нови капитали. А що се касае до отделния капиталист, то размера на своето производство той съразмерва с разполагания от него капитал, доколкото това още не се изплъзва от неговия собствен контрол. Той се стреми да заеме колкото се може по-голямо място на пазара. Ако се произведе извънредно много, той ще припише вината за това не на себе си, а на своите конкуренти. Отделният капиталист може да разширява производството си както овладявайки сравнително по-голяма част от съществуващия пазар, така и разширявайки самия пазар.

Глава четиридесета

ВТОРА ФОРМА НА ДИФЕРЕНЦИАЛНАТА РЕНТА (ДИФЕРЕНЦИАЛНА РЕНТА II)

Досега разглеждахме диференциалната рента само като резултат от различната производителност на еднакви капиталовложения в равни площи земя с различна плодородност, така че диференциалната рента се определяше от разликата между продукта на капитала, вложен в най-лошата, непринасяща рента земя, и продукта на капитала, вложен в по-добрата земя. При това приемахме, че капиталите са вложени едновременно в различни участъци земя, така че на всяко ново капиталовложение съответствува по-екстензивна обработка на земята, разширение на обработваната площ. Но по същество диференциалната рента беше в края на краищата само резултатът от различната производителност на равни *капитали*, вложени в земята. Да разгледаме сега получава ли се някаква разлика, ако капитали с различна производителност бъдат влагани един след друг в един и същ участък земя и ако те се влагат едновременно в различни участъци земя — като предполагаме, че резултатите са едни и същи.

Преди всичко не може да се отрече, че доколкото се касае за образуването на добавъчна печалба, съвсем безразлично е дали 3 ф. ст. производствени разходи за един акър земя *A* ще дадат продукт от 1 квартер, така че 3 ф. ст. ще бъдат производствената цена и регулиращата пазарна цена на 1 квартер, докато 3 ф. ст. производствени разходи за един акър земя *B* ще дадат 2 квартера и следователно 3 ф. ст. добавъчна печалба, а 3 ф. ст. производствени разходи за един акър земя *C* ще дадат 3 квартера и 6 ф. ст. добавъчна печалба, и, най-после, 3 ф. ст. производствени разходи за един акър земя *D* ще дадат 4 квартера и 9 ф. ст. добавъчна печалба; или пък дали същият резултат ще се получи от това, че тези 12 ф. ст. производствени разходи, респективно 10 ф. ст. капитал, са вложени със същия успех в същата последователност в един и същ акър. И в единия, и в другия случай капиталът е равен на 10 ф. ст. и неговата стойност се влага последователно на части, по $2^1/_2$ ф. ст. — безразлично дали се влагат едновременно в 4 акра земя с различна плодородност или една след друга в един и същ акър, — и от тези части, тъй като продуктът им е различен, една не дава добавъчна печалба, докато другите дават добавъчна печалба, съответствуваща на разликата между техния продукт и продукта на нерентоносната част.

Добавъчните печалби и различните норми на добавъчна печалба за различни части от стойността на капитала се образуват в двата случая еднакво. А рентата не е нищо друго освен форма на тази добавъчна печалба, образуваща нейната субстанция. Но във всеки случай при втория метод произлизат трудности за превръщането на добавъчната печалба в рента, за това изменение на формата, което включва предаване на допълнителната печалба от капиталистическия арендатор на собственика на земята. Ето защо английските арендатори така упорито са против официална земеделска статистика. Оттук и борбата, която те водят със земевладелците по установяването на действителните резултати на капиталовложенията им (Мортън). При арендуването на земята се определя именно размерът на рентата и след това добавъчната печалба, получавана от последователните влагания на капитал, отива в джоба на арендатора, докато трае арендният договор. Оттук борбата на арендаторите за дългосрочни арендни договори и, обратно — вследствие надмощието на лендлордовете, — увеличението на броя на договорите, които могат да бъдат разтрогване ежегодно (tenancies at will).

Затова още от самото начало е ясно: макар че за закона за образуването на добавъчната печалба е безразлично дали равни капитали с различни резултати са вложени едновременно в еднакво големи участъци земя или последователно един след друг в един и същ участък земя, все пак това представлява значителна разлика за превръщането на добавъчната печалба в поземлена рента. Последният метод поставя това превръщане, от една страна, в по-тесни, от друга страна, в по-неустойчиви граници. Затова в страни с интензивна култура (а в икономически смисъл под интензивна култура не разбираме нищо друго освен концентрацията на капитал в една и съща площ земя, вместо разпределението му между лежащи един до друг участъци земя) работата на таксатора, както показва Мортън в своите „Resources of Estates“, става много важна, сложна и трудна професия. При по-дълготрайни подобрения на земята, при

изтичане срока на арендния договор изкуствено повишената диференциална плодородност на земята съвпада с естествената, а затова и оценката на размера на рентата съвпада с определянето на рентата от земи с различна плодородност. Напротив, доколкото образуването на добавъчна печалба се определя от размера на вложения капитал, величината на рентата, получена при известен размер на този капитал, ще бъде присъединена към средната рента на страната; затова ще се обръща внимание новият арендатор да разполага с капитал, достатъчен за продължение на културата със същата интензивност.

При разглеждане на диференциалната рента II необходимо е да изтъкнем още следното:

Първо: Нейна основа и изходна точка не само исторически, но и доколкото се касае за нейното движение във всеки даден момент е диференциалната рента I, т. е. едновременното обработване на участъци земя, различни както по своята плодородност, така и по разположение, т. е. едновременното прилагане на различни съставни части на целия земеделски капитал в земи от различно качество.

Исторически това се разбира само по себе си. В колониите колонистите влагат незначителен капитал; главните агенти на производството са труд и земя. Всеки отделен глава на семейство се старае да създаде за себе си и за близките си независимо поле на действие редом със своите събратя колонисти. В същинското земеделие изобщо така трябва да е било още при предкапиталистическия начин на производство. При овцевъдството и изобщо животновъдството, когато те са самостоятелни отрасли на производството, земята се експлоатира повече или по-малко общо, при което експлоатацията от самото начало е екстензивна. Капиталистическият начин на производство изхожда от предишните начини на производство, при които средствата за производство фактически или юридически са собственост на самия земеделец, с една дума, от занаятчийското водене на селското стопанство. По самата природа на нещата от него постоянно се развива концентрацията на средствата за производство и превръщането им в капитал, противостоящ на превърнатите в наемни работници непосредствени производители. Доколкото тук се проявява капиталистическият начин на производство със своите характерни черти, това става най-напред особено в областта на овцевъдството и животновъдството; но то се изразява не в концентрация на капитала в относително малка площ земя, а в производство от голям мащаб, така че се постига икономия в броя на конете и в други производствени

разходи; в действителност тук няма прилагане на голям капитал в една и съща земя. Освен това от естествените закони на земеделието произтича, че при известно равнище на земеделската култура и съответно нему изтощение на почвата капиталът, взет тук и в смисъл на вече произведени средства за производство, става решаващият елемент на земеделието. Докато обработваната земя в сравнение с необработваната представлява относително малка площ и силата ѝ не е още изтощена (а така е при преобладаване на животновъдството и месната храна в периода преди преобладаване на същинското земеделие и растителната храна), възникващият нов начин на производство противостои на селското производство именно по размера на площта земя, обработвана за сметка на *един* капиталист, т. е. пак по екстензивния разход на капитала в пространствено по-голяма площ земя. Значи още от самото начало трябва да се има предвид, че диференциалната рента I е историческата основа, която служи за изходна точка. От друга страна, движението на диференциалната рента II във всеки даден момент започва само в такава област, която сама на свой ред служи за пъстра основа на диференциалната рента I.

Второ: При диференциалната рента във форма II към различието в плодородността се прибавят различията в разпределението на капитала (и кредитоспособността) между арендаторите. В същинската манифактура за всеки отрасъл на производството скоро се създава специфичен минимум на размера на предприятието и съответно на това минимум на капитала, без който отделното предприятие не може да бъде водено успешно. Също така във всеки отрасъл на производството се образува надминаващ този минимум нормален среден размер на капитала, с който мнозинството на производителите трябва да разполага и разполага. Капитал от размер над този може да дава добавъчна печалба; капитал от по-малък размер не дава и средната печалба. Капиталистическият начин на производство обхваща бавно и неравномерно селското стопанство, както може да се види в Англия, класическата страна на капиталистическия начин на производство в земеделието. Доколкото не съществува свободен внос на жито или влиянието му поради ограничен размер е ограничено, производителите, работещи на по-лоша земя, т. е. при условия на производство по-неблагоприятни от средните, определят пазарната цена. По-голямата част от приложената в селското стопанство обща маса капитал, с който то изобщо разполага, се намира в техни ръце.

Вярно е, че селянинът например изразходва много труд в своя малък парцел, но труд, изолиран и лишен от обективните както обществени, така и материални условия на производителността, откъснат от тях.

Вследствие на това обстоятелство истинските капиталистически арендатори имат възможност да си присвояват част от добавъчната печалба, което не би ставало — поне доколкото се касае за указаната причина, — ако капиталистическият начин на производство е развит в селското стопанство също тъй равномерно, както в манифактурата.

Да разгледаме най-напред само образуването на добавъчната печалба при диференциална рента II, без да засягаме условията, при които може да се извършва превръщането на тази добавъчна печалба в поземлена рента.

В такъв случай е ясно, че диференциалната рента II е само друг израз на диференциалната рента I, а по същество съвпада с нея. Различието в плодородността на различните земи влияе при диференциалната рента I само доколкото вследствие на него вложените в земята капитали дават нееднакви резултати, нееднакво количество продукти при капитали от еднаква величина или съразмерно с тяхната относителна величина. Получава ли се това неравенство за различни капитали, влагани един след друг в един и същ участък земя, или за капитали, влагани в няколко участъка разнородна земя — това нищо не може да измени в различието на плодородността или на нейния продукт, значи и в образуването на диференциалната рента от онези части капитал, които са вложени с по-голяма продуктивност. Земята продължава при равни капиталовложения да проявява различна плодородност, само че тук една и съща земя при последователно изразходване на различни части на капитала дава същите резултати, каквито при диференциална рента I дават различни категории земя при влагане на различни части на обществения капитал от еднаква величина.

Да приемем, че същият капитал от 10 ф. ст., който в таблица I се влагаше от различни арендатори във вид на самостоятелни капитали по $2^1/_2$ ф. ст. за всеки акър от четирите вида земя *A*, *B*, *C* и *D*, вместо това се влага последователно в един и същ акър *D* така, че първото вложение дава 4 квартера, второто — 3, третото — 2 и последното — 1 квартер (или пък в обратна последователност). В такъв случай равната на 3 ф. ст. цена на 1 квартер, получен от най-малко доходната част на капитала, не би носила диференциална рента, но би определяла производствената цена дотогава, докато има нужда от пшеница, чиято производствена цена $=3$ ф. ст. А тъй като съгласно предпоставката производството се води капиталистически и следователно цената от 3 ф. ст. съдържа средната печалба, която изобщо дава един капитал от $2^1/_2$ ф. ст., то трите останали части по $2^1/_2$ ф. ст. ще дадат според разликата в количеството ни продукта добавъчна печалба, тъй като този продукт се продава не по неговата производствена цена, а по производствената цена на най-малко доходното капиталовложение от $2^1/_2$ ф. ст. — капиталовложение, което не носи рента и цената на чийто продукт се регулира по общия закон за производствените цени. Образуването на добавъчна печалба би било същото както в таблица I.

Тук отново се оказва, че диференциалната рента II предполага диференциалната рента I. Минимума продукт, даван от капитал $2^1/_2$ ф. ст., т. е. капитал, вложен в най-лошата земя, ние приехме тук за един квартер. Следователно предполага се, че арендаторът на земята *D* освен ония $2^1/_2$ ф. ст., които му носят 4 квартера и за което той плаща 3 квартера диференциална рента, изразходва в същата земя $2^1/_2$ ф. ст., които му носят само 1 квартер, както същият капитал в най-лошата земя *A*. В такъв случай това би било капиталовложение, което не носи рента, тъй като е дало на арендатора само средната печалба. Тук не би имало никаква добавъчна печалба, нищо не ще се превърне в рента. Но, от друга страна, това намаление на продукта от второто капиталовложение в *D* не би оказало никакво влияние на нормата на печалбата. Ще бъде същото, както ако $2^1/_2$ ф. ст. биха били отново вложени в някакъв друг акър земя от вида *A* — обстоятелство, което не би оказало никакво влияние на добавъчната печалба, следователно и на диференциалната рента от земите *A*, *B*, *C* и *D*. Но за арендатора този допълнителен влог от $2^1/_2$ ф. ст. в *D* би бил също толкова изгоден, колкото — съгласно нашата предпоставка — влогът на първоначалните $2^1/_2$ ф. ст. в един акър *D*, макар че той принася 4 квартера. Ако, по-нататък, следващите две капиталовложения по $2^1/_2$ ф. ст. всяко му дадат: първото 3, а второто 2 квартера допълнителен продукт, то ще стане ново намаление на продукта в сравнение с продукта, получен от първото вложение на $2^1/_2$ ф. ст. в *D*, което даде 4 квартера, значи 3 квартера добавъчна печалба. Но това би било само намаление в размера на добавъчната печалба и не би оказало влияние нито на средната печалба, нито на регулиращата производствена цена. Последното би могло да стане само ако допълнителното производство, което дава тези намалени добавъчни печалби, направи излишно производството от *A* и по такъв начин би изключило *A* от обработваните земи. В този случай с намаление продуктивността на допълнителното капиталовложение в един акър *D* би било свързано намаление на производствената цена напр. от 3 на $1^1/_2$ ф. ст., ако акърът земя *B* стане земята, която не носи рента и регулира пазарната цена.

Продуктът от *D* би бил сега $=4+1+3+2=10$ квартера, докато преди той беше равен на 4 квартера. Но цената на квартера, регулирана чрез *B*, би се намалила на $1^1/_2$ ф. ст. Разликата между *D* и *B* би била $=10-2=8$ квартера, което по $1^1/_2$ ф. ст. за квартер $=12$

ф. ст., докато паричната рента от D по-рано беше = 9 ф. ст. Това трябва да се отбележи. Пресметнато на акър, рентата се е увеличила с $33^1/_3\%$ въпреки намалената норма на добавъчната печалба от двата допълнителни капитала по $2^1/_2$ ф. ст.

Оттук се вижда за какви необикновено сложни комбинации дава повод диференциалната рента изобщо и особено във форма II заедно с форма I, докато Рикардо напр. я разглежда съвсем едностранно и като нещо просто. Има случаи, като приведения по-горе, когато става намаление на регулиращата пазарна цена и същевременно увеличение на рентата от плодородните земи, така че увеличава се както абсолютният продукт, така и абсолютният добавъчен продукт. (При диференциалната рента I по низходяща линия може да се увеличава относителният добавъчен продукт, значи и рентата от акър, макар че абсолютният добавъчен продукт от акър остава същият и даже намалява.) Но същевременно намалява производителността на направените последователно в една и съща земя капиталовложения, въпреки че значителна част от тях се пада на плодородни земи. Ако се разглежда от една гледна точка — от гледна точка на количеството на продукта и производствените цени, — производителността на труда се е увеличила. Но, от друга гледна точка, тя е намаляла, тъй като нормата на добавъчната печалба и добавъчният продукт на акър за различните капиталовложения в същата земя са намалели.

Диференциалната рента II при намаляваща продуктивност на последователните капиталовложения само в такъв случай би била свързана с оскъпяване на производствената цена и с абсолютно намаление на производителността, ако тези капиталовложения биха могли да бъдат извършени само в най-лошата земя A. Ако един акър от A, който при $2^1/_2$ ф. ст. капиталовложение даваше 1 квартер по производствена цена 3 ф. ст. при ново вложение от $2^1/_2$ ф. ст., т. е. при общо капиталовложение 5 ф. ст., даде общо само $1^1/_2$ квартера, то производствената цена на тези $1^1/_2$ квартера = 6 ф. ст., значи за 1 квартер = 4 ф. ст. Всяко понижение на производителността при нарастващо капиталовложение би било тук относително намаление на продукта от акър, докато такова понижение на производителността при по-добрите видове земя е само намаление на получения в повече добавъчен продукт.

Но по самата природа на нещата интензивната обработка, т. е. последователни капиталовложения в една и съща земя, се развива предимно или в по-значителна степен на земите от по-добри видове. (Не говорим тук за трайните подобрения, в резултат на които негодни досега земи се превръщат в пригодни.) Затова намаляващата производителност на последователните капиталовложения трябва да действува предимно по гореуказания начин. Избира се по-добрата земя, защото тя дава най-добрите шансове за рентиране на употребения в нея капитал, тъй като най-много съдържа естествените елементи на плодородността, които остава само да бъдат използувани.

Когато след премахването на житните закони земеделската култура в Англия стана още по-интензивна, маса земи, на които дотогава култивираха пшеница, бяха използвани за други цели, а именно превърнати в пасища; затова пък най-подходящите за пшеница плодородни пространства бяха дренирани и по всякакъв друг начин подобрени; капиталът, употребяван за култивиране на пшеница, бе концентриран в по-тясна област.

В този случай — а всички възможни добавъчни норми, намиращи се между най-високия добавъчен продукт и продукта на нерентоносната земя A, съответствуват тук не на относително, а на абсолютно увеличение на добавъчния продукт от един акър — новообразувалата се добавъчна печалба (потенциална рента) представлява не превърнала се в рента част на предишната средна печалба (част от продукта, в която преди се изразяваше средната печалба), а допълнителна добавъчна печалба, която от тази форма се превръща в рента.

Напротив, само в случая, когато търсенето на жито се увеличи толкова, че пазарната цена превиши производствената цена за земята A и затова добавъчният продукт от земите A, B или от някой друг вид може да се получи само по цена по-висока от 3 ф. ст. — само в такъв случай намалението на продукта от допълнителните капиталовложения в някой от видовете A, B, C, D ще бъде съпроводено с повишение на производствената цена и на регулиращата пазарна цена. Доколкото такова положение се установи за сравнително продължително време и не предизвика обработване на допълнителна земя A (поне от качеството на A) или други влияния не доведат до по-евтино предлагане, работната заплата при равни други условия ще се повиши вследствие поскъпването на житото и съответно на това ще се понижи нормата на печалбата. В този случай е безразлично дали повишеното търсене ще бъде задоволено чрез включване в обработка на по-лоша от A земя или чрез допълнително капиталовложение без значение в кой от четирите вида земя. Диференциалната рента ще се повиши във връзка със спадането на нормата на печалбата.

Този случай, когато намаляващата продуктивност на капиталите, допълнително вложени в намиращи се вече под обработка земи, може да доведе до покачване производствената цена, до спадане на нормата на печалбата и образуване на по-висока рента — тъй като последната при дадените условия също така би се повишила на

всички видове земя, както ако по-лоша от *A* земя регулира пазарната цена, — този случай Рикардо обявява за единствен случай, за нормален случай, към който той свежда цялото образуване на диференциалната рента II.

Така и би било в действителност, ако се обработваше само земята *A* и ако извършените в нея последователни влагания на капитал не бяха свързани с пропорционален прираст на продукта.

Значи тук, при диференциална рента II, съвсем се губи от паметта диференциалната рента I.

С изключение на случая, когато предлагането от обработваните вече земи е недостатъчно и затова пазарната цена дълго време превишава производствената цена, докато започне обработването на нови, допълнителни, по-лоши земи или докато целият продукт на вложения в различни видове земя допълнителен капитал може да бъде пласиран по производствена цена, по-висока от съществуващата дотогава — с изключение на този случай относителното намаление в производителността на допълнителните капитали не засяга регулиращата производствена цена и нормата на печалбата. Освен това са възможни още следните три случая:

а) Ако допълнителният капитал, изразходван в някоя от земите *A*, *B*, *C* и *D*, дава само определената от производствената цена на *A* норма на печалбата, то вследствие на това не се образува добавъчна печалба, следователно и никаква рента — не се образува също тъй, както ако би била обработвана допълнителна земя *A*.

в) Ако допълнителният капитал даде по-голямо количество продукт, то естествено образува се нова добавъчна печалба (потенциална рента), ако регулиращата цена остане същата. Последното не винаги става, а именно не става в случая, когато това допълнително производство изключва земята *A* от обработване и следователно от конкуриращите видове земя. Тогава регулиращата производствена цена спада. Нормата на печалбата ще се повиши, ако това е свързано с понижение на работната заплата или ако по-евтиният продукт влезе като елемент в постоянния капитал. Ако повишената производителност на допълнителните капитали би се получила в най-добрите сортове земя *C* и *D*, то само от размера на повишението на производителността и от масата на новоьложените капитали ще зависи доколко образуване на увеличена добавъчна печалба (следователно и на увеличена рента) ще съпровожда понижението на цената и повишението на нормата на печалбата. Тази последната може да се повиши и без понижаване на работната заплата вследствие поевтиняване на елементите на постоянния капитал.

с) Ако допълнителното капиталовложение дава намаляваща се добавъчна печалба, но все пак така, че продуктът от това вложение

оставя известен излишък в сравнение с продукта от същия капитал, вложен в земята *A*, то, ако увеличаващото се предлагане не изключи земята *A* от обработване, при всички обстоятелства става образуване на нова добавъчна печалба, като това може да стане едновременно на *D*, *C*, *B* и *A*. Ако пък, напротив, най-лошата земя *A* бъде отстранена от обработване, то регулиращата производствена цена ще спадне и от отношението между понижената цена на един квартер и увеличилия се брой на образуващите добавъчната печалба квартери ще зависи дали ще се увеличи или намали изразената в пари добавъчна печалба, следователно и диференциалната рента. Но във всеки случай тук се проявява интересното обстоятелство, че при намаление на добавъчната печалба от последователни капиталовложения производствената цена може да спадне, вместо непременно да се увеличи, както изглежда на пръв поглед.

Тези допълнителни капиталовложения с намаляващи добавъчни продукти съвсем съответствуват на случая, когато на земи, намиращи се по плодородност между *A* и *B*, *B* и *C*, *C* и *D*, бъдат изразходвани четири нови самостоятелни капитала по $2^1/_2$ ф. ст., които биха донесли съответно $1^1/_2$, $2^1/_3$, $2^2/_3$ и 3 квартера. На всички тези видове земя от всичките четири допълнителни капитала ще се образуват добавъчни печалби, потенциални ренти, въпреки че нормата на добавъчната печалба, сравнена с получената от същото капиталовложение в съответно по-добрите земи, ще се намали. При това ще бъде съвсем безразлично дали тези четири капитала са вложени в земята *D* и т. н. или пък са разпределени между *D* и *A*.

Стигаме сега до една съществена разлика между двете форми диференциална рента.

Когато става дума за диференциална рента I, то при неизменяща се производствена цена и неизменящи се разлики заедно с общата сума на рентата може да се повиши средната рента на акър или средната норма на рентата върху капитала. Но средното е само абстракция. Действителният размер на рентата, пресметнат на акър или върху капитал, тук остава същият.

Обратно, при същите условия размерът на рентата, пресметнат на акър, може да се повиши, въпреки че нормата на рентата, пресметната върху вложения капитал, остава същата.

Да приемем, че производството се е удвоило вследствие на това, че във всяка от земите *A*, *B*, *C* и *D* е бил вложен капитал не по $2^1/_2$, а по 5 ф. ст., т. е. общо 20 ф. ст. вместо 10 ф. ст., при което относителната плодородност остава неизменна. Това е съвсем същото, както ако вместо 1 акър от всеки вид земя се обработват 2 акъра при едни и същи разноски. Нормата на печалбата не ще се измени, както и нейното съотношение към добавъчната печалба

или рентата. Но дори ако *А* започне да дава сега 2 квартера, *В*—4, *С*—6, *D*—8, то производствената цена ще продължава да е равна на 3 ф. ст. за квартер, тъй като този прираст ще се дължи не на удвоила се плодородност при същ капитал, а на същата относителна плодородност при удвоен капитал. Тези 2 квартера от *А* ще струват сега 6 ф. ст., както преди 1 квартер струваше 3 ф. ст. Печалбата от всичките четири вида земя ще се удвои, но само защото се е удвоил вложеният капитал. Но в същия размер ще се удвои рентата; тя ще се равнява на 2 квартера за *В* вместо 1 квартер, на 4 квартера за *С* вместо 2 и на 6 квартера за *D* вместо 3 и съответно на това паричната рента за *В*, *С* и *D* ще се равнява на 6 ф. ст., 12 ф. ст., 18 ф. ст. Както продуктът на акър, ще се удвои и паричната рента, пресметната на акър, следователно и цената на земята, в която се капитализира тази парична рента. Така изчислени, житната и паричната рента се повишават, следователно и цената на земята, защото мащабът, с който се измерва последната, акърът, е поземлена площ с постоянна величина. Затова пък в относителния размер на рентата, като норма на рентата, по отношение на вложения капитал не е станало никакво изменение. Общата сума на рентата 36 се отнася към вложения капитал 20, както общата сума на рентата 18 към вложения капитал 10. Същото важи и за отношението на паричната рента от всеки вид земя към вложения в нея капитал; например 12 ф. ст. рента от земята *С* се отнасят към 5 ф. ст. капитал, както преди 6 ф. ст. рента се отнасяха към $2^1/_2$ ф. ст. капитал. При това не се образуват нови разлики между вложените капитали, но се образуват нови добавъчни печалби само защото допълнителният капитал се влага в някоя от рентоносните земи или във всички земи, като пренася пропорционално на своя размер същия продукт. Ако удвоеното влагане на капитал е извършено например само в *С*, то диференциалната рента между *С*, *В* и *D* по отношение на капитала ще остане същата, защото ако масата на рентата от *С* се удвои, ще се удвои и вложеният капитал.

От това се вижда, че при неизменяща се производствена цена, неизменяща се норма на печалбата и неизменящи се разлики между продуктите на различните земи (а затова и при неизменяща се норма на добавъчната печалба или на рентата, взета в отношение към капитала) размерът на рентата, изразена в продукти или в пари на акър, а следователно и цената на земята, може да се повиши.

Същото може да стане при намаляващи се норми на добавъчната печалба, следователно и на рентата, т. е. при намаляваща се производителност на все още принасящите рента допълнителни капиталовложения. Ако вторите капиталовложения от $2^1/_2$ ф. ст. не дадат двойно повече продукт, а *В* даде само $3^1/_2$ квартера, С — 5 и

D — 7 квартера, то диференциалната рента от *В* за вторите $2^1/_2$ ф. ст. капитал ще се равнява само на $^1/_2$ квартер вместо 1, от *С* — на 1 квартер вместо 2 и от *D* — на 2 квартера вместо 3. Отношението между рента и капитал за двете последователни вложения ще бъде следното:

	Първо вложение		*Второ вложение*	
B:	рента 3 ф. ст.,	капитал $2^1/_2$ ф. ст.	Рента $1^1/_2$ ф. ст.,	капитал $2^1/_2$ ф. ст.
C:	„ 6 „ „	„ $2^1/_2$ „	„ 3 „ „	„ $2^1/_2$ „
D:	„ 9 „ „	„ $2^1/_2$ „	„ 6 „ „	„ $2^1/_2$ „

Въпреки това намаление на нормата на относителната производителност на капитала, следователно и на добавъчната печалба (взета в отношение към капитала), житната и паричната рента ще се повишат за *В* от 1 на $1^1/_2$ квартера (от 3 на $4^1/_2$ ф. ст.), за *С* — от 2 на 3 квартера (от 6 на 9 ф. ст.) и за *D* — от 3 на 5 квартера (от 9 на 15 ф. ст.). В този случай разликите за допълнителните капитали в сравнение с вложения в *А* капитал ще се намалят, производствената цена ще остане същата, но рентата от акър, следователно и цената на земята за акър, ще се увеличи.

А сега да разгледаме комбинациите на диференциалната рента II, която предполага за своя основа диференциалната рента I. Тези комбинации са следните.

Глава четиридесет и първа

ДИФЕРЕНЦИАЛНА РЕНТА II. — ПЪРВИ СЛУЧАЙ: ПОСТОЯННА ПРОИЗВОДСТВЕНА ЦЕНА

Тази предпоставка включва, че пазарната цена продължава да бъде регулирана от капитала, вложен в най-лошата земя *A*.

I. Ако допълнителният капитал, вложен в някоя от принасящите рента земя, *B*, *C*, *D*, произведе само колкото произвежда също такъв капитал, вложен в земята *A*, т. е. ако при регулиращата производствена цена той принася само средната печалба, значи не дава никаква добавъчна печалба, то влиянието му върху рентата е равно на нула. Всичко остава по старому. Това е същото, както ако произволен брой акри от качество *A*, от най-лошата земя, бъдат прибавени към вече обработената площ земя.

II. Допълнителните капитали произвеждат на земите от всички видове допълнителни продукти пропорционално на величината на тези капитали, т. е. производството нараства, според специфичната плодородност на земята от всеки вид съразмерно на величината на допълнителния капитал. В XXXIX глава ние изхождахме от следната таблица I:

Вид земя	Акра	Капитал ф. ст.	Печалба ф. ст.	Производствена цена ф. ст.	Продукт квартера	Продажна цена ф. ст.	Добив ф. ст.	Рента кварт.	Рента ф. ст.	Норма на добавъчната печалба
A	1	$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	3	1	3	3	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	3	2	3	6	1	3	120%
C	1	$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	3	3	3	9	2	6	240%
D	1	$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	3	4	3	12	3	9	360%
Всичко	4	10	—	12	10	—	30	6	18	—

Сега тя се превръща в:

Таблица II

Вид земя	Акра	Капитал ф. ст.	Печалба ф. ст.	Производствена цена ф. ст.	Продукт квартера	Продажна цена ф. ст.	Добив ф. ст.	Рента кварт.	Рента ф. ст.	Норма на добавъчната печалба
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	2	3	6	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	4	3	12	2	6	120%
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	6	3	18	4	12	240%
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	8	3	24	6	18	360%
	4	20	—	—	20	—	60	12	36	—

В дадения случай не е необходимо капиталът да се влага във всички видове земя в двоен размер, както е в таблицата. Законът остава същият, стига само в някоя или в няколко принасящи рента категории земя да е приложен допълнителен капитал в каквато и да е пропорция. Необходимо е само производството от всички тези земи да се увеличава в същата пропорция, в каквато се увеличава капиталът. Рентата тук се повишава изключително вследствие увеличението на вложения в земята капитал и съразмерно с това увеличение на капитала. Такова увеличение на продукта и на рентата в резултат и пропорционално на увеличеното капиталовложение по количество на продукта и по размера на рентата никак не се отличава от случая, когато се увеличава обработваната площ на принасящите рента участъци земя от еднакво качество и започва да се обработва със същото капиталовложение, с което се обработваха по-рано участъците земя от същото качество. В случая, изразен в таблица II, резултатът напр. ще бъде същият, ако допълнителният капитал от $2\frac{1}{2}$ ф. ст. на акър бъде вложен във вторите акри от земята *B*, *C* и *D*.

Този пример не предполага освен това някакво по-продуктивно прилагане на капитала, а само прилагане на по-голям капитал в същата площ и със същите резултати както досега.

Всички относителни величини тук остават същите. Наистина, ако разглеждаме не относителните различия, а чисто аритметичеcките, то ще се окаже, че диференциалната рента, получавана от различните видове земя, може да се изменя. Да приемем напр., че допълнителният капитал е вложен само в *B* и *D*. В такъв случай разликата между *D* и $A=7$ квартера, преди тя е била $=3$; между *B* и $A=3$ квартера, преди тя е била $=1$; разликата между *C* и $B=-1$, преди тя е била $=+1$, и т. н. Но тази аритметична разлика

което има решаващо значение при диференциалната рента I, доколкото в нея се изразява разликата в производителността при еднакви капиталовложения, в дадения случай няма никакво значение, тъй като е само следствие от това, дали са вложени или не са вложени различни допълнителни капитали, като разликата за всяка равна част капитал на различните участъци остава същата.

III. Допълнителните капитали носят продукт в повече и затова образуват добавъчни печалби, но с понижаваща се норма, не пропорционално на увеличението им.

Таблица III

Вид земя	Акра	Капитал ф. ст.	Печалба ф. ст.	Производствена цена ф. ст.	Продукт квартера	Продажна цена ф. ст.	Добив ф. ст.	Рента кварт.	Рента ф. ст.	Норма на добавъчната печалба
A	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	3	3	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+1^1/_2=3^1/_2$	3	$10^1/_2$	$1^1/_2$	$4^1/_2$	90%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$3+2\ =5$	3	15	3	9	180%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$4+3^1/_2=7^1/_2$	3	$22^1/_2$	$5^1/_2$	$16^1/_2$	330%
—		$17^1/_2$	$3^1/_2$	21	17	—	51	10	30	—

При тази трета предпоставка пак е безразлично дали допълнителните втори капиталовложения са извършени равномерно или неравномерно в различните видове земя; дали производството на добавъчна печалба се намалява в еднакви или нееднакви пропорции; дали допълнителните капитали се влагат в един и същ вид принасяща рента земя или се разпределят, равномерно или неравномерно, между принасящи рента земи от различно качество. Всички тези обстоятелства нямат никакво значение за развивания от нас закон. Единствената наша предпоставка е, че допълнителен капитал, вложен в някой от принасящите рента видове земя, дава добавъчна печалба, но в намаляваща се пропорция спрямо увеличението на капитала. Границите на това намаление се колебаят в примерите на горната таблица между 4 квартера=12 ф. ст., продукта от първото капиталовложение в най-добрата земя *D*, и 1 квартер=3 ф. ст., продукта от същото капиталовложение в най-лошата земя *A*. Продуктът от най-добрата земя при вложение на капитал I представлява максималната граница, а продуктът от най-лошата земя *A*, която при еднакво капиталовложение не носи рента и не дава никаква добавъчна печалба, представлява минималната граница на продукта, получаван от последователните капиталовложения в някои от принасящите рента земи, при спадаща производителност на последователните капиталовложения. Както предпоставка II отговаря на случая, когато нови, еднакви по качество участъци земя от по-добрите видове се прибавят към обработваната площ, когато се увеличава количеството на някои от обработваните видове земя, то предпоставка III отговаря на случая, когато се обработват допълнителни участъци земя, чиито различни степени на плодородност се разпределят между *D* и *A*, между плодородността на най-добрата и на най-лошата земя. Ако последователните капиталовложения се извършват изключително в земята *D*, то те могат да включат в себе си съществуващите разлики между *D* и *A*, също и разликите между *D* и *C*, както и между *D* и *B*. Ако всички те се извършват в земята *C*, то само разликите между *C* и *A* или *B*; ако в *B*, то само разликите между *B* и *A*.

Но законът е такъв: рентата на всички тези видове земя абсолютно нараства, макар и не пропорционално на допълнително вложения капитал.

Нормата на добавъчната печалба спада както по отношение на допълнителния капитал, така и по отношение на целия вложен в земята капитал; но абсолютната величина на добавъчната печалба нараства също така, както намалението в нормата на печалбата на капитала изобщо най-често е свързано с увеличение на абсолютната маса на печалбата. Така средната норма на добавъчната печалба, получавана от вложения в *B* капитал, е равна на 90% върху капитала, докато при първото капиталовложение тя беше=120%. Но съвкупната добавъчна печалба се увеличава от 1 квартер на $1^1/_2$ и от 3 ф. ст. на $4^1/_2$. Цялата рента, взета сама по себе си, а не в отношение към удвоения размер на авансирания капитал, е абсолютно нараснала. Разликите между рентите на различните видове земя и тяхното отношение една към друга могат тук да се изменят; но това изменение в разликите тук е следствие, а не причина за увеличението на рентите една към друга.

IV. Случаят, когато допълнителните капиталовложения в по-добрите земи произвеждат по-голямо количество продукт, отколкото първоначалните вложения, не се нуждае от по-нататъшен анализ. От само себе си се разбира, че при тази предпоставка рентите, получавани от акър, се повишават, и то в по-голяма пропорция, отколкото допълнителният капитал, в какъвто и вид земя да е вложен. В този случай допълнителното капиталовложение е свързано с подобрение на земята. Тук са включени случаите, когато допълнително вложение на по-малък капитал произвежда същото или по-голямо действие, отколкото предишното допълнително вложение на по-голям капитал. Този случай не е съвсем тъждествен с предишния и това е разли-

чие, което е важно при всички вложения на капитал. Ако напр. 100 дават печалба 10, а 200, приложени в определена форма, дават печалба 40, то печалбата се е увеличила от 10% на 20% и следователно това е същото, както ако 50, при по-целесъобразна форма на приложение, дават печалба 10 вместо 5. Ние приемаме тук, че увеличението на печалбата е свързано със съответно увеличение на продукта. Но различието се състои в това, че в единия случай аз съм длъжен да удвоя капитала, докато в другия с предишния капитал получавам двоен ефект. Съвсем не е безразлично произвеждам ли аз 1) предишния продукт с половината от предишното количество жив и опредметен труд или 2) удвоения продукт с предишното количество труд, или 3) учетворения продукт с удвоено количество труд. В първия случай се освобождава труд — в жива или опредметена форма — и може да бъде приложен другаде; увеличава се възможността да се разполага с труд и капитал. Освобождаването на капитал (и труд) само по себе си е увеличение на богатството; то оказва напълно същото въздействие, както ако този допълнителен капитал е получен чрез натрупване, но то спестява труда по натрупването.

Да приемем, че един капитал от 100 произвежда продукт 10 метра. В 100 се съдържа както постоянен капитал, така и жив труд и печалба. Значи един метър струва 10. Ако със същия капитал 100 аз мога да произведа сега 20 метра, то един метър ще струва 5. Ако, напротив, с капитал от 50 мога да произведа 10 метра, то един метър пак ще струва 5 и ще се освободи капитал от 50, доколкото предишното предлагане на стока е достатъчно. Ако трябва да вложа капитал от 200, за да произведа 40 метра, то един метър също ще струва 5. Определянето на стойността, както и на цената, не показва тук никаква разлика, както и масата на продукта, пропорционална на авансирания капитал. Но в първия случай се освобождава капитал, доколкото е необходимо почти да се удвои производството; във втория случай се спестява допълнителен капитал; в третия случай увеличеният продукт може да се получи само ако се увеличи авансираният капитал, макар и не в такава пропорция, както ако по-голямото количество продукт трябва да се получи при предишната производителна сила. (Отнася се към отдел I.)

От гледището на капиталистическото производство не с оглед на увеличение принадената стойност, а на снижение на производствените разходи — а намаляване на разходите и в образуващия принадена стойност елемент, в труда, върши на капиталиста тази услуга и образува печалба за него, докато регулиращата производствена цена остава същата, — прилагането на постоянен капитал е винаги по-евтино, отколкото на променлив. В действителност това предполага съответно на капиталистическия начин на производство

развитие на кредита и обилие на заемен капитал. От една страна, аз прилагам 100 ф. ст. допълнителен постоянен капитал, ако 100 ф. ст. съставляват продукта на 5 работника в течение на една година; от друга страна — 100 ф. ст. във вид на променлив капитал. Ако нормата на принадената стойност = 100%, то стойността, произведена от 5-те работника = 200 ф. ст.; а стойността на 100 ф. ст. постоянен капитал = 100 ф. ст. и като капитал може би = 105 ф. ст., ако лихвеният процент = 5%. Едни и същи парични суми според това, дали са авансирани за производството като стойностни величини на постоянен или променлив капитал, изразяват — ако разглеждаме техния продукт — различни стойности. Що се касае, по-нататък, за производствените разходи на стоките от гледището на капиталиста, то разликата се състои и в това, че от тези 100 ф. ст. постоянен капитал, доколкото са вложени в основен капитал, в стойността на стоката влиза само изхабяването, докато 100-те ф. ст., изразходвани в работна заплата, трябва да бъдат напълно възпроизведени в нея.

При колонисти и изобщо при самостоятелни дребни производители, които нямат никакъв капитал или могат да го получат само срещу висока лихва, частта на продукта, която отговаря на работната заплата, представлява техния доход, докато за капиталистите тя е авансиран капитал. Затова първият счита този разход на труд като необходимо условие за продукта на труда, за който и преди всичко се касае. А що се отнася до добавъчния труд, изразходван от него свръх необходимия труд, то той естествено се реализира в излишъчен продукт; и доколкото той може да го продаде или лично да го потреби, той счита този продукт като нещо, което нищо не му струва, тъй като не е струвал опредметен труд. Само изразходването на такъв труд има за него значение на отчуждаване на богатство. Той естествено се стреми да продава колкото се може по-скъпо; но и продажбата под стойността или под капиталистическата производствена цена все още има за него значение на печалба, стига тази печалба да не е антиципирана със задължения, ипотеки и пр. Напротив, за капиталиста изразходването както на променлив, така и на постоянен капитал е авансиране на капитал. Относително по-голямото авансиране на постоянен капитал намалява при равни други условия производствените разходи, както и в действителност стойността на стоките. Затова, макар и печалбата да произхожда само от принадения труд, следователно само от прилагането на променлив капитал, все пак на отделния капиталист може да изглежда, че живият труд е най-скъпо струващият елемент на производствената цена, който най-много трябва да бъде сведен до минимум. Това е само капиталистически изопачена форма на истината, че относително по-голямото прилагане на минал труд в срав-

нение с живия означава повишение на производителността на обществения труд и увеличение на общественото богатство. Ето в какъв лъжлив вид, превърнато с главата надолу, изглежда всичко от гледна точка на конкуренцията.

При условие, че производствените цени остават неизменени, допълнителните капиталовложения могат да бъдат направени с постоянна, с нарастваща или с намаляваща производителност в подобрите земи, т. е. във всички земи от *B* нагоре. В *A* при нашата предпоставка това е възможно само или при предишната производителност, като земята продължава да не дава рента, или пък ако нараства производителността; в такъв случай една част от вложения в *A* капитал ще донася рента, а другата — не. Но това ще бъде невъзможно, ако приемем, че производителната сила на *A* намалява, защото в такъв случай производствената цена не ще остане същата, а ще се увеличи. Но при всички тези обстоятелства, т. е. дали полученият от допълнителните разходи добавъчен продукт е пропорционален на тяхната величина или е над или под тази пропорция и дали затова нормата на добавъчната печалба на капитала при нарастване на последния остава същата или се повишава, или намалява — добавъчният продукт и съответната нему добавъчна печалба от акър нараства, следователно може да нарасне и рентата както в жито, така и в пари. Нарастването само на масата на добавъчната печалба, съответно на рентата, пресметнато върху акър, т. е. увеличение на масата, изчислено върху постоянна единица, в дадения случай значи върху определено количество земя, акър или хектар, тук се изразява като растяща пропорция. Затова рентата от акър нараства при тези условия просто вследствие увеличението на капитала, вложен в земята. И при това то става при неизменящи се производствени цени и затова е безразлично дали производителността на допълнителния капитал остава предишната, дали се намалява или увеличава. Последните обстоятелства изменят размера, в който нараства рентата на акър, но не и самия факт на това нарастване. Това е явление, свойствено на диференциалната рента II и отличаващо я от диференциална рента I. Ако допълнителните капиталовложения бъдат извършени не едно след друго, последователно по време в една и съща земя, а последователно по пространство в нови допълнителни участъци земя от съответното качество, то ще се увеличи общата маса на рентата, а също и — както показахме по-горе — средната рента от цялата обработвана площ, но не и размерът на рентата на акър. При неизменен резултат за масата и стойността на цялото производство и на добавъчния продукт концентрацията на капитала върху по-малка площ земя повишава размера на рентата на акър, докато при равни други условия разсейването на този

капитал върху по-голяма площ земя не оказва такова действие. Но колкото повече се развива капиталистическият начин на производство, толкова повече капитал се концентрира върху една и съща площ земя и следователно толкова повече се увеличава рентата, изчислено на акър. Затова, ако вземем две страни, в които производствените цени са еднакви, различията между разните видове земя са еднакви и е вложена еднаква маса капитал, но в едната страна предимно във вид на последователни вложения в ограничена площ земя, а в другата — предимно във вид на координирани вложения в по-обширна площ, то рентата от акър, значи и цената на земята, ще бъде по-висока в първата и по-ниска във втората страна, макар че масата на рентата в двете страни е еднаква. Следователно разликата в размера на рентата тук може да се обясни не с различията в естественото плодородие на разните видове земя и не с количеството на приложения труд, а изключително с различния вид на капиталовложенията.

Когато говорим тук за добавъчен продукт, винаги под това трябва да се разбира съответната част на продукта, в която е представена добавъчната печалба. А изобщо под принаден продукт или добавъчен продукт разбираме онази част на продукта, която представлява цялата принадена стойност, а в единични случаи разбираме онази част на продукта, в която е представена средната печалба. Специфичното значение, което получава тази дума във връзка с принасящия рента капитал, дава — както отбелязахме по-горе — повод за недоразумения.

Глава четиридесет и втора

ДИФЕРЕНЦИАЛНА РЕНТА II. — ВТОРИ СЛУЧАЙ: СПАДАЩА ПРОИЗВОДСТВЕНА ЦЕНА

Производствената цена може да се понижи, ако допълнителните разходи на капитал се извършват при неизменяща се, намаляваща или повишаваща се норма на производителността.

I. При неизменяща се производителност на допълнителните капиталовложения.

Това предполага следователно, че на различните видове земя, съответно на тяхното качество, количеството на продукта нараства пропорционално на нарастването на вложения в тях капитал. Това включва при неизменящи се разлики между видовете земя нарастване на добавъчния продукт пропорционално на нарастването на капиталовложението. Следователно този случай изключва всякакви влияещи на диференциалната рента допълнителни капиталовложения в земята *A*. При тази земя нормата на добавъчната печалба $=0$; следователно тя остава$=0$, тъй като приехме, че производителната сила на допълнителния капитал, значи и нормата на добавъчната печалба остават неизменени.

Но регулиращата производствена цена може при тези условия само да спадне, защото вместо производствената цена от *A* регулираща става производствената цена от най-близката по качество земя *B* или изобщо от някоя земя по-добра от *A*; ако производствената цена от земята *C* стане регулираща, то капиталът ще бъде изтеглен от *A* или даже от *A* и *B*, така цялата земя, по-лоша от *C*, ще престане да конкурира със земите, на които се култивира пшеница. Необходимото за това при дадените предпоставки условие е допълнителният продукт от допълнителните капиталовложения да задоволява търсенето и така производството от

по-лошата земя *A* и т. н. да стане излишно за осигуряване на предлагането.

И така, да вземем напр. таблица II, но с това изменение, че вместо 20 квартера 18 задоволяват търсенето. В такъв случай земята *A* ще отпадне; *B*, а с нея и производствената цена от 30 шил., ще стане регулираща. Диференциалната рента приема тогава следната форма:

Таблица IV

Вид земя	Акра	Капитал	Печалба	Производствена цена	Продукт	Продажна цена за кварт.	Добив	Рента		Норма на добавъчната печалба
								в жито	в пари	
		ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	квартера	ф. ст.	ф. ст.	кварт.	ф. ст.	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	$1^1/_2$	9	2	3	60%
D	1	5	1	6	8	$1^1/_2$	12	4	6	120%
Всичко	3	15	3	18	18	—	27	6	9	—

И така, съвкупната рента в сравнение с таблица II спада от 36 ф. ст. на 9, а в жито — от 12 квартера на 6; общото производство намалява само с 2 квартера, от 20 на 18. Нормата на добавъчната печалба, изчислена спрямо капитала, спада на една трета, от 180 на 60%. Следователно на спадането на производствената цена тук съответствува намаление на житната и паричната рента.

В сравнение с таблица I става намаление само на паричната рента; житната рента и в двата случая е равна на 6 квартера, но в единия случай те се равняват на 18 ф. ст., а в другия — на 9 ф. ст. За земята *C* житната рента в сравнение с таблица I е останала същата. Вследствие на това, че добавъчното производство, получено чрез прилагане на допълнителен капитал с еднаква производителност, е изтласкало от пазара продукта от *A* и с това е отстранило земята *A* като конкуриращ агент на производството — вследствие на това в действителност се е образувала нова диференциална рента I, в която по-добрата земя *B* играе същата роля, която по-рано играеше по-лошата земя *A*. Поради това, от една страна, отпада рентата от *B*; от друга страна, съгласно предпоставката, влагането на допълнителен капитал нищо не е изменило в разликата между *B*, *C* и *D*. Затова частта на продукта, която се превръща в рента, намалява.

Ако горният резултат — задоволяване търсенето при изключване на земята *A* — бъде получен чрез влагане на повече от двоен

капитал в земите *C* или *D*, или в двете заедно, то работата ще вземе друг вид. Напр., ако третото капиталовложение е извършено в *C*:

Таблица IVa

Видземя	Акра	Капитал	Печалба	Произв. цена	Продукт	Продажна цена	Добив	Рента		Норма на добавъчната печалба
								в жито	в пари	
		ф. ст.	ф. ст.	ф.ст.	квартера	ф. ст.	ф. ст.	кварт.	ф.ст.	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	$7^1/_2$	$1^1/_2$	9	9	$1^1/_2$	$13^1/_2$	3	$4^1/_2$	60%
D	1	5	1	6	8	$1^1/_2$	12	4	6	120%
Всичко	3	$17^1/_2$	$3^1/_2$	21	21	—	$31^1/_2$	7	$10^1/_2$	—

Тук количеството на продукта от *C* се е увеличило в сравнение с таблица IV от 6 квартера на 9, количеството на добавъчния продукт — от 2 квартера на 3, паричната рента е нараснала от 3 на $4^1/_2$ ф. ст. А в сравнение с таблица II, дето паричната рента = 12 ф. ст., и с таблица I, дето тя е = 6 ф. ст., тя, напротив, е намаляла. Общата сума на рентата, изразена в жито = 7 квартера, е намаляла в сравнение с таблица II (12 квартера), увеличила се е в сравнение с таблица I (6 квартера); изразена в пари ($10^1/_2$ ф. ст.), тя е намаляла и спрямо двете таблици (18 ф. ст. и 6 ф. ст.).

Ако третото капиталовложение от $2^1/_2$ ф. ст. бъде използвано в земята *B*, то това ще измени масата на продукцията, но не ще засегне рентата, тъй като, съгласно предпоставката, последователните капиталовложения не създават никаква разлика в земя от същия вид, а земята *B* не носи рента.

Напротив, ако третото капиталовложение бъде използвано в земята *D* вместо *C*, то ще получим:

Таблица IVb

Вид земя	Акра	Капитал	Печалба	Произв. цена	Продукт	Продажна цена	Добив	Рента		Норма на добавъчната печалба
		ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	квартера	ф. ст.	ф. ст.	кварт.	ф.ст.	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	$1^1/_2$	9	2	3	60%
D	1	$7^1/_2$	$1^1/_2$	9	12	$1^1/_2$	18	6	9	120%
Всичко	3	$17^1/_2$	$3^1/_2$	21	22	—	33	8	12	—

Тук общото количество на продукта = 22 квартера, повече от двойно в сравнение с таблица I, макар че авансираният капитал е

само $17^1/_2$ ф. ст. срещу 10 ф. ст., значи не се е удвоил. Освен това общото количество на продукта превишава с 2 квартера общото количество на продукта в таблица II, макар че в нея авансираният капитал е по-голям, а именно 20 ф. ст.

На земята *D* житната рента в сравнение с таблица I се е увеличила от 3 квартера на 6, докато паричната рента от 9 ф. ст. е останала същата. В сравнение с таблица II житната рента от *D* е останала същата = 6 квартера, но паричната рента е спаднала от 18 ф. ст. на 9 ф. ст.

Ако разгледаме общите суми на рентата, то житната рента в таблица IVb = 8 квартера е по-голяма от тази в таблица I = 6 квартера и в таблица IVa = 7 квартера, затова пък е по-малка от общата сума на рентата в таблица II = 12 квартера. Паричната рента в таблица IVb = 12 ф. ст. е по-голяма от паричната рента в таблица IVa = $10^1/_2$ ф. ст. и по-малка от паричната рента в таблица I = 18 ф. ст. и в таблица II = 36 ф. ст.

За да може при отпадането на рентата *B* при условията на таблица IVb общата сума на рентата да бъде същата, както в таблица I, трябва да получим добавъчен продукт още за 6 ф. ст., значи 4 квартера по $1^1/_2$ ф. ст., което е новата производствена цена. Тогава пак ще имаме обща сума на рентата от 18 ф. ст., както в таблица I. Размерът на необходимия за това допълнителен капитал ще бъде различен в зависимост от това, дали ще го вложим в *C* или *D* или ще го разпределим между двата вида земя.

На земята *C* капитал от 5 ф. ст. дава 2 квартера добавъчен продукт, следователно 10 ф. ст. допълнителен капитал ще дадат 4 квартера допълнителен добавъчен продукт. На земята *D* ще бъдат достатъчни 5 ф. ст. допълнителни разходи, за да се произведат 4-те квартера допълнителна житна рента при приетата тук за основа предпоставка, че производителността на допълнителните капиталовложения остава същата. Съгласно това получава се следното:

Таблица IVc

Вид земя	Акра	Капитал	Печалба	Произв. цена	Продукт	Продажна цена	Добив	Рента		Норма на добавъчната печалба
		ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	квартера	ф. ст.	ф. ст.	кварт.	ф.ст.	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	15	3	18	18	$1^1/_2$	27	6	9	60%
D	1	$7^1/_2$	$1^1/_2$	9	12	$1^1/_2$	18	6	9	120%
Всичко	3	$27^1/_2$	$5^1/_2$	33	34	—	51	12	18	—

Таблица IVd

Вид земя	Акра	Капитал ф. ст.	Печалба ф. ст.	Произв. цена ф. ст.	Продукт квар-тера	Продажна цена ф. ст.	Добив ф. ст.	Рента кварт.	Рента ф. ст.	Норма на добавъчната печалба
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	$1^1/_2$	9	2	3	60%
D	1	$12^1/_2$	$2^1/_2$	15	20	$1^1/_2$	30	10	15	120%
Всичко	3	$22^1/_2$	$4^1/_2$	27	30	—	45	12	18	—

Общата сума на рентата съставлява точно половината от това, което е в таблица II, дето допълнителните капитали бяха вложени при запазване на предишните производствени цени.

Най-важното е да сравним тези таблици с таблица I.

Виждаме, че при намаление на производствената цена наполовина, от 60 на 30 шилинга за един квартер, общата сума на паричната рента е останала същата = 18 ф. ст., и съответно на това житната рента се е удвоила, увеличила се е от 6 на 12 квартера. Рентата от *B* е отпаднала; от *C* паричната рента в IVc се е увеличила с 50%, но в IVd е намаляла наполовина; рентата от *D* е останала същата = 9 ф. ст., в таблица IVc, а се е увеличила от 9 на 15 ф. ст. в таблица IVd. Продукцията се е увеличила от 10 квартера на 34 в IVc и на 30 квартера в IVd; печалбата е порастнала от 2 на $5^1/_2$ ф. ст. в IVc и на $4^1/_2$ в IVd. Общото капиталовложение се е увеличило в единия случай от 10 на $27^1/_2$ ф. ст., а в другия — от 10 на $22^1/_2$ ф. ст.; следователно и двата пъти повече от двойно. Нормата на рентата при рента, изчислена спрямо авансирания капитал, във всички таблици от IV до IVd за всеки вид земя навсякъде е една и съща, което произтича от самата предпоставка, че нормата на производителността за двете последователни капиталовложения във всеки вид земя остава неизменена. Обаче в сравнение с таблица I тя е спаднала — спаднала е средно както за всички видове земя, така и за всеки отделен вид. В таблица I тя беше 180% средно, в $IVc=\frac{18}{27^1/_2}\times 100=65^5/_{11}\%$, а в $IVd=\frac{18}{22^1/_2}\times 100=80\%$. Средната парична рента от акър се е увеличила. Нейният среден размер преди, в таблица I, беше $4^1/_2$ ф. ст. от акър за всички 4 акра, а сега в IVc и IVd тя е 6 ф. ст. от акър за трите акра. Нейният среден размер за принасящата рента земя възлизаше преди на 6 ф. ст., а сега на 9 ф. ст. на акър. Така паричната стойност на рентата от акър се е

повишила и представлява сега два пъти повече продукт, отколкото преди; но 12-те квартера житна рента сега съставляват по-малко от половината на целия продукт — 34 и 30 квартера, докато в таблица I шестте квартера съставляват $^3/_5$ от целия продукт = 10 квартера. И така, макар и рентата — ако я разглеждаме като съответна част на целия продукт, а също и ако я вземем в отношение към авансирания капитал — да е намаляла, нейната парична стойност обаче, изчислена на акър, се е увеличила, а нейната стойност, изразена в продукт, се е увеличила още повече. Ако вземем земята *D* в таблица IVd, то тук производствените разходи = 15 ф. ст., от които $12^1/_2$ ф. ст. съставляват авансирания капитал. Паричната рента = 15 ф. ст. В таблица I производствената цена за същата земя *D* беше = 3 ф. ст., вложеният капитал = $2^1/_2$ ф. ст., паричната рента = 9 ф. ст., значи последната беше три пъти по-голяма от производствената цена и почти четири пъти по-голяма от капитала. В таблица IVd за *D* паричната рента 15 ф. ст. е точно равна на производствената цена и само с $^1/_5$ превишава капитала. Все пак паричната рента от акър е с $^2/_3$ по-голяма, равна е на 15 ф. ст. вместо 9. В таблица I житната рента 3 квартера = $^3/_4$ от целия продукт, възлизащо на 4 квартера; в IVd тя е = 10 квартера, т. е. половината от целия продукт (20 квартера), получаван от един акър земя *D*. Това показва, че паричният и житният израз на рентата от акър може да нарасне, макар и тя да съставлява относително по-малка част от целия добив и да е спаднала по отношение на авансирания капитал.

Стойността на целия продукт в I е = 30 ф. ст.; рентата е = = 18 ф. ст., т. е. на повече от половината на тази стойност. Стойността на целия продукт в IVd е = 45 ф. ст., от които 18 ф. ст., т. е. по-малко от половината, съставляват рентата.

Причината за това, че въпреки спадането на цената с $1^1/_2$ ф. ст. на квартер, т. е. с 50%, и въпреки намалението на площта на конкуриращата земя от 4 на 3 акъра, общата сума на паричната рента остава същата, а житната рента се удвоява, докато житна рента и парична рента, изчислени на акър, се увеличават — причината се състои в това, че са произведени повече квартери добавъчен продукт. Цената на житото спада с 50%, добавъчният продукт нараства със 100%. Но за постигането на такъв резултат цялото производство, съгласно нашите условия, трябва да се увеличи тройно, а капиталовложението в по-добрите земи — повече от двойно. В каква пропорция то трябва да се увеличи, зависи преди всичко от това, как допълнителните капиталовложения са разпределени между по-добрите и най-добрите земи, при което винаги се приема, че производителността на капитала във всяка категория земя нараства пропорционално на неговата величина.

Ако спадането на производствената цена е по-малко, то ще потрябва по-малко допълнителен капитал, за да се произведе същата парична рента. Ако предлагането, необходимо за изключване на A от обработваните земи — а това зависи не само от количеството на продукта, получаван от акър земя A, но и от това, каква част от цялата обработвана площ съставлява A, — т. е. ако необходимото за това предлагане на жито е по-голямо, следователно, ако ще потрябва и по-голяма маса допълнителен капитал в по-добрата от A земя, то паричната и житната ренти при равни други условия ще нараснат още повече, въпреки че земята B ще престане да дава парична и житна рента.

Ако капиталът, който е престанал да функционира в земята A, е $=5$ ф. ст., то в такъв случай трябва да вземем за сравнение таблиците II и IVd. Целият продукт ще се увеличи от 20 на 30 квартера. Паричната рента ще се намали наполовина, тя ще бъде 18 ф. ст. вместо 36 ф. ст.; житната рента ще остане същата = 12 квартера.

Ако на земята D могат да се произведат 44 квартера продукт = = 66 ф. ст. с капитал = $27\frac{1}{2}$ ф. ст. — съответно на предишната норма за D 4 квартера при $2\frac{1}{2}$ ф. ст. капитал, — то общата сума на рентата пак ще стигне до размера, който тя имаше в таблица II, и таблицата ще получи следния вид:

Вид земя	*Капитал* ф. ст.	*Продукт* квартера	*Житна рента* квартера	*Парична рента* ф. ст.
B	5	4	0	0
C	5	6	2	3
D	$27\frac{1}{2}$	44	22	33
Всичко	$37\frac{1}{2}$	54	24	36

Цялото производство ще съставлява 54 квартера срещу 20 квартера в таблица II, а паричната рента ще остане същата = 36 ф. ст. Но целият капитал ще бъде $37\frac{1}{2}$ ф. ст., докато в таблица II той беше $=20$. Целият авансиран капитал почти ще се удвои, докато производството почти ще се утрои; житната рента ще се увеличи двойно, паричната рента не ще се измени. Следователно, ако цената при неизменяща се производителност спадне вследствие влагането на допълнителен паричен капитал в по-добрите принасящи рента земи, т. е. във всички земи, по-добри от A, то целият капитал показва тенденция да не нараства в същата пропорция, в каквато нарастват производството и житната рента; така нарастването на житната рента може да уравновеси намалението в паричната рента,

произтичащо от спадането на цената. Същият закон се проявява и в това, че авансираният капитал трябва да бъде толкова по-голям, колкото повече се разходва в земята C, отколкото в D — в принасящата по-малка рента земя, отколкото в принасящата по-голяма рента. Това означава просто следното: за да остане паричната рента без изменение или за да се повиши, трябва да бъде произведено известно допълнително количество добавъчен продукт, а за това се изисква толкова по-малко капитал, колкото по-плодородни са земите, даващи добавъчен продукт. Ако разликата между B и C, C и D е още по-голяма, то ще потрябва още по-малко допълнителен капитал. Определеното съотношение зависи: 1) от съотношението, в което спада цената, т. е. от разликата между земята B, която сега не дава рента, и A, която преди не даваше рента; 2) от съотношението на разликите между по-добрите от B земи; 3) от масата на нововложения допълнителен капитал и 4) от неговото разпределение между земите от различно качество.

Виждаме, че законът в действителност не изразява нищо друго освен това, което вече развихме при изследване на първия случай; а именно, че при дадена производствена цена, каквато и да е нейната величина, рентата може да се повишава вследствие допълнителни капиталовложения. Защото вследствие изключването на земята A сега се получава нова диференциална рента I, като вече земята B сега е най-лошата земя, а $1\frac{1}{2}$ ф. ст. за квартер става новата производствена цена. Това е еднакво валидно както за таблица IV, така и за таблица II. Законът е един и същ, но за изходна точка се взема земята B вместо A и производствената цена $1\frac{1}{2}$ ф. ст. вместо 3 ф. ст.

Всичко това е важно тук само в следното отношение: ако толкова и толкова допълнителен капитал беше необходим, за да изтеглим от земята капитала в A и да създадем достатъчно предлагане без негово участие, то оказва се, че това може да бъде съпроводено с неизменяща се, увеличаваща се или намаляваща се рента от акър, ако не във всички земи, то най-малко в някои от тях и средно за всички обработвани земи. Видяхме, че житната рента и паричната рента не са съразмерни. Само по традиция житната рента изобщо още продължава да играе роля в икономиката. С еднакво право бихме могли да докажем, че напр. един фабрикант с печалбата си от 5 ф. ст. може да купи от собствената си прежда много повече, отколкото по-рано с печалба от 10 ф. ст. Но във всеки случай това доказва, че господа поземлените собственици, ако са същевременно притежатели или съдружници на манифактури, на захарни, спиртни и др. заводи, все пак могат и при понижаване на

паричната рента много да печелят като производители на своите собствени сурови материали[34].

II. При понижаваща се норма на производителността на допълнителните капитали.

Това дотолкова не дава нищо ново, доколкото производствената цена и тук, както в току-що разгледания случай, може да спадне само ако вследствие допълнителните капиталовложения в подобри от *A* земи продуктът от *A* става излишен и затова капиталът бъде изтеглен от *A* или земята *A* бъде използувана за производство на друг продукт. Този случай вече изчерпателно изследвахме. Показахме, че при него житната и паричната рента могат да нараснат, да се намаляват или да останат без изменение.

За удобство на сравнението да възпроизведем преди всичко:

Таблица I

Земя	Акра	Капитал ф. ст.	Печалба ф. ст.	Производствена цена за квартер ф. ст.	Продукт квартера	Житна рента квартера	Парична рента ф. ст.	Норма на добавъчната печалба
А	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	0	0	0
В	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	$1^1/_2$	2	1	3	120%
С	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	1	3	2	6	240%
Д	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	$^3/_4$	4	3	9	360%
Всичко	4	10	—	—	10	6	18	180% средна

Ако сега приемем, че цифрата 16, означаваща [в таблица III количеството квартера, получени от *B*, *C* и *D*, при намаляваща се норма на производителността е достатъчна, за да изключим *A* от обработваните земи, то таблица III се превръща в следната таблица V:

[34] В гореприведените таблици от IV^a до IV^d стана нужда да се поправи направеното в тях погрешно изчисление. Наистина то не изменя изведените от таблиците теоретически положения, но в някои случаи води към чудовищни числови съотношения в производството от акър. Но и това по същество няма значение. Във всички карти, изобразяващи релефа и профила на дадена местност, взема се значително по-голям машаб за вертикалите, отколкото за хоризонталите. Който все пак се чувства засегнат в своите аграрни чувства, свободен е да умножи числото на акрите на произволно число. Също и в таблица I може вместо 1, 2, 3, 4 квартера от акър да се поставят 10, 12, 14, 16 бушела (8 бушела = 1 кварт.), при което изведените от тях числа в другите таблици ще останат в границите на вероятността; това ще даде възможност да се убедим, че резултатът — съотношението между повишението на рентата и увеличението на капитала — се свежда към същото. Това ние правим в таблиците, прибавени от редактора в следващата глава. — *Ф. Е.*

Таблица V

Вид земя	Акра	Капиталовложения ф. ст.	Печалба ф. ст.	Продукт квартера	Продажна цена ф. ст.	Добив ф. ст.	Житна рента квартера	Парична рента ф. ст.	Норма на добавъчната печалба
В	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	$2+1^1/_2=3^1/_2$	$1^5/_7$	6	0	0	0
С	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	$3+2 \quad =5$	$1^5/_7$	$8^1/_7$	$1^1/_2$	$2^4/_7$	$51^3/_7$%
Д	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	$4+3^1/_2=7^1/_2$	$1^5/_7$	$12^6/_7$	4	$6^6/_7$	$137^1/_7$%
	3	15	—	16	—	$27^3/_7$	$5^1/_2$	$9^3/_7$	$94^2/_7$%* средна

Тук, при намаляваща се норма на производителността на допълнителните капитали и при различно намаление в различни видове земя, регулиращата производствена цена е спаднала от 3 на $1^5/_7$ ф. ст., капиталовложението се е увеличило с половината (в сравнение с таблица I) — от 10 на 15 ф. ст. Паричната рента е намаляла почти наполовина — от 18 на $9^3/_7$ ф. ст., но житната рента — само с $^1/_{12}$, от 6 квартера на $5^1/_2$. Целият продукт се е увеличил от 10 на 16, или на 160%. Житната рента съставлява малко повече от $^1/_3$ от целия продукт. Авансираният капитал се отнася към паричната рента както $15:9^3/_7$, докато предишното отношение беше 10:18.

III. При повишаваща се норма на производителността на допълнителните капитали.

Този случай се различава от приведения в началото на тази глава вариант I, дето производствената цена при неизменяща се норма на производителността спада. Само по това, че ако е необходим известен допълнителен продукт, за да бъде изтеглена земята *A*, това става тук по-бързо.

Както при намаляващата, така и при повишаващата се производителност на допълнителните капиталовложения последните могат да окажат различно влияние според това, как се разпределят между различните категории земя. Доколкото това различно влияние ще изглажда или изостря разликите, дотолкова диференциалната рента от по-добрите земи, значи и общата сума на рентата, ще се понижи или повиши, както беше вече в случая с диференциална рента I. Всичко друго зависи от размера на площта и на капитала, които отпадат при изхвърлянето на *A*, и от относителния размер на аван-

* — Земята, която не носи рента, както и в следващите таблици VI, VII, VIII, IX и X, тук не е взета под внимание. *Ред.*

сирания капитал, необходим при повишаваща се производителност за получаване на допълнителния продукт за покриване на търсенето.

Единственият пункт, който си струва да изследваме тук и който изобщо ни връща към изследването как тази диференциална печалба се превръща в диференциална рента, се състои в следното:

В първия случай, когато производствената цена остава същата, допълнителният капитал, вложен в земята *А*, не оказва влияние на диференциалната рента като такава, защото земята *А* продължава да не дава рента, цената на нейния продукт не се изменя и продължава да регулира пазара.

Във втория случай, вариант I, когато производствената цена при неизменяща се норма на производителността спада, земята *А* по необходимост отпада, което още повече важи във вариант II (понижаваща се производствена цена и при намаляваща се норма на производителността), тъй като иначе допълнителният капитал, вложен в земята *А*, би трябвало да повиши производствената цена. Но тук, във вариант III на втория случай, когато производствената цена спада вследствие на това, че производителността на допълнителния капитал се увеличава, този допълнителен капитал може при известни условия да бъде вложен както в земята *А*, така и в земя от по-добро качество.

Да приемем, че допълнителен капитал от $2^1/_2$ ф. ст., вложен в земята *А*, произвежда $1^1/_5$ квартера вместо 1 квартер.

Таблица VI

Вид земя	Акра	Капитал ф. ст.	Печалба ф. ст.	Произв. цена ф. ст.	Продукт квартера	Продажна цена ф. ст.	Добив ф. ст.	Рента кварт.	Рента ф. ст.	Норма на добавъчната печалба
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1+1^1/_5=2^1/_5$	$2^8/_{11}$	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+2^2/_5=4^2/_5$	$2^8/_{11}$	12	$2^1/_5$	6	120%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$3+3^3/_5=6^3/_5$	$2^8/_{11}$	18	$4^2/_5$	12	240%
Д	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$4+4^4/_5=8^4/_5$	$2^8/_{11}$	24	$6^3/_5$	18	360%
	4	20	4	24	22	—	60	$13^1/_5$	36	240%

Тази таблица трябва да се сравни освен с основната таблица I, още и с таблица II, в която удвоеното капиталовложение е свързано с неизменяща се производителност, пропорционална на капиталовложението.

Съгласно предпоставката регулиращата производствена цена спада. Ако тя не се изменяше, т. е. ако оставаше = 3 ф. ст., то най-

лошата земя *А*, която преди при капиталовложение само от $2^1/_2$ ф. ст. не даваше никаква рента, сега би започнала да дава рента, макар че нова по-лоша земя не е включена в обработване; това би станало вследствие на това, че производителността върху нея се е увеличила, но само за една част от капитала, а не за първоначално вложения капитал. Първите 3 ф. ст. производствена цена дават 1 квартер; вторите — $1^1/_5$ квартера, но целият продукт от $2^1/_5$ квартера се продава сега по средната му цена. Тъй като нормата на производителността нараства с допълнителното капиталовложение, то този случай предполага подобрение (на земята). То може да се състои в това, че на един акър се изразходва изобщо повече капитал (повече тор, повече механизирана работа и т. н.), или пък в това, че изобщо само с този допълнителен капитал става възможно да се извърши качествено различно по-производително капиталовложение. В двата случая при разход от 5 ф. ст. на акър се получава продукт от $2^1/_5$ квартера, докато при половината капиталовложение, $2^1/_2$ ф. ст., се получава продукт само 1 квартер. Продуктът от земята *А*, абстрахирайки се от преходни пазарни отношения, би могъл и по-нататък да бъде продаван по производствена цена, по-висока от новата средна цена, само ако значителна площ от земята *А* продължава да бъде обработвана с капитал от само $2^1/_2$ ф. ст. на акър. Но когато новото отношение от 5 ф. ст. капитал на акър, а с това и подобреното стопанство добият всеобщо разпространение, регулиращата производствена цена ще спадне до $2^8/_{11}$ ф. ст. Разликата между двете части на капитала ще отпадне и тогава един акър от земята *А*, обработван с капитал от $2^1/_2$ ф. ст., ще бъде обработван в действителност ненормално, несъответно на новите производствени условия.

Това не ще бъде вече различие между добива от различни части капитал, вложени в един и същ акър, а между достатъчно и недостатъчно общо капиталовложение в един акър. От това се вижда, *първо*, че недостатъчен капитал в ръцете на голям брой арендатори (трябва да бъде голям брой, защото ако са малко, ще бъдат принудени да продават под своята производствена цена) оказва напълно същото влияние, както диференцирането на самите земи в низходящ ред. По-лошият начин на обработване, приложен в по-лоша земя, увеличава рентата от по-добрата; той може даже да създаде рента на по-добре обработвана земя от същото лошо качество, която иначе не носи рента. Оттук се вижда, *второ*, че диференциалната рента, възникваща от последователно капиталовложение в една и съща площ земя, в действителност се превръща в някаква средна величина, в която вече не могат да се разпознаят и различат влиянията на различните капиталовложения и затова не създават рента

на най-лошата земя, а 1) средната цена на целия продукт, да кажем, от един акър от земята *A*, превръщат в нова регулираща цена и 2) представят се като изменение на общото количество капитал на акър, което при новите условия се изисква за задоволителното обработване на земята и в което отделните последователни капиталовложения и техните съответни влияния така са се слели, че не могат да бъдат различени. Също така е и с единичните диференциални ренти на по-добрите земи. Те се определят във всеки случай от разликата между средния продукт на съответния вид земя и продукта на най-лошата земя при увеличеното, станало сега нормално капиталовложение.

Няма земя, която да дава някакъв продукт без капиталовложение. Така е даже при простата диференциална рента, при диференциалната рента I; когато при нея се казва, че един акър от *A*, т. е. от земята, която регулира производствената цена, дава толкова и толкова продукт по такава и такава цена и че по-добрите земи *B*, *C* и *D* дават толкова и толкова диференциален продукт, значи при съществуващата регулираща цена — толкова и толкова парична рента, то при това винаги се приема, че е приложен определен капитал, считан при дадените условия на производството за нормален капитал. Също както в промишлеността за всеки отрасъл се изисква определен минимум капитал, за да могат стоките да се произвеждат по производствената им цена.

Ако вследствие свързаните с подобрения последователни капиталовложения в една и съща земя този минимум се измени, то това става постепенно. Докато известен брой акри, напр. от земята *A*, не получат такъв допълнителен производствен капитал, дотогава ще се създава рента върху по-добре обработваните акри *A*, а рентата от всички по-добри сортове земя *B*, *C* и *D* ще се повиши. Обаче щом новият начин на производство достигне такова разпространение, че стане нормален, производствената цена ще спадне; рентата от по-добрите участъци земя отново ще спадне и онази част от земята *A*, която не разполага със станалия сега среден производствен капитал, ще трябва да продава продукта под своята индивидуална производствена цена, следователно не ще дава средна печалба.

Същото става и при спадаща производствена цена, даже при намаляваща се производителност на допълнителния капитал, ако вследствие увеличаващите се капиталовложения целият необходим продукт се доставя от по-добрите категории почва и по такъв начин заетият в производството капитал се изтегля от земята *A*, така че *A* престава да конкурира в производството на този определен продукт, напр. пшеница. Количеството капитал, което сега средно се прилага в новата регулираща, в по-добрата земя *B*, става вече нор-

мално; и когато се говори за различното плодородие на участъците земя, приема се, че на акър се употребява капитал в този нов нормален размер.

От друга страна, ясно е, че това средно капиталовложение, напр. в Англия 8 ф. ст. на акър до 1848 г. и 12 ф. ст. след 1848 г.,* образува мащаба при сключването на арендните договори. За арендатора, който разходва повече, добавъчната печалба не се превръща в рента, докато трае договорът. Дали това ще стане след изтичането на договора, ще зависи от конкуренцията на арендаторите, които са в състояние да направят същото извънредно авансиране. Тук не става дума за трайни подобрения на почвата, които при еднакво или даже намаляващо капиталовложение продължават да осигуряват увеличения продукт. Макар и тези трайни подобрения да са продукт на капитала, те оказват съвсем същото действие, както различието в природните качества на земята.

Така ние виждаме, че при диференциална рента II играе роля един момент, който при диференциална рента I като такава не оказва действие, защото тя може да продължава да съществува независимо от всякакво изменение на нормалното капиталовложение в акър. Този момент се състои, от една страна, в това, че резултатите от различни капиталовложения в регулиращата земя *A* се сливат и продуктът, получаван от тази земя, се представя сега просто като нормален среден продукт от акър. От друга страна, той се състои в изменението на нормалния минимум или на средната величина на капиталовложението в акър, като това изменение се проявява като свойство на земята. И, най-после, в различието в начина на превръщането на добавъчната печалба във формата на рента.

Таблица VI, сравнена с таблица I и II, показва, по-нататък, че житната рента в сравнение с I се е увеличила повече от двойно, а в сравнение с II—с $1^1/_5$ квартера, докато паричната рента спрямо I се е удвоила, а спрямо II не се е изменила. Тя би порасла значително, ако (при равни други условия) по-голямата част от допълнителния капитал е вложена в по-добрите видове почви или ако, от друга страна, действието на допълнителния капитал на *A* е по-слабо и по такъв начин регулиращата средна цена на квартер от *A* е по-висока.

Ако увеличението на плодородността вследствие допълнително капиталовложение е различно в различните видове земя, това ще предизвика изменение на диференциалните ренти от тези земи.

Във всеки случай доказано е, че при спадаща производствена цена вследствие повишаване нормата на производителността на до-

* Виж настоящия том, част II, стр. 265. *Ред.*

пълнителните капиталовложения — т. е. когато тази производителност нараства в по-голяма пропорция, отколкото авансираният капитал — рентата от акър, напр. при удвоено капиталовложение, може не само да се удвои, но и повече от удвои. Но тя може и да спадне, ако вследствие бързо нарастваща производителност на земята *A* производствената цена спадне още повече.

Ако приемем, че допълнителните капиталовложения са увеличили производителността напр. на земята *B* и *C* не в същата степен както в *A*, така че за *B* и *C* относителните разлики са намалели и увеличилото се количество продукт не компенсира спадането на цената, то в сравнение с таблица II рентата на *D* ще се повиши, а на *B* и *C* ще спадне.

Таблица VIa

Земя	*Акра*	*Капитал*	*Печалба*	*Продукт от акър*	*Продажна цена*	*Добив*	*Житна рента*	*Парична рента*
		ф. ст.	*ф. ст.*	*квартера*	*ф. ст.*	*ф. ст.*	*кварт.*	*ф. ст.*
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$1+3=4$	$1^1/_2$	6	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$2+2^1/_2=4^1/_2$	$1^1/_2$	$6^3/_4$	$^1/_2$	$^3/_4$
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$3+5=8$	$1^1/_2$	12	4	6
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$4+12=16$	$1^1/_2$	24	12	18
Всичко	4	20	—	$32^1/_2$	—	—	$16^1/_2$	$24^3/_4$

И, най-после, паричната рента ще се повиши, ако при същото пропорционално повишение на плодородието в по-добрите участъци земя бъде вложен по-голям допълнителен капитал, отколкото в *A*, или ако допълнителните капиталовложения в по-добрите участъци предизвикат повишение на нормата на производителността. В двата случая разликите ще нараснат.

Паричната рента спада, ако полученото вследствие допълнително капиталовложение подобрение, намалявайки всички разлики или част от тях, влияе повече на *A*, отколкото на *B* и *C*. Тя толкова повече спада, колкото по-малко е повишението в производителността на по-добрите участъци земя. От размера на разликата в оказаното влияние зависи дали ще се повиши житната рента, дали ще спадне или ще остане неизменена.

Паричната рента, а също и житната рента се повишават или когато при неизменяща се относителна разлика в допълнителното плодородие на различните земи се вложи повече допълнителен капитал в принасящата рента земя, отколкото в нерентоносната *A*, и

повече в земята с висока, отколкото в земята с ниска рента, или когато плодородието при еднакъв допълнителен капитал повече нараства в по-добрата или най-добрата земя, отколкото в *A*, а именно паричната рента и житната рента се увеличават в същата пропорция, в каквато това нарастване на плодородието в горните категории земя е по-голямо от нарастването на плодородието в по-долните категории.

Но при всички обстоятелства рентата относително се повишава, когато увеличението на производителната сила е резултат от допълнително капиталовложение, а не просто от увеличило се плодородие при неизменно капиталовложение. Това е абсолютната гледна точка, която показва, че в този случай, както и във всички предишни, рентата и увеличената рента на акър (както при диференциална рента I размерът на средната рента за цялата обработвана площ) е следствие от увеличено капиталовложение в земята, при което е безразлично дали това допълнително вложение функционира с неизменяща се норма на производителност при неизменни или спадащи цени или с намаляваща се норма на производителност при неизменни или спадащи цени, или с повишаваща се норма на производителност при спадащи цени. Защото нашата предпоставка е такава: постоянна цена при постоянна спадаща или повишаваща се норма на производителност на допълнителния капитал и спадаща цена при постоянна, понижаваща се и повишаваща се норма на производителност — тази наша предпоставка се свежда към следното: постоянна норма на производителност на допълнителния капитал при постоянна или спадаща цена, намаляваща се норма на производителност при постоянна или спадаща цена, повишаваща се норма на производителност при постоянна и спадаща цена. Макар че във всички тези случаи рентата може да остане неизменена и може да спадне, тя би спаднала още повече, ако допълнителното капиталовложение при равни други обстоятелства не би било условие за повишение на плодородието. В такъв случай допълнителното капиталовложение винаги е причината за относителната висота на рентата, макар и абсолютно тя да е спаднала.

Глава четиридесет и трета

ДИФЕРЕНЦИАЛНА РЕНТА II. — ТРЕТИ СЛУЧАЙ: ПОВИШАВАЩА СЕ ПРОИЗВОДСТВЕНА ЦЕНА

{Повишаването на производствената цена предполага, че производителността на най-лошата, нерентоносната земя намалява. Приетата от нас за регулираща производствената цена може да се повиши над 3 ф. ст. само ако вложените в *А* $2^{1}/_{2}$ ф. ст. произвеждат по-малко от 1 квартер или ако 5-те ф. ст. произвеждат по-малко от 2 квартера, или ако в обработване трябва да се включи и земя още по-лоша от *А*.

При неизменена или даже повишаваща се производителност на второто капиталовложение това би било възможно само ако производителността на първото капиталовложение от $2^{1}/_{2}$ ф. ст. се е намалило. Този случай се среща доста често. Например, ако изтощеният при повърхностна оран горен слой на почвата дава при старата система на обработване все по-ниски урожаи, а след това долният слой, обърнат на повърхността чрез дълбока оран, при рационална обработка започва да дава по-високи урожаи от предишните. Но този специален случай, строго взето, не се отнася тук. Намалението на производителността на *първото* капиталовложение от $2^{1}/_{2}$ ф. ст. обуславя за по-добрите земи, даже ако приемем за тях аналогични отношения, понижаване на диференциалната рента I; обаче тук ние разглеждаме само диференциалната рента II. Но тъй като даденият специален случай е невъзможен, ако не се приема съществуване на диференциалната рента II, и тъй като той представлява в действителност отражението на една модификация на диференциална рента I в диференциална рента II, то ще приведем един пример за този случай.

Паричната рента, както и добивът в пари са същите както в таблица II. Повишената регулираща производствена цена точно ком-

пенсира онова, което е загубено в количеството на продукта; тъй като тази цена и количеството на продукта са се изменили обратно пропорционално, от само себе си се разбира, че произведението им остава същото.

Таблица VII

Вид земя	Акра	Капиталовложение ф. ст.	Печалба ф. ст.	Произв. цена ф. ст.	Продукт квартера	Продажна цена ф. ст.	Добив ф. ст.	Рента житна кварт.	Рента парична ф. ст.	Норма на рентата
A	1	$2^{1}/_{2}+2^{1}/_{2}$	1	6	$^{1}/_{2}+1^{1}/_{4}=1^{3}/_{4}$	$3^{3}/_{7}$	6	0	0	0
B	1	$2^{1}/_{2}+2^{1}/_{2}$	1	6	$1\ +2^{1}/_{2}=3^{1}/_{2}$	$3^{3}/_{7}$	12	$1^{3}/_{4}$	6	120%
C	1	$2^{1}/_{2}+2^{1}/_{2}$	1	6	$1^{1}/_{2}+3^{3}/_{4}=5^{1}/_{4}$	$3^{3}/_{7}$	18	$3^{1}/_{2}$	12	240%
D	1	$2^{1}/_{2}+2^{1}/_{2}$	1	6	$2\ +5\ =7$	$3^{3}/_{7}$	24	$5^{1}/_{4}$	18	360%
—		20	—	—	$17^{1}/_{2}$	—	60	$10^{1}/_{2}$	36	240%

В горния случай приехме, че производителната сила на второто капиталовложение е по-голяма от първоначалната производителност на първото капиталовложение. Работата не ще се измени, ако за второто капиталовложение приемем същата производителност, каквато първоначално имаше първото капиталовложение; ще се получи

Таблица VIII

Вид земя	Акра	Капиталовложение ф. ст.	Печалба ф. ст.	Произв. цена ф. ст.	Продукт квартера	Продажна цена ф. ст.	Добив ф. ст.	Рента житна кварт.	Рента парична ф. ст.	Норма на добавъчната печалба
A	1	$2^{1}/_{2}+2^{1}/_{2}=5$	1	6	$^{1}/_{2}+1=1^{1}/_{2}$	4	6	0	0	0
B	1	$2^{1}/_{2}+2^{1}/_{2}=5$	1	6	$1\ +2=3$	4	12	$1^{1}/_{2}$	6	120%
C	1	$2^{1}/_{2}+2^{1}/_{2}=5$	1	6	$1^{1}/_{2}+3=4^{1}/_{2}$	4	18	3	12	240%
D	1	$2^{1}/_{2}+2^{1}/_{2}=5$	1	6	$2\ +4=6$	4	24	$4^{1}/_{2}$	18	360%
		20	—	—	15	—	60	9	36	240%

И тук увеличаващата се в еднаква пропорция производствена цена обуславя да се компенсира напълно намалението на производителността за добива и за паричната рента.

В чист вид третият случай се проявява само при намаляваща производителност на второто капиталовложение, докато производителността на първото не се изменя, както навсякъде приехме за първия и втория случай. Тук диференциална рента I не се засяга, изменението става само с възникващата от диференциалната рента

II част. Ще приведем два примера; в първия производителността на второто капиталовложение е намалена наполовина, във втория случай — на една четвърт.

Таблица IX

Вид земя	Акра	Капиталовложение ф. ст.	Печалба ф. ст.	Произв. цена ст.	Продукт квартера	Продажна цена ф. ст.	Добив ф. ст.	Рента житна кварт.	Рента парична ф. ст.	Норма на рентата
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1+\frac{1}{2}=1\frac{1}{2}$	4	6	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$2+1=3$	4	12	$1\frac{1}{2}$	6	120%
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$3+1\frac{1}{2}=4\frac{1}{2}$	4	18	3	12	240%
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$4+2=6$	4	24	$4\frac{1}{2}$	18	360%
	—	20	—	—	15	—	60	9	36	240%

Таблица IX е същата като таблица VIII, само че в таблица VIII намалението на производителността пада на първото капиталовложение, а в IX — на второто.

Таблица X

Вид земя	Акра	Капиталовложение ф. ст.	Печалба ф. ст.	Произв. цена ф. ст.	Продукт квартера	Продажна цена ф. ст.	Добив ф. ст.	Рента житна кварт.	Рента парична ф. ст.	Норма на рентата
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1+\frac{1}{4}=1\frac{1}{4}$	$4\frac{4}{5}$	6	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$2+\frac{1}{2}=2\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	12	$1\frac{1}{4}$	6	120%
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$3+\frac{3}{4}=3\frac{3}{4}$	$4\frac{4}{5}$	18	$2\frac{1}{2}$	12	240%
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$4+1=5$	$4\frac{4}{5}$	24	$3\frac{3}{4}$	18	360%
	—	20	—	24	$12\frac{1}{2}$	—	60	$7\frac{1}{2}$	36	240%

И в тази таблица общият добив, сумата на паричната рента и нормата на рентата остават същите както в таблиците II, VII и VIII, защото продуктът и продажната цена пак са се изменили обратно пропорционално, но капиталовложението е останало същото.

Но как стои работата в другия случай, възможен при повишаваща се производствена цена, а именно, когато по-лошата земя, която досега не си е струвало да се обработва, сега започва да се обработва?

Да приемем, че такава земя, която ще означим с *а*, влиза в числото на конкуриращите земи. В такъв случай нерентоносната дотогава земя *А* ще започне да дава рента и горните таблици VII, VIII и X ще приемат следния вид:

Таблица VIIa

Вид земя	Акра	Капитал ф. ст.	Печалба ф. ст.	Произв. цена ф. ст.	Продукт квартера	Продажна цена ф. ст.	Добив ф. ст.	Рента кв.	Рента ф. ст.	Повишение
a	1	5		6	$1\frac{1}{2}$	4	6	0	0	0
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2}+1\frac{1}{4}=1\frac{3}{4}$	4	7	$\frac{1}{4}$	1	1
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1+2\frac{1}{2}=3\frac{1}{2}$	4	14	2	8	1+7
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2}+3\frac{3}{4}=5\frac{1}{4}$	4	21	$3\frac{3}{4}$	15	1+2×7
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$2+5=7$	4	28	$5\frac{1}{2}$	22	1+3×7
	—	—	—	30	19	—	76	$11\frac{1}{2}$	46	—

Таблица VIIIa

Вид земя	Акра	Капитал ф. с .	Печалба ф. ст.	Произв. цена ф. ст.	Продукт квартера	Продажна цена ф. ст.	Добив ф. ст.	Рента кв.	Рента ф. ст.	Повишение
a	1	5	1	6	$1\frac{1}{4}$	$4\frac{4}{5}$	6	0	0	0
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2}+1=1\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	$7\frac{1}{5}$	$\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{5}$	$1\frac{1}{5}$
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1+2=3$	$4\frac{4}{5}$	$14\frac{2}{5}$	$1\frac{3}{4}$	$8\frac{2}{5}$	$1\frac{1}{5}+7\frac{1}{5}$
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2}+3=4\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	$21\frac{3}{5}$	$3\frac{1}{4}$	$15\frac{3}{5}$	$1\frac{1}{5}+2\times7\frac{1}{5}$
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$2+4=6$	$4\frac{4}{5}$	$28\frac{4}{5}$	$4\frac{3}{4}$	$22\frac{4}{5}$	$1\frac{1}{5}+3\times7\frac{1}{5}$
	5	—	—	30	$16\frac{1}{4}$	—	78	10	48	—

Таблица Xa

Вид земя	Акра	Капитал ф. ст.	Печалба ф. ст.	Произв. цена ф. ст.	Продукт квартера	Продажна цена ф. ст.	Добив ф. ст.	Рента кв.	Рента ф. ст.	Повишение
a	1	5	1	6	$1\frac{1}{8}$	$5\frac{1}{3}$	6	0	0	0
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1+\frac{1}{4}=1\frac{1}{4}$	$5\frac{1}{3}$	$6\frac{2}{3}$	$\frac{1}{8}$	$\frac{2}{3}$	$\frac{2}{3}$
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$2+\frac{1}{2}=2\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{3}$	$13\frac{1}{3}$	$1\frac{3}{8}$	$7\frac{1}{3}$	$\frac{2}{3}+6\frac{2}{3}$
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$3+\frac{3}{4}=3\frac{3}{4}$	$5\frac{1}{3}$	20	$2\frac{5}{8}$	14	$\frac{2}{3}+2\times6\frac{2}{3}$
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$4+1=5$	$5\frac{1}{3}$	$26\frac{2}{3}$	$3\frac{7}{8}$	$20\frac{2}{3}$	$\frac{2}{3}+3\times6\frac{2}{3}$
	—	—	—	30	$13\frac{5}{8}$	—	$72\frac{2}{3}$	8	$42\frac{2}{3}$	—

Чрез включването на земя a се създава нова диференциална рента I; на тази нова основа после се образува диференциалната рента II, също в изменен вид. Земята a има във всяка от трите горни таблици различна плодородност; редицата на пропорционално повишаващите се степени на плодородност започва едва с A. Съответно на това се разполага и редицата на повишаващите се ренти. Рентата от най-лошата земя, сега рентоносна, но по-рано нерентоносна, образува постоянна величина, която просто се добавя към всички по-високи ренти; само след приспадане на тази постоянна величина ясно изпъква при по-високите ренти редицата разлики и нейният паралелизъм с редицата на плодородността на разнородните земи. Във всички таблици различните степени на плодородност, от A до D, се отнасят една към друга както $1:2:3:4$ и съответно на това се отнасят една към друга рентите:

в VIIa както $1:1+7:1+2\times7:1+3\times7$,

в VIIIa както $1^1/_5:1^1/_5+7^1/_5:1^1/_5+2\times7^1/_5:1^1/_5+3\times7^1/_5$,

в Xa както $^2/_3:^2/_3+6^2/_3:^2/_3+2\times6^2/_3:^2/_3+3\times6^2/_3$.

Накратко: ако рентата от $A=n$, а рентата от земята с непосредствено по-висока плодородност $=n+m$, то редицата ще бъде такава: $n:n+m:n+2m:n+3m$ и т. н. — *Ф. Е.*}

{Тъй като горният трети случай в ръкописа не беше разработен — там е дадено само заглавието му, — то остана задача на редактора да го допълни, колкото може, което и направихме по-горе. Остава ни обаче още да направим общите изводи, които произтичат от цялото гореизложено изследване на диференциалната рента II в нейните три главни случая и деветте производни. Но приведените в ръкописа примери са малко пригодни за тази цел. Първо, в тях се сравняват участъци земя, чиито добиви за еднакво големи площи се отнасят помежду си както $1:2:3:4$; следователно вземат се разлики, които още от самото начало са силно преувеличени и които в развитието на направените въз основа на тях предпоставки и изчисления довеждат до съвсем изкуствени числови отношения. Второ, те дават повод за съвсем невярна представа. Ако при степени на плодородност, отнасящи се една към друга като $1:2:3:4$ и т. н., се получават ренти от редицата $0:1:2:3$ и т. н., то веднага се поражда изкушението да изведем втората редица от първата и да обясним удвояването, утрояването и т. н. на рентата с удвояването, утрояването и т. н. на целия продукт. Но това би било съвсем неправилно. Рентите се отнасят както $0:1:2:3:4$ даже когато степените на плодородността се отнасят както $n:n+1:n+2:n+3:n+4$; рентите се отнасят една към друга не както *степените* на плодородността, а както *разликите* в плодородността, при това нерентоносната земя се приема за нулева точка.

Таблиците на оригинала трябваше да бъдат приведени за разяснение на текста. Но за да получим нагледна основа за следващите по-долу резултати на изследването, давам тук нова редица от таблици, в които добивът е показан в бушели ($^1/_8$ квартер, или 36,35 литра) и шилинга (=марка).

Първата таблица (XI) съответствува на предишната таблица I. Тя показва добива и рентите за пет качества земя A—E при *първо* капиталовложение от 50 шил., което с 10 шилинга печалба прави 60 шилинга обща производствена цена за акър. Житните добиви са взети ниско: 10, 12, 14, 16, 18 бушела от акър. Получената от това регулираща производствена цена е 6 шил. за бушел.

Следващите 13 таблици отговарят на трите случая на диференциална рента II, разгледани в тази и в двете предходни глави, при *допълнително* капиталовложение в същата земя от 50 шилинга на акър, при постоянна, понижаваща се и повишаваща се производствена цена. Всеки един от тези три случая на свой ред е изобразен, както той се представя: 1) при неизменяща се, 2) при понижаваща се, 3) при повишаваща се производителност на второто капиталовложение в сравнение с първото. При това се получават още няколко варианта, които трябва отделно да бъдат илюстрирани.

В случай I: постоянна производствена цена — имаме:

Вариант 1: Неизменяща се производителност на второто капиталовложение (таблица XII).

„ 2: Намаляваща се производителност. Това може да стане само ако в земята A не бъде направено второ вложение. И то или

а) така, че земята B също не принася рента (табл. XIII), или

в) така, че земята B не става съвсем нерентоносна (табл. XIV).

„ 3: Увеличаваща се производителност (табл. XV). И този случай изключва второ капиталовложение в земя A.

В случай II: Намаляваща се производствена цена — имаме

Вариант 1: Неизменяща се производителност на второто вложение (табл. XVI).

„ 2: Намаляваща се производителност (табл. XVII). Тези два варианта водят до това, че земята A отпада от конкуриращите земи, земята B престава да носи рента и регулира производствената цена.

„ 3: Повишаваща се производителност (табл. XVIII). Тук земята A остава регулираща.

В случай III: Повишаваща се производствена цена — възможни са две разновидности: земята *A* може да остане нерентоносна ирегулираща цената или пък в конкуренция влиза земя по-лоша от *A* и започва да регулира цената, така че *A* тогава дава рента.

Първа разновидност: Земята *A* остава регулираща.

Вариант 1: Неизменяща се производителност на второто вложение (табл. XIX). Това е допустимо само при предпоставката, че производителността на първото вложение намалява.

Вариант 2: Намаляваща се производителност на второто вложение (XX). Това не изключва неизменяща се производителност на първото вложение.

„ 3: Повишаваща се производителност на второто вложение (табл. XXI). Това пак обуславя намаляваща се производителност на първото вложение.

Втора разновидност: Земя от по-лошо качество (означена с *a*) влиза в конкуренция; земя *A* дава рента.

Вариант 1: Неизменяща се производителност на второто вложение (табл. XXII).

„ 2: Намаляваща се производителност (табл. XXIII).

„ 3: Повишаваща се производителност (табл. XXIV).

Тези три варианта съответстват на общите условия на въпроса и не дават повод за никакви бележки.

А сега да приведем таблиците:

Таблица XI

Вид земя	Произв. цена	Продукт	Продажна цена	Добив	Рента	Повишение на рентата
	шил.	бушела	шил.	шил.	шил.	
A	60	10	6	60	0	0
B	60	12	6	72	12	12
C	60	14	6	84	24	2×12
D	60	16	6	96	36	3×12
E	60	18	6	108	48	4×12
	—	—	—	—	120	10×12

При второ капиталовложение в същата земя.

Първи случай: При неизменяща се производствена цена.

Вариант I: При неизменяща се производителност на второто капиталовложение.

Таблица XII

Вид земя	Производствена цена	Продукт	Продажна цена	Добив	Рента	Повишение на рентата
	шил.	бушела	шил.	шил.	шил.	
A	60+60=120	10+10=20	6	120	0	0
B	60+60=120	12+12=24	6	144	24	24
C	60+60=120	14+14=28	6	168	48	2×24
D	60+60=120	16+16=32	6	192	72	3×24
E	60+60=120	18+18=36	6	216	96	4×24
	—	—	—	—	240	10×24

Вариант 2: При намаляваща се производителност на второто капиталовложение; в земята *A* не е направено второ вложение.

1) Когато земята *B* престава да носи рента.

Таблица XIII

Вид земя	Производствена цена	Продукт	Продажна цена	Добив	Рента	Повишение на рентата
	шил.	бушела	шил.	шил.	шил.	
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+ 8 =20	6	120	0	0
C	60+60=120	$14+9^{1}/_{3}=23^{1}/_{3}$	6	140	20	20
D	60+60=120	$16+10^{2}/_{3}=26^{2}/_{3}$	6	160	40	2×20
E	60+60=120	18+12 =30	6	180	60	3×20
	—	—	—	—	120	6×20

2) Когато земята *B* не е съвсем престанала да носи рента.

Таблица XIV

Вид земя	Производствена цена	Продукт	Продажна цена	Добив	Рента	Повишение на рентата
	шил.	бушела	шил.	шил.	шил.	
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+ 9 =21	6	126	6	6
C	60+60=120	$14+10^{1}/_{2}=24^{1}/_{2}$	6	147	27	6+21
D	60+60=120	16+12 =28	6	168	48	6+2×21
E	60+60+120	$18+13^{1}/_{2}=31^{1}/_{2}$	6	189	69	6+3×21
	—	—	—	—	150	4×6+6×21

Вариант 3: При повишаваща се производителност на второто капиталовложение; в земята *А* също не е направено второ вложение.

Таблица XV

Вид земя	Производствена цена	Продукт	Продажна цена	Добив	Рента	Повишение на рентата
	шил.	*бушела*	*шил.*	*шил.*	*шил.*	
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+15 =27	6	162	42	42
C	60+60=120	14+17½=31½	6	189	69	42+27
D	60+60=120	16+20 =36	6	216	96	42+2×27
E	60+60=120	18+22½=40½	6	243	123	42+3×27
	—	—	—	—	330	4×42+6×27

Втори случай: При намаляваща се производствена цена.

Вариант 1: При неизменяща се производителност на второто капиталовложение; земята *А* отпада от конкуренция, земята *В* престава да носи рента.

Таблица XVI

Вид земя	Производствена цена	Продукт	Продажна цена	Добив	Рента	Повишение на рентата
	шил.	*бушела*	*шил.*	*шил.*	*шил.*	
B	60+60=120	12+12=24	5	120	0	0
C	60+60=120	14+14=28	5	140	20	20
D	60+60=120	16+16=32	5	160	40	2×20
E	60+60=120	18+18=36	5	180	60	3×20
	—	—	—	—	120	6×20

Вариант 2: При намаляваща се производителност на второто капиталовложение; земята *А* отпада от конкуренция, земята *В* престава да носи рента.

Таблица XVII

Вид земя	Производствена цена	Продукт	Продажна цена	Добив	Рента	Повишение на рентата
	шил.	*бушели*	*шил.*	*шил.*	*шил.*	
B	60+60=120	12+ 9 =21	5⁵/₇	120	0	0
C	60+60=120	14+10½=24½	5⁵/₇	140	20	20
D	60+60=120	16+12 =28	5⁵/₇	160	40	2×20
E	60+60=120	18+13½=31½	5⁵/₇	180	60	3×20
	—	—	—	—	120	6×20

Вариант 3: При повишаваща се производителност на второто капиталовложение; земята *А* остава в конкуренция. Земята *В* дава рента.

Таблица XVIII

Вид земя	Производствена цена	Продукт	Продажна цена	Добив	Рента	Повишение на рентата
	шил.	*бушела*	*шил.*	*шил.*	*шил.*	
A	60+60=120	10+15=25	4⁴/₅	120	0	0
B	60+60=120	12+18=30	4⁴/₅	144	24	24
C	60+60=120	14+21=35	4⁴/₅	168	48	2×24
D	60+60=120	16+24=40	4⁴/₅	192	72	3×24
E	60+60=120	18+27=45	4⁴/₅	216	96	4×24
	—	—	—	—	240	10×24

Трети случай: При повишаваща се производствена цена.

А. Когато земята *А* остава земя, която не носи рента, и регулираща цената.

Вариант 1: При неизменяща се производителност на второто капиталовложение, което обуславя намаляваща производителност на първото вложение.

Таблица XIX

Вид земя	Производствена цена	Продукт	Продажна цена	Добив	Рента	Повишение на рентата
	шил.	*в бушели*	*шил.*	*шил.*	*шил.*	
A	60+60=120	7½+10=17½	6⁶/₇	120	0	0
B	60+60=120	9 +12=21	6⁶/₇	144	24	24
C	60+60=120	10½+14=24½	6⁶/₇	168	48	2×24
D	60+60=120	12 +16=28	6⁶/₇	192	72	3×24
E	60+60=120	13½+18=31½	6⁶/₇	216	96	4×24
	—	—	—	—	240	10×24

Вариант 2: При намаляваща производителност на второто капиталовложение, което не изключва възможността производителността на първото да не се измени.

Таблица XX

Вид земя	Производствена цена шил.	Продукт бушела	Продажна цена шил.	Добив шил.	Рента шил.	Повишение на рентата
A	60+60=120	10+5=15	8	120	0	0
B	60+60=120	12+6=18	8	144	24	24
C	60+60=120	14+7=21	8	168	48	2×24
D	60+60=120	16+8=24	8	192	72	3×24
E	60+60=120	18+9=27	8	216	96	4×24
—	—	—	—	—	240	10×24

Вариант 3: При повишаваща се производителност на второто капиталовложение, което при дадените предпоставки обуславя намаляваща производителност на първото вложение.

Таблица XXI

Вид земя	Производствена цена шил.	Продукт бушела	Продажна цена шил.	Добив шил.	Рента шил.	Повишение на рентата
A	60+60=120	$5+12\frac{1}{2}=17\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	120	0	0
B	60+60=120	6+15 =21	$6\frac{6}{7}$	144	24	24
C	60+60=120	$7+17\frac{1}{2}=24\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	168	48	2×24
D	60+60=120	8+20 =28	$6\frac{6}{7}$	192	72	3×24
E	60+60=120	$9+22\frac{1}{2}=31\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	216	96	4×24
—	—	—	—	—	240	10×24

B. Когато по-лоша земя (означена с *a*) стане регулираща цената и затова *A* започва да дава рента. Това не изключва възможността на неизменяща се производителност на второто вложение за всички варианти.

Вариант 1: Неизменяща се производителност на второто капиталовложение.

Таблица XXII

Вид земя	Производствена цена шил.	Продукт бушела	Продажна цена шил.	Добив шил.	Рента шил.	Повишение на рентата
a	120	16	$7\frac{1}{2}$	120	0	0
A	60+60=120	10+10=20	$7\frac{1}{2}$	150	30	30
B	60+60=120	12+12=24	$7\frac{1}{2}$	180	60	2×30
C	60+60=120	14+14=28	$7\frac{1}{2}$	210	90	3×30
D	60+60=120	16+16=32	$7\frac{1}{2}$	240	120	4×30
E	60+60 - 120	18+18=36	$7\frac{1}{2}$	270	150	5×30
—	—	—	—	—	450	15×30

Вариант 2: Намаляваща производителност на второто капиталовложение.

Таблица XXIII

Вид земя	Производствена цена шил.	Продукт бушела	Продажна цена шил.	Добив шил.	Рента шил.	Повишение на рентата
a	120	15	8	120	0	0
A	60+60=120	$10+\ 7\frac{1}{2}=17\frac{1}{2}$	8	140	20	20
B	60+60=120	12+ 9 =21	8	168	48	20+28
C	60+60=120	$14+10\frac{1}{2}=24\frac{1}{2}$		196	76	20+ 2 ×28
D	60+60=120	16+12 =28	8	224	104	20+ 3 ×28
E	60+60=120	$18+13\frac{1}{2}=31\frac{1}{2}$	8	252	132	20+ 4 ×28
	—	—	—	—	380	5×20+10×28

Вариант 3: Повишаваща се производителност на второто капиталовложение.

Таблица XXIV

Вид земя	Производствена цена шил.	Продукт бушела	Продажна цена шил.	Добив шил.	Рента шил.	Повишение на рентата
a	120	16	$7\frac{1}{3}$	120	0	0
A	60+60=120	$10+12\frac{1}{2}=22\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$	$168\frac{3}{4}$	$48\frac{3}{4}$	$15+33\frac{3}{4}$
B	60+60=120	12+15 =27	$7\frac{1}{2}$	$202\frac{1}{2}$	$82\frac{1}{2}$	$15+2\times33\frac{3}{4}$
C	60+60=120	$14+17\frac{1}{2}=31\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$	$236\frac{1}{4}$	$116\frac{1}{4}$	$15+3\times33\frac{3}{4}$
D	60+60=120	16+20 =36	$7\frac{1}{2}$	270	150	$15+4\times33\frac{3}{4}$
E	60+60=120	$18+22\frac{1}{2}=40\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$	$303\frac{3}{4}$	$183\frac{3}{4}$	$15+5\times33\frac{3}{4}$
	—	—	—	—	$581\frac{1}{4}$	$5\times15+15\times33\frac{3}{4}$

От тези таблици произтича следното:

Преди всичко, че редицата на рентите се отнася една към друга точно като редицата на разликите в плодородността, вземайки за нулева точка регулиращата, нерентоносната земя. Рентата се определя не от абсолютния добив, а само от разликите в добива. Дали разните видове земя дават 1, 2, 3, 4, 5 бушела или 11, 12, 13, 14, 15 бушела продукт от акър, рентите и в двата случая са поредно 0, 1, 2, 3, 4 бушела или съответния паричен добив от тях.

Но много по-важен е резултатът по отношение на цялата сума от ренти при второто капиталовложение в една и съща земя.

В пет от изследваните тринадесет случая с капиталовложението се *удвоява* и общата сума на рентата; вместо 12 шил. × 10 тя става 24 шил. × 10=240 шил. Тези случаи са следните:

Случай I, постоянна цена, вариант 1: съответно на вложенията увеличение на производството (таблица XII).

Случай II, намаляваща се цена, вариант 3: нарастващо увеличение на производството (таблица XVIII).

Случай III, увеличаваща се цена, първа разновидност, когато земята *А* остава регулираща, във всички три варианта (таблици XIX, XX, XXI).

В четири случая рентата се увеличава *повече от двойно*, а именно:

Случай I, вариант 3, постоянна цена, но нарастващо увеличение на производството (таблица XV). Сумата на рентите се повишава на 330 шил.

Случаи III, втора разновидност, когато земята *А* носи рента, във всички три варианта (таблица XXII, рента = 30×15=450 шил.; таблица XXIII, рента = 20×5 + 28 × 10 = 380 шил.; таблица XXIV. рента=15×5+33³/₄×15=581¹/₄ шил.).

В един случай рентата се *повишава*, но не до двойната сума на рентата, получавана при първото капиталовложение:

Случай I, постоянна цена, вариант 2: намаляваща производителност на второто вложение при условие че *B* не става съвсем нерентоносна (таблица XIV, рента = 6×4+21×6=150 шил.).

И най-после, само в три случая съвкупната рента при второ капиталовложение за всички видове земя остава в същото положение както при първото вложение (таблица XI); това са случаите, когато земята *А* престава да участвува в конкуренцията, а земята *B* става регулираща и следователно неносеща рента. Рентата от *B* значи не само отпада, но тя намалява от всеки следващ член в редицата на рентите; с това се обуславя резултатът. Тези случаи са следните:

Случай I, вариант 2, когато условията са такива, че земята *А* отпада (таблица XIII). Сумата на рентите е 20×6, значи =12×10= =120, както и в таблица XI.

Случай II, вариант 1 и 2. Тук съгласно предпоставката необходимо отпада земята *А* (таблици XVI и XVII) и сумата на рентите пак е 20×6=12×10=120 шил.

Това значи: в голямото мнозинство от всички възможни случаи вследствие увеличеното влагане на капитали в земята рентата се повишава както на акър рентоносна земя, така и особено в общата си сума. Само в три случая от изследваните тринадесет нейната обща сума остава неизменена. Това са случаите, когато земята от

най-лошото качество, непринасяща дотогава рента и изпълняваща ролята на регулираща земя, престава да участвува в конкуренцията и непосредствено следващата след нея по-добра по качество земя идва на нейно място, т. е. престава да носи рента. Но и в тези случаи рентите на най-добрите земи се повишават в сравнение с рентите, които се дължат на първото капиталовложение; ако рентата на *C* спада от 24 на 20, то за *D* и *E* тя се повишава от 36 и 48 на 40 и 60 шилинга.

Понижаването на общата сума на рентите под равнището, което тя е постигнала при първото капиталовложение (табл. XI), е възможно само ако освен земята *А* също и земята *B* бъде изключена от конкуренция, така че регулираща и нерентоносна земя стане земята *C*.

Следователно, колкото повече капитал се влага в земята, колкото по-високо е развитието на земеделието и на цивилизацията изобщо в дадена страна, толкова по-високо нараства рентата както на акър, така и цялата сума на рентите, толкова по-огромна става тази дан, която обществото плаща на едрите земевладелци във форма на добавъчна печалба — докато всички категории земи, вече подложени на обработване, запазват своята конкурентоспособност.

Този закон обяснява удивителната жизнена издръжливост на класата на едрите земевладелци. Никоя друга класа на обществото не живее така разточително като нея, никоя друга не претендира така на традиционен, „съответен на съсловието" разкош, безразлично откъде идат парите за това, никоя друга класа не трупа така лекомислено дългове след дългове. И въпреки това тя винаги се изправя на краката си благодарение на вложения в земята от други хора капитал, който ѝ принася ренти, съвсем несъответни на печалбите, които капиталистът извлича от него.

Но същият този закон обяснява и защо тази жизнена издръжливост на едрия земевладелец постепенно се изчерпва.

Когато английските житни мита в 1846 г. бяха премахнати, английските фабриканти мислеха, че с това са превърнали земевладелската аристокрация в паупери. Вместо това тя стана още по-богата като никога дотогава. Как стана това? Много просто. Първо, започнаха да искат от фермерите по договор да влагат годишно по 12 ф. ст. вместо по 8 ф. ст. в акър и, второ, земевладелците, които имаха много представители в долната камара, си издействуваха голяма държавна субсидия за дрениране на земите си и за други трайни подобрения. Тъй като не се проведе пълно изхвърляне даже на най-лошата земя, а най-многото — и то в повечето случаи само временно — я използваха за други цели, то рентите се по-

качиха пропорционално на увеличените капиталовложения в земята и земевладелската аристокрация се оказа в още по-добри условия, отколкото преди.

Но нищо не е вечно. Презокеанските параходи, железопътните линии в Северна и Южна Америка, както и в Индия дадоха възможност на съвсем нови площи да конкурират на европейските житни пазари. Това са, от една страна, северноамериканските прерии, аржентинските пампаси — степи, по природа пригодни за обработване с плуг, девствена почва, която дълги години даваше възможност за богати урожаи даже при примитивно обработване и без наторяване. От друга страна, това бяха земите на руските и на индийските комунистически общини, които са принудени да продават част от своя продукт, при това все повече растяща част, за да получат пари за данъците, които изстисква от тях безпощадният деспотизъм на държавата, доста често посредством изтезание. Тези продукти се продават без оглед на производствените разходи, продават се по цената, която предлага търговецът, защото селянинът непременно трябва да добие пари до срока на платежа. И срещу тази конкуренция — конкуренцията на девствената степна почва и на руските и индийските селяни, задушаващи се от непосилни данъци — европейският арендатор и селянин не можеше да устои при старите ренти. Една част от земята в Европа окончателно се оказа неспособна да конкурира в производството на зърнени храни, рентите навсякъде спаднаха, за Европа стана общо правило нашият втори случай, втори вариант, а именно: спадаща цена на житото и понижаваща се производителност на добавъчните капиталовложения. Оттук воплите на аграрите от Шотландия до Италия и от Южна Франция до Източна Прусия. За щастие, още далеч не всички степни земи са разорани; има още достатъчно, за да разорят цялото европейско едро земевладение, а отгоре на това и дребното. — *Ф. Е.*}

Рубриките, под които трябва да се изследва рентата, са следните:

А. *Диференциална рента.*

1. Понятие за диференциалната рента. Илюстрация със силата на водата. Преминаване към същинската земеделска рента.

2. Диференциална рента I, произтичаща от различия в плодородността на различните участъци земя.

3. Диференциална рента II, произтичаща от последователни капиталовложения в една и съща земя. Диференциалната рента II подлежи на изследване:

a) при постоянна,
b) при спадаща,
c) при повишаваща се производствена цена.

И освен това

d) превръщане на добавъчната печалба в рента.

4. Влияние на тази рента върху нормата на печалбата.

В. Абсолютна рента.

С. Цена на земята.

D. Заключителни бележки за поземлената рента.

Като общ резултат от разглеждането на диференциалната рента се получава следното:

Първо: Образуването на добавъчна печалба може да стане по различни пътища. От една страна, на базата на диференциална рента I, т. е. на базата на влагане целия земеделски капитал в поземлена площ, състояща се от разнородни по плодородност земи. По-нататък, във вид на диференциална рента II на базата на различната диференциална производителност на последователни капиталовложения в една и съща земя, т. е. на базата на по-голяма производителност, изразена напр. в квартери пшеница, от онази, която имаме при същото капиталовложение в най-лошата, нерентоносна, но регулираща производствената цена земя. Но по какъвто и път да възникне тази добавъчна печалба, нейното превръщане в рента, следователно нейното преминаване от ръцете на арендатора в ръцете на земевладелеца, винаги предполага като предварително условие, че различните действителни индивидуални производствени цени (т. е. независимо от общата, регулираща пазара производствена цена), които имат отделните продукти на единичните последователни капиталовложения, предварително се изравняват в една индивидуална средна производствена цена. Излишъкът в общата регулираща производствена цена на продукта от един акър над тази индивидуална средна цена образува и измерва величината на рентата от акър. При диференциална рента I разликите в резултатите са сами по себе си различими, тъй като те се получават на различни участъци земя, лежащи разделно един от друг или един до друг, при прието за нормално капиталовложение в акър и съответно нему нормално обработване на земята. При диференциалната рента II диференциалните резултати трябва преди всичко да бъдат направени различими; и действително трябва да ги превърнем обратно в диференциална рента I, а това може да направим само по указания начин. Да вземем напр. табл. III, стр. 230.

Земята *B* дава в резултат на първото капиталовложение от $2^1/_2$ ф. ст. 2 квартера от един акър, а в резултат на второто еднакво по размер вложение — $1^1/_2$ квартера, общо $3^1/_2$ квартера от един и същ акър. В тези $3^1/_2$ квартера, получени от една и съща земя, не може да се различи каква част е продукт на капиталовложение I и каква на капиталовложение II. В действителност $3^1/_2$ квартера са продукт на целия капитал от 5 ф. ст.; и фактически работата се състои само в това, че капитал от $2^1/_2$ ф. ст. е дал 2 квартера, а капитал от 5 ф. ст. не 4, а $3^1/_2$ квартера Съвсем същото би било, ако тези 5 ф. ст. биха дали 4 квартера или даже 5 квартера, така че второто капиталовложение даде излишък от 1 квартер. Производствената цена на първите два квартера се равнява на $1^1/_2$ ф. ст. за квартер, а на вторите $1^1/_2$ квартера — 2 ф. ст. за квартер. Всички тези $3^1/_2$ квартера заедно струват значи 6 ф. ст. Това е индивидуалната производствена цена на целия продукт. съставляваща средно 1 ф. ст. и $14^2/_7$ шил. за квартер, кръгло $1^3/_4$ ф. ст. При определената от земята *A* обща производствена цена от 3 ф. ст. това дава добавъчна печалба от $1^1/_4$ ф. ст. на квартер и следователно за всичките $3^1/_2$ квартера — $4^3/_8$ ф. ст. При средната производствена цена от земята *B* това ще съставлява кръгло $1^1/_2$ квартера. Добавъчната печалба, получавана от *B*, се изразява следователно в съответна част на продукта от *B* в тези $1^1/_2$ квартера, които образуват изразената в жито рента и които се продават по общата производствена цена за $4^1/_2$ ф. ст. Но, обратно, излишният продукт от един акър земя *B*, надхвърлящ продукта от един акър *A*, не може току-така да се счита за добавъчна печалба, а затова и за добавъчен продукт. Съгласно предпоставката, един акър от земята *B* произвежда $3^1/_2$ квартера, един акър *A* — само 1 квартер. Излишният продукт от земята *B* следователно е равен на $2^1/_2$ квартера, а добавъчният продукт — само на $1^1/_2$ квартера; защото в *B* е разходван два пъти по-голям капитал, отколкото в *A*, и затова общата производствена цена на тази земя е два пъти по-голяма. Ако в *A* бъдат разходвани само 5 ф. ст. и нормата на производителност остане същата, то продуктът ще бъде равен на 2 квартера вместо на 1 и така ще стане ясно, че действителният добавъчен продукт може да бъде намерен чрез сравняване не на $3^1/_2$ и 1, а на $3^1/_2$ и 2; че той следователно се равнява не на $2^1/_2$, а само на $1^1/_2$ квартера. Но, по-нататък, ако в *B* бъде вложен трети капитал от $2^1/_2$ ф. ст., който даде само един квартер, така че този квартер струва 3 ф. ст., както произведеният на земята *A* квартер, то неговата продажна цена от 3 ф. ст. ще покрие само цялата производствена цена, ще даде само средна печалба, но никаква добавъчна печалба, следователно и нищо, което би могло да се превърне в рента. Продуктът от един акър от който

и да е вид земя в сравнение с продукта от един акър земя *A* не показва нито дали е той продукт на еднакво или на по-голямо капиталовложение, нито покрива ли излишният продукт само производствената цена или той дължи своето възникване на по-висока производителност на допълнителния капитал.

Второ: При намаляваща норма на производителност на допълнителните капиталовложения — чиято граница, доколкото се касае за образуването на нова добавъчна печалба, е онова капиталовложение, което покрива само производствената цена, т. е. произвежда един квартер толкова скъпо, за колкото го произвежда равно капиталовложение в един акър от земята *A*, т. е. съгласно предпоставката за 3 ф. ст. — границата, при която общото капиталовложение в един акър земя *B* престава да дава рента, ще бъде достигната, както следва от гореизложеното, когато индивидуалната средна производствена цена на продукта от един акър *B* се е повишила до производствената цена от един акър *A*.

Ако в *B* се извършват само такива допълнителни капиталовложения, които постигат производствената цена, следователно не образуват добавъчна печалба, следователно и рента, това наистина повишава индивидуалната средна производствена цена на квартер, но не засяга образуваната от предишните капиталовложения допълнителна печалба, следователно не засяга рентата, която може да се получи. Защото средната производствена цена остава винаги под тази на *A* и макар че излишъкът в цената за квартер намалява, то количеството на квартерите се увеличава в същата пропорция, така че общият излишък в цената остава без изменение.

В приведения случай двете първи капиталовложения от 5 ф. ст. в земята *B* произвеждат $3^1/_2$ квартера, следователно съгласно предпоставката $1^1/_2$ квартера рента $=4^1/_2$ ф. ст. Ако тук бъде добавено трето капиталовложение от $2^1/_2$ ф. ст., произвеждащо само един допълнителен квартер, то цялата производствена цена (включително 20% печалба) ще бъде $4^1/_2$ квартера $=9$ ф. ст.; следователно средната цена на един квартер $=2$ ф. ст. Значи средната производствена цена за квартер от земята *B* се е покачила от $1^5/_7$ на 2 ф. ст., а добавъчната печалба от квартер в сравнение с регулиращата цена на *A* е спаднала от $1^2/_7$ на 1 ф. ст. Но $1\times4^1/_2=4^1/_2$ ф. ст., точно както преди $1^2/_7\times3^1/_2=4^1/_2$ ф. ст.

Да приемем, че в *B* са направени още и четвърто и пето допълнително капиталовложение по $2^1/_2$ ф. ст., които произвеждат един квартер само по неговата обща производствена цена, то целият продукт от акър ще бъде сега $6^1/_2$ квартера, а цялата му производствена цена 15 ф. ст. Средната производствена цена за един квартер отново ще се повиши за *B* от 2 на $2^4/_{13}$ ф. ст., а до-

бавъчната печалба от квартер в сравнение с регулиращата производствена цена за земята *A* отново ще спадне от 1 на $^{9}/_{13}$ ф. ст. Но и тези $^{9}/_{13}$ ф. ст. трябва сега да изчисляваме върху $6^{1}/_{2}$ квартера вместо върху предишните $4^{1}/_{2}$ квартера. А $^{9}/_{13} \times 6^{1}/_{3} = 1 \times 4^{1}/_{2} = 4^{1}/_{2}$ ф. ст.

От това следва преди всичко, че при тези обстоятелства не е нужно никакво увеличение на регулиращата производствена цена, за да станат възможни допълнителни капиталовложения на земи, носещи рента, даже в такъв размер, че допълнителният капитал съвсем престава да доставя добавъчна печалба и дава само средната печалба. От това следва по-нататък, че тук сумата на добавъчната печалба за акър остава без изменение, колкото и да намалява добавъчната печалба от квартер; това намаление винаги се уравновесява от съответното увеличение на квартерите, произвеждани на акър. За да се покачи средната производствена цена до общата производствена цена (значи да достигне 3 ф. ст. за земята *B*), трябва да бъдат направени такива допълнителни капиталовложения, чийто продукт да има по-висока производствена цена, отколкото регулиращата цена от 3 ф. ст. Но ние ще видим, че даже това не е достатъчно, за да повиши средната производствена цена на квартер от земята *B* до равнището на общата производствена цена 3 ф. ст.

Да приемем, че на земята *B* са произведени:

1) $3^{1}/_{2}$ квартера, чиято производствена цена, както и преди, е = 6 ф. ст.; следователно две капиталовложения до $2^{1}/_{2}$ ф. ст. всяко, при което и двете образуват добавъчни печалби, но в намаляващ се размер.

2) 1 квартер за 3 ф. ст.; капиталовложение, при което индивидуалната производствена цена е равна на регулиращата производствена цена.

3) 1 квартер за 4 ф. ст.; капиталовложение, при което индивидуалната производствена цена е с 33% по-висока от регулиращата цена.

Ние бихме имали тогава $5^{1}/_{2}$ квартера от един акър за 13 ф. ст. при капиталовложение от $10^{7}/_{10}$ ф. ст.; първоначалното капиталовложение би нараснало четири пъти, но продуктът от първото капиталовложение не би се увеличил и три пъти.

$5^{1}/_{2}$ квартера за 13 ф. ст. дават средна производствена цена $2^{4}/_{11}$ ф. ст. за квартер, следователно при регулираща производствена цена 3 ф. ст. един излишък от $^{7}/_{11}$ ф. ст. на квартер; той може да се превърне в рента. $5^{1}/_{2}$ квартера при продажба по регулиращата цена 3 ф. ст. дават $16^{1}/_{2}$ ф. ст. Като приспаднем цялата производствена цена 13 ф. ст., остават $3^{1}/_{2}$ ф. ст. добавъчна печалба, или

рента; тези $3^{1}/_{2}$ ф. ст., изчислени по сегашната средна производствена цена за един квартер от *B*, т. е. по $2^{4}/_{11}$ ф. ст. за квартер, представляват сега $1^{25}/_{52}$ квартера. Паричната рента ще се намали с 1 ф. ст., житната рента — приблизително с $^{1}/_{2}$ квартер, но въпреки че четвъртото допълнително капиталовложение в *B* не само не произвежда добавъчна печалба, но дава по-малко от средната печалба, продължава да се получава добавъчна печалба и рента. Ако приемем, че освен капиталовложение 3), също и вложение 2) произвежда по цена, превишаваща регулиращата производствена цена, то цялото производство ще бъде: $3^{1}/_{2}$ квартера за 6 ф. ст. + 2 квартера за 8 ф. ст., общо $5^{1}/_{2}$ квартера за 14 ф. ст. производствена цена. Средната производствена цена за един квартер ще бъде $2^{6}/_{11}$ ф. ст., което ще даде един излишък от $^{5}/_{11}$ ф. ст. Тези $5^{1}/_{2}$ квартера, продадени по 3 ф. ст., дават $16^{1}/_{2}$ ф. ст.; като приспаднем 14 ф. ст. обща производствена цена, остават $2^{1}/_{2}$ ф. ст. за рента. При сегашната средна производствена цена за земята *B* това съставлява $^{55}/_{56}$ квартера. Следователно все още продължава да се получава рента, макар и в по-малък размер от предишната.

Във всеки случай това показва, че на по-добрите участъци земя при допълнителни капиталовложения, чийто продукт струва повече от регулираща производствена цена, рентата — поне в допустимите от практиката граници — трябва да не изчезне, а само да се намали съответно на това, от една страна, каква част от цялото капиталовложение съставлява този по-малко производителен капитал, а, от друга страна, съответно на намалението на неговата производителност. Средната цена на продукта му все още ще бъде по-ниска от регулиращата цена и затова все още ще остава добавъчна печалба, която може да се превърне в рента.

Да приемем сега, че средната цена на един квартер от *B* съвпада с общата производствена цена в резултат на четири последователни капиталовложения ($2^{1}/_{2}$, $2^{1}/_{2}$, 5 и 5 ф. ст.) с намаляваща производителност:

Капитал	*Печалба*	*Продукт*	*Производств. цена*		*Продажна цена*	*Добив*	*Остатък за рента*	
			за кварт.	*всичко*				
ф. ст.	*ф. ст.*	*квартера*	*ф. ст.*	*ф. ст.*	*ф. ст.*	*ф. ст.*	*кварт.*	*ф. ст.*
1) $2^{1}/_{2}$	$^{1}/_{2}$	2	$1^{1}/_{2}$	3	3	6	1	3
2) $2^{1}/_{2}$	$^{1}/_{2}$	$1^{1}/_{2}$	2	3	3	$4^{1}/_{2}$	$^{1}/_{2}$	$1^{1}/_{2}$
3) 5	1	$1^{1}/_{2}$	4	6	3	$4^{1}/_{2}$	$-^{1}/_{2}$	$-1^{1}/_{2}$
4) 5	1	1	6	6	3	3	−1	−3
15	3	6	—	18	—	18	0	0

Тук арендаторът продава всеки квартер по индивидуалната му производствена цена и затова всички квартери — по средната им

производствена цена, която съвпада с регулиращата цена от 3 ф. ст. Затова той и сега получава върху своя капитал от 15 ф. ст. 20% печалба =3 ф. ст. Но рентата е изчезнала. Къде е отишъл излишъкът при това изравняване на индивидуалните производствени цени на всеки квартер с общата производствена цена?

Добавъчната печалба от първите $2^1/_2$ ф. ст. беше 3 ф. ст.; от вторите $2^1/_2$ ф. ст. тя беше $1^1/_2$ ф. ст.; общо добавъчната печалба, върху $^1/_3$ от авансирания капитал, т. е. върху 5 ф. ст., беше $=4^1/_2$ ф. ст.=90%.

При капиталовложение 3) 5 ф. ст. не само не дават добавъчна печалба, но продуктът му от $1^1/_2$ квартера, продаден по общата производствена цена, дава един минус от $1^1/_2$ ф. ст. И най-после, при капиталовложение 4) също от 5 ф. ст. неговият продукт от 1 квартер, продаден по общата производствена цена, дава един минус от 3 ф. ст. Следователно двете капиталовложения, взети заедно, дават един минус от $4^1/_2$ ф. ст., равен на добавъчната печалба от $4^1/_2$ ф. ст., получена от капиталовложения 1) и 2).

Добавъчната печалба и минусната печалба взаимно се унищожават. Затова рентата изчезва. Но в действителност това е възможно само защото елементите на принадената стойност, които образуваха добавъчна печалба, или рента, сега влизат в образуването на средната печалба. Арендаторът получава тази средна печалба в размер 3 ф. ст. върху 15 ф. ст., или в размер 20%, за сметка на рентата.

Изравняването на индивидуалната средна производствена цена от *В* с общата производствена цена от *А*, регулираща пазарната цена, предполага, че разликата между индивидуалната цена на продукта от първите капиталовложения и превишаващата я регулираща цена все повече и повече се уравновесява и най-после се унищожава от разликата, с която продуктът от последните капиталовложения започва да превишава регулиращата цена. Така онова, което представлява добавъчна печалба, докато продуктът от първите капиталовложения се продава отделно, постепенно става част на средната производствена цена и с това влиза в образуването на средната печалба, докато, най-после, напълно се поглъща от нея.

Ако вместо 15 ф. ст. капиталовложения в *В* бъдат вложени само 5 ф. ст., а допълнителните $2^1/_2$ квартера от последната таблица бъдат произведени така, че $2^1/_2$ акра от земята *А* бъдат наново разработени с капиталовложения $2^1/_2$ ф. ст. на акър, то вложеният допълнителен капитал ще съставлява само $6^1/_4$ ф. ст., а цялото вложение в *А* и *В* за производството на тези 6 квартера ще възлиза на само $11^1/_4$ ф. ст. вместо 15 ф. ст. и общата им производствена цена, включително печалбата, ще съставлява $13^1/_2$ ф. ст. Тези 6 квартера ще продължават да се продават общо за 18 ф. ст., но капиталовложението ще се намали с $3^3/_4$ ф. ст., а рентата от *В* ще се равнява, както и преди, на $4^1/_2$ ф. ст. от акър. Иначе ще бъде, ако за производството на допълнителните $2^1/_2$ квартера трябва да се прибегне към по-лоша от *А* земя, към *А*—1, *А*—2, така че производствената цена на един квартер за $1^1/_2$ квартера от земята *А*—1=4 ф. ст., а за последния квартер от земята *А*—2=6 ф. ст. В такъв случай 6 ф. ст. ще бъдат регулиращата производствена цена на квартер. Тези $3^1/_2$ квартера от земята *В* ще бъдат продадени за 21 ф. ст. вместо за $10^1/_2$ ф. ст., което ще даде рента от 15 ф. ст. вместо $4^1/_2$ ф. ст., а в жито — рента от $2^1/_2$ квартера вместо $1^1/_2$ квартера. Също тъй единият квартер от земята *А* ще даде сега рента от 3 ф. ст.$=^1/_2$ квартер.

Преди да изследваме по-нататък този пункт, да направим още една бележка.

Средната цена на един квартер от *В* се изравнява, съвпада с регулираната от земята *А* обща производствена цена 3 ф. ст. за квартер, когато частта от целия капитал, която произвежда излишните $1^1/_2$ квартера, се уравновесява от онази част на целия капитал, която недопроизвежда $1^1/_2$ квартера. Кога именно ще бъде достигнато това изравняване или колко капитал с недостатъчна производителна сила трябва да бъде вложен за това в *В*, зависи при дадена добавъчна производителност на първите капиталовложения от относително недостатъчната производителност на следващите капиталовложения — недостатъчна в сравнение с производителността на равно капиталовложение в най-лошата регулираща земя *А* — или от индивидуалната производствена цена за продукта от тези следващи капиталовложения в сравнение с регулиращата цена.

От гореказаното преди всичко следва:

Първо. Докато допълнителните капитали се влагат в една и съща земя с добавъчна — макар и намаляваща се — производителност, житната и паричната рента на акър абсолютно нараства, макар че относително, в сравнение с авансирания капитал (значи нормата на добавъчна печалба или на рента), намалява. За граница тук служи онзи допълнителен капитал, който носи само средна печалба или за чийто продукт индивидуалната производствена цена съвпада с общата производствена цена. Производствената цена при тези условия остава същата, ако производството от по-лошата земя не стане излишно вследствие увеличилото се предлагане. Даже при намаляващи се цени тези допълнителни капитали все още могат в

известни граници да произведат добавъчна печалба, макар и не много значителна.

Второ. Влагането на допълнителен капитал, който произвежда само средната печалба и чиято добавъчна производителност следователно e=0, никак не изменя размера на образувалата се добавъчна печалба, значи и на рентата. Вследствие на това индивидуалната средна цена на квартера нараства на по-добрите земи; излишъкът, получаван на квартер, намалява, но броят на квартерите, даващи такъв намален излишък, се увеличава, така че продуктът остава същият.

Трето. Допълнителни капиталовложения, които принасят продукт с индивидуална производствена цена, превишаваща регулиращата цена — следователно добавъчната производителност на които не е само=0, а по-малка от нула, минус, т. е. по-малка от производителността на равно капиталовложение в регулиращата земя *A*, — все повече приближават индивидуалната средна цена на целия продукт от по-добрата земя към общата производствена цена, следователно все повече намаляват разликата между двете цени, която образува добавъчната печалба, респ. рентата. Все по-голяма и по-голяма част от това, което образуваше добавъчна печалба, или рента, влиза в образуването на средната печалба. Но все пак целият вложен в акър от земята *B* капитал продължава да дава добавъчна печалба, макар че тя намалява с увеличението на масата на капитала с недостатъчна производителност и с нарастването степента на тази недостатъчна производителност. При нарастващ капитал и увеличаващо се производство рентата, получавана на акър, намалява тук абсолютно, а не, както във втория случай, само относително в сравнение с нарастващия размер на вложения капитал.

Рентата може да изчезне само ако индивидуалната средна производствена цена на целия продукт от по-добрата земя *B* съвпада с регулиращата цена, значи ако цялата добавъчна печалба от първите по-производителни капиталовложения отиде за образуване на средната печалба.

Минималната граница за спадането на рентата от акър е точката, на която тя изчезва. Но тази граница настъпва не когато допълнителните капиталовложения започнат да произвеждат с недостатъчна производителност, а когато допълнителното капиталовложение с недостатъчна производителност приеме такива размери, че неговото влияние унищожава надвишаващата производителност на първите капиталовложения и производителността на целия вложен капитал стане равна на производителността на вложения в *A* капитал и затова индивидуалната средна цена на квартера от *B* стане равна на индивидуалната средна цена на квартера от *A*.

Но и в този случай регулиращата производствена цена, 3 ф. ст. за квартер, не ще се измени, макар че рентата ще изчезне. Едва отвъд този предел производствената цена ще трябва да се повиши вследствие увеличение било на степента на недостатъчната производителност на допълнителния капитал, било на величината на самия допълнителен капитал при същата степен на недостатъчна производителност. Ако напр. в таблицата на стр. 271 от същата земя бъдат произведени не $1^1/_2$ квартера, а $2^1/_2$ квартера по 4 ф. ст., то ще имаме всичко 7 квартера и цялата им производствена цена ще възлиза на 22 ф. ст.; един квартер ще струва $3^1/_7$ ф. ст., т. е. с $^1/_7$ ф. ст. повече от общата производствена цена, която ще трябва да се увеличи.

Значи още дълго време ще може да се влага допълнителен капитал с недостатъчна производителност и даже с все намаляваща производителност, докато индивидуалната средна цена на квартера от най-добрите участъци земя се изравни с общата производствена цена, докато съвсем изчезне излишъкът на последната над първата, а с това и добавъчната печалба и рентата.

Даже и в този случай заедно с изчезването на рентата от по-добрите земи индивидуалната средна цена на продукта им само ще съвпадне с общата производствена цена, следователно все още не ще бъде необходимо увеличение на последната.

В горния пример от по-добрата земя *B*, която обаче заема последното място в редицата от по-добри или носещи рента земи, $3^1/_2$ квартера се произвеждат с капитал от 5 ф. ст., имащ добавъчна производителност, и $2^1/_2$ квартера се произвеждат с капитал от 10 ф. ст., имащ недостатъчна производителност, всичко 6 квартера, значи $^5/_{12}$ от това количество се произвеждат с последните части на капитала, вложени с недостатъчна производителност. И едва на тази точка индивидуалната средна производствена цена на 6-те квартера се повишава на 3 ф. ст. за квартер, следователно съвпада с общата производствена цена.

Но при закона за собствеността върху земята последните $2^1/_2$ квартера не биха могли да бъдат произведени при този начин по 3 ф. ст. за квартер, с изключение на случая, когато те биха могли да бъдат произведени на $2^1/_2$ нови акра земя от вида *A*. Случаят, когато допълнителният капитал произвежда вече само по общата производствена цена, ще бъде границата. Извън нея трябва да прекъснат допълнителните капиталовложения в една и съща земя.

И наистина, щом арендаторът е трябвало за първите две капиталовложения да плати $4^1/_2$ ф. ст. рента, той трябва да продължи да я плаща, и всяко капиталовложение, което би произвело квартера по-скъпо от 3 ф. ст., ще доведе до намаление на печалбата му.

Това пречи на изравняването на средната цена при недостатъчна производителност.

Да вземем този случай при предишния пример, когато производствената цена за земята *А* от 3 ф. ст. за квартер регулира цената за *В*.

Капитал	*Печалба*	*Произв. цена*	*Продукт*	*Производств. цена за кварт.*	*Продажна цена за кварт.*	*всичко*	*Добавъчна печалба*	*Загуба*
ф. ст.	*ф. ст.*	*ф. ст.*	*кварт.*	*ф. ст.*	*ф. ст.*	*ф. ст.*	*ф. ст.*	*ф. ст.*
$2^1/_2$	$^1/_2$	3	2	$1^1/_2$	3	6	3	—
$2^1/_2$	$^1/_2$	3	$1^1/_2$	2	3	$4^1/_2$	$1^1/_2$	—
5	1	6	$1^1/_2$	4	3	$4^1/_2$	—	$1^1/_2$
5	1	6	1	6	3	3	—	3
15	3	18	—	—	—	18	$4^1/_2$	$4^1/_2$

Производствената цена на $3^1/_2$ квартера при двете първи капиталовложения е за арендатора също 3 ф. ст. за квартер, защото той трябва да плаща рента от $4^1/_2$ ф. ст., при което разликата между индивидуалната му производствена цена и общата производствена цена не отива в неговия джоб. Следователно излишъкът в цената на продукта от двете първи капиталовложения не може да му послужи за покриване на дефицита в продуктите от третото и четвъртото капиталовложение.

$1^1/_2$ квартера от капиталовложение 3) струват на арендатора, включително печалбата, 6 ф. ст.; но при регулиращата цена от 3 ф. ст. за квартер той може да ги продаде само за $4^1/_2$ ф. ст. Следователно той ще загуби не само цялата печалба, но свръх това и $^1/_2$ ф. ст., или 10% от вложения капитал 5 ф. ст. Загубата му от пачалба и капитал при капиталовложение 3) ще възлиза на $1^1/_2$ ф. ст., а при капиталовложение 4) — на 3 ф. ст., всичко $4^1/_2$ ф. ст., точно колкото съставлява рентата от повече производителните капиталовложения; индивидуалната производствена цена, която се получава при тези повече производителни вложения, именно затова не може да окаже изравняващо влияние върху индивидуалната средна производствена цена на целия продукт от земята *В*, защото нейният *излишък* се плаща във вид на рента на трето лице.

Ако за задоволяване на търсенето бъде необходимо да се произведат допълнителните $1^1/_2$ квартера с третото капиталовложение, то регулиращата пазарна цена ще се повиши на 4 ф. ст. за квартер. Вследствие това поскъпване на регулиращата пазарна цена рентата от земята *В* при първото и второто капиталовложение ще се увеличи, а на земята *А* ще се образува рента.

И така, макар че диференциалната рента е само формално превръщане на добавъчната печалба в рента и макар че собствеността върху земята тук дава на собственика само възможност да прехвърли добавъчната печалба от ръцете на арендатора в своите ръце, все пак оказва се, че последователното влагане на капитал в една и съща земя, или, което е същото, увеличаването на вложения в една и съща площ капитал, при спадаща норма на производителност на капитала и неизменяща се регулираща цена много поскоро достига възможната граница, следователно достига в действителност повече или по-малко една изкуствена граница именно вследствие това формално превръщане на добавъчна печалба в поземлена рента, което е следствие от поземлената собственост. Значи повишението на общата производствена цена, което става необходимо при по-тесни граници, отколкото това би било при други условия, тук е не само причина за повишението на диференциалната рента, но самото съществуване на диференциалната рента като такава е същевременно причина за това, че общата производствена цена по-рано и по-бързо се повишава, за да осигури така станалото необходимо увеличено предлагане на продукта.

Трябва да отбележим още следното:

С допълнително капиталовложение в земята *В* регулиращата цена не би могла, както в горния случай, да се повиши на 4 ф. ст., ако земята *А* в резултат на второто капиталовложение доставя добавъчния продукт по-евтино от 4 ф. ст. или ако в конкуренцията бъде включена нова по-лоша от *А* земя, чиято производствена цена, макар и по-висока от 3 ф. ст., е по-ниска от 4 ф. ст. Така виждаме как диференциална рента I и диференциална рента II, при които първата е база на втората, същевременно образуват граница една за друга, вследствие на което се извършват ту последователни капиталовложения в един и същ участък земя, ту последователно се извършват капиталовложения в нова допълнителна земя. Също така те се ограничават взаимно и в други случаи, когато напр. идва ред на по-добра земя.

Глава четиридесет и четвърта

ДИФЕРЕНЦИАЛНА РЕНТА И ОТ НАЙ-ЛОШАТА ОТ ОБРАБОТВАЕМИТЕ ЗЕМИ

Да приемем, че търсенето на жито се повишава и че предлагането може да бъде покрито само чрез последователни капиталовложения с недостатъчна производителност върху рентоносните земи или чрез допълнително капиталовложение, също с намаляваща производителност върху земя *A*, или чрез капиталовложение върху нови земи от по-лошо качество от *A*.

Да вземем земята *B* като представителка на рентоносните земи.

Допълнителното капиталовложение изисква повишаване на пазарната цена над 3 ф. ст. за квартер, които досега бяха регулираща цена, за да бъде възможно върху земята *B* допълнително производство от 1 квартер (който може да представлява тук 1 млн. квартера, както всеки акър — 1 млн. акра). Върху земите *C* и *Д* и т. н., видовете земи с най-висока рента, също може да бъде получен допълнителен продукт, но само с намаляваща добавъчна производителна сила; обаче приемаме, че 1 квартер от земята *B* е необходим за задоволяване на търсенето. Ако този един квартер може по-евтино да се произведе чрез допълнителен капитал върху *B*, отколкото чрез еднакво изразходване на допълнителен капитал върху *A* или отколкото като се прибегне към земята*A —1*, която например може да произведе квартера само за 4 ф. ст., докато допълнителният капитал върху *A* ще може да произведе квартера вече за $3^3/_4$ ф. ст., то допълнителният капитал, изразходван върху *B*, би регулирал пазарната цена.

Земята *A*, както досега, е произвела 1 квартер за 3 ф. ст. Земята *B* също, както и досега, е произвела общо $3^1/_2$ квартера, чиято индивидуална производствена цена е общо 6 ф. ст. Сега, ако

върху земята *B* са нужни допълнително 4 ф. ст. производствена цена (включително и печалбата), за да се произведе един нов квартер, докато върху *A* той може да се произведе за $3^3/_4$ ф. ст., то от само себе си се разбира, че новият квартер ще бъде произведен върху *A*, а не върху *B*. И така, да приемем, че той може да бъде произведен върху *B* при допълнителна производствена цена от $3^1/_2$ ф. ст. В този случай $3^1/_2$ ф. ст. ще станат регулираща цена за цялото производство. Тогава *B* ще продаде своя сегашен продукт от $4^1/_2$ квартера за $15^3/_4$ ф. ст. От тази сума на производствената цена на първите $3^1/_2$ квартера се падат 6 ф. ст. и на последния квартер — $3^1/_2$ ф. ст., всичко $9^1/_2$ ф. ст. Остава добавъчна печалба за рента $= 6^1/_4$ ф. ст., докато по-рано тя беше всичко $4^1/_2$ ф. ст. В този случай акърът земя *A* също ще даде рента $^1/_2$ ф. ст., но производствената цена от $3^1/_2$ ф. ст. би се регулирала не от най-лошата земя *A*, а от сравнително по-добрата земя *B*. При това естествено се приема, че новата земя от качество *A* от същото удобно положение, както обработваната досега, не е достъпна и че ще трябва да се направи второ капиталовложение на вече обработвания участък *A*, но при по-голяма производствена цена, или ще трябва да се прибегне до още по-лошата земя *A—1*. Щом чрез последователни капиталовложения влезе в действие диференциалната рента II, границите на повишаващата се производствена цена могат да се регулират от по-добрата земя и по-лошата земя, базата на диференциалната рента I може тогава също да носи рента. По такъв начин — при наличие само на диференциална рента — всички обработвани земи биха носили рента. В такъв случай бихме имали следните две таблици, в които под производствена цена се подразбира сумата на авансирания капитал плюс 20% печалба, следователно на всеки $2^1/_2$ ф. ст. капитал по $^1/_2$ ф. ст. печалба, всичко 3 ф. ст.

Вид земя	*Акри*	*Производствена цена* *ф. ст.*	*Продукт* *кварт.*	*Продажна цена* *ф. ст.*	*Паричен доход* *ф. ст.*	*Житна рента* *кварт.*	*Парична рента* *ф. ст.*
A	1	3	1	3	3	0	0
B	1	6	$3^1/_2$	3	$10^1/_2$	$1^1/_2$	$4^1/_2$
C	1	6	$5^1/_2$	3	$16^1/_2$	$3^1/_2$	$10^1/_2$
D	1	6	$7^1/_2$	3	$22^1/_2$	$5^1/_2$	$16^1/_2$
Всичко	4	21	$17^1/_2$	—	$52^1/_2$	$10^1/_2$	$31^1/_2$

Такова е положението на нещата преди новото капиталовложение от $3^1/_2$ ф. ст. върху *B*, която дава само 1 квартер. След това капиталовложение положението е следното:

Вид земя	Акри	Производствена цена	Продукт	Продажна цена	Паричен доход	Житна рента	Парична рента
		ф. ст.	кварт.	ф. ст.	ф. ст.	кварт.	ф. ст.
A	1	3	1	$3^1/_2$	$3^1/_2$	$^1/_7$	$^1/_2$
B	1	$9^1/_2$	$4^1/_2$	$3^1/_2$	$15^3/_4$	$1^{11}/_{14}$	$6^1/_4$
C	1	6	$5^1/_2$	$3^1/_2$	$19^1/_4$	$3^{11}/_{14}$	$13^1/_4$
D	1	6	$7^1/_2$	$3^1/_2$	$26^1/_4$	$5^{11}/_{14}$	$20^1/_4$
Всичко	4	$24^1/_2$	$18^1/_2$	—	$64^3/_4$	$11^1/_2$	$40^1/_4$

{Това пак не е съвсем вярно пресметнато. На арендатора на *B* тези $4^1/_2$ квартера ще струват, първо, $9^1/_2$ ф. ст. производствена цена и, второ $4^1/_2$ ф. ст. рента, всичко 14 ф. ст.; средно за квартер $=3^1/_9$ ф. ст. Тази средна цена за цялото негово производство става по такъв начин регулираща пазарна цена. Затова рентата върху *A* ще бъде $^1/_9$ ф. ст. вместо $^1/_2$ ф. ст., а рентата върху *B* ще си остане, както по-рано, $4^1/_2$ ф. ст.; $4^1/_2$ квартера по $3^1/_9$ ф. ст. $=14$ ф. ст.; като извадим от тях цялата производствена цена $9^1/_2$ ф. ст., ще остане за добавъчна печалба $4^1/_2$ ф. ст. И така, макар че числата трябва да бъдат изменени, примерът показва как чрез диференциалната рента II относително по-добрата земя, която вече носи рента, може да стане регулираща цена и с това *всичката* земя, включително и тази, която до това време не носи рента, може да се превърне в носеща рента. — Ф. Е.}

Житната рента трябва да се повиши, щом се повишава регулиращата производствена цена на житото, т. е. щом се повишава производствената цена на квартер жито върху регулиращата земя, или регулиращото капиталовложение върху един от видовете земя. Това е все едно, както ако всички видове земя станеха по-малко плодородни и произвеждаха напр. с по $2^1/_2$ ф. ст. нови капиталовложения всички само по $^5/_7$ квартера вместо 1 квартер. Онова, което те произвеждат в повече при същото капиталовложение, се превръща в добавъчен продукт, в който е представена добавъчната печалба, а затова и рентата. Ако приемем, че нормата на печалбата си остава предишната, то фермерът ще може да купи със своята печалба по-малко жито. Нормата на печалбата може да остане предишната, ако работната заплата не се повиши, било защото тя е понижена до физическия минимум, т. е. под нормалната стойност на работната сила, било защото сравнително са станали по-евтини другите предмети на работническото потребление, доставяни от манифактурата; било защото работният ден е удължен или е станал по-интензивен и поради това нормата на печалбата в неземеделските отрасли на производството, която регулира обаче земеделската печалба, е оста-

нала предишната, ако не се е повишила; или пък защото, макар и в земеделието, се изразходва същият капитал, но повече постоянен и по-малко променлив.

И така, ние разгледахме първия начин на възникване рента върху земята *A* — която досега беше най-лошата, — без да бъде привлечена към обработване още по-лоша земя; именно възникване на рента поради разликата на индивидуалната производствена цена върху тази земя, която досега беше регулираща, в сравнение с онази нова, по-висока производствена цена, по която последният допълнителен капитал с недостатъчна производителна сила дава върху по-добрата земя необходимия допълнителен продукт.

Ако допълнителният продукт трябва да се произведе върху земята *A—1*, която може да достави квартера само за 4 ф. ст., то рентата на акър върху *A* ще се повиши на 1 ф. ст. Но в този случай земята *A—1* ще се придвижи на мястото на *A* като най-лоша от обработваните земи, а земята *A* ще заеме място като най-низш член в редицата рентоносни земи. Диференциалната рента I ще се измени. Този случай лежи следователно извън границите на разглежданата тук диференциална рента II, която възниква от различната производителност на последователните изразходвания на капитал върху една и съща ивица земя.

Но освен това диференциална рента върху земята *A* може да възникне още по двояк начин.

В случая, когато при неизменяща се цена — каквато и да е тя, дори да се е понизила в сравнение с предишната цена — допълнителното капиталовложение създава добавъчна производителност, което prima facie до известна граница всякога може да стане тъкмо върху най-лошата земя.

Второ, в случая, когато производителността на последователните капиталовложения върху земята *A*, напротив, се понижава.

И в двата случая се приема, че увеличението на производството се диктува от състоянието на търсенето.

Но тук от гледна точка на диференциалната рента се появява едно особено затруднение във връзка с по-рано изведения закон, според който общата производствена цена за цялата продукция (или за цялото изразходване на капитал) всякога се определя от индивидуалната средна производствена цена на един квартер. Защото за земята *A*, в противоположност на по-добрите видове земя, производствената цена, която ограничава за нови капиталовложения изравняването на индивидуалната с общата производствена цена, е дадена не отвън. Защото тъкмо индивидуалната цена на производството върху *A* е самата тази обща производствена цена, която регулира пазарната цена.

Да приемем:

1) *При повишаваща се производителна сила на последователните капиталовложения* върху 1 акър от земята *А* с 5 ф. ст. авансиран капитал, което съответствува на 6 ф. ст. производствена цена, може да се произведат 3 вместо 2 квартера. Първото капиталовложение от $2^1/_2$ ф. ст. доставя 1 квартер, второто — 2 квартера. В този случай 6 ф. ст., цялата производствена цена, дават 3 квартера, следователно квартерът ще струва средно 2 ф. ст.; ако 3-те квартера следователно се продадат по 2 ф. ст., то *А*, както по-рано, не ще даде рента, но ще се измени само основата на диференциалната рента II; регулираща производствена цена са станали 2 ф. ст. вместо 3 ф. ст. Върху най-лошата земя капитал от $2^1/_2$ ф. ст. произвежда сега средно $1^1/_2$ вместо 1 квартер и това сега е официалната плодородност за всички земи от по-високо качество при изразходване от $2^1/_2$ ф. ст. От това време една част от техния досегашен добавъчен продукт влиза в образуването на техния необходим продукт, както една част от тяхната предишна добавъчна печалба — в образуването на средната печалба.

Ако, напротив, се направи сметка по такъв начин, както върху по-добрите земи, дето средната сметка нищо не изменя в абсолютната величина на добавъчната част, защото за тях общата производствена цена е дадена като граница на капиталовложението, то квартерът от първото капиталовложение струва 3 ф. ст., а 2 квартера от второто — всеки само от $1^1/_2$ ф. ст. Така върху *А* ще възникне житна рента от 1 квартер и парична рента от 3 ф. ст., но тези 3 квартера ще се продават по старата цена — за 9 ф. ст. Ако последва трето капиталовложение от $2^1/_2$ ф. ст. със същата продуктивност като второто, то ще се произведат сега общо 5 квартера за 9 ф. ст. производствена цена. Ако индивидуалната средна производствена цена върху *А* е останала регулираща, то квартерът ще трябва сега да се продава от $1^4/_5$ ф. ст. Средната цена пък ще се понижи не поради ново повишение на производителността на третото капиталовложение, а само поради прибавянето на ново капиталовложение със същата допълнителна производителност като второто. Вместо да повишат рентата, както това би било върху земите, които носят рента, последователните капиталовложения от относително по-висока, но неизменяща се производителност, направени върху земята *А*, съответно ще се понижи производствената цена, а заедно с това при равни други условия и диференциалната рента върху всички други видове земя. Напротив, ако първото капиталовложение, което произвежда 1 квартер за 3 ф. ст. производствена цена, остане регулиращо само по себе си, то 5-те квартера ще бъдат продадени за 15 ф. ст. и диференциалната рента от по-

сетнешните капиталовложения върху земята *А* ще бъде 6 ф. ст. Прибавянето на допълнителен капитал към акър от земята *А*, в каквато и форма да се е извършило, ще бъде в този случай подобрение и допълнителният капитал ще направи по-производителна и първоначалната част на капитала. Би било безсмислица да се каже, че $^1/_3$ от капитала е произвела 1 квартер, а останалите $^2/_3$ са произвели 4 квартера. 9 ф. ст. на акър всякога ще произвеждат 5 квартера, докато 3 ф. ст. произвеждат само 1 квартер. Ще възникне ли тук рента, добавъчна печалба, или не — това всецяло ще зависи от обстоятелствата. Нормално регулиращата производствена цена трябва да се понижи. Така ще бъде, ако това подобрено, но свързано с повече разноски обработване става върху земята *А* само защото то става и върху по-добрите видове земя — значи обща революция в земеделието; и ако сега става дума за естествената плодородност на земята *А*, то вече се подразбира, че върху нея е изразходвано 6 или 9 ф. ст. вместо 3 ф. ст. Това важи особено, когато на новия метод се подлага по-голямата част от обработените акри на земята *А*, която доставя в дадената страна основната маса храни. Но ако подобрението обхване изпърво само малко част от площта на *А*, то тази по-добре обработвана част ще почне да доставя добавъчна печалба, която земевладелецът, без да губи време, ще се постарае да превърне изцяло или отчасти в рента и да я фиксира като рента. По този начин, ако търсенето върви в крак с растящото предлагане, то постепенно, в степента, в която земята *А* в цялата своя площ малко по малко се подхвърля на новия метод на обработване, може да се образува рента върху цялата земя от качество *А* и добавъчната производителност, цялата или отчасти, според условията на пазара, ще се окаже конфискувана. Следователно изравняването на производствената цена върху *А* по средната цена на продукта, получаван от *А* при увеличено капиталовложение, може да бъде възпрепятствувано от фиксирането във форма на рента на добавъчната печалба от това увеличено капиталовложение. В този случай пак, както видяхме това по-рано, върху по-добрите земи при намаляваща производителна сила на допълнителните капитали, превръщането на добавъчната печалба в поземлена рента, т. е. намесата на поземлената собственост, ще повиши производствената цена, така че диференциалната рента не ще бъде просто следствие на разликите между индивидуалната и общата производствена цена. Това ще попречи на съвпадането на двете цени за земята *А*, защото ще попречи на регулирането на производствената цена от средната цена на производството върху *А*; следователно то ще задържи производствената цена на по-високо равнище, отколкото е необходимо, и по такъв начин ще създаде рента. Такъв резултат може да се предизвика или

да се задържи дори при свободен внос на жито отвън, защото земята, която, без да носи рента, може да издържи конкуренцията в производството на жито и когато производствената цена се определя отвън, фермерите сега ще бъдат принудени да предназначат за друго, напр. да я направят пасище за добитък, и по този начин за произвеждане на жито да бъдат използвани само земите, които носят рента, т. е. само земите, върху които индивидуалната средна производствена цена за квартер е по-ниска от производствената цена, определяна отвън. Изобщо може да се приеме, че в дадения случай производствената цена ще се понижи, обаче не до равнището на средната цена и ще стои по-високо от него, но по-ниско от производствената цена, върху по-лошо обработваната земя *A*, така че конкуренцията на новата земя от *A* се ограничава.

2. *При намаляваща производителна сила на допълнителните капитали.*

Да приемем, че земята *A — 1* може да произведе допълнителния квартер само за 4 ф. ст., а земята *A* — за 3 $^3/_4$, т. е. по-евтино, отколкото земята *A — 1*, но с $^3/_4$ ф. ст. по-скъпо от квартера, произведен от първото капиталовложение върху *A*. В този случай съвкупната цена на двата произведени върху *A* квартера ще бъде = 6$^3/_4$ ф. ст.; следователно средната цена за квартер =3$^3/_8$ ф. ст. Производствената цена ще се повиши, но всичко с $^3/_8$ ф. ст., докато ако допълнителният капитал беше вложен в нова земя, която произвежда квартера за 3$^3/_4$ ф. ст., тя ще се повиши още с $^3/_8$ ф. ст., на 3$^3/_4$ ф. ст., и с това ще се предизвика съответно повишение на всички останали диференциални ренти.

Производствената цена от 3$^3/_8$ ф. ст. за квартер върху земята *A* по този начин ще се изравни по средната производствена цена върху същата земя при увеличено капиталовложение и ще стане регулираща; следователно тук не ще се получи рента, защото не ще има добавъчна печалба.

Но ако този произведен от второто капиталовложение квартер се продаде за 3$^3/_4$ ф. ст., то земята *A* ще даде сега рента от $^3/_4$ ф. ст., и при това върху всички акри на *A*, върху които не ще бъде направено допълнително капиталовложение и които следователно, както по-рано, произвеждат квартера за 3 ф. ст. Докато съществуват още необработени пространства от земята *A*, цената може само временно да се повиши на 3$^3/_4$ ф. ст. Конкуренцията на нови участъци от *A* ще задържа производствената цена на 3 ф. ст., докато не се изчерпи всичката земя *A*, чието благоприятно положение позволява да се произвежда квартерът по-евтино от 3$^3/_4$ ф. ст. Следователно това трябва да се приеме, макар че собственикът на земята, дори ако един акър от земята носи рента, не ще отстъпи на арендатора друг акър без рента.

Ще се изравни ли производствената цена по средната цена или пък регулираща ще стане 3$^3/_4$ ф. ст., индивидуалната производствена цена при второто влагане на капитал зависи пак от повече или помалко всеобщото разпространение на второто влагане на капитал върху наличната земя *A*. Регулираща цена става 3$^3/_4$ ф. ст. само ако земевладелецът успее, докато не е задоволено търсенето, да фиксира като рента добавъчната печалба, която би се получавала при цена 3$^3/_4$ ф. ст. за квартер.

За понижаващата се производителност на почвата при последователни влагания на капитал виж у Либих[67]. Ние видяхме, че последователното намаляване на добавъчната производителна сила на капиталовложенията постоянно увеличава рентата от акър при неизменяща се производствена цена и че то може да доведе до това дори при понижаваща се производствена цена.

Но общо трябва да се забележи следното.

От гледна точка на капиталистическия начин на производство всякога става относително поскъпване на продуктите, ако за получаването на същия продукт се прави вложение, ако трябва да се заплаща нещо такова, което по-рано не се е заплащало. Защото под възстановяване на капитала, употребен в производството, трябва да се разбира само възстановяването на стойности, които са представени в определени средства за производство. Елементи на природата, които влизат в производството като негови агенти, нищо не костувайки, каквато роля и да играят в производството, влизат в него не като съставни части на капитала, а като безплатна природна сила на капитала, т. е. безплатна природна производителна сила на труда, която на базата на капиталистическия начин на производство се представя обаче, подобно на всяка производителна сила, като производителна сила на капитала. Следователно, ако в производството взема участие такава природна сила, която първоначално нищо не костува, то тя не влиза в сметка при определяне на цената, докато продуктът, произвеждан при нейна помощ, е достатъчен да задоволи потребностите. Но ако в хода на развитието е необходимо повече продукт, отколкото може да се произведе с помощта на тази природна сила, т. е. ако трябва да се произвежда този допълнителен продукт без помощта на тази природна сила или при съдействието на човека, на човешки труд, то в капитала ще влезе нов допълнителен елемент. Следователно, за да се получи предишният

продукт, ще бъде направено относително по-голямо капиталовложение. При равни други условия ще стане поскъпване на производството.

(От тетрадката с бележка „Започнато в средата на февруари 1876 г.“ [*Ф. Е.*])

Диференциална рента и рента като проста лихва на вложения в земята капитал.

Така наречените трайни мелиорации — които изменят физическите, отчасти и химическите свойства на почвата чрез операции, които струват влагания на капитал и които могат да се разглеждат като присъединяване на капитал към земята — почти всички се свеждат към това, че на определен участък земя, на почвата в определено, ограничено място се придават такива свойства, каквито друга почва, на друго място, често съвсем близко, притежава от природата. Една земя е нивелирана от природата, друга трябва да се нивелира; по една земя водите естествено се оттичат, друга изисква изкуствен дренаж; една от природата има дълбок почвен слой, на друга той трябва изкуствено да се задълбочи; една глинеста почва от природата е смесена с необходимото количество пясък, на друга трябва изкуствено да се създаде необходимото отношение; една ливада от природата се напоява или се покрива със сив плодороден слой, на друга това може да се постигне чрез труд, или казано на езика на буржоазната политическа икономия, чрез капитал.

Това е наистина забавна теория, според която в този случай на едната земя, на която относителните изгоди са придобити, рентата е лихва, а на другата земя, която има тия предимства от природата, не е лихва.* (А в действителност въпросът се изопачава така, че ако в единия случай рентата действително съвпада с лихвата, то тя и в другите случаи, когато фактически такова нещо няма, трябва да се нарича лихва, лъжливо да се представи като лихва.) Но след като е извършено капиталовложение, земята носи рента не защото в нея е вложен капитал, а капиталовложението е превърнало земята в по-производително място за влагания, отколкото по-рано. Да приемем, че цялата земя на една страна изисква такова капиталовложение, в такъв случай на всеки участък земя, на който то още не е направено, предстои да премине този стадий и рентата (лихвата, която участъкът в дадения случай носи), която дава земята, вече

* Виж настоящия том, част II, стр. 164 *Ред.*

получила такова влагане на капитал, също така е диференциална рента, както ако тази земя от природата имаше това предимство, а останалата земя ще трябва да го придобие само по изкуствен начин.

И тази свеждаща се към лихва рента става чиста диференциална рента, щом вложеният капитал се амортизира. Иначе един и същ капитал би трябвало като капитал да съществува двойно.

Едно от най-забавните явления се състои в това, че всички противници на Рикардо, които оспорват определянето на стойността изключително от труда, против обяснението на диференциалната рента с разликата между земите издигат обстоятелството, че тук стойността се определя от природата, а не от труда; и същевременно приписват това определение на положението или — и в още по-голяма степен — дори на лихвата на капитала, вложен при обработването в земята. Един и същ труд създава еднаква стойност за продукта, създадена в течение на дадено време; но величината или количеството на този продукт, следователно и на стойностната част, която се пада на съответната част на тоя продукт, зависи при дадено количество труд единствено от количеството на продукта, а последното на свой ред — от производителността на даденото количество труд, а не от абсолютната величина на това количество. Дали тази производителност дължи своя произход на природата или обществото, е съвсем безразлично. Само когато тя самата струва труд, следователно капитал, тя увеличава производствената цена с нова съставна част, което природата сама по себе си не прави.

Глава четиридесет и пета

АБСОЛЮТНАТА ПОЗЕМЛЕНА РЕНТА

При анализа на диференциалната рента изхождахме от предпоставката, че най-лошата земя не носи поземлена рента, или изразявайки се по-общо, че поземлена рента носи само такава земя, чиято индивидуална производствена цена е по-ниска от регулиращата пазара производствена цена, вследствие на което възниква добавъчна печалба, която се превръща в рента. Трябва преди всичко да се отбележи, че законът за диференциалната рента като диференциална рента съвсем не зависи от правилността или неправилността на тази предпоставка.

Ако означим с P общата регулираща пазара производствена цена, то P за продукта на най-лошия сорт земя A съвпада с индивидуалната производствена цена от тази земя; т. е. цената възвръща разходвания в производството постоянен и променлив капитал плюс средната печалба (= предприемачески доход плюс лихва).

Рентата в този случай е равна на нула. Индивидуалната производствена цена на следната по качество по-добра земя $B = P^1$, а $P > p^1$; т. е. P дава повече от действителната производствена цена на продукта на категорията земя B. Нека сега $P - P' = d$; затова d, излишъкът на P над P^1, е онази добавъчна печалба, която добива арендаторът на земята от категория B. Това d се превръща в рента, която трябва да се плаща на собственика на земята. Нека за третия сорт земя C действителната производствена цена бъде P'', а $P - P'' = 2d$; следователно тези $2d$ се превръщат в рента; също така нека за четвъртия сорт земя D индивидуалната производствена цена бъде P''', а $P - P''' = 3d$, които се превръщат в поземлена рента, и т. н. Да приемем сега, че е неправилна предпоставката, че за земята от

сорта A рентата $= 0$ и че затова цената на нейния продукт $= P + 0$. Нека, напротив, и тя дава рента $= r$. В този случай от това следват две неща.

Първо: Цената на продукта на земята от категория A не би се регулирала от неговата производствена цена, а би съдържала известен излишък над тази цена, би била $= P + r$. Защото щом приемаме нормален ход на капиталистическото производство, т. е. щом приемаме, че излишъкът r, плащан от арендатора на поземления собственик, не представлява отбив нито от работната заплата, нито от средната печалба на капитала, то арендаторът може да го плаща само защото неговият продукт се продава по-скъпо от производствената цена, следователно би му донесъл добавъчна печалба, ако не трябваше да отдава този излишък във формата на рента на поземления собственик. В такъв случай регулиращата пазарна цена на целия намиращ се на пазара продукт на всички сортове земя не би била производствената цена, която дава капиталът изобщо във всички сфери на производството, т. е. не цена, равна на разходите плюс средната печалба, а би била производствената цена плюс рентата, $P + r$, а не P. Защото цената на продукта на земята от категория A изразява изобщо границата на регулиращата обща пазарна цена, цената, по която може да бъде доставен целият продукт, и дотолкова тя регулира цената на този съвкупен продукт.

Обаче, *второ*, макар че общата цена на продукта на земята в този случай би била подложена на съществена модификация, това съвсем не би отменило закона за диференциалната рента. Защото ако цената на продукта на земята от категория A, а с това и общата пазарна цена $= P + r$, то цената на сортовете B, C, D и т. н. също би била $= P + r$. Но тъй като за сорта B $P - P^1 = d$, то $(P + r) - (CP^1 + r)$ също би било $= d$, а за C съответно $P - P'' = (P + r) - (P'' + r) = 2d$, както, най-после, за D $P - P''' = (P + r) - (P''' + r) = 3d$ и т. н. И така, диференциалната рента би останала предишната и би се регулирала от същия закон, макар че рентата би съдържала сега един независим от този закон елемент и едновременно с цената на продукта би претърпяла общо повишение. Оттук следва, че както и да стои работата с рентата на най-неплодородните видове почва, законът за диференциалната рента не само не зависи от това, но единственият начин да се разбере самата диференциална рента в съответствие с нейния характер се състои в това, да се приеме рентата от категорията земя A равна на нула. Дали тя действително $= 0$ или > 0 е безразлично, доколкото се касае за диференциалната рента, и всъщност не се взема под внимание.

Следователно законът за диференциалната рена е независим от резултата на по-нататъшното изследване.

Ако сега се запитаме на какво се основава предпоставката, че продуктът на най-лошия сорт земя не дава рента, то отговорът необходимо е следният: Ако пазарната цена на продукта на земята, да кажем на житото, достигне такова равнище, че допълнително авансиран капитал, вложен в земята от вида *A*, дава обичайната производствена цена, т. е. принася на капитала обичайната средна печалба, това условие е достатъчно за влагането на допълнителен капитал в земята от вида *A*. Т. е. за капиталиста това условие е достатъчно, за да вложи с обичайната печалба нов капитал и да го използва нормално.

Тук трябва да се отбележи, че и в този случай пазарната цена трябва да бъде по-висока от производствената цена на *A*. Защото щом се създаде допълнителното предлагане, отношението между търсене и предлагане очевидно ще се измени. Преди предлагането беше недостатъчно, сега то е достатъчно. Следователно цената трябва да спадне. Но за да може тя да спадне, трябва дотогава да е била по-висока от производствената цена на *A*. Но слабата плодородност на нововключения в обработване вид *A* води към това, че цената не ще спадне пак толкова ниско, както когато производствената цена на сорта *B* регулираше пазара. Производствената цена на *A* образува границата не за временното, а за относително трайното повишение на пазарната цена. — Ако, напротив, нововключената в обработване земя е по-плодородна от регулиращия досега вид *A* и все пак стига само за покриване на допълнителното търсене, то пазарната цена остава без изменение. Изследването на въпроса, дали най-низшият сорт земя дава рента, съвпада и в този случай с нашето изследване тук; защото и тук предпоставката, че земята от вид *A* не носи рента, би се обяснила с това, че пазарната цена е достатъчна за капиталистическия арендатор тъкмо за да покрие с нея разходвания капитал плюс средната печалба; накратко, с това, че пазарната цена му дава производствената цена на неговата стока.

Във всеки случай капиталистическият арендатор, доколкото трябва да постъпва като капиталист, може при тези условия да обработва земята от вида *A*. И така, условието за нормалното използване на капитала в земята *A* е налице. Но от предпоставката, че капиталът сега би могъл да бъде вложен от арендатора в земята *A* съобразно със средните условия за нарастване на капитала, макар той и да не би давал рента, съвсем не следва заключението, че тази земя от вида *A* ще бъде направо предоставена в разпореждане на арендатора. Обстоятелството, че арендаторът би могъл да използва своя капитал с обичайната печалба, ако не трябва да плаща рента, не е основание за поземления собственик да предостави земята си даром на арендатора и да бъде толкова филантропичен към своя партньор, че да въведе crédit gratuit*. Такава предпоставка означава абстрахиране от поземлената собственост, премахване на поземлената собственост, чието съществуване именно образува граница за влагането на капитал и за свободното му прилагане в земята — граница, която никак не отпада само от съображението на арендатора, че ако не трябваше да плаща рента, т. е. ако би могъл на практика да счита поземлената собственост за несъществуваща, състоянието на житните цени би му позволило да извлече от своя капитал чрез експлоатация на земята *A* обичайната печалба. Но монополът на поземлената собственост, поземлената собственост като граница на капитала, се предполага от самата диференциална рента, тъй като иначе добавъчната печалба не би се превърнала в поземлена рента и не би била присвоена от поземления собственик вместо от арендатора. И поземлената собственост като граница продължава да съществува и там, дето диференциалната рента отпада, т. е. върху земята *A*. Ако разгледаме случаите, когато в страна с капиталистическо производство може да се влага капитал в земя без плащане на рента, то ще намерим, че всички тези случаи включват ако не юридическо, то фактическо премахване на собствеността върху земята, премахване, което обаче може да стане само при съвсем определени и случайни по своя характер обстоятелства.

Първо, когато самият поземлен собственик е капиталист или самият капиталист е поземлен собственик. Ако пазарната цена се е повишила достатъчно, така че на земята, която сега е земя от вида *A* може да се получи производствената цена, т. е. възстановяване на капитала плюс средна печалба, той може в такъв случай *сам да стопанисва* своя участък земя. Но защо? Защото по отношение на него поземлената собственост не създава никаква граница за прилагане на капитала му. Той може да се разпорежда със земята просто като с елемент на природата и затова може да се ръководи единствено от съображенията за използване на своя капитал от капиталистически съображения. Такива случаи има на практика, но само като изключения. Както капиталистическото обработване на земята предполага разделяне на функциониращия капитал и на поземлената собственост, също тъй то изключва като правило стопанисване на земята от самия поземлен собственик. Веднага става ясно, че това е съвсем случайно. Ако увеличаващото се търсене на жито изисква обработване на по-голямо количество земя *A*, отколкото имат собствениците, които сами стопанисват, т. е. ако част от земята *A* трябва да бъде арендована, за да бъде изобщо обработвана,

* Безлихвен кредит. *Ред.*

тогава веднага отпада хипотетичната липса* на онази граница, която поземлената собственост създава за прилагането на капитала. Абсурдно противоречие е да се изхожда от съответното на капиталистическия начин на производство обособяване на капитал и земя, на арендатор и поземлен собственик, а след това, обратно, да се приема, че като правило самите поземлени собственици стопанисват в пълен обем всички случаи, когато капиталът — ако независимо от него и в противовес на него не съществува поземлена собственост — не би извличал от обработването на земята никаква рента. (Виж у А. Смит пасажа за рентата от рудници, цитиран по-долу**.) Това премахване на поземлената собственост е случайно. То може да настъпи, но може и да не настъпи.

Второ: в състава на дадените в аренда земи може да има отделни участъци земя, които при даденото равнище на пазарните цени не носят рента, следователно фактически се дават на заем даром, но които поземленият собственик не счита такива, защото той вижда общата сума на рентата от дадената в аренда земя, а не отделните ренти от отделните участъци земя. В този случай за арендатора — доколкото се касае за онези участъци от арендованата земя, които не носят рента — поземлената собственост като граница за прилагане на капитала отпада и при това отпада по силата на самия договор с поземления собственик. Но той не плаща рента за тези участъци само защото плаща рента за земята, чийто придатък са те. В този случай се предполага именно такава комбинация, когато се прибягва към по-лошия вид земя *А* не като към самостоятелно ново поле на производство за попълване на недостатъчното предлагане, а когато, напротив, той съставлява само неотделима ивица в по-добрата земя. Но случаят, който подлежи на изследване, е именно случаят, когато трябва да се стопанисват самостоятелно участъци от земята *А*, следователно при общите предпоставки на капиталистическия начин на производство да бъдат давани самостоятелно в аренда.

Трето. Арендаторът може да вложи допълнителен капитал в същата арендована земя, макар че при съществуващите пазарни цени полученият по такъв начин допълнителен продукт му дава само производствената цена, носи му обикновената печалба, но не му дава възможност да плаща допълнителна рента. Значи с една част от вложения в земята капитал той плаща поземлена рента, с другата — не. Но колко малко тази предпоставка разрешава проблемата, се вижда от следното: ако пазарната цена (а също и плодородността

* В оригинала е казано: „Разбиране", поправено въз основа на ръкописа на Маркс. *Ред.*

** Виж настоящия том, част II, стр. 346 *Ред.*

на земята) му дава възможност да получава с допълнителния капитал добавъчен продукт, който, както старият капитал, му носи освен производствената цена и известна добавъчна печалба, то до изтичането на срока на арендния договор той сам прибира тази добавъчна печалба. Но защо? Защото докато продължава срокът на арендния договор, отпада образуваната от поземлената собственост граница за прилагане на капитала му в земята. Обаче простото обстоятелство, че за да му се осигури тази добавъчна печалба, е нужно допълнителната земя от по-лошо качество да бъде самостоятелно обработвана и самостоятелно дадена в аренда, неопровержимо доказва, че влагането на допълнителен капитал в старата земя е недостатъчно за получаване на необходимото увеличено предлагане. Едната предпоставка изключва другата. Наистина сега би могло да се каже: самата рента от най-лошия вид земя *А* е диференциална рента в сравнение или със земята, която се обработва от самия собственик (обаче това се среща само като случайно изключение), или с допълнителното капиталовложение, в старите арендни участъци, които не носят рента. Но това 1) би било такава диференциална рента, която би възникнала не от разликата в плодородността на различните видове земя и която затова *не* предполага, че земята от вид *А* не носи рента и че нейният продукт се продава по производствената цена. И 2) обстоятелството дали допълнителните капиталовложения в същия аренден участък носят или не носят рента, е съвсем без значение за обстоятелството дали новообработваната земя от вида *А* носи или не носи рента, както например за учредяването на ново, самостоятелно фабрично предприятие е безразлично дали някой друг фабрикант от същия отрасъл влага в лихвоносни книжа част от своя капитал, защото не може да я използва изцяло в своето предприятие, или пък извършва редица отделни разширения, които не му дават пълна печалба, но все пак му дават повече от лихвата. За него това е нещо второстепенно. Напротив, допълнителните нови предприятия трябва да му дават средна печалба и именно в очакването на такава печалба той ги създава. Разбира се, допълнителните капиталовложения в старите арендни земи и допълнителното обработване на нова земя от вида *А* образуват взаимни граници. Границата, до която в старата арендна земя може да се влага допълнителен капитал при по-малко благоприятни условия за производство, се определя от конкуриращите нови вложения в земята от вида *А*; от друга страна, рентата, която може да дава земята от този вид, се ограничава от конкуриращите допълнителни капиталовложения в старите арендни земи.

Обаче всички тези фалшиви извъртания не разрешават проблемата, която, просто изложена, се състои в следното: да приемем, че

пазарната цена на житото (което в това изследване представлява за нас продукта на земята изобщо) е достатъчна, за да бъдат включени в обработване части земя от вида *A* и вложеният в тези нови участъци капитал да получи производствената цена на продукта, т. е. да възстанови капитала плюс средната печалба. И така, да приемем, че са налице условията за нормално нарастване на капитала в земята от вида *A*. Достатъчно ли е това? Действително ли може в такъв случай да се вложи този капитал? Или пък пазарната цена трябва да се увеличи толкова, че и най-лошата земя *A* да дава рента? Т. е. поставя ли монополът на поземления собственик граница на влагането на капитал, която от чисто капиталистическо гледище не би съществувала без съществуването на този монопол? От самите условия на поставения въпрос произтича, че ако например в старите арендни земи съществуват допълнителни капиталовложения, които при дадената пазарна цена не носят никаква рента, а дават само средна печалба, това обстоятелство съвсем не разрешава въпроса, може ли в действителност да бъде вложен капитал в земя от вида *A*, която също би започнала да дава средна печалба, но не рента. Но именно в това се състои въпросът. Че допълнителните капиталовложения, които не носят рента, не са в състояние да задоволят търсенето, е доказано от необходимостта да бъде привлечена нова земя от вида *A*. Ако допълнителното обработване на земята *A* става само доколкото тя дава рента, следователно повече от производствената цена, възможни са само два случая. Или пазарната цена трябва да бъде на такова равнище, че даже последните допълнителни капиталовложения в старите арендни земи да носят добавъчна печалба, безразлично дали тя се присвоява от арендатора или от земевладелеца. Това повишение на цената и тази добавъчна печалба от последните допълнителни капиталовложения биха били следствие на това, че земята *A* не може да бъде обработвана, ако не дава рента. Защото ако за обработване би била достатъчна само производствената цена, получаването само на средна печалба, то цената не би се повишила толкова и конкуренцията на новите участъци земя би вече настъпила, щом те започнат да дават само тези производствени цени. В такъв случай с допълнителните капиталовложения в старите арендни земи, които не носят рента, биха започнали да конкурират капиталовложенията в земята *A*, които също не носят рента. — Или пък последните капиталовложения в старите арендни земи не носят рента, но все пак пазарната цена достатъчно се е повишила, така че земята *A* може да бъде обработвана и да носи рента. В този случай допълнителното, непринасящо рента капиталовложение е възможно само защото земята *A* не може да бъде обработвана, докато пазарната цена не й позволи да носи рента. Без това условие нейното обработване би започнало още при по-ниско равнище на цената; и по-късните капиталовложения в старите арендни участъци, които, за да принасят обичайната печалба без рента, изискват висока пазарна цена, не биха били извършени. Защото и при високата пазарна цена те носят само средна печалба. Следователно при по-ниска цена, която при обработване на земята *A* би започнала да регулира нейната производствена цена, те не биха давали тази печалба, следователно при тази предпоставка изобщо не биха могли да бъдат направени. Наистина рентата от земята *A* би образувала по такъв начин диференциална рента в сравнение с тези капиталовложения в старите арендни участъци, които не носят рента. Но ако участъците от земята *A* образуват такава диференциална рента, то е вследствие на това, че те изобщо са недостъпни за обработване, освен ако започнат да носят рента, т. е. вследствие на това, че възниква необходимост от тази рента, която сама по себе си не се обуславя от никакво различие между видовете земя и която създава границата за възможното прилагане на допълнителни капитали в старите арендни земи. В двата случая рентата от земята *A* би била не просто следствие на повишението на житната цена, а обратно: обстоятелството, че най-лошата земя трябва да дава рента, за да бъде изобщо позволено нейното обработване, би било причина за повишаването на житните цени до точката, на която може да бъде осъществено това условие.

Диференциалната рента има тази особеност, че поземлената собственост тук само присвоява добавъчната печалба, която иначе би прибрал и при известни обстоятелства, докато тече срокът на арендния договор, действително прибира арендаторът. Поземлената собственост в този случай е само причината за прехвърлянето на известна, възникваща без съдействието на тази собственост (а вследствие на това, че производствената цена, регулираща пазарната цена, се определя от конкуренцията) част от стоковата цена, която се свежда до добавъчна печалба — причината за прехвърлянето на тази част от цената от едно лице на друго, от капиталиста на поземления собственик. Но поземлената собственост в този случай не е причината, която *създава* тази съставна част на цената или увеличението на цената, което е предпоставка за тази част на цената. Напротив, ако най-лошата земя от вида *A* не може да бъде обработвана — макар нейното обработване да би дало производствената цена, — докато не носи известен излишък над тази производствена цена, известна рента, то поземлената собственост е творческата причина за *това* увеличение на цената. *Самата собственост върху земята е създала рента.* Нищо се се изменя от това, че

както във втория разгледан случай, плащаната сега от земята *А* рента образува диференциална рента в сравнение с последните допълнителни капиталовложения в старите арендни земи, които дават само производствената цена. Защото само обстоятелството, че земята *А* не може да бъде обработвана, докато регулиращата пазарна цена не се повиши толкова, че земята *А* да бъде в състояние да дава рента — само това обстоятелство тук е причината, че пазарната цена се повишава до точка, на която последните капиталовложения в старите арендни земи изкарват наистина само своята производствена цена, но такава производствена цена, която същевременно носи рента за земята *А*. Обстоятелството, че последната изобщо трябва да носи рента, тук е причината за образуването на диференциална рента между земята *А* и последните капиталовложения в старите арендни земи.

Когато изобщо говорим, че — приемайки регулиране на житната цена от производствената цена — земята от вида *А* не дава рента, ние имаме предвид рента в категоричния смисъл на думата. Ако арендаторът плаща аренда, съставляваща отбив било от нормалната работна заплата на неговите работници или от собствената му нормална средна печалба, той не плаща никаква рента, никаква самостоятелна съставна част от цената на стоката, различаваща се от работната заплата и печалбата. По-рано вече отбелязахме, че на практика това се среща постоянно. Доколкото работната заплата на земеделските работници в дадена страна общо е намалена под нормалното средно равнище на работната заплата и затова известен отбив от работната заплата, известна част от работната заплата влиза общо в състава на рентата, то това не е никакво изключение и за арендатора на най-лошата земя. В същата производствена цена, която допуска обработването на най-лошата земя, тази ниска работна заплата е вече едно от съставните пера и затова продажбата на продукта по производствената цена не дава възможност на арендатора на тази земя да плаща рента. Поземленият собственик може да даде земята си в аренда и на работник, който ще бъде готов да му плати във форма на рента всичко или по-голямата част от онова, което продажната цена му дава над работната заплата. Обаче във всички тези случаи не се плаща действителната рента, макар че се плаща аренда. Но при съществуването на отношения, съответстващи на капиталистическия начин на производство, рента и аренда трябва да съвпадат. Тук трябва да изследваме именно това нормално отношение.

Ако даже разгледаните по-горе случаи, когато в рамките на капиталистическия начин на производство действително може да се правят капиталовложения в земи, които не носят рента, не допри-

насят за разрешаване на нашата проблема, то още по-малко ще допринесе позоваването на колониални отношения. Това, което превръща колонията в колония — тук говорим само за същински земеделски колонии, — не е само масата от плодородни земи, намиращи се в естествено състояние. Не, колониите стават колонии по-скоро вследствие обстоятелството, че тези земи не са присвоени, не са подчинени на поземлената собственост. Именно това образува огромната разлика между старите земи и колониите, доколкото става дума за земята: законното или фактическото несъществуване на поземлената собственост, както правилно отбеляза Уейкфийлд[35], а дълго преди него откриха физиократът Мирабо-баща и други по-стари икономисти. При това съвсем безразлично е дали колонистите просто си присвояват земята или под формата на номинална цена на земята всъщност плащат на държавата само известна такса за придобиване на юридически титул върху земята. Безразлично е и това, че вече заселили се колонисти са юридически собственици на земята. Поземлената собственост фактически не представлява тук граница за прилагане на капитал или и на труд без капитал; заграбването на част от земята от вече заседналите колонисти не изключва за новите пришълци възможността да превърнат нова земя в поле за прилагане на своя капитал или труд. Затова когато се касае да изследваме как действува поземлената собственост върху цените на продуктите на земята и върху рентата в случаите, когато тази собственост ограничава земята като поле за прилагане на капитала, би било крайно глупаво да говорим за свободни буржоазни колонии, където няма нито капиталистическия начин на производство в земеделието, нито съответствуващата на него форма на поземлената собственост, която тук фактически изобщо не съществува. Така прави напр. Рикардо в главата за поземлената рента[68]. Отначало той говори, че има намерение да изследва влиянието, което присвояването на земята оказва върху стойността на продуктите на земята, и непосредствено след това той взема като пример колониите, като приема, че там земята съществува в сравнително първобитни условия и нейната експлоатация не е ограничена от монопола на поземлената собственост.

Самата юридическа собственост върху земята не създава поземлена рента за собственика. Но затова пък тя му дава власт да не допуска експлоатацията на неговата земя, докато икономическите отношения не направят възможно такова нейно използване, което ще му донесе известен излишък, било като земята бъде използвана

35) *Wakefield*. „England and America", London 1833. Сравни също „Капиталът" кн. I, гл. XXV.

за същинско земеделие, било за други производствени цели като постройки и пр. Той не може да увеличи или намали абсолютния размер на това поле на дейност, но може да измени количеството земя, което се намира на пазара. Оттук, както още Фурие отбеляза, характерният факт, че във всички цивилизовани страни сравнително значителна част от земята винаги остава необработена.

И така, предпоставяйки случая, че търсенето изисква разораване на нови, да кажем, по-малко плодородни земи, отколкото обработваните дотогава, ще даде ли поземленият собственик тези земи в аренда даром, защото пазарната цена на продукта на земята се е повишила достатъчно високо, за да може капиталовложението в тази земя да дава на арендатора производствената цена, значи и обичайната печалба? Съвсем не. Капиталовложението трябва да му даде рента. Той ще даде в аренда само ако може да му се плаща аренда. Следователно пазарната цена трябва да се повиши над производствената цена, до $P+r$, за да може да се плаща на поземления собственик рента. Тъй като — съгласно предпоставката — поземлената собственост без даване в аренда не носи нищо, няма в икономическо отношение никаква ценност, то едно малко повишение на пазарната цена над производствената цена е достатъчно да докара на пазара новата земя от най-лошия вид.

Сега изниква въпросът, от това, че най-лошата земя носи поземлена рента, която не може да бъде изведена от различие в плодородността, следва ли, че цената на продукта на земята е необходимо монополна цена в обикновения смисъл на думата, или цена, в чийто състав влиза рентата във форма на данък, само че този данък събира поземленият собственик, а не държавата? Че такъв данък има своите определени икономически граници, се разбира от само себе си. Той е ограничен от допълнителни капиталовложения в старите арендни земи, от конкуренцията на чуждестранните продукти на земята — като се приема, че имат свободен внос, — от конкуренцията между самите поземлени собственици и, най-после, от потребностите и платежоспособността на потребителите. Но тук не се касае за това. Касае се дали рентата, която принася най-лошата земя, влиза в цената на нейния продукт, която цена съгласно предпоставката регулира общата пазарна цена — дали тя влиза също тъй, както данъкът влиза в цената на обложената с него стока, т. е. като елемент, независещ от стойността на тази стока.

Това съвсем не е необходим извод и той е бил правен само защото досега не се разбираше разликата между стойността на стоките и тяхната производствена цена. Видяхме, че производствената цена на известна стока съвсем не е тъждествена с нейната стойност, макар че производствените цени на стоките, разглеждани в

тяхната цялост, се регулират само от съвкупната им стойност и макар че движението на производствените цени на отделните видове стоки при запазване на всички други условия се определя изключително от движението на техните стойности. Показахме, че производствената цена на известна стока може да бъде по-висока или по-ниска от нейната стойност и само като изключение съвпада с нейната стойност. Затова фактът, че продуктите на земята се продават над тяхната производствена цена, още съвсем не доказва, че те се продават и над тяхната стойност, както фактът, че промишлените продукти се продават средно по тяхната производствена цена, съвсем не доказва, че те се продават по тяхната стойност. Възможно е земеделски продукти да бъдат продавани над тяхната производствена цена и под стойността им, както и, от друга страна, много промишлени продукти носят производствената цена само защото се продават над стойностите им.

Отношението на производствената цена на една стока към нейната стойност се определя изключително от отношението на променливата част на капитала, произвел тази стока, към неговата постоянна част, или от органическия състав на капитала, който е произвел стоката. Ако съставът на капитала в известна производствена сфера е по-нисък от състава на средния обществен капитал, т. е. ако отношението на неговата променлива съставна част, разходвана за работна заплата, към постоянната му съставна част, разходвана за веществените условия на труда, е по-високо, отколкото в обществения среден капитал, то стойността на неговия продукт трябва да бъде по-висока от производствената му цена. Т. е. такъв капитал, използувайки относително повече жив труд, произвежда при еднаква експлоатация на труда повече принадена стойност, значи повече печалба, отколкото еднаква по размер съответна част на средния обществен капитал. Затова стойността на неговия продукт ще бъде по-висока от неговата производствена цена, тъй като тази производствена цена е равна на възстановяването на капитала плюс средната печалба, а средната печалба е по-ниска от произведената в тази стока печалба. Принадената стойност, произведена от средния обществен капитал, е по-малка от принадената стойност, произведена от капитал с такъв нисък състав. Обратното се получава, когато вложеният в известна производствена сфера капитал е от по-висок състав, отколкото средният обществен капитал. Стойността на произведените от него стоки е по-ниска от тяхната производствена цена, което е общо явление за продуктите на най-развитите промишлени отрасли.

Ако капиталът в определена сфера на производството има по-нисък състав от средния обществен капитал, това е преди всичко

само друг израз на факта, че производителната сила на обществения труд в тази отделна сфера на производството е под средното равнище, защото достигнатото стъпало на производителна сила се изразява в относителния превес на постоянната част на капитала над променливата или в постоянното намаление на онази съставна част на даден капитал, която се изразходва за работна заплата. Ако, обратно, капиталът в определена сфера на производството има по-висок състав, то това изразява развитие на производителната сила, превишаващо средното равнище.

Без да говорим за същинските художествени работи, чието разглеждане по самото естество на работата не се отнася до нашата тема, от само себе си се разбира, че различните сфери на производството съобразно техническите им особености изискват различно съотношение между постоянен и променлив капитал и че живият труд трябва да заема в едни сфери по-голямо място, а в други — по-малко. Например в добивната промишленост, която трябва рязко да различаваме от земеделието, съвсем отпадат суровините като елемент на постоянния капитал, а и спомагателните материали играят само тук-таме значителна роля. В минната промишленост обаче значителна роля играе другата част на постоянния капитал — основният капитал. Обаче и тук прогресът в развитието може да се измерва с относителното нарастване на постоянния капитал в сравнение с променливия.

Ако съставът на капитала в същинското земеделие е по-нисък от състава на средния обществен капитал, това prima facie* би изразявало, че в страни с развито производство земеделието не е напреднало толкова, колкото обработващата промишленост. Такъв факт, като се абстрахираме от всички други и отчасти решаващи икономически обстоятелства, би намерил обяснение вече в по-ранното и по-бързо развитие на механическите науки и особено на тяхното приложение в сравнение с по-късното и отчасти съвсем неотдавнашно развитие на химията, геологията и физиологията и особено пак на тяхното прилагане в земеделието. Впрочем несъмнен и отдавна известен[36] факт е, че прогресът на самото земеделие винаги се изразява в относителното нарастване на постоянната част на капитала в сравнение с променливата. Дали в определена страна с капиталистическото производство, например в Англия, съставът на капитала в земеделието е по-нисък от този на средния обществен капитал, е въпрос, който може да бъде разрешен само статистически и с който да се занимаваме подробно е излишно за нашата

* — преди всичко *Ред.*

36) Виж Домбал[69] и Р. Джонс[70].

цел. Във всеки случай теоретически е установено, че само при тази предпоставка стойността на земеделските продукти може да бъде по-висока от тяхната производствена цена, т. е. че принадената стойност, произведена в земеделието от капитал с дадена величина, или, което е същото, принаденият труд (а следователно и приложеният жив труд изобщо), приведен в движение от този капитал и подчинен на него, е повече, отколкото при еднакво голям капитал със среден обществен състав.

Следователно за тази форма на рентата, която изследваме тук и която може да се получи само при тази предпоставка, достатъчно е да приемем тази предпоставка. Където тя отпада, там отпада и съответната ѝ форма на рентата.

Обаче самият факт на излишък на стойността на земеделските продукти над тяхната производствена цена сам по себе си съвсем не е достатъчен да обясни съществуването на поземлена рента, независима от разликата в плодородността на различните видове земя или в последователните капиталовложения в една и съща земя, кратко казано, на такава рента, която по своето понятие е различна от диференциалната рента и която затова можем да наречем *абсолютна рента*. Редица манифактурни продукти имат свойството, че тяхната стойност е по-висока от тяхната производствена цена, и въпреки това те не дават такъв излишък над средната печалба, или такава излишна печалба, която би могла да се превърне в рента. Напротив. Съществуването и понятието на производствената цена и на предполаганата от нея обща норма на печалбата почиват на това, че отделните стоки се продават не по тяхната стойност. Производствените цени възникват от изравняване на стоковите стойности, което след възстановяване на съответните капиталови стойности, изразходвани в различни сфери на производството, разпределя цялата принадена стойност пропорционално не на това, колко е произведено от нея в отделните сфери на производството и затова колко от нея се съдържа в техните продукти, а пропорционално на величината на авансираните капитали. Само така възниква средната печалба и производствената цена на стоките, характерен елемент на която е средната печалба. Постоянната тенденция на капиталите е да предизвикват чрез конкуренцията това изравняване в разпределението на принадената стойност, създадена от целия капитал, и да преодоляват всички пречки за това изравняване. Оттук и тяхната тенденция да допускат само такива добавъчни печалби, които при всички обстоятелства възникват не от разликата между стойностите и производствените цени на стоките, а, напротив, от разликата между общата, регулираща пазара производствена цена и различните от нея индивидуални производствени цени; такива до-

бавъчни печалби, които се получават затова не от разликата между две различни сфери на производството, а в пределите на всяка сфера на производството; които следователно не засягат общите производствени цени, образуващи се в различните сфери, т. е. общата норма на печалбата, а, напротив, предполагат превръщането на стойностите в производствени цени и общата норма на печалбата. Обаче, както показахме по-рано*, тази предпоставка се основава на постоянното изменение в пропорционалното разпределение на целия обществен капитал между различните производствени сфери, на постоянна имиграция и емиграция на капиталите, на възможността да бъдат те прехвърляни от една сфера в друга, накратко, на тяхното свободно движение между тези различни сфери на производството като между съответни свободни области за прилагане на самостоятелните части на съвкупния обществен капитал. При това се приема, че никакви бариери, с изключение на случайни или временни, не пречат на конкуренцията на капиталите да сведе стойността до производствената цена в такава например сфера на производството, в която стойността на стоките е по-висока от тяхната производствена цена или в която се произвежда принадена стойност, по-голяма от средната печалба, и заедно с това да разпределя излишната принадена стойност на тази сфера на производството пропорционално между всички сфери, които се експлоатират от капитала. Но ако се среща обратното, ако капиталът се натъква на чужда сила, която той може да преодолее само отчасти или съвсем не може да преодолее и която ограничава неговото прилагане в отделни сфери на производството, допуска го само при условия, напълно или отчасти изключващи споменатото общо изравняване на принадената стойност в средна печалба, то очевидно в такива сфери на производството поради излишъка на стойността на стоките над тяхната производствена цена възниква добавъчна печалба, която може да се превърне в рента и като такава да се обособи от печалбата. Но като такава чужда сила и преграда при неговото прилагане в земята на капитала противостои поземлената собственост, или на капиталиста противостои поземленият собственик.

Поземлената собственост тук е бариерата, която не допуска ново капиталовложение в необработена досега или в неотдадена в аренда земя, без да взема мито, т. е. без да получава рента, макар нововключената в обработка земя да принадлежи към такъв вид, който не носи диференциална рента и който, ако не съществуваше поземлената собственост, би могъл да се обработва и при известно

* Виж настоящия том, част I, стр. 217—218. *Ред.*

незначително повишение на пазарната цена, когато регулиращата пазарна цена би давала на обработващия тази най-лоша земя само неговата производствена цена. Обаче вследствие на границата, която поставя поземлената собственост, пазарната цена трябва да се повиши до такава точка, когато земята може да дава излишък над производствената цена, т. е. рента. Но тъй като съгласно предпоставката стойността на произведените от земеделския капитал стоки е по-висока от тяхната производствена цена, то тази рента (с изключение на случая, който ще изследваме сега) образува излишъка на стойността над производствената цена или част от този излишък. Дали рентата е равна на цялата разлика между стойността и производствената цена или само на по-голяма или по-малка част от тази разлика, това всецяло би зависело от съотношението между търсенето и предлагането и от размера на нововключената в обработка площ. Докато рентата не стане равна на излишъка на стойността на земеделските продукти над тяхната производствена цена, част от този излишък във всеки случай би се включвала в общото изравняване и в пропорционалното разпределение на цялата принадена стойност между различните индивидуални капитали. Ако рентата стане равна на излишъка на стойността над производствената цена, то цялата тази част, целият този излишък на принадената стойност над средната печалба би бил изключен от това изравняване. Но дали тази абсолютна рента е равна на целия излишък на стойността над производствената цена или само на част от него, и в единия, и в другия случай земеделските продукти биха се продавали по монополна цена не защото цената им е по-висока от стойността им, а защото е равна на стойността им или защото тя е по-ниска от стойността им, но по-висока от тяхната производствена цена. Тяхното монополно положение би се състояло в това, че те — за разлика от други промишлени продукти, чиято стойност е по-висока от общата производствена цена — не биха се изравнявали до производствената цена. Тъй като една част от стойността, както и от производствената цена, фактически е дадена постоянна величина — именно производствените разходи, разходваният в производството капитал $=k$, — то разликата между тях се състои в другата, променливата част, в принадената стойност, която в производствената цена $=p$, на печалбата, т. е. е равна на съвкупната принадена стойност, която в дадения случай се изчислява върху обществения капитал и върху всеки отделен капитал като негова пропорционална част, но която в стойността на стоката е равна на действителната принадена стойност, която е произвел този отделен капитал, и образува интегрална част от произведените от него стокови стойности. Ако стойността на стоката е по-висока от нейната производствена цена,

то производствената цена $=k+p$, стойността $=k+p+d$, така че $p+d=$ на съдържащата се в стоката принадена стойност. Следователно разликата между стойността и производствената цена $e=d$, на излишъка на произведената от този капитал принадена стойност над онази, която му се пада съобразно с общата норма на печалбата. От това следва, че цената на земеделските продукти може да бъде по-висока от тяхната производствена цена, без да достига тяхната стойност. От това следва по-нататък, че до известна точка може да става продължително повишение на цената на земеделските продукти, преди тяхната цена да достигне равнището на тяхната стойност. От това следва също, че само вследствие монопола на поземлената собственост излишъкът на стойността на земеделските продукти над тяхната производствена цена може да стане момент, определящ тяхната обща пазарна цена. От това следва, най-после, че в този случай не поскъпването на продукта е причина за рентата, а рентата е причина за поскъпването на продукта. Ако цената на продукта от единица площ най-лоша земя $=P+r$, то всички диференциални ренти се увеличават със съответните събираеми r, тъй като, съгласно предпоставката, $P+r$ става регулиращата пазарна цена.

Ако средният състав на неземеделския обществен капитал $=85_c+15_v$ и нормата на принадената стойност $= 100\ \%$, то производствената цена би била $= 115$. Ако съставът на земеделския капитал $= 75_c+25_v$, то стойността на продукта при същата норма на принадена стойност и регулиращата пазарна цена биха били $= 125$. Ако земеделският продукт се изравни с неземеделския по средната цена (за краткост приемаме, че целият капитал в двете сфери на производството е еднакво голям), то цялата принадена стойност би била $= 40$, т. е. 20% от капитал 200. Продуктът както на единия, така и на другия би се продавал за 120. Следователно при изравняване към производствените цени средните пазарни цени на неземеделския продукт биха били по-високи, а на земеделския продукт — по-ниски от тяхната стойност. Ако земеделските продукти се продават по пълната им стойност, те биха били с 5 по-скъпи, а промишлените продукти с 5 по-евтини, отколкото след изравняването. Ако пазарните условия не позволяват да се продават земеделските продукти по пълната им стойност, т. е. да се получи целият излишък над производствената цена, то резултатът ще заеме средно място между двете крайни точки; промишлените продукти ще се продават малко по-високо от тяхната стойност, а земеделските продукти малко по-високо от тяхната производствена цена.

Макар че поземлената собственост може да повиши цената на земеделските продукти над тяхната производствена цена, все пак не

от нея, а от общото състояние на пазара зависи доколко пазарната цена, повишила се над производствената цена, се приближава до стойността и следователно доколко принадената стойност, произведена в земеделието свръх дадената средна печалба, или ще се превърне в рента, или ще се включи в общото изравняване на принадената стойност към средната печалба. Във всеки случай тази абсолютна, възникваща от излишъка на стойността над производствената цена рента е просто част от земеделската принадена стойност, превръщане на тази принадена стойност в рента, нейно присвояване от поземления собственик; също както диференциалната рента възниква от превръщане на добавъчна печалба в рента, от присвояване на добавъчната печалба от поземлената собственост при обща регулираща производствена цена. Тези две форми на рентата са единствено нормалните. Извън тези форми рентата може да почива само на същинска монополна цена, която се определя не от производствената цена и не от стойността на стоките, а от потребността и платежоспособността на купувачите и чието разглеждане спада към учението за конкуренцията, където се изследва действителното движение на пазарните цени.

Ако цялата годна за земеделие земя в една страна бъде дадена в аренда — като общо се предполага капиталистическият начин на производство и нормални отношения, — то не би имало земя, която да не носи рента, но биха могли да съществуват такива капиталовложения, отделни части на вложения в земята капитал, които не ще носят рента; защото щом земята е дадена в аренда, поземлената собственост като абсолютна граница за необходимото прилагане на капитал престава да действува. Като относителна граница тя продължава още да действува и след това, доколкото преминаването на присъединения към земята капитал към поземления собственик поставя тук на арендатора рязко определени граници. Само в този случай цялата рента би се превърнала в диференциална рента — диференциална рента, определяна не от разликата в качеството на земята, а от разликата между добавъчните печалби, получавани от последните капиталовложения в определена земя, и от рентата, която би се плащала за аренда на земята от най-лошо качество. Като абсолютна граница поземлената собственост действува само доколкото допускането до земята изобщо, като сфера за прилагане на капитал, се обуславя от плащаната на поземления собственик дан. Станало ли е това допускане, поземленият собственик не може вече да поставя на количествения обем на капиталовложенията в даден участък земя никакви абсолютни граници. На постройката на сгради изобщо се поставя граница от поземлената собственост на трето лице върху участъка, на който трябва да бъде построена сградата.

Но щом тази земя е арендована за построяване на сгради, вече от арендатора зависи дали ще построи на нея висока или ниска сграда.

Ако средният състав на земеделския капитал е такъв, какъвто е съставът на средния обществен капитал, или по-висок, то абсолютната рента — пак в току-що изследваното значение — би отпаднала; т. е. би отпаднала рентата, която се различава както от диференциалната рента, така и от рентата, почиваща на същинската монополна цена. Тогава стойността на земеделския продукт не би била по-висока от неговата производствена цена и земеделският капитал не би привеждал в движение повече труд и следователно не би реализирал повече принаден труд от неземеделския капитал. Същото би станало, ако съставът на земеделския капитал се изравни със състава на средния обществен капитал вследствие прогреса на културата.

На пръв поглед изглежда противоречие да се приема, че, от една страна, съставът на земеделския капитал се повишава, следователно повишава се постоянната му част спрямо променливата, а, от друга страна, цената на земеделския продукт трябва да се повиши толкова, че нова и по-лоша от предишната земя да може да плаща рента, която в този случай би могла да възникне само от излишъка на пазарната цена над стойността и производствената цена, накратко, само от монополната цена на продукта.

Тук е необходимо да се прави следната разлика:

Разглеждайки образуването на нормата на печалбата, преди всичко видяхме, че капиталите, които в технологическо отношение са съставени еднакво, т. е. в сравнение с количеството машини и суровини привеждат в движение еднакво количество труд, могат при все това да имат различен състав поради това, че постоянните части на тези капитали имат различна стойност. Суровините или машините могат в единия случай да бъдат по-скъпи, отколкото в другия. За да се приведе в движение еднаква маса труд (а това, съгласно предпоставката, би било необходимо за преработването на еднаква маса суров материал), в единия случай би трябвало да се авансира по-голям капитал, отколкото в другия, защото напр. с капитал 100 аз не мога да приведа в движение еднакво количество труд, ако суровият материал, който ще трябва да заплащам от тези 100, в единия случай струва 40, а в другия 20. Но че в технологическо отношение тези капитали са еднакво съставени, това веднага би станало ясно, щом цената на по-скъпите суровини спадне на равнището на по-евтините. Стойностните отношения между променлив и постоянен капитал биха станали еднакви, макар че в техническото отношение между приложения жив труд и масата и естеството на

прилаганите условия за труд не е станало изменение. От друга страна, ако изхождаме изключително от гледището на стойностния състав, капитал с по-нисък органически състав може само чрез повишаване на стойностите на постоянните му части привидно да се издигне на еднакво стъпало с капитал с по-висок органически състав. Нека е даден един капитал $= 60_c + 40_v$, защото прилага много машини и суровини в сравнение с живия труд, и друг капитал $= 40_c + 60_v$, защото прилага много жив труд (60%), малко машини (напр. 10%) и по отношение на работната сила малко и евтини суровини (напр. 30%); само чрез просто повишаване на стойността на суровите и спомагателните материали от 30 на 80 съставът би могъл да се изравни така, че във втория капитал на 10 в машини ще се падат 80 в суровини и 60 в работна сила, т. е. $90_c + 60_v$, което, изразено в проценти, също би било $= 60_c + 40_v$, при което не би станала никаква промяна в техническия състав. Следователно капитали с еднакъв органически състав могат да имат различен стойностен състав и капитали с процентно еднакъв стойностен състав могат да стоят на различни стъпала на органически състав и затова могат да изразяват различни стъпала в развитието на обществената производителна сила на труда. Следователно само обстоятелството, че по стойностен състав земеделският капитал би се намирал на общото равнище, още не доказва, че обществената производителна сила на труда е достигнала у него същото общо равнище. То би могло само да показва, че собственият продукт на този капитал, образуващ пак част от условията на неговото производство, е станал по-скъп или че сега трябва да се докарват отдалече спомагателни материали като напр. торове, които по-рано са били непосредствено под ръка, и т. н.

Но оставяйки това настрана, трябва да вземем под внимание своеобразния характер на земеделието.

Да приемем, че спестяващи труд машини, химически спомагателни средства и т. н. намират в земеделието по-широко приложение, че постоянният капитал следователно нараства технически не само по стойност, но и по маса спрямо масата на прилаганата работна сила; в такъв случай в земеделието (както и в минната промишленост) се касае не само за обществената, но и за естествената производителност на труда, която зависи от естествените условия на труда. Възможно е увеличението на обществената производителна сила в земеделието само да компенсира или даже не напълно да компенсира намалението на природната сила — тази компенсация във всеки случай може да оказва влияние само известно време, — така че въпреки техническото развитие продуктът не поевтинява, а само се предотвратява още по-голямото му поскъпване. Също тъй

възможно е при повишаваща се цена на житото абсолютната маса на продукта да намалява, докато относителният добавъчен продукт нараства; това е възможно именно при относително увеличение на постоянния капитал, състоящ се главно от машини или добитък, в който случай се възстановява само изхабяването, и при съответно намаление на променливата част на капитала, която се изразходва за работна заплата и винаги трябва да бъде изцяло възстановявана от продукта.

Но също тъй възможно е вследствие прогреса на земеделието да е необходимо само умерено покачване на пазарната цена над средната, за да може да бъде обработвана и същевременно да дава рента земя от по-лошо качество, която при по-ниско равнище на техническите помощни средства би изисквала по-голямо повишение на пазарната цена.

Обстоятелството, че напр. в едрото животновъдство масата на прилаганата работна сила е много малка в сравнение с постоянния капитал, състоящ се в самия добитък, би могло да изглежда решаващ аргумент против положението, че земеделският капитал, взет в проценти, привежда в движение повече работна сила, отколкото неземеделският среден обществен капитал. Но тук трябва да отбележим, че при разглеждането на рентата ние изхождаме — като от определяща — от онази част на земеделския капитал, която произвежда основното растително средство за изхранване, т. е. изобщо главното средство за живот за цивилизованите народи. Още А. Смит показа — и това е една от неговите заслуги, — че в животновъдството и изобщо средно във всички капитали, вложени в земята не за произвеждане на главните средства за живот, напр. жито, цената се определя съвсем иначе. Именно, тя се определя тук от това, че при земя, която — да кажем изкуствена ливада — се използва за животновъдство, но също тъй удобно би могла да бъде превърната в орна земя от известно качество, цената на продукта трябва да се повиши толкова, че да може да дава същата рента, както орна земя от същото качество; следователно рентата от земята, засявана с жито, участвува тук в определянето на цената на добитъка, поради което Рамсей правилно отбелязва, че цената на добитъка по такъв начин изкуствено се увеличава от рентата, от икономическия израз на поземлената собственост, следователно от поземлената собственост.[71]

[71] „Поради разширяването на земеделската култура необработваните земи вече не стигат за доставяне на добитък за клане. Налага се значителна част от обработената земя да бъде превърната в земя за отглеждане и угояване на добитък, цената на който затова трябва да бъде достатъчно висока, за да плаща не само употребения за това труд, но и рентата, и печалбата, които земевладелецът и арендаторът биха могли да получат, ако тази земя би била използвана като орна земя. Добитъкът, отгледан на съвсем необработените торфени блата, се продава на даден пазар при еднакво тегло и качество на същата цена, както и добитъкът, отгледан на най-добре обработените земи. Притежателите на такива торфени блата използват това и повишават рентата на своята земя съобразно с цената на добитъка" (A. Smith, [„An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations"] Vol. I, [London, 1776] book I, ch. XI [p. 185]).

Следователно тук, за разлика от житната рента, и диференциалната рента ползва по-лошата земя.

Абсолютната рента обяснява някои явления, които на пръв поглед представят рентата като че ли се дължи само на монополната цена. Да вземем напр. собственика на гора, която расте без никакво съдействие на човека, значи не като продукт на лесовъдство, напр. в Норвегия, за да започнем с примера на А. Смит. Ако му се плаща рента от капиталист, който сече дървен материал, защото напр. в Англия има търсене на такъв, или ако собственикът сам като капиталист извършва сеченето, то в дървения материал освен печалбата върху авансирания капитал му се плаща по-голяма или по-малка рента. По отношение на този изключително природен продукт това изглежда чисто монополна добавка. Но в действителност капиталът се състои тук почти изключително от променлив, вложен в труд капитал и затова той привежда в движение повече принаден труд, отколкото друг капитал от същата величина. Следователно в стойността на дървения материал се съдържа по-голям излишък незаплатен труд, или принадена стойност, отколкото в продукта на капитали с по-висок състав. Затова за дървения материал може да се получава средна печалба и на собственика на гората може да се падне значителен излишък във форма на рента. Обратно, като се има предвид, че сеченето на гората може лесно да бъде разширено, т. е. че това производство може бързо да бъде увеличено, трябва да се приеме, че е необходимо твърде значително увеличение на търсенето, за да се изравни цената на дървения материал с неговата стойност и по такъв начин собственикът да получи във форма на рента целия излишък незаплатен труд (свръх онази негова част, която капиталистът получава като средна печалба).

Ние приехме, че нововключената в обработване земя е от още по-лошо качество от най-лошата обработвана дотогава. Ако е по-добра, тя дава диференциална рента. Но ние изследваме тук именно случая, когато рентата не се явява като диференциална рента. Тук са възможни само два случая. Или нововключената в обработване земя е по-лоша, или тя по качество е същата като обработваните дотогава земи. Ако тя е по-лоша, то ние вече изследвахме този случай. Следователно остава още да изследваме само случая, когато тя е от същото качество.

С напредъка на земеделската култура, както изяснихме вече при изследването на диференциалната рента, в обработване може да бъде включена както земя от същото качество и даже по-добро, така и земя от по-лошо качество.

Първо, защото при диференциалната рента (и при рентата изобщо, тъй като даже при недиференциалната рента винаги се явява въпросът, позволява ли, от една страна, плодородността на земята изобщо, а, от друга страна, нейното местоположение да бъде обработвана така, че при регулиращата пазарна цена да дава печалба и рента) действуват в обратна посока две условия, които ту взаимно се парализират, ту вземат превес едно над друго. Повишението на пазарната цена — приемайки, че производствените разходи, необходими за обработването, не са намалели, с други думи, че успехи от технически характер не образуват нов момент, обуславящ разширение на обработването — може да доведе до обработване на по-плодородна земя, която по-рано поради своето местоположение не е участвувала в конкуренцията. Или пък при по-малко плодородна земя това може толкова да повиши изгодността на местоположението, че тя да изравни по-ниската производителност. Или и без повишение на пазарната цена местоположението може вследствие подобряване на съобщителните средства да даде възможност на по-добрите земи да влязат в конкуренция, което в голям мащаб виждаме в прерийните щати на Северна Америка. Също и в страни на старата цивилизация това постоянно става, макар и не в такъв мащаб, както в колонии, където, както правилно отбелязва Уейкфийлд, решаващата роля играе местоположението.[72] И така, първо, противоположните влияния на местоположение и плодородност и, второ, променливостта на фактора местоположение, който постоянно се изравнява, претърпява постоянни прогресивни изменения, насочени към изравняване, довеждат последователно еднакви, по-добри и по-лоши участъци земя в нова конкуренция с вече обработваните земи.

Второ. С развитието на природните науки и агрономията изменя се и плодородността на земята, защото се изменят средствата, с помощта на които елементите на почвата се правят пригодни за незабавно използване. Напр. във Франция и в източните графства на Англия леките почви, които по-рано се считаха за лоши, в последно време се издигнаха до степен на първокласни (виж Паси[73]). От друга страна, почва, която се считаше за лоша не по химическия си състав, но създаваше известни механико-физически препятствия за обработването, се превръща в добра почва, щом се открият средствата за преодоляване на тези препятствия.

Трето. Във всички страни на старата цивилизация стари исторически и традиционни отношения, като напр. във формата на държавни земи, общинни земи и пр., съвсем случайно изключват големи участъци земя от обработване, в което те се включват само постепенно. Редът, по който те влизат в обработване, не зависи нито от качеството им, нито от местоположението им, а от съвсем външни обстоятелства. Ако проследим историята на английските общинни земи, как те постепенно бяха превърнати от законите за ограждането[74] в частна собственост и разорани, то не би имало нищо по-смешно от фантастичната представа, че някой съвременен агрохимик, напр. Либих, е ръководил този ред, като известни поля заради химическия им състав е определял за обработване, а други е изключвал. В действителност решаваща роля тук е играл удобният случай да станеш крадец: предоставената на едрите земевладелци възможност да присвоят една или друга земя под повече или по-малко благовидни юридически предлози.

Четвърто. Абстрахирайки се от това, че достигнатото в момента стъпало на развитие в нарастването на населението и на капитала поставя известна, макар и еластична граница на разширението на земеделската култура; абстрахирайки се от влиянието на случайности, които временно въздействуват върху пазарната цена, като напр. редица благоприятни и неблагоприятни сезони, пространственото разширяване на земеделската култура зависи от общото състояние на капиталовия пазар и от стопанското положение в дадена страна. За да бъде привлечен допълнителен капитал в земеделието в периоди на недостиг на капитали, не е достатъчно, че необработена земя — безразлично дали носи рента, или не — може да даде на арендатора средната печалба. В периоди на изобилие на капитал той се устремява към земеделието — даже ако пазарната цена не се покачва, — стига иначе да съществуват нормални условия. Земя от по-добро качество от обработваната досега би могла действително да бъде изключена от конкуренцията или само поради местоположението, или поради непреодолими досега граници, които я правят недостъпна за арендатора, или от случайността на конкуренцията. Затова трябва да се занимаем само с онези сортове земя, които по качество са еднакви с напоследък обработените земи. Но между новата земя и напоследък обработената все още съществува разликата в разноските, необходими за превръщането на първата в годна за обработване, и от състоянието на пазарните цени и отношенията на кредита зависи дали ще се пристъпи към нейното обработване или не. Щом тази земя действително влезе в конкуренция, пазарната цена при равни други условия ще спадне отново на предишното си равнище, след което нововключената земя ще дава същата рента като съответствуващата ѝ стара рента. Предположението, че тя не ще дава рента, се доказва от неговите при-

върженици чрез простото приемане на онова, което трябва да бъде доказано, а именно, че последната земя не е дала рента. По същия начин би могло да се докаже, че напоследък построените къщи освен същинския наем не носят никаква рента, макар и да се дават под наем. Но фактът е, че те дават рента още преди да носят наем, а именно, когато дълго време стоят незаети. Също както последователни капиталовложения в известен участък земя могат да дават пропорционален добавъчен продукт, значи и същата рента както първите — така и земи от същото качество, като напоследък обработените могат при същите разходи да дават същия добив. Иначе изобщо би било непонятно как земи от еднакво качество могат да се обработват последователно, а не или всички изведнаж, или даже нито една, за да не се предизвика конкуренцията на всички други. Поземленият собственик е винаги готов да извлича рента, т. е. да получава нещо даром; но за да изпълни желанието му, капиталът се нуждае от известни условия. Затова взаимната конкуренция между земите зависи не от това, че земевладелецът желае тяхната конкуренция, а от това, дали ще се намери капитал, който да конкурира върху новите земи с другите.

Доколкото същинската земеделска рента е просто монополна цена, последната може да бъде само незначителна, както и абсолютната рента може да бъде тук при нормални условия само незначителна, какъвто и да е излишъкът на стойността на продукта над неговата производствена цена. Следователно същината на абсолютната рента се състои в следното: еднакви капитали в различни сфери на производството, при еднаква норма на принадената стойност, или еднаква експлоатация на труда, произвеждат, в зависимост от различния им среден състав, различни маси принадена стойност. В промишлеността тези различни маси принадена стойност се изравняват в средна печалба и равномерно се разпределят между отделните капитали като между съответни части на обществения капитал. Когато за производството е нужна земя било за земеделие, било за извличане на суровини, поземлената собственост спъва това изравняване за вложените в земята капитали и присвоява известна част от принадената стойност, която иначе би участвувала в изравняването в общата норма на печалбата. В такива случаи рентата съставлява част от стойността, по-точно от принадената стойност на стоките, но тази част се получава не от класата на капиталистите, която я извлича от работниците, а от поземлените собственици, които я извличат от капиталистите. Тук се предполага, че земеделският капитал привежда в движение повече труд, отколкото еднаква част неземеделски капитал. Колко голямо е това отклонение или съществува ли то изобщо, зависи от относителното развитие на зе-

меделието в сравнение с промишлеността. По естеството на работата, с прогреса на земеделието тази разлика трябва да намалява, ако пропорцията, в която намалява променливата част на капитала спрямо постоянната, не се окаже при промишления капитал още по-голяма, отколкото при земеделския.

Тази абсолютна рента играе още по-значителна роля в същинската добивна промишленост, където един елемент на постоянния капитал, суровият материал, съвсем отпада и където — с изключение на отраслите, в които състоящата се от машини и друг основен капитал част е много значителна — безусловно преобладава найниският състав на капитала. Именно тук, където рентата се представя като произхождаща изключително от монополна цена, се изискват изключително благоприятни пазарни отношения, за да се продават стоките по тяхната стойност, или рентата да стане равна на целия излишък на принадената стойност на стоката над нейната производствена цена. Така е напр. при рентата от риболовни води, каменоломни, диво растящи гори и т. н.[37]

[37] Рикардо разглежда това крайно повърхностно. Виж пасажа против А. Смит за рентата от гори в Норвегия, „Principles“, гл. II, в самото начало [*D. Ricardo.* „On the Principles of Political Economy, and Taxation“, London, 1821, p. 34—35].

Глава четиридесет и шеста

РЕНТА ЗА СТРОИТЕЛНИ УЧАСТЪЦИ. РЕНТА ОТ РУДНИЦИ, ЦЕНА НА ЗЕМЯТА

Диференциалната рента се явява навсякъде, където изобщо съществува рента, и се подчинява на същите закони, както земеделската диференциална рента. Навсякъде, където природни сили могат да бъдат монополизирани и осигуряват на използващия ги промишленик добавъчна печалба — било то водопад или богат рудник, или богата с риба вода, или добре разположено строително място, — онзи, който по силата на своя титул върху част от земното кълбо е признат за собственик на тези природни предмети, присвоява от функциониращия капитал тази добавъчна печалба във формата на рента. Що се отнася до земята за строителни цели, А. Смит показа как рентата от тази земя, както и същинската от други неземеделски участъци, се регулира в основата си от земеделската рента (A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations". London, 1776, book I. ch. XI, 2 and 3). Тази рента се характеризира, първо, с преобладаващото влияние, което тук оказва на диференциалната рента местоположението (много важно например в лозарството и при строителни участъци в големи градове); второ, с очевидността на пълната пасивност на собственика, чиято активност се състои (особено при рудници) само в експлоатиране прогреса на общественото развитие, за който той нищо не допринася и при който той нищо не рискува, както рискува промишленият капиталист; и, най-после, с преобладаването на монополната цена в много случаи, особено в случаи на най-безсрамна експлоатация на бедността (защото за рентата от къщи бедността е по-богат източник, отколкото рудниците в Потози[75] са били някога за Испания[38]), и с чудовищ-

38) Ленг, Нюмън.[76]

ната власт, която тази поземлена собственост дава, когато е съединена в едни ръце с промишления капитал, като ѝ дава възможност практически да изхвърли от земята, като място за живеене, работниците, които се борят за работна заплата[39]). Една част от обществото иска в този случай от другата дан за правото да обитава земята, както изобщо поземлената собственост включва правото на собствениците да експлоатират земното кълбо — недрата на земята, въздуха, а с това и всичко необходимо за запазване и развитие на живота. Не само увеличението на населението и растящата с това нужда от жилища, но и развитието на основния капитал, който или се присъединява към земята, или се корени в нея, почива на нея, като всички промишлени постройки, железопътни линии, стокови складове, фабрични сгради, докове и т. н. необходимо повишават строителната рента. Смесване на жилищния наем, доколкото той представлява лихва и амортизация на вложения в сградата капитал с рентата за самата земя тук е невъзможно, въпреки доброто желание на Кери, особено когато, като напр. в Англия, поземленият собственик и спекулантът-строител са две съвсем различни лица. Тук съществени са два елемента: от една страна, експлоатацията на земята с цел за възпроизводство или за добивна промишленост, от друга — пространството, което е необходимо като елемент на всяко производство и на всяка човешка дейност. И в единия, и в другия случай поземлената собственост иска своята дан. Търсенето на строителни участъци повишава стойността на земята като пространство и основа, а същевременно вследствие на това расте търсенето на такива елементи на земята, които служат като строителен материал[40]).

В „Капиталът", книга II, глава XII, в показанията на Едуард Кепс, крупен лондонски спекулант-строител, пред банковата комисия в 1857 г. видяхме как в бързо развиващи се градове, особено когато строителството, като в Лондон, се върши фабрично, същинският главен предмет на строителната спекулация не е сградата, а поземлената рента.[77] Кепс казва там (B. A. 1857) № 5435:

„Аз мисля, че човек, който иска да преуспява в живота, едва ли може да разчита на успех, ако се занимава само със солидна работа (fair trade)... той трябва по необходимост освен това да строи със спекулативни цели, и то в голям мащаб; защото предприемачът извлича от самите сгради много малка печалба, главната си печалба той извлича от повишаването на поземлената рента. Той наема напр. един

39) Кроулингтонската стачка. *Енгелс*. „Положението на работническата класа в Англия", стр. 307 (вж. настоящето издание, том 2, стр. 467—468.).

40) „Павирането на лондонските улици даде възможност на собствениците на някои голи скали на шотландския бряг да извлекат рента от абсолютно безполезната дотогава камениста почва."

участък земя и плаща за него 300 ф. ст. годишно; ако по грижливо изработен строителен план той построи на този участък къщи от надлежен разред, той ще може да получава от тях 400 или 450 ф. ст. годишно и неговата печалба в несравнено по-голяма степен би се състояла в увеличението на поземлената рента със 100 или 150 ф. ст. годишно, отколкото в печалбата от постройките, която той в много случаи даже не взема под внимание."

При това не трябва да се забравя, че след изтичането на наемния договор, сключен най-много за 99 години, земята с всички намиращи се на нея постройки и с поземлената рента, която през това време обикновено се е повишила повече от 2—3 пъти, се връща от строителния спекулант или неговия приемник към първоначалния последен поземлен собственик.

Същинската рента от рудници се определя също като земеделската рента.

„Има рудници, чийто продукт едва стига да заплати труда и да възстанови вложения в тях капитал заедно с обикновената печалба. Те носят известна печалба на предприемача, но не дават рента на земевладелеца. Те могат да бъдат разработвани с изгода само от земевладелеца, който, бидейки сам предприемач, получава обикновената печалба от своя вложен капитал. Много каменовъглени мини в Шотландия се разработват именно така и не могат да бъдат разработвани по никакъв друг начин. Земевладелецът не разрешава на никого да ги разработва без плащане на известна рента, но никой не е в състояние да я плаща" (A. Smith, [„An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations". Vol. I, London, 1776] — Book III, ch. XI (p. 207).

Трябва да правим разлика дали рентата произтича от монополна цена, защото съществува независима от нея монополна цена на продуктите или на самата земя, или пък продуктите се продават по монополна цена, защото съществува рента. Като говорим за монополна цена, имаме предвид изобщо цена, която е определена само от стремежа да се купи и от платежоспособността на купувачите, независимо от цената, определена от общата производствена цена, както и от стойността на продуктите. Едно лозе, от гроздето на което се произвежда вино от изключително качество, вино, което изобщо може да бъде произведено само в сравнително малко количество, дава монополна цена. Поради тази монополна цена, чийто излишък над стойността на продукта се определя само от богатството и вкуса на изтънчените консуматори на вино, лозарят би реализирал значителна добавъчна печалба. Тази добавъчна печалба, която произтича в дадения случай от монополна цена, се превръща в рента и в тази форма се прибира от поземления собственик по силата на неговия титул върху този участък земя, имащ особени свойства. Следователно тук монополната цена създава рентата. Обратно, рентата би създала монополната цена, ако житото се продаваше не само над производствената му цена, но и над неговата стойност поради границата, която поземлената собственост поставя на без-

рентното капиталовложение в необработена земя. Че само титулът на собственост на известен брой лица върху земното кълбо им дава възможност да присвояват като данък част от принадения труд на обществото и при това с развитието на производството да я присвояват във все по-голяма степен — това се прикрива от обстоятелството, че капитализираната рента, следователно именно тази капитализирана дан, се явява като цена на земята и поради това последната може да бъде продавана като всеки друг предмет на търговия. Затова на купувача му се струва, че той е получил своята претенция върху рентата не даром, не без труда, риска и предприемаческия дух на капитала, а е заплатил за нея съответен еквивалент. Рентата, както отбелязахме вече, му се струва просто лихва на капитала, с който той е купил земята, а с нея и претенцията върху рентата. Също така робовладелецът, който е купил един негър, си мисли, че е придобил своята собственост върху негъра не по силата на института на робството като такъв, а по силата на покупко-продажба на стока. Но самият титул не се поражда, а само се прехвърля с акта на продажбата. Титулът трябва да бъде налице, преди да може да бъде продаден — и както една продажба, така и редица такива продажби и тяхното постоянно повтаряне не могат да създадат този титул. Онова, което изобщо го е създало, са производствените отношения. Когато последните достигнат такава точка, на която трябва да променят кожата си, отпада получилият икономическо и историческо оправдание и възникнал от процеса на общественото производство на живота материален източник на титула и на всички основаващи се на него сделки. От гледището на една по-висока икономическа формация на обществото частната собственост на отделни индивиди върху земното кълбо ще изглежда не по-малко нелепа от частната собственост на един човек върху друг човек. Даже едно цяло общество, една нация и даже всички едновременно съществуващи общества, взети заедно, не са собственици на земята. Те са само нейни владелци, само използващи я, и като boni patres familias* те са длъжни подобрена да я предават на следващите поколения.

При по-нататъшното изследване на цената на земята оставяме настрана всички колебания на конкуренцията, всякаква спекулация със земя, както и дребната поземлена собственост, при която земята е главното оръдие на производителите и затова те са принудени да я купуват на каквато и да е цена.

* — добри бащи на семейство. *Ред.*

I. Цената на земята може да се повиши, без рентата да се повишава; именно:

1) просто вследствие понижаване на лихвения процент, поради което рентата се продава по-скъпо и затова капитализираната рента, цената на земята, нараства;

2) защото нараства лихвата на вложения в земята капитал.

II. Цената на земята може да се повиши, защото се увеличава рентата.

Рентата може да се увеличи, защото се повишава цената на продуктите на земята, в който случай винаги се повишава нормата на диференциалната рента независимо от това, дали рентата от най-лошата обработвана земя е голяма, малка или изобщо не съществува. Под норма разбираме отношението на онази част от принадената стойност, която се превръща в рента, към авансирания капитал, който произвежда продукта на земята. То е различно от отношението на добавъчния продукт към целия продукт, защото последният не съдържа целия авансиран капитал, т. е. не съдържа основния капитал, който продължава да съществува редом с продукта. Затова пък тук се подразбира, че на онези видове земя, които носят диференциална рента, една все по-голяма част от продукта се превръща в излишъчен добавъчен продукт. На най-лошата земя повишението на цената на земеделския продукт създава най-напред рента и вследствие на това цена на земята.

Но рентата може да се увеличи и без цената на продукта на земята да се повишава. Последната може да остане без изменение или даже да спадне.

Ако тя остане неизменна, то рентата може да се увеличи (като се абстрахираме от монополните цени) или защото при еднакво капиталовложение в старите земи започват да се обработват нови земи от по-добро качество, които обаче са достатъчни само да покрият увеличеното търсене, така че регулиращата пазарна цена остава без изменение. В този случай цената на старите земи не се увеличава, но за новообработваната земя цената се повишава над цената на старата земя.

Или пък рентата се повишава, защото при неизменна относителна урожайност и неизменна пазарна цена нараства масата на експлоатиращия земята капитал. Затова, макар рентата по отношение на авансирания капитал да остава същата, нейната маса напр. се удвоява, защото самият капитал се е удвоил. Тъй като не е станало намаление на цената, то второто капиталовложение носи подобно на първото добавъчна печалба, която след изтичане на арендния срок също се превръща в рента. Масата на рентата тук се увеличава, защото се увеличава масата на произвеждащия рента капитал. Твърдението, че различни последователни капиталовложения в един и същ участък земя могат да произведат рента само ако техният продукт не е еднакъв и затова възниква диференциална рента, е равносилно на твърдението, че ако два капитала по 1 000 ф. ст. са вложени в два участъка с еднаква урожайност, то само един от тези капитали може да даде рента, макар и двата тези участъка да са от по-добрия сорт земя, който дава диференциална рента. (Следователно общата маса на рентата, съвкупната рента в дадена страна, се увеличава с масата на вложения капитал, без цената на единица поземлена площ или нормата на рентата, или даже масата на рентата върху единица площ непременно да нараства; в този случай масата на съвкупната рента нараства с пространственото разширение на обработването. Това може да бъде съпроводено даже с понижаване на рентата от отделните владения.) Иначе това твърдение би било равносилно на другото твърдение, а именно, че влагането на капитал в два различни участъка земя, разположени един до друг, и последователното влагане на капитал в един и същ участък земя се подчинявали на различни закони, докато диференциалната рента се извежда именно от тъждеството на закона в двата случая, от увеличаването на продуктивността на капиталовложенията както в един и същ участък, така и в различни участъци. Единствената модификация, която съществува тук и която не забелязват, е тази, че последователни капиталовложения при влагането им в пространствено различни земи се натъкват на поставената от поземлената собственост граница, което не става при последователни капиталовложения в една и съща земя. Оттук и противоположното действие, вследствие на което тези различни форми на влагане на практика взаимно се ограничават. Тук никога не възникват различия в капитала. Ако съставът на капитала остава същият, както и нормата на принадената стойност, то нормата на печалбата остава неизменна, така че при удвояване на капитала масата на печалбата се удвоява. Също така при приетите отношения и нормата на рентата остава същата. Ако един капитал от 1 000 ф. ст. носи рента x, то капитал от 2 000 ф. ст. при приетите обстоятелства дава рента $2x$. Но ако вземем рентата в отношение към площта на участъка, която е останала същата, тъй като съгласно предпоставката удвоеният капитал работи в същия участък, то ще се окаже, че вследствие увеличението на масата на рентата се е повишило и нейното равнище. Същият акър, който даваше 2. ф. ст. рента, сега носи 4 ф. ст.[41])

[41]) Една от заслугите на Родбертус, на чийто значителен труд за рентата[78] ще се върнем в книга IV[79], се състои в това, че той разви този пункт. Той греши само, първо, като приема, че при капитала нарастването на печалбата винаги се изразява и като нарастване на капитала, така че при увеличение на масата на

Отношението на част от принадената стойност, на паричната рента — защото парите са самостоятелният израз на стойността, — към земята само по себе си е безсмислено и ирационално, защото тук се измерват една с друга несъизмерими величини: определена потребителна стойност, участък земя от толкова и толкова квадратни фута, от една страна, и стойност, по-точно принадена стойност, от друга. В действителност това не изразява нищо друго освен че при дадените отношения собствеността върху квадратните футове земя дава на поземления собственик възможност да присвоява определено количество незаплатен труд, реализиран от капитала, който се рови в тези квадратни футове като свиня в картофи {тук в ръкописа е поставено в скоби, но после зачеркнато — Либих}. Но prima facie този израз е същият, както ако би ни хрумнало да говорим за отношението на петфунтова банкнота към диаметъра на земята. Обаче посредствуващата роля на ирационалните форми, в които се проявяват и практически се резюмират определени икономически отношения, никак не засяга практическите носители на тези отношения в техния всекидневен живот; тъй като те са привикнали да се движат в тези отношения, техният ум не вижда в тях нищо нередно. В пълното противоречие те не виждат абсолютно нищо тайнствено. В откъснатите от вътрешна връзка и безсмислени, ако ги вземем изолирано, форми на проявление те се чувствуват тъй добре, както риба във водата. Тук важи казаното от Хегел за известни математически формули: което здравият разум счита за ирационално, е рационалното, а рационалното за него е самата ирационалност[80].

И така, увеличението на масата на рентата, разглеждано по отношение на самата площ на земята, се изразява напълно като увеличение на нормата на рентата; оттук затруднението, когато условията, които биха обяснили единия случай, липсват в другия случай.

Но цената на земята може да се повиши даже когато цената на продукта на земята намалява.

В този случай диференциалната рента, а значи и цената на подобрите земи може вследствие по-нататъшно диференциране да се

печалбата отношението оставало същото. Това обаче не е вярно, тъй като при изменение на състава на капитала нормата на печалбата, въпреки неизменената експлоатация на труда, може да се повиши именно защото относителната стойност на постоянната част на капитала в сравнение с променливата се е понижила. — Той греши, второ, като разглежда това отношение на паричната рента към количествено определен участък земя, напр. един акър, като нещо такова, което изобщо се предполагало от класическата политическа икономия в нейните изследвания върху повишението или понижението на рентата. Това също не е вярно. Тя разглежда нормата на рентата, доколкото разглежда последната в нейната натурална форма, винаги по отношение на продукта, а доколкото разглежда рентата като парична рента — по отношение на авансирания капитал, защото това са действително рационалните изрази.

увеличи. Или пък, в противен случай, при нараснала производителна сила на труда цената на земеделския продукт може да спадне, но така, че това да бъде повече от изравнено от увеличеното производство. Да приемем, че един квартер е струвал 60 шилинга. Ако на същия акър със същия капитал се произведат 2 квартера вместо един и квартерът спадне на 40 шил., то 2 квартера ще дадат 80 шил., така че стойността на продукта на същия капитал от същия акър ще се повиши с една трета, макар че цената за квартер е спаднала с една трета. При изследването на диференциалната рента показахме как е възможно това, без продуктът да се продава над производствената му цена или над стойността му. В действителност това е възможно само по два начина. Или лоша земя престава да конкурира, но цената на по-добрата земя се повишава, когато диференциалната рента се увеличава, следователно, когато общото подобрение действува неравномерно върху различните видове земя. Или пък на най-лошата земя същата производствена цена (и същата стойност, ако се плаща абсолютна рента) поради повишена производителност на труда се изразява в увеличена маса на продукта. Продуктът представлява сега същата стойност, както и преди, но цената на съставните му части е намаляла, докато техният брой се е увеличил. Това е невъзможно, ако се прилага същият капитал, защото в този случай в коя да е маса продукт се изразява винаги една и съща стойност. Но това е възможно, ако е вложен допълнителен капитал за гипс, гуано и т. н., с една дума, за такива подобрения, чието действие трае дълги години. Условието за такъв резултат е цената на 1 квартер, макар и да спада, да не спада в същата пропорция, както се увеличава броят на квартерите.

III. Тези различни условия за повишаване рентата, а поради това и на цената на земята могат както въобще, така и за отделни видове земя, отчасти да конкурират помежду си, отчасти да се изключват едно друго и могат да действуват само поредно, едно след друго. Но от изложеното следва, че от повишаване цената на земята не може направо да се заключава, че рентата се е повишила и че от повишаване на рентата, което винаги влече след себе си повишаване цената на земята, не може направо да се заключава, че продуктът от земята се е увеличил[42].

Вместо да се обърнат към действителните природосъобразни причини за изтощаването на земята — които впрочем бяха неизвестни

---

[42]) За падането на цените на земята при увеличение на рентата като факт виж Паси.

на всички писали за диференциалната рента икономисти поради състоянието на земеделската химия в тяхно време, — прибягваха към плоския възглед, че не може да се влага произволна маса капитал в пространствено ограничен участък земя. Така напр. „Edinburgh Review“ възразяваше на Ричард Джонс, че не може да се изхрани цяла Англия с обработване на Сохосквер[81]. Ако това се счита за особена неизгодност на земеделието, то вярно е тъкмо обратното. В земеделието могат да бъдат продуктивно правени последователни капиталовложения, защото земята сама действува като оръдие на производството, докато в една фабрика, където земята служи само като основа, като местоположение, като териториална операционна база, това не става или става само в много тесни граници. Наистина може да се концентрира голямо производство в малко пространство в сравнение с раздробеното занаятчийство и едрата индустрия постъпва именно така. Но ако е дадено стъпалото на развитие на производителната сила, то винаги е необходимо и определено пространство, а строежът във височина също има определени практически граници. Извън тези граници разширението на производството изисква също разширение на земната площ. Вложеният в машини и т. н. основен капитал не се подобрява чрез употребата, а, напротив, се изхабява. Нови изобретения могат и тук да предизвикат отделни подобрения, но при дадено стъпало на развитие на производителната сила машината може само да се влошава. При бързо развитие на производителната сила всички стари машини трябва да бъдат заменени с по-изгодни, т. е. да бъдат съвсем изхвърлени. Земята, напротив, постоянно се подобрява, ако се обработва правилно. Предимството на земята, че последователни капиталовложения могат да дават печалба, без да се губят предишните вложения, включва и възможността за различна производителност на тези последователни капиталовложения.

Глава четиридесет и седма

ГЕНЕЗИС НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКАТА ПОЗЕМЛЕНА РЕНТА

I. ВСТЪПИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Трябва да си изясним в какво собствено се състои трудността при разглеждането на поземлената рента от гледна точка на съвременната политическа икономия като теоретически израз на капиталистическия начин на производство. Това не разбират даже голям брой съвременни автори, което се доказва от всеки нов опит да се обясни поземлената рента „по новому“. Новото в тези случаи почти винаги се състои в това, че те се връщат към отдавна преодолени гледища. Трудността се състои не в това, да се обясни изобщо произведеният от земеделския капитал принаден продукт и съответствуващата му принадена стойност. Не, този въпрос е разрешен с анализа на принадената стойност, създавана от всеки производителен капитал в каквато и сфера той да е вложен. Трудността се състои в това, да се докаже откъде — след като принадената стойност се е изравнила между различните капитали в средна печалба, в съответствуваща на относителните им величини пропорционална част от цялата принадена стойност, произведена от съвкупния обществен капитал във всички сфери на производството, — откъде след това изравняване, след привидно вече извършеното разпределение на цялата принадена стойност, която изобщо може да бъде разпределена, откъде идва и излишъчната част на тази принадена стойност, която част вложеният в земята капитал плаща на поземления собственик във форма на поземлена рента. Като оставим съвсем настрана практическите мотиви, които подбуждаха съвременните икономисти, като защитници на промишления капитал против поземлената собственост, към изследване на този въпрос — мотиви, които ще изложим по-подробно в главата за историята на поземлената рента, —

този въпрос представляваше за тях като теоретици решаващ интерес. Да признаем, че появяването на рентата за вложения в земеделието капитал се дължало на някакво особено действие на самата сфера на влагане, на свойства, принадлежащи на земната кора като такава — това би значило да се откажем от самото понятие за стойност, следователно да се откажем от всякаква възможност за научно познание в тази област. Самата проста констатация, че рентата се заплаща от цената на продукта на земята — което става даже когато тя се плаща в натурална форма, щом арендаторът извлича своята производствена цена, — показваше колко глупаво е излишъкът на тази цена над обикновената производствена цена, значи относително високата цена на земеделския продукт, да се обяснява с излишъка на естествената производителност на земеделската промишленост над производителността на другите отрасли на производството; защото, обратно, колкото по-производителен е трудът, толкова поевтина е всяка съставна част на неговия продукт, защото толкова по-голяма е масата на потребителни стойности, в която е представено същото количество труд, следователно същата стойност.

Цялата трудност в анализа на рентата се състоеше следователно в това, да се обясни излишъкът на земеделската печалба над средната печалба, да се обясни не принадената стойност, а свойствената на тази сфера на производство излишъчна принадена стойност, следователно пак не „чистият продукт", а излишъкът на този чист продукт над чистия продукт на другите отрасли на промишлеността. Самата средна печалба е продукт, резултат на процеса на социалния живот, протичащ при напълно определени исторически отношения на производството, продукт, който, както видяхме, предполага много сложни посредствуващи звена. За да може изобщо да се говори за излишък над средната печалба, трябва самата тази средна печалба да се появи като мащаб и — както е в капиталистическия начин на производство — като регулатор на производството изобщо. Следователно при обществени формации, където още няма капитал, който изпълнява функцията да изтръгва целия принаден труд и да присвоява преди всичко за себе си цялата принадена стойност, т. е. където капиталът още не е подчинил или само спорадично е подчинил обществения труд, изобщо не може да става дума за рента в съвременния смисъл, за рента като излишък над средната печалба, т. е. над пропорционалната част на всеки индивидуален капитал в произведената от целия обществен капитал принадена стойност. И ако напр. г. Паси (виж по-долу) още по отношение на първобитното състояние говори за рентата като за излишък над печалбата, като за излишък над исторически определена обществена форма на принадената стойност, така че според г. Паси тази

форма би могла, кажи-речи, да съществува и без общество, това говори само за неговата наивност[82].

За по-старите икономисти, които изобщо едва започваха анализа на още неразвития в тяхно време капиталистически начин на производство, анализът на рентата или изобщо не представляваше никакво затруднение, или представляваше затруднение от съвсем друг характер. Пети, Кантийон, изобщо по-близо стоящите до епохата на феодализма автори, разглеждат поземлената рента като нормална форма на принадената стойност изобщо[83], докато печалбата за тях още неопределено се слива с работната заплата или най-много се представя като част на тази принадена стойност, която капиталистът е изтръгнал от поземления собственик. Следователно те изхождат от такова състояние, когато, първо, земеделското население съставлява още решително преобладаващата част на нацията и когато второ, поземленият собственик още се явява лицето, което чрез монопола на поземлената собственост на първо място присвоява излишъчния труд на непосредствените производители, когато следователно поземлената собственост все още се явява като главното условие на производството. За тях още не можеше да съществува такава постановка на въпроса, която, от гледището на капиталистическия начин на производство, има за цел, напротив, да изследва как поземлената собственост успява да изтръгва от капитала част от произведената от него (т. е. изстискана от непосредствените производители) и първоначално вече присвоена от него принадена стойност.

При *физиократите* затруднението е вече от друго естество. Като действително първи системни тълкуватели на капитала те се стремяха да анализират природата на принадената стойност изобщо. За тях този анализ съвпада с анализа на рентата, единствената форма, в която за тях съществува принадената стойност. Затова капиталът, който носи рента, или земеделският капитал, за тях е единственият капитал, произвеждащ принадена стойност, и привежданият от него в движение земеделски труд е единственият даващ принадена стойност труд и затова, напълно правилно от капиталистическо гледище, единственият производителен труд. За определящо те съвсем правилно считат производството на принадена стойност. Освен другите заслуги, за които ще говорим в книга IV[84], те имат преди всичко голямата заслуга, че от търговския капитал, който функционира само в сферата на обръщението, те се обърнаха към производителния капитал, в противоположност на меркантилната система, която по своя груб реализъм беше истинската вулгарна политическа икономия на онази епоха, пред чиито практически интереси бяха съвсем изтласкани на заден план наченките на научен анализ у Пети и последователите му. Впрочем тук, при критиката на меркантилната

система, се касае само за нейните възгледи за капитал и принадена стойност. Вече отбелязахме, че монетарната система правилно провъзгласи производството на световния пазар и превръщането на продукта в стока, значи и в пари, за предпоставка и условие на капиталистическото производство[85]. В нейното продължение, в меркантилната система, решаващо е вече не превръщането на стоковата стойност в пари, а производството на принадена стойност, но от безсъдържателното [begriffslos] гледище на сферата на обръщението, и при това така, че тази принадена стойност е представена във форма на добавъчни пари, в излишък на търговския баланс. Заедно с това действително характерно за користолюбието на търговците и фабрикантите от онова време и адекватно на периода на капиталистическо развитие, който те представляват, е обстоятелството, че при превръщането на феодалните земеделски общества в промишлени и при съответната промишлена борба на нациите на световния пазар е необходимо ускорено развитие на капитала, което се постига не по така наречения естествен път, а с помощта на принудителни средства. Огромна разлика има дали националният капитал се превръща в промишлен капитал постепенно и бавно или това превръщане се ускорява по време чрез данъци, с които във форма на покровителствени мита те облагаха главно поземлените собственици, средните и дребните селяни и занаятчиите, чрез ускорена експроприация на самостоятелните непосредствени производители, чрез насилствено ускорено натрупване и концентрация на капитали, накратко, чрез ускорено създаване на условията на капиталистическия начин на производство. Това представлява също огромна разлика в капиталистическата и промишлената експлоатация на естествената национална производителна сила. Затова националният характер на меркантилната система в устата на нейните защитници не е просто фраза. Под предлог че се интересуват само от богатството на нацията и ресурсите на държавата, те в действителност обявяват интересите на капиталистическата класа и обогатяването изобщо за крайна цел на държавата и прокламират буржоазното общество в противоположност на старата неземна държава. Но същевременно съществуваше и съзнанието, че развитието на интересите на капитала и на капиталистическата класа, на капиталистическото производство, е станало база на националната сила и националното надмощие в съвременното общество.

По-нататък, правилно е при физиократите, че цялото производство на принадена стойност, следователно и цялото развитие на капитала, разглеждано откъм естествената основа, действително почива върху производителността на земеделския труд. Ако хората изобщо не са в състояние да произвеждат в един работен ден повече сред-

ства за живот, значи — в тесен смисъл — повече земеделски продукти, отколкото е необходимо на всеки работник за собственото му възпроизводство, ако дневният разход на цялата му работна сила стига само да произведе необходимите за неговото лично потребление средства за живот, то изобщо не може да се говори нито за принаден продукт, нито за принадена стойност. Производителност на земеделския труд, надвишаваща индивидуалната потребност на работника, е базата на всяко общество и преди всичко базата на капиталистическото производство, което откъсва от производството на непосредствените средства за живот една постоянно нарастваща част на обществото и я превръща по израза на Стюърт във „free hands“*, дава възможност за нейното експлоатиране в други сфери[86].

Но какво да кажем за по-новите автори-икономисти, които, като например Дер, Паси и др., в залеза на цялата класическа политическа икономия, даже на нейния смъртен одър, повтарят най-първичните представи за естествените условия на принадения труд и следователно на принадената стойност изобщо и си въобразяват, че с това дават нещо ново и поразително за поземлената рента[87], след като тази поземлена рента вече отдавна е изследвана като особена форма и специфична част на принадената стойност? За вулгарната политическа икономия е именно характерно, че онова, което на определено изживяно стъпало на развитие беше ново, оригинално, дълбоко и обосновано, тя го повтаря във време, когато то е вече плоско, назадничаво и невярно. Тя показва с това, че няма даже и представа за проблемите, които занимаваха класическата политическа икономия. Тя ги смесва с въпроси, които можеха да бъдат поставени само на по-ниско стъпало в развитието на буржоазното общество. Така е и с нейното неуморно и самодоволно предъвкване на физиократичните положения за свободата на търговията. Колкото и тези положения практически да интересуват тази или онази държава, те отдавна са загубили всякакъв теоретичен интерес.

При същинското натурално стопанство, където в процеса на обръщението не влиза никакъв земеделски продукт или само съвсем незначителна част от него и само относително незначителна част даже от онази част на продукта, която представлява дохода на поземления собственик — като напр. в много древноримски латифундии, както и във вилите на Карл Велики, а също (виж Vinçard. „Histoire du travail“) повече или по-малко през цялото Средновековие, — продуктът и принаденият продукт на големите имения

* — „свободни ръце“. *Ред.*

съвсем не се състои само от продукти на земеделския труд. Той обхваща и продуктите на промишления труд. Домашният занаятчийски и манифактурен труд като спомагателно производство при земеделието, образуващо базата, е условие за начина на производство, върху който почива това натурално стопанство както в древна и средновековна Европа, така и днес още в индийската община, където нейната традиционна организация не е още разрушена. Капиталистическият начин на производство напълно унищожава тази връзка; един процес, който в голям мащаб може да се изучава особено в Англия през последната третина на XVIII век. Умове, израснали в повече или по-малко полуфеодални общества, напр. Херенщванд, още в края на XVIII век считат това обособяване на земеделие и манифактура за безумно смела обществена авантюра, невъобразимо рискован начин на съществуване. И даже в земеделските стопанства на древността, които показват най-голяма аналогия с капиталистическото селско стопанство, в Картаген и Рим, сходството е по-голямо с плантаторско стопанство, отколкото със съответствуващата на действитео капиталистическия начин на експлоатация форма[42а]. Формална аналогия, която при това във всички съществени пунктове изглежда напълно измамна за всеки, който е разбрал капиталистическия начин на производство и който не открива като г. Момзен[43] във всяко парично стопанство капиталистически начин на производство — формална аналогия изобщо не се намира в древността в континентална Италия, а само може би в Сицилия, защото тя съществуваше като земеделска страна, плащаща данък на Рим, и затова земеделието беше насочено главно към износ. Тук се срещат арендатори в съвременния смисъл.

Едно неправилно разбиране на природата на рентата се дължи на обстоятелството, че от натуралното стопанство на средните векове и в пълно противоречие с условията на капиталистическия начин на производство рентата в натурална форма се е промъкнала в най-новото време отчасти във вид на църковен десятък, отчасти като чудноватост, увековечена със старинни договори. Поради това

42а А. Смит показва до каква степен по негово време (а и за нашето време това остава в сила за плантаторското стопанство в тропическите и субтропическите страни) рента и печалба още не са се били обособили[88]; защото поземленият собственик е същевременно и капиталист, какъвто беше напр. Катон в своите имения. Но това обособяване е именно предпоставката на капиталистическия начин на производство, на чието понятие при това изобщо противоречи базата на робството.

43 В своята „Römische Geschichte" г. Момзен употребява думата „капиталист" съвсем не в смисъла на съвременната политическа икономия и съвременното общество, а в духа на популярната представа, която продължава да се шири не в Англия или Америка, а на континента като старинна отживелица на изчезнали отношения.

изглежда, че рентата възниква не от цената на земеделския продукт, а от масата на продукта, следователно не от обществени отношения, а от земята. Ние вече показахме, че макар принадената стойност да се представя в добавъчен продукт, но добавъчен продукт в смисъл на просто увеличение на масата на продукта не [винаги] представлява, напротив, принадена стойност. Той може да представлява минус стойност. Иначе памучната промишленост от 1860 г., сравнена с 1840 г., би трябвало да представлява огромна принадена стойност, докато, напротив, цената на преждата се е понижила. Вследствие редица неплодородни години рентата може колосално да нарасне, защото цената на житото се повишава, макар че тази добавъчна стойност е представена в абсолютно намаляващата маса на поскъпналата пшеница. Напротив, вследствие редица плодородни години рентата може да спадне, защото цената спада, макар че спадналата рента се представя в по-голямата маса от по-евтина пшеница. Относно рентата в продукти трябва сега преди всичко да отбележим, че тя представлява просто промъкнала се от един отживял начин на производство вегетираща като руина традиция, чието противоречие с капиталистическия начин на производство се проявява в това, че тя от само себе си е изчезнала от частните договори и че там, където можеше да се намеси законодателството, като напр. при църковния десятък в Англия, тя беше насилствено изхвърлена като безсмислица[89]. Но, второ, там, където тя продължава да съществува на базата на капиталистическия начин на производство, тя беше и не можеше да бъде нищо друго освен средновековно замаскиран израз на паричната рента. Нека напр. един квартер пшеница струва 40 шилинга. Една част от този квартер трябва да възстанови съдържащата се в него работна заплата и трябва да бъде продадена, за да може отново да бъде авансирана; друга част трябва да бъде продадена за заплащане на падащата се на квартера част от данъците. Където е развит капиталистическият начин на производство, а с него и разделението на обществения труд, там семената и даже част от торовете влизат във възпроизводството като стоки, следователно трябва да бъдат купени, за да бъдат възстановени; за да се получат пари за това, налага се да бъде продадена още една част от квартера. Доколкото в действителност не е необходимо те да бъдат купувани като стока, а могат да бъдат взети от самия продукт in natura, за да влязат отново като условия за производство в неговото възпроизводство — както става не само в земеделието, но и в много отрасли на производството, които произвеждат постоянен капитал, — те влизат в сметката, изразени в сметни пари, и се приспадат като съставни части на производствените разходи. Изхабяването на машините и изобщо на основния капитал трябва да се възстанови

с пари. Най-сетне иде печалбата, която се изчислява върху сумата на тези разходи, изразени в действителни или сметни пари. Тази печалба е представена в определена част от брутния продукт, която се определя от неговата цена. А частта, която остава след това, образува рентата. Ако установената в контракта рента в продукти е по-голяма от този определян от цената остатък, то това не ще бъде вече рента, а отбив от печалбата. Вече поради тази възможност рентата в продукти, която не се съобразява с цената на продукта — следователно може да бъде по-голяма или по-малка от действителната рента и затова може да представлява отбив не само от печалбата, но и от онези съставни части, с които се възстановява капиталът, — е остаряла форма. В действителност тази рента в продукти, доколкото е рента не само по название, но и по същество, се определя изключително от излишъка в цената на продукта над неговата производствена цена. Само че тя предполага тази променлива величина като постоянна. А това се свежда до напомнящата доброто старо време представа, че продуктът in natura трябва да бъде достатъчен, първо, за да изхрани работниците, след това да остави на капиталистическия арендатор повече храна, отколкото му е необходима, и че излишъкът над всичко това образува натуралната рента. Също както ако един фабрикант изфабрикува 200 000 лакти памучна тъкан. Това количество е достатъчно не само да облече работниците му, да отрупа с дрехи и жена му, и цялото му потомство, и него самия, но и да му остави памучна тъкан за продажба и, най-после, да му плаща огромна рента в памучна тъкан. Колко просто наистина! Достатъчно е от 200 000 лакти памучна тъкан да се приспаднат производствените разходи — и непременно ще остане един излишък от памучна тъкан като рента. От 200 000 аршина памучна тъкан да се приспаднат напр. техните производствени разходи от 10 000 ф. ст., без да се знае продажната цена на тъканта, от памучната тъкан да се приспадат пари, от потребителната стойност като такава да се приспада разменна стойност и след това да се определи излишъкът на лактите памучна тъкан над фунтовете стерлинги — това действително е наивна представа. То е по-лошо от квадратурата на кръга, в чията основа поне лежи представата за границите, в които права и крива се сливат. Но именно такава е рецептата на г. Паси. Да се приспадат пари от памучна тъкан, преди в главата или в действителността тъканта да е превърната в пари! Излишъкът е рентата, която обаче като че ли става осезаема naturaliter* (виж напр. Карл Арн[90]), а не посредством „софистични" дяволии! До тази глупост, до приспадане на производствени разходи от толкова и толкова шефела пшеница, до приспадане на парична сума от мярка за обем се свежда цялата реставрация на натуралната рента.

* натурално. *Ред.*

II. РЕНТА В ТРУД

Ако разгледаме поземлената рента в нейната най-проста форма във формата на *рента в труд*, когато непосредственият производител една част от седмицата работи на земята, която фактически му принадлежи, с оръдия за производство (плуг, добитък и др.), които му принадлежат фактически или юридически, а в останалите дни на седмицата работи даром в имението на земевладелеца, за земевладелеца то тук всичко е още ясно, рента и принадена стойност тук са тъждествени. Рентата — не печалбата — е формата, в която тук се изразява незаплатеният принаден труд. В каква степен работникът (self-sustaining serf) може да получи тук излишък над необходимите му средства за съществуване, т. е. излишък над онова, което при капиталистическия начин на производство бихме нарекли работна заплата, това зависи при равни други условия от съотношението, в което работното му време се дели на работно време за самия него и ангарийно работно време за земевладелеца. Този излишък над най-необходимите средства за съществуване, зародишът на това, което при капиталистическия начин на производство се явява като печалба, тук следователно всецяло се определя от размера на поземлената рента, която в този случай не само е непосредствено незаплатен принаден труд, но и се явява като такъв; незаплатен принаден труд за „собственика" на условията за производство, които тук са тъждествени със земята, а доколкото се различават от нея, считат се само за нейна принадлежност. Че продуктът на работещия ангария тук трябва да бъде достатъчен, за да възстанови освен средствата за съществуването му още и условията му за труд, е обстоятелство, което остава неизменно за всички начини на производство, защото не е резултат на тяхната специфична форма, а естествено условие на всеки непрекъснат и възпроизвеждащ труд изобщо, на всяко продължително производство, което винаги е същевременно и възпроизводство, следователно възпроизводство и на условията на своето собствено функциониране. Освен това ясно е, че във всички форми, при които непосредственият работник остава „притежател" на средствата за производство и на условията за труд, необходими за производство на собствените му средства за съществуване, отношението на собственост трябва да се проявява същевременно като непосред-

ствено отношение на господство и робия, следователно непосредственият производител — като несвободен; една несвобода, която от крепостничеството с ангарийния труд може да се смекчи до просто задължение за плащане на данък. Съгласно предпоставката, непосредственият производител притежава тук своите собствени средства за производство и веществените условия за труд, необходими за осъществяване на труда му и за производство на средства за неговото съществуване; той самостоятелно води своето земеделие, както и свързаната с него селско-домашна промишленост. Тази самостоятелност не отпада от това, че, както е напр. в Индия, тези дребни селяни се обединяват в повече или по-малко саморасла производствена община, тъй като тук става дума за самостоятелност само спрямо номиналния земевладелец. При тези условия принаденият труд за номиналния поземлен собственик може да бъде изстискан от тях само с извъникономическа принуда, каквито и форми да приема тя[44]. Тази форма се различава от робовладелското или плантаторското стопанство по това, че робът работи с чужди условия за производство и несамостоятелно. Необходими са следователно отношения на лична зависимост, лична несвобода в каквато и да било степен и прикрепеност към земята като неин придатък, крепостна зависимост в истинския смисъл на думата. Ако не частни поземлени собственици, а държавата — както е напр. в Азия — непосредствено им противостои като поземлен собственик и същевременно суверен, то рента и данък съвпадат или, по-точно, тогава не съществува никакъв данък, който би се различавал от тази форма на поземлената рента. При такива обстоятелства не е необходимо отношението на зависимост да има политически и икономически по-сурова форма от тази, която характеризира положението на всички поданици спрямо тази държава. Държавата тук е върховният собственик на земята. Суверенитетът тук е концентрираната в национален мащаб поземлена собственост. Но затова пък в този случай не съществува частна поземлена собственост, макар че съществува както частно, така и общинно владение и ползване на земята.

Специфичната икономическа форма, в която незаплатеният принаден труд се изсмуква от непосредствените производители, определя отношението на господство и робия, както то израства непосредствено от самото производство и от своя страна обратно действува на него определящо. А на това се базира цялата структура на икономическия строй [Gemeinwesen], израстващ из самите производствени отношения, и същевременно с това неговата специфична

[44] След завоюването на страната най-близката задача за завоевателите винаги е било присвояването и на хората. Сравни Ленге[91]. „Виж също Мьозер"[92].

политическа структура. Непосредственото отношение на собствениците на условията за производство към непосредствените производители — отношение, всяка дадена форма на което винаги естествено съответствува на определено стъпало в развитието на начина на труд, затова и на обществената производителна сила на труда — е винаги онова отношение, в което разкриваме най-дълбоката тайна, скритата основа на целия обществен строй, следователно и на политическата форма на отношенията на суверенитет и зависимост, накратко, на всяка дадена специфична държавна форма. Това не пречи на обстоятелството, че една и съща икономическа база (една и съща по главните условия) — вследствие безброй различни емпирически обстоятелства, естествени условия, расови отношения, действуващи отвън исторически влияния и т. н. — може да показва в своята проява безкрайни вариации и градации, които могат да бъдат разбрани само чрез анализ на тези емпирически дадени обстоятелства

Що се отнася до рентата в труд, най-простата и първоначална форма на рентата, то очевидно е едно: рентата тук е първоначалната форма на принадената стойност и съвпада с нея. Но съвпадането на принадената стойност с незаплатен чужд труд не се нуждае тук от анализ, защото то съществува още във видимата си, осезаема форма, тъй като трудът на непосредствения производител за самия себе си тук е още отделен в пространството и времето от труда му за поземления собственик и този труд непосредствено се изразява в бруталната форма на принудителен труд за другиго. Също тъй „свойството" на земята да носи рента тук се свежда до осезаемо разкриваща се тайна, защото към природата, която дава рентата, принадлежи и прикованата към земята човешка работна сила и отношението на собственост, което принуждава притежателя на работната сила да я напряга и разходва над мярката, необходима за удовлетворяване на собствените му насъщни потребности. Рентата се състои просто в присвояването на този свръхразход на работна сила от поземления собственик, защото непосредственият производител не му плаща никаква друга рента. Тук, където не само принадена стойност и рента са тъждествени, но и принадената стойност има осезаемо и формата на принаден труд, съвсем ясно се проявяват и естествените условия или границите на рентата, защото те са естествени условия и граници на принадения труд изобщо. Непосредственият производител трябва 1) да притежава достатъчно работна сила и 2) природните условия на труда му, т. е. преди всичко на обработваната земя, трябва да бъдат достатъчно благоприятни, с една дума, естествената производителност на труда му трябва да е достатъчно голяма, за да му остава възможност да разходва добавъчен труд свръх необходимия за задоволяване на

собствените му насъщни потребности труд. Тази възможност не създава рентата, създава я едва принудата, която превръща възможността в действителност. Но самата възможност е свързана със субективни и обективни естествени условия. В това няма абсолютно нищо тайнствено. Ако работната сила е незначителна и природните условия за труд са оскъдни, то принаденият труд е незначителен, но в такъв случай са незначителни, от една страна, потребностите на производителите, от друга страна, относителният брой на експлоататорите на принадения труд и, най-после, принаденият продукт, в който се реализира този малко производителен принаден труд, за този относително незначителен брой експлоатиращи собственици.

Най-после, при рентата в труд от само себе си е ясно, че — при равни други условия — от относителните размери на принадения или ангарийния труд всецяло зависи до каква степен на непосредствения производител ще бъде възможно да подобрява своето положение, да се обогатява, да произвежда известен излишък над необходимите средства за съществуване или употребявайки капиталистическия начин на изразяване, дали и до каква степен ще се окаже възможно да произвежда някаква печалба за себе си, т. е. излишък над своята произведена от самия него работна заплата. Рентата тук е нормалната, всичко поглъщаща, така да се каже, законна форма на принадения труд и далеч не представлява излишък над печалбата, т. е. в дадения случай над някакъв друг излишък над работната заплата; напротив, тук не само размерът на такава печалба, но и самото нейно съществуване зависят при равни други условия от размера на рентата, т. е. на принадения труд, принудително извършван за собственика.

Някои историци са изразили удивлението си от това, че — тъй като непосредственият производител не е собственик, а само притежател и целият му принаден труд de jure* действително принадлежи на поземления собственик — при тези условия изобщо може да има самостоятелно развитие на имущество и, относително казано, на богатство при обвързаните с ангария или крепостните. Ясно е впрочем, че при примитивното и неразвито състояние, на което почива това обществено производствено отношение и съответствуващият му начин на производство, традицията трябва да играе изключително голяма роля. Ясно е освен това, че тук, както винаги, господствуващата част на обществото е заинтересована съществуващото да се санкционира като закон и дадените от обичай и традиция ограничения да се фиксират като законни ограничения. Като оставим всичко друго настрана, това става впрочем от само себе си,

* — юридически — *Ред.*

тъй като постоянното възпроизводство на базата на съществуващото състояние, на лежащото в основата му отношение, приема в течение на времето урегулирана и редовна форма и тази урегулираност и ред сами са необходим момент на всеки начин на производство, щом той трябва да бъде обществено устойчив и независим от проста случайност или произвол. Урегулираността и редът са именно формата на неговото обществено затвърдяване и оттук на относителната му еманципация от голия произвол и голата случайност. Той достига тази форма при застойно състояние както на процеса на производството, така и на съответствуващите му обществени отношения чрез простото им повторно възпроизводство. Ако формата е съществувала известно време, тя се затвърдява като обичай и традиция и, най-после, се санкционира като изричен закон. Тъй като формата на този принаден труд, ангарийният труд, почива на неразвитостта на всички обществени производителни сили на труда, на примитивността на самия начин на труд, то ангарийният труд трябва естествено да отнема много по-малка част от целия труд на непосредствения производител, отколкото при развити начини на производство и особено при капиталистическото производство. Да приемем например, че ангарийният труд за поземления собственик е бил първоначално два дни в седмицата. Тези два дни ангариен труд в седмицата са по такъв начин твърдо установени, те са постоянна величина, законно регулирана от обичайно или писано право. Но производителността на останалите дни в седмицата, с които може да разполага сам непосредственият производител, е променлива величина, която необходимо се развива с нарастването на неговия опит, също както новите потребности, с които той се запознава, също както разширението на пазара за неговия продукт, нарастващата сигурност в използването на тази част на работната му сила ще го поощрят повече да напряга работната си сила, при което не бива да се забравя, че прилагането на тази работна сила съвсем не се ограничава в земеделието, а обхваща и селската домашна промишленост. Тук е дадена възможност за известно икономическо развитие, естествено в зависимост от благоприятността на обстоятелствата, от вродения расов характер и т. н.

III. РЕНТА В ПРОДУКТИ

Превръщането на рентата в труд в рента в продукти от икономическо гледище нищо не изменя в същността на поземлената рента. Във формите, които разглеждаме тук, тази същност се състои в

това, че поземлената рента е единствената господствуваща и нормална форма на принадената стойност, или на принадения труд, което от своя страна се изразява в това, че тя е единственият принаден труд, или единственият принаден продукт, който непосредственият производител, *притежаващ* необходимите за собственото си възпроизводство условия на труда, е длъжен да дава на *собственика* на средството на труда, което в това състояние обхваща всичко, т. е. на собственика на земята; и че, от друга страна, само земята именно му противостои като намиращо се в чужда собственост условие на труда, обособило се спрямо него и олицетворено в поземления собственик. Колкото и рентата в продукти да е господствуваща и най-много развита форма на поземлената рента, тя все пак постоянно в по-голяма или по-малка степен се съпровожда от остатъци на предходната форма, т. е. на рента, която трябва да се доставя непосредствено във вид на труд, значи с ангариен труд, безразлично дали поземленият собственик е частно лице или държавата. Рентата в продукти предполага по-високо културно равнище на непосредствения производител, следователно по-високо стъпало на развитие на труда му и на обществото въобще, тя се отличава от предходната форма по това, че принаденият труд трябва да се изпълнява вече не в натуралния му вид, значи не под непосредствен надзор и принуда на поземления собственик или на неговия представител; напротив, непосредственият производител е длъжен да го изпълнява на своя собствена отговорност, принуждаван от силата на отношенията вместо от непосредствена принуда и от постановлението на закона вместо от камшика. Принаденото производство, в смисъл на производство над необходимите потребности на непосредствения производител и в рамките на фактически принадлежащото на самия него поле на производство, на експлоатираната от самия него земя, а не както преди в господарското имение до и извън своето стопанство, е станало тук от само себе си разбиращо се правило. При това отношение непосредственият производител, прилагайки своя труд, повече или по-малко разполага с цялото си работно време, макар че част от това работно време, първоначално почти цялата му излишъчна част, продължава да принадлежи даром на поземления собственик, с тази само разлика, че последният вече не го получава непосредствено в собствената му натурална форма, а в натуралната форма на продукта, в който това време се реализира. Обременителните и в зависимост от регулирането на ангарийния труд повече или по-малко пречещи прекъсвания, обуславяни от работата за поземления собственик (сравни кн. 1, гл. VIII, 2, фабрикант и боляр), отпадат там, където рентата в продукти съществува в чист вид, или се свеждат най-малко до няколко кратки прекъсвания в годината, ако наред с рентата в продукти са запазени известни ангарийни задължения. Трудът на производителя за самия себе си и трудът му за поземления собственик не са вече разделени осезаемо по време и пространство. Тази рента в продукти в чистия си вид, макар и нейни останки да могат да се запазят до по-развити начини на производство и производствени отношения, продължава да предполага натурално стопанство, т. е. предполага, че условията за стопанска дейност изцяло или в огромната си част се произвеждат в самото стопанство, възстановяват се и се възпроизвеждат непосредствено от брутния му продукт. Тя предполага, по-нататък, съединяване на селската домашна промишленост със земеделието; принаденият продукт, който образува рентата, е продуктът на този съединен земеделско-промишлен семеен труд, безразлично дали в рентата в продукти (както често е било в средните векове) влизат повече или по-малко промишлени продукти или тя се доставя само във формата на същински земеделски продукт. При тази форма на рента рентата в продукти, в която е представен принаденият труд, може и да не изчерпва целия излишъчен труд на селското семейство. Напротив, тук на производителя в сравнение с рентата в труд се дава по-голям простор да намери време за излишъчен труд, чийто продукт принадлежи на самия него, както продуктът на неговия труд, удовлетворяващ най-необходимите му потребности. Заедно с тази форма ще се появят по-големи различия в стопанското положение на отделните непосредствени производители. Най-малкото, открива се възможност за това и даже възможност този непосредствен производител да придобие средства да експлоатира от своя страна непосредствено чужд труд. Но тук ние се занимаваме с чистата форма на рентата в продукти и това не ни интересува; също тъй не можем да разглеждаме безкрайно различните комбинации, в които различните форми на рентата могат да се съчетават, изопачават и сливат. Поради свързаната с определен характер на продукта и на самото производство форма на рентата в продукти, поради необходимото при нея съединение на селско стопанство и домашна промишленост, поради това, че при нея селското семейство придобива почти напълно самозадоволяващ се характер вследствие независимостта си от пазара, от измененията в производството и от историческото движение на стоящата извън него част на обществото — накратко, поради характера на натуралното стопанство изобщо, тази форма е съвсем пригодна да послужи като база на застойни състояния на обществото, което наблюдаваме напр. в Азия. Тук, както и при по-ранната форма на рентата в труд, поземлената рента е нормалната форма на принадената стойност, затова и на принадения труд, т. е. на целия излишъчен труд, който

непосредственият производител е длъжен даром, значи фактически по принуда, да изпълнява за собственика на най-съществено условие на неговия труд, за собственика на земята — макар тази принуда вече да не му противостои в старата груба форма. Печалбата — ако прибягвайки до неправилна антиципация, наречем така частичката излишък на неговия труд над необходимия труд, която той сам си присвоява — до такава степен не оказва определящо влияние върху рентата в продукти, че се поражда по-скоро зад гърба на последната и намира естествената си граница в нейния размер. Рентата в продукти може да достигне такива размери, при които сериозно заплашва възпроизводството на условията за труд, на самите средства за производство, прави повече или по-малко невъзможно разширяването на производството и смъква непосредствения производител до физическия минимум от средства за живот. Така става особено когато тази форма бива заварена и експлоатирана от някоя търговска нация-завоевател, като напр. англичаните в Индия.

IV. ПАРИЧНА РЕНТА

Под парична рента разбираме тук — за разлика от почиващата на капиталистическия начин на производство промишлена или комерческа поземлена рента, която е само излишък над средната печалба — поземлената рента, която възниква от просто превръщане на формата на рентата в продукти, както и самата тя беше само превърната рента в труд. Вместо продукта непосредственият производител трябва тук да плаща на своя поземлен собственик (безразлично дали частно лице или държавата) цената на продукта. Следователно вече е недостатъчно да се получи излишък на продукт в натуралната му форма; този излишък трябва да бъде превърнат от натуралната му форма в парична форма. Макар че непосредственият производител, както и преди, продължава да произвежда сам поне максималната част от своите средства за съществуване, сега част от неговия продукт трябва да бъде превърната в стока, да бъде произведена като стока.

Следователно характерът на целия начин на производство повече или по-малко се изменя. Той загубва своята независимост, своята откъснатост от връзката с обществото. Отношението на производствените разходи, в състава на които сега повече или по-малко влизат парични разходи, придобива решаващо значение; във всеки случай решаващо значение придобива излишъкът на онази част от брутния продукт, която предстои да бъде превърната в пари, над частта, която трябва да послужи, от една страна, пак като средство за възпроизводство, от друга страна, като непосредствено средство за съществуване. При все това базата на този вид рента, макар и да върви към своето разложение, все още остава същата както при рентата в продукти, която образува изходната точка. Непосредственият производител продължава да е наследствен или изобщо традиционен притежател на земята, който е длъжен да отдава на господаря като на собственик на това най-съществено условие за производството му излишъчен принудителен труд, т. е. незаплатен, изпълняван без еквивалент труд във формата на превърнатия в пари принаден продукт. Собствеността върху различаващите се от земята условия на труд, върху земеделските оръдия и други движимости, отначало фактически, а после и юридически, се превръща в собственост на непосредствените производители още при по-ранните форми, а още повече това трябва да се приеме за такава форма като паричната рента. Отначало спорадичното, а после извършващото се все повече и повече в национален мащаб превръщане на рентата в продукти в парична рента предполага вече по-значително развитие на търговията, градската промишленост, въобще на стоковото производство, а с него и на паричното обръщение. То предполага още пазарна цена на продуктите, като те се продават повече или по-малко близко до своята стойност, което при предишните форми не е необходимо. В Източна Европа можем отчасти още със собствените си очи да наблюдаваме процеса на това превръщане. Доколко това е неосъществимо без известно развитие на обществената производителна сила на труда, показват различни провалили се при римските императори опити за такова превръщане и отстъпление назад към натуралната рента, след като искаха да превърнат в парична рента поне съществуващата като държавен данък част на тази рента. За същата трудност на прехода говорят, напр. преди революцията във Франция, сливането и фалшифицирането на паричната рента с остатъци от нейните предишни форми.

Паричната рента като превърната форма на рентата в продукти и в противоположност на нея е последната форма и същевременно формата на разлагане на онзи вид поземлена рента, който разглеждахме досега, именно поземлената рента като нормална форма на принадената стойност и на незаплатения принаден труд, който трябва да се отдава на собственика на условията за производство. В чистата си форма тази рента, както и рентата в труд и рентата в продукти, не представлява никакъв излишък над печалбата. По своето понятие тя поглъща последната. Доколкото печалбата възниква фактически само като особена част на излишъчния труд наред с рентата, паричната рента — както и рентата в нейните предишни

форми — все още е нормалният предел на тази ембрионална печалба, която може да се развива само според възможността да се експлоатира било собствен излишъчен, било чужд труд, който остава в излишък след изпълняване на възлътения в паричната рента принаден труд. Ако действително се получава печалба наред с тази рента, то не печалбата е границата на рентата, а обратно — рентата е границата на печалбата. Но както вече казахме, паричната рента същевременно е формата на разлагане на разглежданата досега prima facie* съвпадаща с принадената стойност и принадения труд поземлена рента, на поземлената рента като нормална и господствуваща форма на принадената стойност.

В по-нататъшното си развитие паричната рента необходимо води — като оставим настрана всички междинни форми, като напр. формата на дребните селяни-арендатори — или към превръщане на земята в свободна собственост на селянина, или към формата на капиталистическия начин на производство, към рентата, която капиталистическият арендатор плаща.

При паричната рента традиционното обичайно правно отношение между владеещия и обработващ част от земята зависим непосредствен производител и поземления собственик необходимо се превръща в договорно, определяно от точни норми на положителния закон, чисто парично отношение. Затова обработващият земята владелец фактически става само арендатор. Това превръщане при наличността на иначе благоприятни общи производствени условия, от една страна, се използва за постепенно експроприиране на старите селяни-владелци и за заменянето им с капиталистически арендатор; от друга страна, то води към това, че предишният владелец изкупва оброчното си задължение и се превръща в независим селянин с пълна собственост върху обработваната от него земя. По-нататък, превръщането на натуралната рента в парична не само непременно се съпровожда, но даже и се предхожда от образуването на класа от безимотни надничари, наемащи се за пари. В периода на тяхното възникване, когато тази нова класа се появява само спорадично, сред по-добре поставените оброчни [rentepflichtigen] селяни се развива по необходимост навикът да експлоатират за своя сметка земеделски наемни работници — също както още в епохата на феодализма по-състоятелните зависими селяни от своя страна са държали крепостни. Така у тях постепенно се създава възможност да натрупат известно състояние и сами да се превърнат в бъдещи капиталисти. Сред самите предишни владелци на земята, които сами я обработват, възниква по такъв начин един разсадник на капиталистически арендатори, чието развитие зависи от общото развитие на капиталистическото производство извън селското стопанство и които особено бързо разцъфтяват, когато на помощ им идват — както в XVI век в Англия — особено благоприятни обстоятелства, като напр. растящото тогава обезценяване на парите, което при традиционните дългосрочни арендни договори ги обогати за сметка на поземлените собственици.

* — преди всичко. *Ред.*

По-нататък: щом рентата приеме формата на парична рента и с това отношението между плащащия рента селянин и поземления собственик приеме формата на договорно отношение — превръщане, което изобщо е възможно само при вече дадено относително високо равнище на развитието на световния пазар, търговията и манифактурата, — необходимо започва и отдаване на земята в аренда на капиталисти, които дотогава са стояли извън пределите на селото и които сега пренасят в селото и в селското стопанство придобития с. градски методи капитал и вече развития в градовете капиталистически начин на стопанисване, произвеждане на продукта само като стока и само като средство за присвояване на принадена стойност Общо правило тази форма може да стане само в страните, които при прехода от феодалния към капиталистическия начин на производство са господствували на световния пазар. С намесата на капиталистическия арендатор между поземления собственик и действително работещия земеделец се разкъсват всички отношения, възникнали от предишния начин на производство в селото. Арендаторът става действителният командир на тези земеделски работници и действителният експлоататор на техния принаден труд, докато поземленият собственик стои сега в пряко отношение, а именно в просто парично и договорно отношение само с този капиталистически арендатор. Заедно с това се превръща и природата на рентата — не само фактически и случайно, което отчасти се наблюдаваше още при предишните форми, а в нейната призната и господствуваща форма. От нормалната форма на принадената стойност и принадения труд тя се свежда до излишък на този принаден труд над онази негова част, която се присвоява от експлоатиращия капиталист във формата на печалба; също както целият принаден труд — печалба и излишък над печалбата — сега извлича непосредствено той, прибира го във формата на целия принаден продукт и го превръща в пари. Като рента той дава сега на поземления собственик само излишъчната част от тази принадена стойност, която той, по силата на своя капитал, е извлякъл чрез непосредствена експлоатация на земеделските работници. Дали той дава много или малко на поземления собственик, това се определя средно, като граница, от средната печалба, която дава капиталът в неземеделските сфери на производство, и от регу-

лираните от нея неземеделски производствени цени. И така, от нормална форма на принадената стойност и на принадения труд рентата сега се е превърнала в характерен за тази особена производствена сфера, земеделската, излишък над онази част на принадения труд, върху която капиталът претендира като върху част от самото начало и естествено припадаща се нему. Вместо рентата сега печалбата е станала нормалната форма на принадената стойност и рентата има сега значение само на обособила се при особени обстоятелства форма не на принадената стойност изобщо, а на определено нейно разклонение, на добавъчната печалба. Не е необходимо да разглеждаме по-подробно как на това превръщане съответствува постепенно превръщане в самия начин на производство. Това се вижда и от самото обстоятелство, че нормалното за този капиталистически арендатор е да произвежда земеделския продукт като стока и че докато по-рано в стока се превръщаше само излишъкът над неговите средства за съществуване, сега само относително нищожна част от тези стоки непосредствено се превръща за него в средства за съществуване. Вече не земята, а капиталът сега непосредствено подчинява на себе си и на своята производителност земеделския труд.

Средната печалба и регулираната от нея производствена цена се образуват извън отношенията на селото, в сферата на градската търговия и манифактурата. Печалбата на оброчния селянин не взема участие в изравняването на печалбите, защото неговото отношение към поземления собственик не е капиталистическо отношение. Доколкото той получава печалба, т. е. реализира — било със собствен труд, било чрез експлоатация на чужд труд — излишък над необходимите му средства за съществуване, това става извън нормалното отношение и при равни други условия размерът на тази печалба не определя рентата, а, обратно, самият той се определя от рентата като негова граница. Високата норма на печалба в средните векове се дължи не само на ниския състав на капитала, в който преобладава променливият, изразходван за работна заплата елемент. Тя се дължи на вършеното в селото мошеничество, на присвояването на част от рентата на поземления собственик и от дохода на подвластното му население. Ако в средните векове селото експлоатира политически града навсякъде, където феодализмът не беше сломен от изключителното развитие на градовете като в Италия, то градът навсякъде и без изключение експлоатира селото икономически със своите монополни цени, с данъчната си система, с цеховия си строй, с пряката си търговска измама и със своето лихварство.

Би могло да се помисли, че самият факт на навлизането на капиталистическия арендатор в селскостопанското производство е

доказателство за това, че цената на земеделските продукти, които в една или в друга форма открай време са плащали рента, трябва да бъде по-висока от производствените цени в манифактурата поне в епохата на това навлизане, било защото тя е стигнала равнището на монополна цена, било защото тя се е повишила до равнището на стойността на земеделските продукти, а тяхната стойност действително е по-висока от производствената цена, регулирана от средната печалба. Защото в противен случай капиталистическият арендатор при заварените от него цени на земеделските продукти не би могъл да реализира от цената на тези продукти отначало средната печалба, а след това от същата цена да заплати във форма на рента още и един излишък над тази печалба. От това би могло да се заключи, че общата норма на печалбата, от която се ръководи капиталистическият арендатор в договора си с поземления собственик, се е образувала без включване на рентата и затова, започвайки да играе регулираща роля в селското стопанство, заварва този излишък и го плаща на поземления собственик. По такъв традиционен начин си обяснява работата напр. г. Родбертус[93]. Обаче:

Първо. Това навлизане на капитала в земеделието като самостоятелна и ръководеща сила става не изведнъж и не навсякъде, а постепенно и в отделни отрасли на производството. То обхваща отначало не същинското земеделие, а такива отрасли на производството като скотовъдството, особено овцевъдството, чийто главен продукт — вълната — при подем на промишлеността дава на първо време постоянен излишък на пазарната цена над производствената цена, което едва по-късно се изравнява. Така е било в Англия в XVI век.

Второ. Тъй като това капиталистическо производство отначало навлиза спорадично, то нищо не може да се възрази против предположението, че то отначало завладява само такива комплекси земя, които поради особената си плодородност или поради особено благоприятното си положение могат, общо взето, да плащат диференциална рента.

Трето. Даже ако приемем, че при навлизането на този начин на производство, предполагащ в действителност нарастваща тежест на градското търсене, цените на земеделския продукт са по-високи от производствената цена, както без съмнение беше напр. в последната третина на XVII век в Англия — даже и тогава, щом този начин на производство до известна степен се изтръгне от простото подчинение на земеделието на капитала и щом настъпи необходимо свързаното с неговото развитие подобрение в земеделието и намаление на производствените разноски, това ще се уравновеси чрез реакция, чрез спадане на цената на земеделските продукти, както е било в първата половина на XVIII век в Англия.

Следователно по този традиционен начин рентата не може да бъде обяснена като излишък над средната печалба. При каквито и исторически дадени условия тя да възниква за първи път — щом веднаж пусне корени, тя може да съществува само при по-рано разгледаните съвременни условия.

В заключение, говорейки за превръщането на рентата в продукти в парична рента, трябва още да отбележим, че при нея съществен момент става капитализираната рента, цената на земята, следователно и нейната отчуждаемост и отчуждаване, и че поради това не само предишните оброчни селяни могат да се превърнат в независими селяни-собственици, но и градски и други притежатели на пари могат да купуват участъци земя, за да ги дават под аренда било на селяни, било на капиталисти и да се ползуват от рентата като форма на лихва на своя вложен по такъв начин капитал; че следователно и това обстоятелство спосoбствува за преобразуването на предишния начин на експлоатация на отношението между собственика и действително обработващия земята, а също и на самата рента.

V. ИЗПОЛИЧНОТО СТОПАНСТВО И СЕЛСКАТА ПАРЦЕЛНА СОБСТВЕНОСТ

Тук стигнахме до края на редицата стъпала в развитието на поземлената рента.

Във всички тези форми на поземлената рента: рентата в труд, рентата в продукти, паричната рента (като просто превърната форма на рентата в продукти), винаги се приема, че платецът на рентата действително обработва и притежава земята, при което неговият незаплатен принаден труд непосредствено отива у поземления собственик. Даже при последната форма, при паричната рента — доколкото тя е в чист вид, т. е. просто превърната форма на рентата в продукти — това не само е възможно, но и в действителност е така.

Като преходна форма от първоначалната форма на рентата към капиталистическата рента може да се разглежда Metairie-System, или системата на изполично стопанство, при която обработващият земята (арендаторът) освен труда (собствен или чужд) дава и част от капитала за водене на стопанството, а поземленият собственик освен земята — останалата част на този капитал (напр. добитък), и продуктът се дели в определени, различни за разните страни пропорции между изполичаря и поземления собственик. От една страна, арендаторът тук няма достатъчно капитал за напълно капиталистическо стопанисване. От друга страна, частта, която получава тук поземленият собственик, няма чистата форма на рента. Фактически

тя може да съдържа лихва върху авансирания от поземления собственик капитал и излишъчна рента. Тя може фактически и да погълне целия принаден труд на арендатора или пък да му остави по-голяма или по-малка част от този принаден труд. Но съществеността се състои в това, че рентата тук вече не е нормалната форма на принадената стойност изобщо. От една страна, изполичарят, безразлично дали прилага собствен или чужд труд, претендира върху известна част от продукта не защото е работник, а защото е притежател на част от оръдията на труда, капиталист сам за себе си. От друга страна, поземленият собственик претендира върху своята част, основавайки се не изключително на своята собственост върху земята, но и като лице, дало в заем капитал[44a].

Остатък от старинната общинна собственост върху земята, запазен след прехода към самостоятелно селско стопанство, напр. в Полша и Румъния, послужи там като предлог да се осъществи преходът към по-низшите форми на поземлената рента. Част от земята принадлежи на отделните селяни и се обработва от тях самостоятелно. Друга се обработва общо и образува принаден продукт, който служи отчасти за покриване разходите на общината, отчасти като резерв в случай на неурожай и т. н. Тези две последни части на принадения продукт, а в края на краищата и целият принаден продукт заедно със земята, на която той расте, постепенно се узурпират от държавни чиновници и частни лица — и първоначално свободните селски поземлени собственици, чието задължение да обработват съвместно тази земя остава в сила, се превръщат по такъв начин в крепостни или са задължени да плащат рента в продукти, докато узурпаторите се превръщат в собственици не само на узурпираната общинна земя, но и на участъците на самите селяни.

Тук не е нужно да се спираме по-подробно на същинското робовладелско стопанство (което също преминава редица стъпала от патриархалната система, работеща предимно за собствено потребление, до същинската плантаторска система, работеща за световния пазар) и на помешчическото стопанство, в което поземленият собственик води обработването за своя сметка, притежава всички оръдия за производство и експлоатира труда на свободни или несвободни ратаи, плащани в натура или в пари. Поземлен собственик и собственик на оръдията за производство, а оттук и непосредствен експлоататор на работниците, принадлежащи към тези елементи на производство, тук съвпадат. Също тъй съвпадат рента и печалба, няма разделяне на различните форми на принадената стойност. Собственикът на всички оръдия за производство, към които при-

[44a]) Виж Бюре, Токвил, Сисмонди[94].

надлежи земята, а при първоначалната форма на робството и самите непосредствени производители, направо извлича от работниците целия принаден труд, който тук е представен в принадения продукт. Там, където господствува капиталистически възглед, както в американските плантации, цялата тази принадена стойност се счита за печалба; там, където не съществува самият капиталистически начин на производство и още не е пренесен от капиталистическите страни съответствуващият му възглед, тя се явява като рента. Във всеки случай тази форма не представлява никакви затруднения. Доходът на поземления собственик, каквото и название да му се дава, присвояваният от него наличен принаден продукт тук е нормалната и господствуваща форма, в която непосредствено се присвоява целият незаплатен принаден труд, и поземлената собственост образува базата на това присвояване.

По-нататък *парцелната собственост*. Селянинът тук е същевременно и свободен собственик на своята земя, която е главното оръдие за неговото производство, необходима арена за неговия труд и капитал. При тази форма не се плаща никаква аренда, следователно рентата не се явява като обособена форма на принадената стойност, макар че в страните, където изобщо капиталистическият начин на производство е развит, тя в сравнение с другите отрасли на производството се представя като добавъчна печалба, но такава добавъчна печалба, която, както и целият добив от труда на селянина, се прибира от последния.

Тази форма на поземлената собственост предполага, че, както и при нейните по-ранни стари форми, селското население има огромен числен превес над градското, че следователно, макар и изобщо да господствува капиталистически начин на производство, той е относително само слабо развит и затова и в другите отрасли на производството концентрацията на капитали се движи в тесни граници, преобладава раздробеност на капиталите. По същество самите производители, селяните, трябва да консумират тук преобладаващата част на селскостопанския продукт като непосредствено средство за съществуване и само един излишък над това може като стока да влезе в търговията с градовете. Както и да се регулира тук средната пазарна цена на земеделския продукт, диференциалната рента, една излишъчна част от цената на стоките от по-добрите или по-добре разположените земи, очевидно трябва да съществува тук също както при капиталистическия начин на производство. Даже в случаите, когато тази форма съществува при такива състояния на обществото, при които изобщо още не се е развила обща пазарна цена, тази диференциална рента съществува; тя се явява тогава в излишъчния принаден продукт. Но тя отива в джоба на онзи селянин, чийто труд

се реализира при по-благоприятни природни условия. Именно при тази форма, където цената на земята влиза като елемент във фактическите производствени разходи за селянина, било защото с по-нататъшно развитие на тази форма земята се получава при делба на наследство срещу известна парична стойност, било защото при постоянните преходи на цялата собственост или на нейни съставни части самият селянин купува земята, като в повечето случаи взема пари срещу ипотека; където следователно цената на земята, непредставляваща нищо друго освен капитализирана рента, е предварително предположен елемент и където затова изглежда, че рентата съществува независимо от всякакви различия в плодородността и разположението на земята — именно при тази форма трябва, общо взето, да приемаме, че абсолютна рента не съществува и че следователно най-лошата земя не носи никаква рента; защото абсолютната рента предполага или реализиран излишък на стойността на продукта над неговата производствена цена, или излишъчна монополна цена, надвишаваща стойността на продукта. Но тъй като селското стопанство се води тук главно за получаване на непосредствените средства за съществуване и тъй като земята представлява за мнозинството от населението необходимо поле за прилагане на неговия труд и капитал, то регулиращата пазарна цена на продукта само при изключителни обстоятелства ще достигне размерите на неговата стойност; но тази стойност поради преобладаването на елемента жив труд ще бъде, като правило, по-висока от производствената цена, макар че този излишък на стойността над производствената цена от своя страна ще бъде ограничаван от това, че в страни с преобладаващо парцелно стопанство и неземеделският капитал има нисък състав. Предел на експлоатацията за парцелния селянин не е, от една страна, нито средната печалба върху капитала, доколкото сам той е дребен капиталист, нито, от друга страна, необходимостта от рента, доколкото той сам е поземлен собственик. Абсолютна граница за него като дребен капиталист е само работната заплата, която той, след приспадане на същинските разходи, плаща сам на себе си. Докато цената на продукта покрива работната заплата за него, той ще обработва земята си, често докато тя покрива физическия минимум на работната заплата. Що се отнася до него като поземлен собственик, то за него отпада поставяната от собствеността граница, която може да се прояви само в противоположност на обособения от нея капитал (включително и труд), като пречи за неговото влагане. Разбира се, лихвата върху цената на земята, която, при това обикновено трябва да се плаща на трето лице, на ипотечния кредитор, е една граница. Но тази лихва може да бъде плащана именно от онази част на принадения труд, която при капиталистически отношения би

образувала печалбата. Следователно рентата, антиципирана в цената на земята и в плащаната за нея лихва, не може да бъде нищо друго освен само част от капитализирания принаден труд на селянина над труда, необходим за неговото изхранване, без този принаден труд да се реализира в част от стойността на стоката, равна на цялата средна печалба, а още по-малко в излишък над реализирания в средната печалба принаден труд, в добавъчна печалба. Рентата може да бъде отбив от средната печалба или даже единствената нейна част, която се реализира. И така, за да обработва парцелният селянин земята си или за да купи земя за обработване, не е необходимо, както при нормалния капиталистически начин на производство, пазарната цена на земеделския продукт да се повиши толкова високо, че да му носи средната печалба, а още по-малко излишък над тази средна печалба, фиксиран във формата на рента. Следователно не е необходимо пазарната цена да се повиши било до равнището на стойността, било до равнището на производствената цена на продукта на парцелния селянин. Това е една от причините, поради които в страни с преобладаващо дребно земевладение цената на житото е по-ниска, отколкото в страните с капиталистически начин на производство. Една част от принадения труд на селяните, работещи при най-неблагоприятни условия, се предоставя на обществото даром и не взема участие в регулирането на производствените цени или в образуването на стойността изобщо. Следователно такава ниска цена е следствие на бедността на производителите и съвсем не на производителността на техния труд.

Тази форма на свободната парцелна собственост на самостоятелно водещи стопанството си селяни като преобладаваща нормална форма образува, от една страна, икономическата основа на обществото в най-добрите времена на класическата древност, от друга страна, ние я срещаме у съвременните народи като една от формите, произтичащи от разложението на феодалната поземлена собственост. Такива са йемените в Англия, съсловието на селяните в Швеция, френското и западногерманското селячество. За колониите тук не говорим, защото независимият селянин се развива там при други условия.

Свободната собственост на самостоятелно водещи своето стопанство селяни е очевидно най-нормалната форма на поземлена собственост за дребното производство, т. е. за такъв начин на производство, при който притежаването на земята е условие за собствеността на работещия върху продукта на неговия труд и при който земеделецът — свободен собственик или зависим — винаги сам произвежда своите средства за живот, независимо, като отделен работник със своето семейство. Собствеността върху земята е също

тъй необходима за пълното развитие на този начин на производство, както собствеността върху инструмента за свободното развитие на занаятчийското производство. Тя образува тук базата за развитието на личната самостоятелност. Тя е необходимо преходно стъпало за развитието на самото земеделие. Причините, поради които тя загива, разкриват нейните граници. Те са: унищожение на селската домашна промишленост, образуваща нейно нормално допълнение, вследствие развитието на едрата промишленост; постепенно обедняване и изтощаване на почвата, подложена на тази култура; узурпиране от едри земевладелци на общинната собственост, която навсякъде образува второто допълнение на парцелното стопанство и която единствено му дава възможност да държи добитък; конкуренция на едрото селско стопанство, водено като плантаторско или капиталистически. Подобренията в земеделието, които водят, от една страна, към спадане на цените на земеделските продукти, а, от друга страна, изискват по-големи разходи и по-изобилни веществени условия за производство, съдействуват също за нейната гибел, както в първата половина на XVIII век в Англия.

Дребната поземлена собственост по самата си природа изключва развитие на обществените производителни сили на труда, обществени форми на труда, обществена концентрация на капиталите, скотовъдство в голям мащаб, прогресивно прилагане на науката.

Лихварството и данъчната система навсякъде необходимо я водят към гибел. Употребата на капитала за покупка на земя изтегля този капитал от агрикултурата. Безкрайно раздробяване на средствата за производство и обособяване на самите производители. Огромно прахосване на човешка сила. Прогресивно влошаване на условията за производство и поскъпване на средствата за производство са необходим закон на дребната собственост. За този начин на производство плодородните години са нещастие[45].

Един от специфичните недостатъци на дребното земеделие, където то е свързано със свободна собственост върху земята, произтича от това, че обработващият земята влага капитал в покупката на земята. (Същото важи за преходната форма, при която едрият земевладелец разходва капитал, първо, за да купи земя, второ, за да я стопанисва като свой собствен арендатор.) При подвижността, която земята придобива тук като проста стока, расте броят на промените в нейното владение[46], така че при всяко ново поколение, с всяка делба на наследство земята, от гледището на селянина, отново се явява като капиталовложение, т. е. става купена от него земя

[45]) Виж тронната реч на френския крал у Тук.[95]

[46]) Виж Муние и Рюбишон.[96]

Цената на земята образува тук преобладаващ елемент на индивидуалните непроизводствени разходи или на производствените разходи на продукта за отделните производители.

Цената на земята не е нищо друго освен капитализираната и затова антиципирана рента. Ако земеделието се води капиталистически, така че поземленият собственик получава само рентата, а арендаторът не плаща за земята нищо извън тази годишна рента, ясно е, че макар разходваният от самия поземлен собственик за покупката на земята капитал да е за него лихвоносно капиталовложение, той все пак няма нищо общо с вложения в самото земеделие капитал. Той не образува елемент нито на функциониращия в земеделието основен, нито на оборотния капитал[47]), напротив, той само снабдява купувача с титул да получава годишната рента, но няма абсолютно нищо общо с производството на тази рента. Защото купувачът на земята отдава капитала именно на онзи, който продава земята, и продавачът срещу това се отказва от своята собственост върху земята. Следователно като капитал на купувача този капитал вече не съществува; купувача вече го няма; следователно той не принадлежи към капитала, който по някакъв начин може да бъде вложен в самата земя. Дали купувачът е купил земята скъпо или евтино, или я е получил даром, това нищо не изменя в капитала, който арендаторът разходва за стопанисването, нито в рентата, а оказва влияние само върху това, дали рентата се представя за него като лихва или не, респективно като висока или ниска лихва.

Да вземем напр. робовладелското стопанство. Цената, плащана тук за роба, не е нищо друго освен антиципираната и капитализирана принадена стойност, или печалба, която предстои да бъде извлечена от него. Но платеният за купуването на роба капитал не влиза в състава на този капитал, с който от роба се извлича печалба, принаден труд. Обратно. Това е капитал, отчужден от робовладелеца, отбив от капитала, с който той разполага в действителното производство. Той е престанал да съществува за робовладелеца — също както капиталът, разходван за купуване на земята, е

47) Господин д-р Н. Maron (Extensiv oder Intensiv? {По-точно тази брошура не е обозначена}) изхожда от невярната предпоставка на ония, които той оборва. Той приема, че разходваният за купуване на земя капитал е „Anlagekapital", и след това започва да спори по съществуващите определения на понятията Anlagekapital и Betriebskapital, т. е. основен капитал и оборотен капитал. Неговите съвсем ученически представи за капитала изобщо — извинителни впрочем за един неикономист поради състоянието на германската „наука за народното стопанство" — скриват от него, че този капитал не е нито основен, нито оборотен капитал; също както капиталът, разходван от някого на борсата за купуване на акции или държавни ценни книжа и представляващ за него лично капиталовложение, в действителност не се „влага" в никакъв отрасъл на производството.

престанал да съществува за земеделието. Най-доброто доказателство за това е, че той отново ще започне да съществува за робовладелеца или за собственика на земята само когато той продаде роба или земята. Но тогава същото отношение настъпва за купувача. Обстоятелството, че той е купил роба, още не му дава пряко възможност да експлоатира роба. Тази възможност ще му даде тепърва друг капитал, който той ще вложи в самото робовладелско стопанство.

Един и същ капитал не съществува два пъти: веднаж в ръцете на продавача и веднаж в ръцете на купувача на земята. От ръцете на купувача той минава в ръцете на продавача и с това работата се свършва. Купувачът вече няма капитал, но затова пък има участък земя. Обстоятелството, че рентата, получавана от действителното влагане на капитал в този участък земя, се счита от новия поземлен собственик сега за лихва на капитала, който той не е вложил в земята, а е изразходвал за придобиването на земята, абсолютно нищо не изменя в икономическата природа на фактора земя — както обстоятелството, че някой е платил 1 000 ф. ст. за трипроцентни облигации, няма нищо общо с капитала, от дохода на който се плащат лихвите на държавния заем.

Парите, разходвани за купуване на земята, както и парите, изразходвани за купуване на държавни ценни книжа, са в действителност капитал само *в себе си*, както всяка стойностна сума на базата на капиталистическия начин на производство е капитал в себе си, потенциален капитал. Онова, което е платено за земята, за държавните облигации, за други купени стоки, е известна сума пари. Тя е капитал в себе си, защото може да бъде превърната в капитал. От това, как продавачът ще употреби получените от него пари, зависи ще се превърнат ли те действително в капитал или не. За купувача те вече не могат да функционират като капитал — както и всякакви други пари, които той окончателно е изразходвал. В сметките му те фигурират за него като лихвоносен капитал, защото доходът, получаван като рента от земята или като лихва от държавен заем, той изчислява като лихва на парите, платени от него за купуване на титула върху този доход. Той може да ги реализира като капитал само чрез препродажба. Но тогава друг, новият купувач, влиза в същото отношение, в което беше първият, и с никакви промени от ръка в ръка разходваните по този начин пари не могат да се превърнат в действителен капитал за този, който ги е разходвал.

При дребната поземлена собственост още повече се затвърдява илюзията, че земята сама има стойност и затова влиза като капитал в производствената цена на продукта, както машината или суровият

материал. Но ние видяхме, че рентата — следователно и капитализираната рента, цената на земята — само в два случая може да взема участие в определянето на цената на земеделския продукт. Първо, когато поради състава на земеделския капитал — капитал, който няма нищо общо с изразходвания за купуване на земята капитал — стойността на земеделския продукт е по-висока от неговата производствена цена и отношенията на пазара дават на собственика на земята възможност да използва тази разлика. Второ, когато съществува монополна цена. И едното, и другото най-рядко се среща при парцелното стопанство и при дребната поземлена собственост, защото именно тук производството в много голяма степен служи за удовлетворяване потребностите на самия земеделец и се извършва независимо от регулирането на общата норма на печалбата. Даже когато парцелното стопанство се води на арендована земя, арендата несравнено много повече, отколкото при каквито и да било други отношения, включва част от печалбата и даже отбив от работната заплата; в такъв случай това е рента само номинално, не рента като самостоятелна категория в противоположност на работна заплата и печалба.

И така, разходът на паричен капитал за купуване на земя съвсем не е вложение на земеделски капитал. Напротив, той означава съответно намаление на капитала, с който дребните селяни могат да разполагат в своята сфера на производство. Той намалява съответно размера на техните средства за производство и затова стеснява икономическата база на възпроизводството. Той подчинява дребния селянин на лихварството, тъй като в тази област изобщо порядко се срещат истински кредитни отношения. Той представлява пречка за агрикултурата и когато става покупка на крупни помещчически имения. Той всъщност противоречи на капиталистическия начин на производство, за който изобщо е безразлична задължеността на земевладелеца, все едно дали е наследил своя участък земя или го е купил. Дали той сам прибира рентата или пък трябва да я дава на ипотечния кредитор — това само по себе си нищо не изменя в стопанисването на арендованото имение.

Видяхме, че при дадена поземлена рента цената на земята се регулира от лихвения процент. Ако последният е нисък, цената на земята е висока, и обратно. Следователно при нормални условия висока цена на земята и нисък лихвен процент би трябвало да вървят ръка за ръка, така че ако селянинът поради ниския лихвен процент е платил скъпо за земята, то същият този нисък лихвен процент би трябвало да му достави при благоприятни условия капитал в кредит за водене на стопанството. В действителност при господството на парцелната собственост работата стои иначе. Преди всичко за селяните не подхождат общите закони на кредита, защото те предполагат, че производителят е капиталист. Второ, там, където преобладава парцелната собственост — за колониите тук не става дума — и парцелният селянин образува основата на нацията, образуването на капитал, т. е. общественото възпроизводство, е сравнително слабо, а още по-слабо е образуването на заемен капитал в изложения по-рано смисъл. То предполага концентрация и наличност на класа от богати безделни капиталисти (Меси[97]). Трето, в случая, когато собствеността върху земята съставлява жизнено условие за огромната част от производителите и необходима сфера за прилагане на техния капитал, цената на земята се покачва независимо от лихвения процент и често обратно пропорционално на него поради превеса на търсенето на поземлена собственост над предлагането. За земята, продавана на парцели, тук често се получава много по-висока цена, отколкото при продаване в големи масиви, тъй като тук броят на дребните купувачи е огромен, а броят на едрите купувачи е малък („черни банди"[98], Рюбишон[99]; Нюмън[100]). Поради всички тези причини цената на земята тук се покачва при относително висок лихвен процент. На относително ниската лихва, която селянинът извлича тук от разходвания за купуване на земята капитал (Муние[101]), съответствува тук на противоположната страна високият лихварски лихвен процент, който сам селянинът трябва да плаща на ипотечния кредитор. Ирландската система показва същото, само че в друга форма.

Затова цената на земята, този елемент, чужд сам по себе си на производството, може тук да се покачи толкова високо, че да направи производството невъзможно (Домбал).

Че цената на земята играе такава роля, че покупката и продажбата на земя, обръщението на земята като стока, се развива до такива размери, практически е следствие на развитието на капиталистическия начин на производство, при който стоката става обща форма на всички продукти и на всички оръдия за производство. От друга страна, тези явления се развиват само там, където капиталистическият начин на производство е получил само ограничено развитие и не е разгънал всичките си особености; защото тези явления почиват именно на това, че земеделието вече не е подчинено — или още не е подчинено — на капиталистическия начин на производство, а е подчинено на един начин на производство, останал от загинали форми на обществото. Следователно вредните страни на капиталистическия начин на производство, с неговата зависимост на производителя от паричната цена на продукта му, съвпадат тук с вредата, произтичаща от недостатъчното развитие на капиталистическия начин на производство. Селянинът става търговец и про-

мишленик без условията, при които той би могъл да произвежда продукта си като стока.

Конфликтът между цената на земята като елемент на производствените разходи за производителя и като неелемент на производствената цена на продукта (даже ако рентата взема определящо участие в образуването на цената на земеделския продукт, такова влияние съвсем не оказва капитализираната рента, която се авансира за 20 и повече години) е само една от формите, в които изобщо се изразява противоречието на частната собственост върху земята с едно рационално земеделие, с едно нормално обществено ползване на земята. Но, от друга страна, частна собственост върху земята, следователно експроприация на земята у непосредствените производители — частна собственост на едните, която подразбира липса на собственост върху земята у другите, — е основа на капиталистическия начин на производство.

Тук, при дребното земеделие, цената на земята, тази форма на частната собственост върху земята и резултат на такава собственост, се явява сама като ограничение на производството. При едрото земеделие и при едрата поземлена собственост, почиваща на капиталистическия начин на стопанисване, собствеността също е ограничение, тъй като тя стеснява арендатора в производителното влагане на капитал, което в последна сметка принася полза не на него, а на собственика на земята. При двете форми на мястото на съзнателно рационално обработване на земята като обща вечна собственост, неотчуждаемо условие за съществуване и възпроизводство на редицата сменящи се човешки поколения, се явява експлоатация и разхищение на силите на почвата (без да говорим за това, че експлоатацията се поставя в зависимост не от достигнатото равнище на общественото развитие, а от случайните нееднакви обстоятелства на отделните производители). При дребната собственост това става поради недостиг на средства и знания, необходими за прилагане на обществената производителна сила на труда. При едрата собственост — вследствие експлоатацията на тези средства за възможно най-бързо обогатяване на арендаторите и собствениците. И в единия, и в другия случай — вследствие зависимостта от пазарната цена.

Цялата критика на дребната поземлена собственост в последна сметка се свежда до критика на частната собственост като граница и пречка за земеделието. Към това се свежда и цялата противоположна критика на едрата поземлена собственост. И в двата случая тук естествено се абстрахираме от страничните политически съображения. Тази граница и тази пречка, която всяка частна собственост върху земята поставя на земеделското производство и на рационалното обработване, запазване и подобряване на самата почва, се развива и тук, и там, само че в различни форми — и в споровете върху тези специфични форми на злото се забравя основната му причина.

Дребната поземлена собственост предполага, че грамадното мнозинство на населението живее в селата и че преобладава не общественият, а изолираният труд; че следователно при такива обстоятелства се изключва разнообразие и развитие на възпроизводството, т. е. и на материалните, и на духовните му условия, изключват се условията на рационална обработка. От друга страна, едрата поземлена собственост намалява земеделското население до един постоянно снижаващ се минимум и му противопоставя едно постоянно нарастващо, концентриращо се в градовете промишлено население; с това тя поражда условия, които предизвикват непоправима цепнатина в процеса на обществената и диктувана от естествените жизнени закони обмяна на веществата, вследствие на което силата на почвата се разхищава, а търговията изнася продукта на това разточителство далеч отвъд границите на собствената страна (Либих[102]).

Ако дребната поземлена собственост създава стояща наполовина извън обществото класа от варвари, която съединява в себе си цялата суровост на първобитни обществени форми с всички страдания и цялата мизерия на цивилизовани страни, то едрата поземлена собственост подкопава работната сила в последната област, в която намира убежище нейната примитивна енергия и в която тя се съхранява като резервен фонд за възраждане жизнената сила на нацията: в самото село. Едра промишленост и промишлено водено едро земеделие действуват ръка за ръка. Ако първоначално те се различават по това, че първата изтощава и разрушава повече работната сила, следователно естествената сила на човека, докато второто по-непосредствено опустошава и разорява естествената сила на земята, то по-късно, в хода на развитието, те си подават взаимно ръка: промишлената система и в селото изтощава работника, а промишлеността и търговията от своя страна създават за земеделието средствата за изтощаване на почвата.

Отдел седми

ДОХОДИ И ТЕХНИТЕ ИЗТОЧНИЦИ

Глава четиридесет и осма

ТРИЕДИННАТА ФОРМУЛА

I[48])

Капитал — печалба (предприемачески доход плюс лихва), земя — поземлена рента, труд — работна заплата: ето триединната формула, която обхваща всички тайни на обществения производствен процес.

Освен това, тъй като рентата, както показахме вече*, се явява като специфичния характерен продукт на капитала, а предприемаческият доход в противоположност на това — като независима от капитала работна заплата, то тази триединна формула се свежда до следното:

Капитал — лихва, земя — поземлена рента, труд — работна заплата, при което печалбата, тази форма на принадената стойност, специфично характеризираща капиталистическия начин на производство, е благополучно отстранена.

При по-близко разглеждане на това икономическо триединство откриваме следното:

Първо, мнимите източници на ежегодно разполагаемото богатство принадлежат към съвсем различни сфери и нямат ни най-малко сходство помежду си. Те се отнасят един към друг примерно като нотариални такси, червено цвекло и музика.

Капитал, земя, труд! Но капиталът не е вещ, а определено, обществено, принадлежащо на определена историческа формация на обществото производствено отношение, което е представено във

[48]) Следващите три откъса се намират на различни места в ръкописа на отдел VI. — *Ф. Е.*

* Виж настоящия том, част I, глава XXIII. *Ред.*

вещ и придава на тази вещ специфичен обществен характер. Капиталът не е сумата на материалните и произведените средства за производство. Капиталът — това са превърнатите в капитал средства за производство, които сами по себе си също тъй не са капитал, както златото и среброто сами по себе си не са пари. Монополизираните от определена част на обществото средства за производство, обособилите се спрямо живата работна сила продукти и условия за привеждане в действие на самата тази работна сила — ето какво по силата на тази противоположност се персонифицира в капитала. Не само превърнатите в самостоятелна сила продукти на работниците, продуктите като господари и купувачи на своите производители, но също и обществените сили и бъдещата... {? нечетливо}* форма на този труд им противостоят като свойства на техния продукт. Следователно тук имаме определена, на пръв поглед много мистична, обществена форма на един от факторите на исторически създадения обществен процес на производство.

А сега редом с това земята, неорганичната природа като такава „rudis indigestaque moles",[103] с цялата си първобитна суровост. Стойността е труд. Затова принадената стойност не може да бъде земя. Абсолютна плодородност на почвата не предизвиква нищо, освен че известно количество труд дава известен обуславян от естествената плодородност на почвата продукт. Разликата в плодородността на почвата води към това, че едни и същи количества труд и капитал, следователно една и съща стойност, се изразяват в различни количества земеделски продукти; следователно, че тези продукти имат различни индивидуални стойности. Изравняването на тези индивидуални стойности в пазарни стойности води към това, че

„изгодите, получавани от по-плодородна почва в сравнение с по-лоша... преминават от обработващия или консуматора към лендлорда" (D. Ricardo. „On the Principles of Political Economy, and Taxation". [London, 1821, p. 62]).

И, най-после, като „трети в този съюз"[104] един прост призрак — трудът [„die" Arbeit], който не е нищо друго освен абстракция и, взет сам по себе си, изобщо не съществува, или, ако вземем.. {нечетливо**} производителната дейност на човека изобщо, посредством която той осъществява обмяната на веществата с природата, не само оголена от всякаква обществена форма и опреде-

* По-късно дешифриране на ръкописа на това място се чете така: „обществените сили на техния труд и обобществяваната форма на този труд" (die gesellschaflichen Kräfte und zusammenhängende Form dieser Arbeit"). — *Ред.*

** По-късно дешифриране на ръкописа на това място се чете така: „ако вземем това, което подразбираме" (wenn wir das gemeinte nehmen"). *Ред.*

леност на характера, но даже просто в нейното естествено битие, независимо от общественото, откъснато от всякакви общества, и като израз на живота и утвърждение на живота общо на още необществения човек с човека, получил някакво обществено определение

II

Капитал — лихва; поземлена собственост, частна собственост върху земното кълбо и при това съвременна, съответна на капиталистическия начин на производство — рента; наемен труд — работна заплата. В тази форма значи трябва да съществува връзка между източниците на дохода. Както капиталът, така и наемният труд и поземлената собственост са исторически определени обществени форми: едната — на труда, другата — на монополизираното земно кълбо, при това и двете са форми, съответствуващи на капитала и принадлежащи на една и съща икономическа обществена формация.

Първото, което бие на очи в тази формула, се състои в това, че редом с капитала, редом с тази форма на един елемент на производство, принадлежаща към определен начин на производство, към определена историческа структура на обществения производствен процес, редом с един елемент на производството, слян с определена социална форма и представляван в нея, направо поставят: земята — от една страна, труда — от друга, два елемента на реалния процес на труда, които в тази веществена форма са общи на всички начини на производство, са веществени елементи на всеки производствен процес и нямат никакво отношение към неговата обществена форма.

Второ. Във формулата „капитал — лихва, земя — поземлена рента, труд — работна заплата“ капитал, земя, труд се явяват като съответни източници на лихва (вместо печалба), на поземлена рента и на работна заплата като техни продукти, плодове; първите — основанието, вторите — следствието, първите — причината, вторите — резултатът; и при това така, че всеки източник се отнася към своя продукт като към нещо отделено и произведено от него. И трите дохода — лихва (вместо печалба), рента, работна заплата — са три части от стойността на продукта, следователно изобщо стойностни части или, в паричен израз, известни части пари, части цена. Макар че формулата: капитал — лихва е най-безсъдържателната формула на капитала, все пак това е негова формула. Но как земята може

да създаде стойност, т. е. обществено определено количество труд и даже именно онази част от стойността на собствените ѝ продукти, която образува рентата? Земята действува напр. като производствен фактор при създаването на потребителна стойност, на материален продукт — пшеницата. Но тя няма нищо общо с производството на *стойността на пшеницата.* Доколкото в пшеницата е представена стойност, пшеницата се разглежда като определено количество овеществен обществен труд, безразлично в какво вещество е представен този труд или каква специфична потребителна стойност има това вещество. Това не противоречи на обстоятелството, че: 1) при равни други условия колко евтина или скъпа ще бъде пшеницата, зависи от производителността на земята. Производителността на земеделския труд е свързана с природните условия и в зависимост от производителността на последните едно и също количество труд се представя в голямо или малко количество продукти, потребителни стойности. Колко голямо е количеството труд, представено в един шефел, зависи от това, какво количество шефели доставя даденото количество труд. От производителността на земята тук зависи в какви количества продукт е представена стойността; но тази стойност е дадена независимо от това разпределение. Стойност е представена в потребителна стойност; а потребителна стойност е условие за създаване на стойност; но глупаво е да се създава противопоставяне там, където, от едната страна, стои потребителна стойност, земята, а от друга страна — стойност, и при това особена стойностна част. 2) {Тук ръкописът прекъсва}.

III

Вулгарната политическа икономия в действителност не прави нищо друго, а само доктринерски тълкува, систематизира и оправдава представите на скованите в отношенията на буржоазното производство агенти на това производство. Затова не може да ни удивлява обстоятелството, че именно в отчуждената от тях форма на проявление на икономическите отношения, в която те prima facie* са нелепи и пълни с противоречия — а ако формата на проявление и същността на нещата непосредствено съвпадат, то всякаква наука би била излишна, — че именно тук вулгарната политическа икономия се чувствува като у дома си и че тези отношения ѝ се струват

* — от пръв поглед. *Ред.*

там толкова по-разбиращи се от само себе си, колкото повече скрита в тях е вътрешната връзка и колкото по-привични обаче те изглеждат за обикновената представа. Затова тя няма абсолютно никаква представа, че триединството, от което тя изхожда: земя — рента, капитал — лихва, труд — работна заплата или цена на труда — са три prima facie невъзможни съчетания. Преди всичко имаме потребителната стойност *земя*, която няма стойност, и разменната стойност *рента*; така едно социално отношение, взето като вещ, е поставено в пропорция към природата; т. е. излиза, че в известно отношение една към друга стоят две несъразмерими величини. След това *капитал — лихва*. Ако под капитал се разбира известна стойностна сума, самостоятелно представена в пари, то prima facie глупост е, че стойността можела да струва повече, отколкото струва. Именно във формата „капитал — лихва" отпада всякакво опосредствуване и капиталът се свежда до най-общата си, но затова и необяснима от самата себе си и абсурдна формула. Именно затова вулгарният икономист предпочита формулата капитал — лихва, с мистичното свойство на стойността да бъде неравна на себе си, пред формулата капитал — печалба, защото последната повече се доближава до действителното капиталистическо отношение. А след това, тревожно чувствувайки, че 4 не е 5 и затова 100 талера не могат да бъдат 110 талера, вулгарният икономист търси спасение от капитала като стойност във веществената субстанция на капитала, в неговата потребителна стойност като производствено условие за труда, в машини, суров материал и т. н. Така отново се удава вместо непонятното първо отношение, при което 4=5, да бъде изведено съвсем несъобразно отношение между потребителна стойност, вещ, от една страна, и определено обществено производствено отношение, принадена стойност, от друга, както при поземлената собственост. Стигне ли вулгарният икономист до тези несъизмеримости, всичко му става ясно и повече не чувствува нужда да мисли по-нататък. Защото той е стигнал именно до „рационалното" според буржоазната представа. И, най-после, *труд — работна заплата*, цена на труда, както е показано в кн. I, е израз, който prima facie противоречи на понятието стойност, както и на понятието цена, която изобщо сама е само определен израз на стойността[105]; и „цената на труда" е също така ирационална, както жълт логаритъм. Но тъкмо тук вулгарният икономист е напълно задоволен, защото той е стигнал до дълбокото възрение на буржоата, че плаща пари за труда, и защото именно противоречието на формулата спрямо понятието на стойността го освобождава от задължението да разбере последната.

Видяхме[49], че капиталистическият производствен процес е исторически определена форма на обществения производствен процес изобщо. Този последният е същевременно и процес на производството на материалните условия за съществуване на човешкия живот, и протичащ в специфични историко-икономически производствени отношения процес на производство и възпроизводство на самите производствени отношения, а с това и на носителите на този процес, на материалните условия за тяхното съществуване и на взаимните им отношения, т. е. на определена тяхна обществено-икономическа форма. Защото съвкупността на отношенията, в които носителите на това производство се намират спрямо природата и един към друг и в които те произвеждат — тази съвкупност именно е обществото, разглеждано откъм неговата икономическа структура. Капиталистическият производствен процес, както всичките му предшественици, протича в определени материални условия, които обаче същевременно са носители на определени обществени отношения, в които влизат индивидите в процеса на възпроизводството на своя живот. Както тези условия, така и тези отношения са, от една страна, предпоставки, от друга страна, резултати и продукти на капиталистическия производствен процес, те се произвеждат и възпроизвеждат от него. По-нататък видяхме: капиталът — а капиталистът е само персонифицираният капитал, функционира в процеса на производството само като носител на капитала, — значи капиталът изсмуква в съответния му обществен производствен процес от непосредствените производители, или работниците, определено количество принаден труд, който той получава без еквивалент и който по своята същност винаги остава принудителен труд, макар и да изглежда резултат на свободно договорно съглашение. Този принаден труд се изразява в принадена стойност и тази принадена стойност съществува в принаден продукт. Принаденият труд изобщо, като труд над размера на дадените потребности, трябва винаги да съществува. Но при капиталистическата, както и при робската система и т. н., той има само антагонистична форма и се допълва от пълно бездействие на известна част на обществото. Определено количество принаден труд се изисква като застраховка срещу случайности и поради необходимото, съответно на развитието на потребностите и на прогреса на населението, прогресивно разширение на процеса на възпроизводството, което от капиталистическо гледище се нарича натрупване. Една от цивилизаторските страни на капитала се състои в това, че той принуждава към този принаден труд по такъв начин и при такива условия, които за развитието на производителните сили, на

---

[49] Началото на глава XLVIII по ръкописа. [*Ф. Е.*]

обществените отношения и за създаването на елементите на по-висша нова форма [höhere Neubildung] са по-изгодни, отколкото при предишните форми на робството, крепостничеството и т. н. Той води така, от една страна, до едно стъпало, на което отпада принуждението и монополизирането на общественото развитие (включително материалните му и интелектуални изгоди) от една част на обществото за сметка на другата; от друга страна, това стъпало създава материалните средства и зародиша за отношения, които в по-висока форма на обществото ще дадат възможност да се свърже този принаден труд с по-значително ограничение на времето, посветено на материалния труд изобщо. Защото принаденият труд в зависимост от развитието на производителната сила на труда може да бъде голям при малка обща продължителност на работния ден и относително малък при голяма обща продължителност на работния ден. Ако необходимото работно време = 3 и принаденият труд = 3,0, то целият работен ден = 6, и нормата на принадения труд = 100%. Ако необходимият труд = 9 и принаденият труд = 3, то целият работен ден = 12, а нормата на принадения труд = само $33^1/_3$%. Значи от производителността на труда зависи колко потребителна стойност се произвежда в определено време, следователно и в определено принадено работно време. Следователно действителното богатство на обществото и възможността за постоянно разширяване на процеса на неговото възпроизводство зависи не от продължителността на принадения труд, а от неговата производителност и от по-голямото или по-малко изобилие на производствените условия, при които той се извършва. Царството на свободата започва в действителност едва там, където престава трудът, диктуван от нужда и външна целесъобразност, следователно по естеството на нещата то лежи отвъд сферата на същинското материално производство. Както дивакът трябва да се бори с природата, за да задоволява своите потребности и да запази и възпроизвежда своя живот, така трябва да се бори цивилизованият във всички обществени форми и при всички възможни начини на производство. С неговото развитие това царство на естествената необходимост се разширява, защото се разширяват неговите потребности; но същевременно се разширяват и производителните сили, които служат за тяхното задоволяване. Свободата в тази област може да се състои само в това, че социализираният човек, асоциираните производители рационално регулират тази своя обмяна на веществата с природата, поставят я под свой общ контрол, вместо тя като сляпа сила да господствува над тях; извършват я с най-малкия разход на сили и при най-достойните за човешката им природа и адекватни на нея условия. Но все пак това остава царство на необходимостта. Отвъд него започва развитието на човешката сила като самоцел, истинското царство на свободата, което обаче може да разцъфти само върху това царство на необходимостта като върху своя база. Намаляването на работния ден е основното условие.

В капиталистическото общество тази принадена стойност, или този принаден продукт, се разпределя между капиталистите — като се абстрахираме от случайните колебания на разпределението и разглеждаме неговия регулиращ закон, неговите нормиращи граници — като дивиденд пропорционално на частта, която всеки от тях има в обществения капитал. В този вид принадената стойност се представя като средна печалба, която се пада на капитала, средна печалба, която от своя страна се разпада на предприемачески доход и лихва и във вид на тези две категории може да се пада на разни капиталисти. Това присвояване и разпределяне на принадената стойност, респективно на принадения продукт, от капитала има обаче своята граница в поземлената собственост. Както функциониращият капиталист изсмуква от работника принадения труд, а с това във формата на печалба принадената стойност и принадения продукт, така поземленият собственик от своя страна изсмуква от капиталиста част от тази принадена стойност, или принаден продукт, във формата на рента, съгласно изложените по-рано закони.

И така, когато говорим за печалбата като падаща се на капитала част от принадената стойност, то имаме предвид средната печалба (равна на предприемачески доход плюс лихва), която вече е намалена поради приспадането на рентата от цялата печалба (по своята маса тъждествена с цялата принадена стойност); т. е. приема се приспадане на рентата. Следователно печалба на капитала (предприемачески доход плюс лихва) и поземлена рента не са нищо друго освен отделни съставни части на принадената стойност, категории, в които последната става различаема в зависимост от това, дали се пада на капитала или на поземлената собственост, рубрики, които обаче нищо не изменят в нейната същност. Събрани заедно, те образуват сумата на обществената принадена стойност. Капиталът изсмуква принадения труд, представен в принадената стойност и принадения продукт, непосредствено от работниците. Следователно в този смисъл той може да се разглежда като производител на принадената стойност. Поземлената собственост няма нищо общо с действителния производствен процес. Нейната роля се ограничава с това, че тя прехвърля част от произведената принадена стойност от джоба на капитала в своя джоб. Все пак поземленият собственик играе роля в капиталистическия производствен процес не само поради натиска, който упражнява върху капитала, и не просто поради това, че една поземлена собственост е предпоставка и условие на капи-

талистическия начин на производство, защото е предпоставка и условие за експроприацията на условията за труд от работниците, но особено поради това, че поземленият собственик се проявява като персонификация на едно от най-съществените условия на производството.

Най-после, работникът като собственик и продавач на личната си работна сила получава под името работна заплата част от продукта, в който е представена онази част от неговия труд, която наричаме необходим труд, т. е. необходимия за запазване и възпроизводство на тази работна сила труд, каквито и да са условията за това запазване и възпроизводство: по-оскъдни или по-обилни, поблагоприятни или по-неблагоприятни.

Колкото и несравними изобщо да изглеждат тези отношения, те имат едно общо: капиталът година след година носи на капиталиста печалба, земята — на поземления собственик поземлена рента, а работната сила, при нормални условия и докато тя остава годна работна сила — на работника работна заплата. Тези три части на цялата ежегодно произвеждана обща сума стойност и съответните им части от целия ежегодно произвеждан продукт могат — като се абстрахираме тук засега от натрупването — да бъдат ежегодно потребявани от съответните им притежатели, без да пресъхва източникът на възпроизводството им. Те се явяват като предназначени за ежегодно потребление плодове на многогодишно дърво или, по-точно, на три дървета, те образуват годишния доход на три класи: на капиталиста, на поземления собственик и на работника — доходи, които се разпределят от функциониращия капиталист, защото той непосредствено извлича принадения труд и изобщо прилага труд. Така на капиталиста неговият капитал, на поземления собственик неговата земя и на работника неговата работна сила, или, по-точно, самият негов труд (защото той действително продава работната сила само в нейното проявление, и цената на работната сила, както показахме по-рано, на базата на капиталистическия начин на производство необходимо му се представя като цена на труда), се представят като три различни източника на специфичните им доходи: на печалбата, на поземлената рента и на работната заплата. Те и действително са такива в смисъл, че капиталът е за капиталиста дълготрайна помпа за изсмукване принаден труд, земята е за поземления собственик дълготраен магнит за привличане на част от принадената стойност, която е изсмукал капиталът, и, най-после, трудът е постоянно възобновяващото се условие и постоянно възобновяващото се средство да се придобие под титула на работна заплата част от създадената от работника стойност, следователно измервана от тази част на стойността част от обществения продукт — необходимите

средства за живот. Те са такива още и в смисъл, че капиталът фиксира част от стойността, значи от продукта на годишния труд, във формата на печалба, поземлената собственост — друга част във формата на рента, а наемният труд — трета част във формата на работна заплата, и именно чрез това превръщане прави тези части доходи на капиталиста, на поземления собственик и на работника, без обаче да създава самата субстанция, която се превръща в тези различни категории. Напротив, разпределението предполага наличността на тази субстанция, т. е. цялата стойност на годишния продукт, която не е нищо друго освен овеществен обществен труд. Обаче за агентите на производството, за носителите на различните функции на производствения процес работата се представя не в тази, а напротив, в извратена форма. Защо става това, ще обясним по-нататък в нашето изследване. За тези агенти на производството капитал, поземлена собственост и труд се представят като три различни, независими източника, от които като такива произхождат три различни съставни части на ежегодно произвежданата стойност, значи и на продукта, в която тя съществува, от които следователно произхождат не само различните форми на тази стойност във вид на доходи, припадащи се на отделни фактори на обществения производствен процес, но и самата тази стойност, а с това и субстанцията на тези форми на дохода.

{В ръкописа тук липсва една кола in folio.*}

. . . Диференциалната рента е свързана с относителната плодородност на земите, следователно със свойствата, които възникват от почвата като такава. Но доколкото тя, първо, почива на различието в индивидуалните стойности на продуктите от различни видове земя, това е само току-що споменатото определение, доколкото тя, второ, почива на различната от тези индивидуални стойности регулираща обща пазарна стойност, това е обществен, осъществяващ се чрез конкуренцията закон, който няма нищо общо нито със земята, нито с различните степени на нейната плодородност.

Би могло да изглежда, че поне в „труд—работна заплата" е изразено едно рационално отношение. Но тук такова няма, както го няма и в „земя — поземлена рента". Доколкото трудът образува стойност и е представен в стойността на стоките, той няма нищо общо с разпределението на тази стойност между различни категории. А доколкото той има специфичния обществен характер на наемен труд, той не образува стойност. Изобщо по-рано показахме, че работна заплата, или цена на труда, е само ирационален израз на стойността или цената на работната сила; и определените обществени

* Формат 21×33 см. *Ред.*

условия, при които се продава тази работна сила, нямат никакво отношение към труда като общ фактор на производството. Трудът се овеществява и в онази съставна част на стоковата стойност, която като работна заплата образува цената на работната сила; той създава тази част също така, както създава другите части на продукта; но той се овеществява в тази част не повече и не по-иначе, отколкото в частите, които образуват рента или печалба. И изобщо, щом фиксираме труда като създател на стойност, ние го разглеждаме не в конкретната му форма като условие за производство, а в обществената му определеност, която е различна от обществената определеност на наемния труд.

Даже изразът „капитал — печалба“ тук е неправилен. Ако капиталът се взема в единственото отношение, в което той произвежда принадена стойност, именно в отношението му към работника, в което той изсмуква принаден труд чрез принуждението, което упражнява върху работната сила, т. е. върху наемния работник, то тази принадена стойност обхваща освен печалба (предприемачески доход плюс лихва) още и рентата, накратко, цялата неразделна принадена стойност. Тук, напротив, капиталът като източник на доход се поставя в отношение само към онази част, която прибира капиталистът. А това не е принадената стойност, която капиталът изобщо извлича, а само тази нейна част, която той извлича за капиталиста. Всякаква връзка отпада още повече, когато тази формула се превърне във формулата: „капитал — лихва“.

Ако отначало разглеждахме онова, което разделя трите източника, то сега виждаме, че техните продукти, тяхното пораждане, напротив, всички принадлежат към една и съща област, към областта на стойността. Обаче това се унищожава от обстоятелството (това отношение не само между несъразмерими величини, но и между съвсем различни, нямащи никакво отношение помежду си и несравними вещи), че капиталът, също както земята и трудът, в действителност се взема само във веществената му субстанция, следователно само като произведено средство за производство, абстрахирайки се от него както като отношение към работника, така и като стойност.

Трето. В този смисъл следователно формулата „капитал—лихва (печалба), земя—рента, труд—работна заплата“ представлява еднаква във всички части и симетрична несъобразност. И действително, щом наемният труд се представя не като обществено определена форма на труда, а всеки труд по своята природа се представя като наемен труд (така се представя той на онзи, който се е уплел в капиталистическите производствени отношения), то и определените, специфични обществени форми, които веществените условия за труд — произведените средства за производство и земята — приемат по отношение на наемния труд (както, обратно, от своя страна те предполагат наемния труд), направо съвпадат с веществено битие на тези условия за труд или с формата, която те изобщо имат в действителния трудов процес, независимо от всякаква негова конкретна, исторически определена обществена форма и даже независимо от *всякаква* обществена форма. Отчуждената от труда, придобилата самостоятелност спрямо него и така превърната форма на условията на труда, в която произведените по такъв начин средства за производство се превръщат в капитал, а земята — в монополизирана земя, в поземлена собственост, тази принадлежаща на определен исторически период форма се отъждествява затова с битието и функцията на произведените средства за производство и на земята в производствения процес изобщо. Тези средства за производство сами по себе, по природа, са капитал; капиталът не е нищо друго освен само „икономически термин“ за тези средства за производство; и земята сама по себе си, по природа, се оказва земя, монополизирана от известен брой поземлени собственици. Както в капитала и капиталиста — който в действителност не е нищо друго освен персонифицираният капитал — продуктите стават самостоятелна сила спрямо производителите, така и в поземления собственик се персонифицира земята, която също надига глава и като самостоятелна сила иска своя дял от произведения с нейна помощ продукт; така че не земята получава принадлежащата ѝ част от продукта за възстановяване и повишаване на нейната производителност, а вместо нея поземленият собственик получава част от този продукт за прахосване и разточителство. Ясно е, че капиталът предполага труда като наемен труд. Но не по-малко ясно е, че ако се изхожда от труда като наемен труд, така че съвпадането на труда въобще с наемния труд изглежда очевидно, то капиталът и монополизираната земя също трябва да представляват природна форма на условията за труд по отношение на труда въобще. Битието като капитал се представя сега като природна форма на средствата за труд и затова като чисто вещно свойство, възникващо от тяхната функция в процеса на труда въобще. Така капиталът и произведеното средство за производство стават тъждествени изрази. Също така тъждествени изрази стават земята и монополизираната от частна собственост земя. Затова средствата на труда като такива, които по природа са капитал, стават източник на печалба, както земята като такава — източник на рента.

Трудът като такъв, в простата му определеност като целесъобразна производителна дейност, се отнася към средствата за производство — взети не в обществената им определеност на фор-

мата, а във веществената им субстанция, — към средствата за производство като към материал и средство на труда, различаващи се помежду си също само веществено, като потребителни стойности: земята като непроизведено средство на труда, другите като произведени средства на труда. Следователно, ако трудът съвпада с наемния труд, то и определената обществена форма, в която условията за труд сега противостоят на труда, също съвпада с тяхното веществено битие. В такъв случай средствата на труда като такива са капитал и земята като такава е поземлена собственост. Тогава формалната самостоятелност, придобита от тези условия за труд спрямо труда, и специфичната форма на тази самостоятелност, която те имат спрямо наемния труд, се оказва свойство, неотделимо от тях като вещи, като материални условия за производство, като характер, необходимо принадлежащ им като елементи на производството, открай време сраснал се с тях. Техният обусловен от определена историческа епоха социален характер в капиталистическия производствен процес се оказва техен вещен характер, естествено и, така да се каже, открай време вроден им като елементи на производствения процес. В такъв случай трябва да изглежда, че съответното участие, което земята като първоначално поле за дейност на труда, като царство на природните сили, като заварен готов арсенал на всички предмети на труда, и другото съответно участие, което произведените средства за производство (оръдия, суровини, материали и пр.) имат в производствения процес изобщо, се изразяват в съответните дялове, които те получават като капитал и поземлена собственост — т. е. социалните им представители — във форма на печалба (лихва) и рента, тъй както за работника участието, което неговият труд взема в процеса на производството, се изразява в работната заплата. Така изглежда като че ли рента, печалба, работна заплата се пораждат от ролята, която земята, произведените средства за производство и трудът играят в простия трудов процес даже ако разглеждаме този трудов процес като процес, който се извършва просто между човека и природата, и се абстрахираме от всякаква историческа определеност. Същото е, само че в друга форма, ако се каже: продуктът, в който е представен трудът на наемния работник за себе си, неговият добив, неговият доход, е само работната заплата; онази част от стойността (значи и от измервания с тази стойност обществен продукт), която представлява работната му заплата. Следователно, ако наемният труд съвпада с труда въобще, то и работната заплата съвпада с продукта на труда, и онази част от стойността, която е представена от работната заплата, съвпада със създадената от труда стойност въобще. Но поради това и другите части на стойността, печалба и рента, също

тъй самостоятелно противостоят на работната заплата и на свой ред трябва да възникват от собствени източници, специфично отличаващи се и независими от труда; те трябва да възникват от съучаствуващите елементи на производството, чиито владетели ги получават, значи печалбата — от средствата за производство, от веществените елементи на капитала, а рентата — от земята или природата, представлявана от поземления собственик (Рошер[106]).

Затова от източници на доход в смисъл, че капиталът притегля във формата на печалба към капиталиста част от принадената стойност, която той извлича от труда, монополът върху земята притегля към поземления собственик друга част във формата на рента, а трудът дава във формата на работна заплата на работника последната останала част от стойността, значи от източници, чрез които една част от стойността се превръща във форма на печалба, друга във форма на рента и трета във форма на работна заплата, поземлена собственост, капитал и наемен труд се превръщат в действителни източници, от които сами възникват тези части на стойността и съответните части на продукта, в които те съществуват или срещу които могат да бъдат обменени тези части на стойността, в източници, от които в последна сметка възниква самата стойност на продукта[50].

Когато говорихме за най-простите категории на капиталистическия начин на производство и даже на стоковото производство, за стоката и парите, ние изтъкнахме мистифициращия характер, който превръща обществените отношения, за които веществените елементи на богатството при производството служат като носители, в свойства на самите тези вещи (стока) и, което е още по-ярко, самото производствено отношение — във вещ (пари). Всички обществени форми, доколкото те стигат до стоково производство и парично обръщение, участвуват в това превръщане. Но при капиталистическия начин на производство и при капитала, който образува неговата господствуваща категория, неговото определящо производствено отношение, този омагьосан и превратен свят се развива несравнено повече. Ако разглеждаме капитала преди всичко в непосредствения производствен процес — като сила, изсмукваща принаден труд, — това отношение е още много просто; и действителната връзка още непосредствено се налага на носителите на този процес, на капиталистите и още се съзнава от тях. Това убедително се доказва от

50) Работна заплата, печалба и рента са трите първоначални източника на всеки доход, както и на всяка разменна стойност (А. Смит)[107]. „По такъв начин причините на материалното производство са същевременно източниците на всички съществуващи основни доходи“ *Storch* [„Cours d'Economie Politique etc.“ St.-Pétersbourg, 1815], t. I, p. 259).

упоритата борба за границите на работния ден. Но даже в кръга на тази неопосредствувана сфера — сферата на непосредствения процес между труда и капитала — работата не остава тъй проста. С развитието на относителната принадена стойност в самия специфично капиталистически начин на производство, поради което се развиват обществените производителни сили на труда, тези производителни сили и обществените връзки на труда изглеждат пренесени от труда в капитала. Поради това капиталът вече става доста тайнствена същност, тъй като всички обществени производителни сили на труда се представят като принадлежащи нему, а не на труда като такъв, и възникващи из собствените му недра сили. А след това тук се вмесва процесът на обръщението, в който, именно в неговия обмен на вещества и превръщането на формата, се включват всички части на капитала, даже земеделският капитал, доколкото се развива специфичният капиталистически начин на производство. Това е сфера, в която отношенията на първоначалното производство на стойност съвсем отстъпват на заден план. Още в непосредствения производствен процес капиталистът действува и като стокопроизводител, като ръководител на стоковото производство. Затова този производствен процес съвсем не му се представя просто като процес на производство на принадена стойност. Но каквато и да е принадената стойност, която капиталът изсмуква в непосредствения производствен процес и въплъщава в стоки, съдържащите се в стоките стойност и принадена стойност, трябва да бъдат тепърва реализирани в процеса на обръщението. И като че ли стойността възстановяваща авансираните в производството стойности, и особено съдържащата се в стоките принадена стойност не просто се реализира в обръщението, но възниква от него; илюзия, подсилвана особено от две обстоятелства: първо, печалбата при отчуждаване, зависеща от измама, хитрост, знания, ловкост и хиляди пазарни конюнктури, и, на второ място, обстоятелството, че тук наред с работното време се явява втори определящ елемент — времето на обръщението. Макар че то функционира само като отрицателна граница на образуването на стойност и принадена стойност, получава се привидността, като че ли то е също тъй позитивна причина за тяхното образуване, както самият труд, и като че ли то внася произтичащо от природата на капитала и независимо от труда определение. В „Капиталът", книга II ние трябваше да изобразим естествено тази сфера на обръщението само в нейното отношение към определеностите на формата, които тя поражда, да посочим по-нататъшното развитие на формите на капитала, което се извършва в тази сфера. Но в действителност тази сфера е сферата на конкуренцията, над която, ако разглеждаме всеки отделен случай, господствува случайността, в която следователно вътрешният закон, който си пробива път сред тези случайности и ги регулира, става видим само когато те биват обхванати в големи маси и в която той затова остава невидим и непонятен за самите отделни агенти на производството. Но, по-нататък: действителният процес на производството, като единство на непосредствения процес на производството и на процеса на обръщението, поражда нови форми, в които все повече се губи нишката на вътрешната връзка, производствените отношения все повече стават взаимно самостоятелни и съставните части на стойността закостеняват в самостоятелни една към друга форми.

Както видяхме, превръщането на принадената стойност в печалба се определя както от процеса на обръщението, така и от процеса на производството. Принадената стойност, във формата на печалба, се отнася вече не към разходваната в труд част на капитала, от който тя произхожда, а към целия капитал. Нормата на печалбата се регулира от собствени закони, които допускат и даже обуславят нейното изменение при неизменна норма на принадената стойност. Всичко това все повече и повече скрива истинската природа на принадената стойност, а затова и действителния механизъм на капитала. В още по-голям размер това става вследствие превръщането на печалбата в средна печалба и на стойностите в производствени цени, в регулиращи средни пазарни цени. Тук се намесва един сложен обществен процес — процесът на изравняване на капиталите, който откъсва относителните средни цени на стоките от техните стойности и средните печалби в различните сфери на производството (абстрахирайки се напълно от индивидуалните капиталовложения във всяка отделна сфера на производството) от действителната експлоатация на труда от отделните капитали. Тук не само изглежда, но и действително средната цена на стоките е различна от тяхната стойност, значи от реализирания в тях труд, и средната печалба на даден отделен капитал е различна от принадената стойност, която този капитал е извлякъл от наетите от него работници. Стойността на стоките се проявява непосредствено само във влиянието, което измененията на производителната сила на труда оказват върху спадането и покачването на производствените цени, върху тяхното движение, а не върху крайните им граници. Изглежда, че печалбата само странично се определя от непосредствената експлоатация на труда, именно доколкото последната дава на капиталиста възможност при наличността на регулиращите пазарни цени, съществуващи привидно независимо от тази експлоатация, да реализира печалба, отклоняваща се от средната печалба. Що се отнася до нормалните средни печалби, те изглеждат иманентни на капитала, независими от експлоатацията; ненормалната експлоатация,

както и средната експлоатация при благоприятни изключителни условия, като че ли обуславят само отклоненията от средната печалба, а не самата средна печалба. Разпадането на печалбата на предприемачески доход и лихва (без да говорим за намесата на търговската и търговско-паричната печалба, която почива на обръщението и като че ли изцяло възниква от него, а не от процеса на самото производство) завършва обособяването на формата на принадената стойност, закостеняването на нейната форма спрямо нейната субстанция, нейната същност. Една част от печалбата, в противоположност на другата, съвсем се откъсва от капиталистическото отношение като такова и се представя като възникваща не от функцията на експлоатация на наемния труд, а от наемния труд на самия капиталист. В противоположност на това лихвата се представя като възникваща независимо от наемния труд на работника или от собствения труд на капиталиста, от капитала като свой собствен независим източник. Ако първоначално, на повърхността на обръщението, капиталът изглежда капитал-фетиш, стойност, пораждаща стойност, то сега, във вид на лихвоносен капитал, той се представя в най-отчуждената си и най-своеобразна форма. И затова формулата: „капитал— лихва“, като трети член към „земя—рента“ и „труд—работна заплата“, е много по-последователна от „капитал—печалба“, защото в печалбата все още остава нещо, напомнящо нейния произход, което в лихвата не само е изчезнало, но е и фиксирано в противоположна на този произход форма.

И най-после, редом с капитала като самостоятелен източник на принадена стойност застава поземлената собственост, която ограничава средната печалба и предава част от принадената стойност на една класа, която самата не работи, не експлоатира непосредствено работници и не може да се отдава, както лихвоносният капитал, на морално назидателни съображения, напр. за риска и жертвите при даването на капитала в заем. Тъй като тук част от принадената стойност изглежда свързана непосредствено не с обществени отношения, а с един природен елемент, земята, то формата на обособяване и закостеняване на различните части на принадената стойност една спрямо друга се завършва, вътрешната връзка окончателно се разкъсва и нейните източници напълно се разкриват именно поради взаимното обособяване на производствените отношения, свързани с различните веществени елементи на производствения процес.

В „капитал—печалба“ или още по-добре в „капитал—лихва, земя—поземлена рента, труд—работна заплата“, в това икономическо триединство, изобразяващо връзката на съставните части на стойността и на богатството въобще с неговите източници, завършва мистификацията на капиталистическия начин на производство, овеществяването на обществените отношения, непосредственото сраставане на веществените производствени отношения с тяхната историческо-социална определеност, омагьосаният, своеобразният и обърнатият с главата надолу свят, в който monsieur le Capital* и madame la Terre** като социални характери и същевременно непосредствено просто като вещи играят своята призрачна игра. Голямата заслуга на класическата икономия се състои в това, че тя разруши тази лъжлива привидност и илюзия, това обособяване и закостеняване на различните обществени елементи на богатството един спрямо друг, тази персонификация на вещите и овеществяване на производствените отношения, тази религия на всекидневния живот, като сведе лихвата до част от печалбата, а рентата — до излишък над средната печалба, така че и двете се сливат в принадената стойност, като представи процеса на обръщението като проста метаморфоза на формите и, най-после, като сведе в непосредствения производствен процес стойност и принадена стойност на стоките до труда. Обаче даже и най-добрите нейни представители — а иначе не може и да бъде от буржоазна гледна точка — повече или по-малко остават под влиянието на този критически разрушен от тях свят на привидността и затова повече или по-малко изпадат в непоследователност, половинчатост и неразрешими противоречия. Но, от друга страна, също тъй естествено е, че действителните агенти на производството се чувствуват изцяло като у дома си сред тези лишени от действителни отношения и ирационални форми: капитал—лихва, земя—рента, труд—работна заплата, защото това са именно формите на привидността, сред които те се движат и с които всекидневно имат работа. Затова не по-малко естествено е, че вулгарната политическа икономия — която не е нищо друго освен дидактичен, повече или по-малко доктринерен превод на всекидневните представи на действителните агенти на производството, и която само внася известен разумен порядък в тези представи, — именно в това триединство, в което е изчезнала всякаква вътрешна връзка, намира естествената и стояща извън всякакво съмнение база на празното си самодоволство. Същевременно тази формула съответствува на интересите на господствуващите класи, защото тя прокламира и издига до догма естествената необходимост и вечното оправдание на източниците на техния доход.

Като излагаме как производствените отношения се овеществяват и придобиват самостоятелност спрямо агентите на производството, ние не се спираме на начина, по който взаимните връзки — благо-

* — господин капитал. *Ред.*
** — госпожа земя. *Ред.*

дарение на световния пазар, на неговите конюнктури, на движението на пазарните цени, на периодите на кредита, на циклите в промишлеността и търговията, на смените на процъфтяване и криза — се представят на агентите на производството като непреодолими, стихийно господствуващи върху тях природни закони и действуват спрямо тях като сляпа необходимост. Не се спираме, защото действителното движение на конкуренцията лежи извън нашия план и защото имаме за цел да представим вътрешната организация на капиталистическия начин на производство само в неговия, така да се каже, идеален среден тип.

В по-ранни обществени форми тази икономическа мистификация се проявява предимно по отношение на парите и лихвоносния капитал. По същество тя е изключена, първо, там, където преобладава производството заради потребителната стойност, за непосредственото собствено потребление; второ, там, където, както в античната епоха и в средните векове, робство или крепостничество образуват широката основа на общественото производство: господството на условията за производство над производителите се замаскирва тук от отношенията над господство и поробване, които се представят и са видими като непосредствени движещи пружини на производствения процес. В първобитните общини, в които господствува примитивен комунизъм, и даже в античните градски общини самите тези общинни отношения със своите условия се представят като база на производството, както възпроизводството на тази база — като тяхна крайна цел. Даже в средновековните цехове както капиталът, така и трудът не се явяват несвързани, напротив, техните отношения се определят от корпоративното устройство и свързаните с него отношения и съответните им представи за професионален дълг, за положението на майстора и т. н. Едва при капиталистическия начин на производство . . .*

* Тук ръкописът прекъсва. *Ред.*

Глава четиридесет и девета

КЪМ АНАЛИЗА НА ПРОИЗВОДСТВЕНИЯ ПРОЦЕС

В предстоящото изследване можем да оставим настрана различието между производствена цена и стойност, тъй като това различие изобщо отпада, ако, както правим в дадения случай, разглеждаме стойността на целия годишен продукт на труда, т. е. на продукта на целия обществен капитал.

Печалба (предприемачески доход плюс лихва) и рента не са нищо друго освен своеобразни форми, които приемат отделни части на принадената стойност на стоките. Величината на принадената стойност е пределът на общата величина на частите, на които тя може да се разпадне. Затова средна печалба плюс рента са равни на принадената стойност. Възможно е част от съдържащия се в стоките принаден труд, значи и от принадената стойност, да не влиза пряко в изравняването към средната печалба, така че част от стоковата стойност изобщо не получава израз в цената на съответната стока. Но, първо, това се компенсира или като нормата на печалбата нараства, когато продадената под стойността ѝ стока образува елемент на постоянния капитал, или като печалба и рента са представени в по-голямо количество продукт, когато продадената под стойността ѝ стока влиза като предмет на лично потребление в потребената като доход част на стойността. И, второ, тези колебания, средно взето, взаимно се унищожават. Във всеки случай, ако една неизразена в цената на стоката част на принадената стойност се окаже загубена за ценообразуването, сумата от средна печалба плюс рента в своята нормална форма никога не може да бъде по-голяма от цялата принадена стойност, макар че може да бъде по-малка от последната. Нейната нормална форма предполага работна заплата,

съответна на стойността на работната сила. Даже монополната рента, доколкото не е отбив от работната заплата, значи не образува отделна категория, косвено винаги неизбежно образува част на принадената стойност; макар и да не образува част от излишъка на цената над производствената цена на самата тази стока, съставна част на която е тя (както е при диференциалната рента), или макар и да не образува излишъчна част от принадената стойност на стоката, чиято съставна част е тя, над измерваната със средната печалба част на принадената стойност на тази стока (както е при абсолютната рента), все пак тя образува част от принадената стойност на други стоки, т. е. на стоките, обменявани срещу тази стока, имаща монополна цена. — Сумата от средна печалба плюс поземлена рента никога не може да превишава величината, чиито части са те, и която е вече дадена преди това разделение. Затова за нашето изследване е безразлично дали се реализира или не се реализира в цената на стоките цялата принадена стойност на стоките, т. е. всичкият съдържащ се в стоките принаден труд. Принаденият труд вече затова не се реализира изцяло защото при постоянното изменение на количеството труд, обществено необходим за производството на дадена стока — изменение, което произтича от постоянното изменение на производителността на труда, — една част от стоките винаги се произвежда в ненормални условия и затова трябва да бъде продавана под индивидуалната им стойност. Във всеки случай печалба плюс рента са равни на цялата реализирана принадена стойност (принаден труд) и за изследването, което имаме тук предвид, реализираната принадена стойност може да се счита за равна на цялата принадена стойност, защото печалба и рента са реализирана принадена стойност, следователно онази принадена стойност, която изобщо влиза в цената на стоките, следователно практически цялата принадена стойност, която е съставна част на тази цена.

От друга страна, работната заплата, която образува третата своеобразна форма на дохода, е винаги равна на променливата съставна част на капитала, т. е. на съставната част, която се изразходва не за средства на труда, а за покупка на жива работна сила, за заплащане на работници. (Трудът, заплащан при изразходването на дохода, се заплаща от работна заплата, печалба или рента и затова не съставлява част от стойността на стоките, с които той е заплащан. Следователно той не се взема под внимание при анализа на стоковата стойност и на съставните части, на които тя се разпада). Стойността на променливия капитал, а следователно и цената на труда, се възпроизвежда в частта на овеществения работен ден на работниците, в онази част на стоковата стойност, в която работникът възпроизвежда стойността на своята собствена работна сила

или цената на своя труд. Целият работен ден на работника се разпада на две части. Едната част е тази, през време на която той извършва количеството труд, необходимо за възпроизводство на стойността на собствените му средства за живот: заплатената част на целия му труд, онази част, която е необходима за собственото му съхранение и възпроизводство. Цялата останала част от работния ден, цялото излишъчно количество труд, което работникът е извършил свръх труда, реализиран в стойността на работната му заплата, е принаден труд, неплатен труд, изразен в принадената стойност на цялата му стокова продукция (затова и в излишъчно количество стока), в принадената стойност, която на свой ред се разпада на части с различни наименования, на печалба (предприемачески доход плюс лихва) и рента.

И така, цялата част от стойността на стоките, в която се реализира целият труд на работниците, прибавян в течение на един ден или на една година, цялата стойност на годишния продукт, която се създава от този труд, се разпада на стойност на работната заплата, печалба и рента. Защото целият този труд се разпада на необходим труд, с който работникът създава онази част от стойността на продукта, с която той сам е заплащан, т. е. работната заплата, и на неплатен принаден труд, с който той създава онази част от стойността на продукта, която представлява принадената стойност и впоследствие се разпада на печалба и рента. Освен този труд работникът не извършва никакъв друг труд и освен цялата стойност на продукта, която приема формите на работна заплата, печалба и рента, той не създава никаква друга стойност. Стойността на годишния продукт, в която се изразява новоприбавеният от него в течение на годината труд, е равна на работната заплата, или на стойността на променливия капитал, плюс принадената стойност, която от своя страна се разпада във формите на печалба и рента.

И така, цялата стойностна част на годишния продукт, създадена от работника в течение на годината, се изразява в годишната сума от стойността на трите дохода: стойност на работната заплата, печалба и рента. Очевидно е затова, че в създадената през годината стойност на продукта стойността на постоянната част на капитала не се възпроизвежда, тъй като работната заплата е равна само на стойността на авансираната в производството променлива част на капитала, а рентата и печалбата са равни само на принадената стойност на произведения стойностен излишък над общата стойност на авансирания капитал, равна на стойността на постоянния капитал плюс стойността на променливия капитал.

За затруднението, което ни предстои да разрешим тук, е съвсем безразлично обстоятелството, че част от превърнатата във форма на

печалба и рента принадена стойност не се потребява като доход, а служи за натрупване. Онази нейна част, която се отделя като фонд на натрупването, служи за образуване на нов, допълнителен капитал, но не за възстановяване на старата съставна част на стария капитал, изразходвана както в работна сила, така и в средства на труда. Следователно за опростяване тук може да се приеме, че доходите изцяло са отишли за лично потребление. Затруднението е двояко. От една страна, стойността на годишния продукт, във вид на който се потребяват тези доходи — работна заплата, печалба, рента, — съдържа известна част от стойността, равна на стойността на влязлата в него постоянна част на капитала. Тя съдържа тази стойностна част освен стойностната част, която се свежда до работна заплата, и тази част, която се разлага на печалба и рента. Следователно стойността на годишния продукт = работна заплата + печалба + рента + C, при което C представлява постоянната част на неговата стойност. Как произведената през годината стойност, равна само на работна заплата + печалба + рента, може да купи продукт, чиято стойност = (работна заплата + печалба + рента) + C? Как произведената през годината стойност може да купи продукт, който има стойност по-голяма от самата нея?

От друга страна, ако се абстрахираме от онази част на постоянния капитал, която не е влязла в продукта и която затова, макар и с намалена стойност, продължава да съществува и след годишното производство на стоките, ако така се абстрахираме временно от приложения, но не потребен основен капитал, то ще се окаже, че постоянната част на авансирания капитал във форма на сурови и спомагателни материали изцяло е влязла в новия продукт, докато една част от средствата на труда изцяло е потребена, друга част — само отчасти използвана, така че само част от нейната стойност е потребена в производството. Цялата тази изразходвана в производството част на постоянния капитал трябва да бъде възстановена in natura. Приемайки, че всички други условия, особено производителната сила на труда, не са се изменили, за нейното възстановяване ще бъде необходимо същото количество труд, както и преди, т. е. тя трябва да бъде възстановена от един стойностен еквивалент. В противен случай самото възпроизводство не може да се извърши в предишния мащаб. Но кой трябва да извършва тези работи и кой ги извършва?

Относно първото затруднение — кой трябва да плаща съдържащата се в продукта постоянна част на стойността и с какво? — приема се, че стойността на консумирания в производството постоянен капитал отново се появява като част от стойността на продукта. Това не противоречи на предпоставките на второто затруднение, тъй като още в книга I, гл. V (процес на труда и процес на на-

растване на стойността) беше показано как чрез просто прибавяне на нов труд — макар и той да не възпроизвежда старата стойност, а само създава добавка към нея, създава само добавъчна стойност — все пак същевременно се запазва в продукта старата стойност; но също тъй беше показано, че това се извършва от труда не доколкото той създава стойност, т. е. е труд въобще, а доколкото той функционира като определен производителен труд. Затова не е необходим допълнителен труд, за да се запази стойността на постоянната част в продукта, в който се разходва доходът, т. е. цялата създадена през годината стойност. Но естествено необходим е нов допълнителен труд, за да бъде възстановен постоянният капитал, чиято стойност и потребителна стойност са потребени през изтеклата година; без такова възстановяване възпроизводството е изобщо невъзможно.

Всичкият новоприбавен труд е представен в новосъздадената през годината стойност, която от своя страна изцяло се превръща в трите вида доход: работна заплата, печалба и рента. Значи, от една страна, не остава излишъчен обществен труд за възстановяването на потребения постоянен капитал, който подлежи на възстановяване отчасти in natura и по стойността му, отчасти само по стойността му (доколкото се касае просто за изхабяване на основния капитал). От друга страна, стойността, която е създадена от годишния труд и се разпада на работна заплата, печалба и рента и в тези форми подлежи на изразходване, изглежда недостатъчна, за да заплати или купи постоянната част на капитала, която трябва да се съдържа в продукта извън новосъздадената стойност.

Виждаме, че поставената тук проблема е вече решена при изследването на възпроизводството на целия обществен капитал — книга II, отдел III. Тук се връщаме към този предмет преди всичко защото там принадената стойност още не беше развита в нейните форми на доход: печалба (предприемачески доход плюс лихва) и рента, и затова не можеше да бъде разгледана в тези форми; освен това и поради обстоятелството, че именно към формата на работна заплата, печалба и рента се присъединява една невероятна грешка в анализа, която минава през цялата политическа икономия, започвайки от А. Смит.

Ние разделихме там целия капитал на две големи подразделения: подразделение I, което произвежда средства за производство, и подразделение II, което произвежда средства за индивидуално потребление. Обстоятелството, че някои продукти могат да служат както за лично ползване, така и като средства за производство (кон, жито и др.), съвсем не премахва абсолютната правилност на това разделение. То всъщност не е хипотеза, а само израз на един

факт. Да вземем годишния продукт на дадена страна. Една част от продукта, каквато и да е нейната способност да служи като средство за производство, влиза в индивидуалното потребление. Това е продуктът, за който се разходват работна заплата, печалба и рента. Този продукт е продукт на определено подразделение на обществения капитал. Възможно е същият този капитал да произвежда и продукти, принадлежащи към подразделение I. Доколкото е така, производително потребяваните продукти, принадлежащи към подразделение I, се доставят не от частта на този капитал, която е потребена за продукта от подразделение II, за действително падащия се на индивидуалното потребление продукт. Целият продукт II, който влиза в индивидуалното потребление и в който затова се разходва доходът, представлява битието на потребения в него капитал плюс произведения излишък. Това е значи продукт на капитал, вложен само в производството на средства за потребление. И по същия начин подразделение I на годишния продукт, което служи като средство за възпроизводство (суров материал или оръдие на труда) — каквато и да е изобщо способността на този продукт naturaliter* да служи като средство за потребление, — е продукт на капитал, вложен изключително в производството на средства за производство. Несравнимо по-голямата част от продуктите, които образуват постоянния капитал, се намира и веществено в такава форма, в каквато те не могат да влязат в индивидуалното потребление. А ако могат, както напр., ако селянинът може да изяде определеното си за семе жито или да заколи работния си добитък, то икономическото ограничение действува спрямо тази част напълно тъй, както ако тя би съществувала във форма, непригодна за потребление.

Както казахме вече, при разглеждането на двете подразделения ние се абстрахирахме от основната част на постоянния капитал, която продължава да съществува in natura и по стойност независимо от годишния продукт на двете подразделения.

В подразделение II, в чиито продукти се разходват работна заплата, печалба и рента, накратко, потребяват се доходите, продуктът по стойността си, от своя страна, се състои от три съставни части. Една съставна част е равна на стойността на потребената в производството постоянна част на капитала; друга съставна част е равна на стойността на авансираната в производството променлива част на капитала, разходвана за работна заплата; и, най-после, трета съставна част е равна на произведената принадена стойност, т. е. = печалба + рента. Първата съставна част на продукта от подразделение II, стойността на постоянната част на капитала, не може

* — натурално. *Ред.*

да бъде потребена нито от капиталистите, нито от работниците на подразделение II, нито от поземлените собственици. Тя не образува никаква част на техния доход, но трябва да бъде възстановена in natura, а за да стане това, трябва да бъде продадена. Напротив, другите две съставни части на този продукт са равни на стойността на произведените в това подразделение доходи = работна заплата + печалба + рента.

В подразделение I продуктът по форма се състои от същите съставни части. Но частта, която образува тук доход, т. е. работна заплата + печалба + рента, накратко, променливата част на капитала + принадената стойност, се потребява тук не в натуралната форма на продуктите на това подразделение I, а в продуктите на подразделение II. Следователно стойността на доходите на подразделение I трябва да бъде потребена в онази част от продуктите на подразделение II, която образува подлежащия на възстановяване постоянен капитал на това подразделение. Частта от продукта на подразделение II, която трябва да възстанови постоянния капитал на това подразделение, се потребява в натуралната ѝ форма от работниците, капиталистите и поземлените собственици на подразделение I. Те разходват доходите си за този продукт II. От друга страна, продуктът на подразделение I, доколкото представлява доходът на подразделение I, производително се консумира в натуралната му форма от подразделение II, чийто постоянен капитал той възстановява in natura. И, най-после, разходваната постоянна част на капитала на подразделение I се възстановява от собствените продукти на това подразделение, които се състоят именно от средства на труда, сурови и спомагателни материали и т. н., възстановява се отчасти чрез обмен между капиталистите от I, отчасти в резултат на това, че някои от тези капиталисти могат непосредствено да приложат собствения си продукт отново като средство за производство.

Да вземем предишната схема (книга II, гл. XX, II) на просто възпроизводство[108]:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m = 6\,000 \\ \text{II. } 2\,000_c + 500_v + 500_m = 3\,000 \end{array}\right\} = 9\,000$$

Съгласно това във II от производителите и поземлените собственици се консумира като доход $500_v + 500_m = 1\,000$; остава за възстановяване $2\,000_c$. То се консумира от работниците, капиталистите и рентополучателите на подразделение I, чийто доход $= 1\,000_v + 1\,000_m = 2\,000$. Потребеният продукт на II се потребява като доход от подразделение I, а частта от дохода на подразделение I, представена в неподлежащия на потребление продукт, се потребява като

постоянен капитал на II. Следователно остава да се отчетат $4\,000_c$ на подразделение I. Това се възстановява от собствения продукт на I = 6 000 или, по-точно, = 6 000 — 2 000, тъй като тези 2 000 вече са превърнати в постоянен капитал за II. Трябва да отбележим, че цифрите естествено са взети произволно, затова и отношението между стойността на дохода на I и стойността на постоянния капитал на II изглежда произволно. Обаче очевидно е, че ако процесът на възпроизводството се извършва нормално и при неизменящи се други условия, значи, абстрахирайки се от натрупването, стойностната сума от работна заплата, печалба и рента в подразделение I трябва да бъде равна на стойността на постоянната част на капитала в подразделение II. Иначе или подразделение II не ще може да възстанови своя постоянен капитал, или подразделение I не ще може да превърне своя доход от непотребяемата в потребяемата форма.

И така, стойността на годишния стоков продукт, напълно както и стойността на стоковия продукт на отделно капиталовложение и стойността на всяка отделна стока, се разпада на две съставни стойностни части: едната *A*, която възстановява стойността на авансирания постоянен капитал, и другата *B*, която се представя във формата на доход като работна заплата, печалба и рента. Последната стойностна съставна част *B* дотолкова представлява противоположност на първата *A*, доколкото *A* при равни други условия 1) никога не приема формата на доход, 2) винаги се връща във формата на капитал, а именно на постоянен капитал. Обаче и другата съставна част *B* от своя страна съдържа в самата себе си противоположност. Печалбата и рентата имат това общо с работната заплата, че всички те трите образуват форми на дохода. Въпреки това те съществено се различават една от друга по това, че в печалбата и рентата е представена принадена стойност, т. е. незаплатен труд, а в работната заплата — заплатен труд. Частта от стойността на продукта, която представлява разходвана работна заплата, т. е. възстановява работната заплата, и която при нашата предпоставка, че възпроизводството се извършва в същия мащаб и при същите условия, отново се превръща в работна заплата — тази част се влива обратно преди всичко като променлив капитал, като съставна част на капитала, който трябва отново да бъде авансиран за възпроизводството. Тази съставна част функционира двояко. Тя съществува отначало във формата на капитал и се обменя като такъв срещу работна сила. В ръцете на работника тя се превръща в доход, който той извлича от продажбата на работната си сила, обменя се като доход срещу средствата за живот и се потребява. Този двоен процес се проявява посредством паричното обръщение. Променливият капитал се авансира в пари, изплаща се във вид на работна заплата.

Това е първата му функция като капитал. Той бива обменян срещу работна сила и се превръща в проявление на тази работна сила, в труд. Такъв е процесът за капиталиста. Обаче, второ: с тези пари работниците купуват една част от своя стоков продукт, измервана с тези пари, и я потребяват като доход. Ако мислено се абстрахираме от паричното обръщение, то една част от продукта на работника се намира в ръцете на капиталиста във формата на наличен капитал. Тази част той авансира като капитал, дава я на работника срещу нова работна сила, докато работникът я потребява като доход непосредствено или чрез обменянето ѝ в други продукти. По такъв начин частта от стойността на продукта, която е предназначена да се превърне при възпроизводството в работна заплата, в доход за работниците, приижда обратно в ръцете на капиталиста във формата на капитал, по-точно: на променлив капитал. Обстоятелството, че тя приижда обратно в тази форма, е съществено условие за постоянно възобновяващото се възпроизводство на труда като наемен труд, на средствата за производство като капитал и на самия производствен процес като капиталистически производствен процес.

За да не усложняваме въпроса с безполезни затруднения, необходимо е да различаваме общ добив и чист добив от общ доход и чист доход.

Общият добив, или общият продукт, е целият възпроизведен продукт. След приспадане на вложената, но непотребена част на основния капитал стойността на общия добив, или на общия продукт, е равна на стойността на авансирания и потребен в производството капитал, постоянен и променлив, плюс принадената стойност, която се разпада на печалба и рента. Или ако разглеждаме продукта не на отделния капитал, а на целия обществен капитал, общият добив е равен на веществените елементи, които образуват постоянния и променливия капитал, плюс веществените елементи на принадения продукт, в които са представени печалбата и рентата.

Общият доход е онази част на стойността и измерваната с нея част на общия продукт (Bruttoprodukts oder Rohprodukts), която остава след приспадане на онази част от стойността на цялото производство (и на измерваната с нея част на продукта), която възстановява вложения в производството и потребен в него постоянен капитал. Общият доход е равен следователно на работната заплата (или на частта от продукта, която е предназначена да се превърне отново в доход на работника) + печалбата + рентата. А чистият доход е свръхстойност, следователно принаденият продукт който остава след приспадане на работната заплата и значи представлява всъщност реализираната от капитала и подлежаща на по-

дялба със земевладелеца принадена стойност и измерваният с нея принаден продукт.

Видяхме, че стойността на всяка отделна стока и стойността на целия стоков продукт на всеки отделен капитал се разпада на две части: едната просто възстановява постоянния капитал, а другата — макар и известна малка част от нея да приижда обратно като променлив капитал, значи и във *формата* на капитал — все пак е предназначена изцяло да се превърне в общ доход и да приеме формата на работна заплата, печалба и рента, сумата от които съставлява общият доход. Видяхме по-нататък, че същото става и по отношение стойността на целия годишен продукт на дадено общество. Само в следното съществува различие между продукта на отделния капиталист и продукта на обществото: от гледището на отделния капиталист чистият доход се различава от общия доход, защото последният съдържа работната заплата, а първият я изключва. Ако разгледаме дохода на цялото общество, то националният доход се състои от работна заплата плюс печалба, плюс рента, т. е. от общия доход. Впрочем и това е една абстракция, тъй като цялото общество при капиталистическото производство застава на капиталистическо гледище и счита за чист доход само дохода, токйо се разпада на печалба и рента.

Напротив, фантазията, като напр. у г. Сей, че целият добив, целият общ продукт се превръщал за дадена нация в чист добив или не се различавал от него, следователно това различие от национално гледище преставало да съществува — тази фантазия е само необходимият и краен израз на абсурдната догма, минаваща през цялата политическа икономия от А. Смит насам, че стойността на стоките в крайна сметка изцяло се разпада на доходи: работна заплата, печалба и рента[51)].

[51)] Рикардо прави следната много сполучлива забележка относно недомислието на Сей: „За чистия и общия продукт г. Сей казва следното: „Цялата произведена стойност е общият продукт; тази стойност след приспадане на производствените разходи образува чистия продукт“ (т. II, стр. 491)[109]. Следователно чист продукт не може да има, защото производствените разходи според г. Сей се състоят от рента, работна заплата и печалба. На стр. 508 той казва: „Следователно стойността на продукта, стойността на производителните услуги, стойността на производствените разходи — всичко това са еднакви стойности, стига да предоставим нещата на естествения им ход.“ Ако от едно цяло извадим едно цяло, то не ще остане нищо“ [Ricardo. „On the Principles of Political Economy, and Taxation“. London, 1821, Ch. XXXII, p. 512 note]. Впрочем, както ще видим по-нататък, и Рикардо никъде не е опровергал погрешния анализ на стоковата цена у Смит, именно свеждането на тази цена до сума от стойности на доходите [Revenuen]. Рикардо не мисли за погрешността на този анализ и го приема в своите анализи като верен, доколкото се „абстрахира“ от постоянната част в стойността на стоките. От време на време и той се връща към същия начин на представяне.

Естествено лесно е да се разбере, когато се касае за всеки отделен капиталист, че една част от неговия продукт трябва отново да се превърне в капитал (даже абстрахирайки се от разширяването на възпроизводството, или на натрупването), и при това не само в променлив капитал, който от своя страна е предназначен да се превърне отново в доход за работника, т. е. във форма на доход, но и в постоянен капитал, който никога не може да се превърне в доход. И най-простото наблюдаване на производствения процес показва това очевидно. Затруднението започва едва когато производственият процес се разглежда изобщо и в неговата цялост. Стойността на цялата част от продукта, която се потребява като доход във формата на работна заплата, печалба и рента (при което е съвсем безразлично дали това потребление е лично или производително), действително изцяло, както показва анализът, се покрива със сумата, стойността, образувана от работна заплата плюс печалба, плюс рента, т. е. с общата стойност на трите дохода, макар че стойността на тази част от продукта, напълно както онази, която не влиза в дохода, съдържа една стойностна част $= C$, равна на стойността на съдържащия се в тези части постоянен капитал, следователно prima facie* не може да се изчерпва със стойността на дохода. Това обстоятелство — което, от една страна, е практически безспорен факт, а, от друга страна, също тъй безспорно теоретическо противоречие — представлява една трудност, от която се изплъзват най-лесно с твърдението, че стоковата стойност само привидно от гледището на отделния капиталист съдържа някаква друга стойностна част, различна от съществуващата във форма на доход. Фразата: „Доходът за едни става капитал за други“, прави излишни всякакви по-нататъшни размишления. Щом стойността на всеки продукт може да бъде потребена във вид на доход, как е възможно възстановяването на стария капитал; как стойността на продукта на всеки индивидуален капитал може да бъде равна на сумата стойности на трите дохода плюс C, постоянния капитал, а общата сума от стойността на продуктите на всички капитали равна на сумата стойности на трите дохода плюс 0 — всичко това тук естествено изглежда неразрешима загадка и трябва тогава да бъде обяснявано с това, че анализът изобщо е негоден да разкрие простите елементи на цената и е длъжен да се задоволява с въртене в порочния кръг и да отлага решението до безкрайност. Така онова, което се явява като постоянен капитал, може да бъде сведено до работна заплата, печалба, рента, а стоковите стойности, в които са представени работна заплата, печалба, рента, от своя страна се определят от

---

* — явно. *Ред.*

работната заплата, печалбата, рентата и така нататък до безкрайност[52]).

Коренно погрешната догма, че стойността на стоките в последна сметка може да бъде сведена до работна заплата + печалба + рента, има и друг израз: че консуматорът в последна сметка трябвало да плаща цялата стойност на целия продукт; или че паричното обръщение между производители и потребители в последна сметка трябвало да бъде равно на паричното обръщение между самите производители (Тук[110]); положения, които са също тъй неверни, както основното положение, на което те почиват.

Трудностите, които водят до този погрешен и prima facie абсурден анализ, са накратко следните:

1) Неразбирането на основното отношение между постоянен и променлив капитал, значи и на природата на принадената стойност, а с това и на цялата база на капиталистическия начин на производство. Стойността на всеки отделен продукт на капитала, на всяка отделна стока съдържа една стойностна част = постоянен капитал, една стойностна част = променлив капитал (превърнат в работна заплата за работниците) и една стойностна част = принадена стойност (после разделяща се на печалба и рента). Как е възможно работникът с работната си заплата, капиталистът с печалбата си, поземленият собственик с рентата си да могат да купуват стоки, всяка от които съдържа не само една от тези съставни части, но и всички три, и как е възможно сумата от стойностите на работна заплата, печалба и рента, следователно от трите източника на доход, заедно взети, да може да купува стоките, съставляващи цялото потребление на получателите на тези доходи, стоки, които освен тези три стойностни съставни части съдържат и една излишъчна стойностна съставна част, а именно постоянния капитал?

[52]) „Във всяко общество цената на всяка стока в крайна сметка се свежда до едната или другата или до всички тези три части (т. е. работна заплата, печалба, рента) . . . Може би се мисли, че е необходима една четвърта част за възстановяване на капитала на фермера или на изхабяването и поправките, или за възстановяване на работния добитък и други земеделски оръдия. Но трябва да се отбележи, че цената на каквото и да е земеделско оръдие, напр. на коня, от своя страна пък се състои от същите три части: от рентата от земята, на която той е отгледан, от труда за неговото отглеждане и от печалбата на фермера, който авансира и рентата за земята, и работната заплата за труда. Затова макар че цената на житото може да покрие както цената, така и издръжката на коня, все пак цялата цена се свежда непосредствено или в крайна сметка до същите три части: рента, труд {трябва да се каже: работна заплата} и печалба." А Смит сам чувствува противоречието и оскъдността на тази уловка, защото това е именно само уловка, щом той ни праща от Понтий към Пилат, без никъде да ни показва онзи действителен разход на капитал, при който цената на продукта в последна сметка направо се свежда без остатък до тези три части.

Как могат те със стойност на три части да купят стойност на четири?[53])

Анализ на това дадохме в „Капиталът", книга II, отдел III.

2) Неразбиране как трудът присъединява нова стойност, запазва старата стойност в нова форма, без да я произвежда отново.

3) Неразбиране на общата връзка в процеса на възпроизводството, как тя се представя не по отношение на отделния капитал, а по отношение на общия капитал; неразбиране на трудността при разкриването на начина как продуктът, в който се реализира работна заплата и принадена стойност, т. е. цялата стойност, която е създал всичкият новоприсъединен през годината труд, може да възстановява постоянната част на своята стойност и същевременно да се свежда в стойност, ограничена от доходите; как, по-нататък, потребеният в производството постоянен капитал може да бъде веществено и по стойност заместен от нов, въпреки че общата сума на

[53]) Прудон изразява неспособността си да разбере това в следната нелепа формула: работникът не може да купи обратно своя собствен продукт, защото в него влиза лихвата, присъединяваща се към производствените разходи[111]. Но как го поучава г. Ежен Форкад? „Ако възражението на Прудон беше правилно, то би засегнало не само печалбите на капитала, но би унищожило самата възможност за съществуване на промишлеността. Ако работникът е принуден да плаща 100 за нещо, за което той е получил само 80, ако работната заплата е в състояние да откупи в продукта само стойността, вложена в него от самата нея, то това е равносилно на твърдението, че работникът не може нищо да откупи, че работната заплата нищо не може да плати. Действително в производствените разходи винаги се съдържа нещо повече от работната заплата на работника, а в продажната цена нещо повече от печалбата на предприемача, напр. цената на суровия материал, често заплащана в чужбина . . . Прудон е забравил непрекъснатото нарастване на националния капитал; той е забравил, че това нарастване съществува за всички работници, както за работниците от предприятията, така и за занаятчийските" („Revue des deux Mondes" 1848 t. 24, p. 998—999). Тук имаме образец на оптимизма на буржоазното безсмислие в най-съответната му форма на премъдрост. Първо, г. Форкад мисли, че работникът не би могъл да живее, ако освен стойността, която произвежда, не получава и по-висока стойност, докато, обратно, капиталистическият начин на производство би бил невъзможен, ако работникът действително би получавал стойността, която произвежда. Второ, той правилно обобщава затруднението, което Прудон е изразил в такава ограничена форма. Цената на стоката съдържа един излишък не само над работната заплата, но и над печалбата, а именно постоянната част на стойността. Значи капиталистът, съгласно разсъждението на Прудон, не би могъл с печалбата си да откупи стоките. Как Форкад разрешава загадката? С една безсмислена фраза за нарастването на капитала. Според него постоянното нарастване на капитала между другото се изразява и в това, че анализът на стоковата цена, невъзможен за икономиста при капитал от 100, става излишен при капитал от 10 000. Какво бихме казали за оня химик, който на въпроса: с какво се обяснява, че в земеделския продукт има повече въглерод, отколкото в самата почва? — би отговорил: това се обяснява с постоянното нарастване на земеделското производство. Благонамереното желание да се открие в буржоазния свят най-добрият от всички възможни светове заменя във вулгарната политическа икономия всякаква необходимост от любов към истината и стремеж към научно изследване.

новоприсъединения труд се реализира само в работна заплата и в принадена стойност и изчерпателно е представена в сумата от стойностите на двете. Главната трудност се състои именно в това, в анализа на възпроизводството и на съотношението на различните му съставни части както по веществения им характер, така и по стойностните им съотношения.

4) Но тук се появява ново затруднение, което още повече се засилва, когато различните съставни части на принадената стойност се представят във формата на самостоятелни един към друг доходи. Затруднението се състои в това, че твърдите определения на доход и капитал взаимно се заменят и променят местата си, така че изглеждат само относителни определения от гледището на отделния капиталист, обаче изчезват при разглеждане на целокупния производствен процес. Например доходът на работниците и капиталистите от подразделение I, произвеждащо постоянен капитал, възстановява и веществено, и по стойност постоянния капитал на капиталистите от подразделение II, произвеждащо средства за потребление. Така можем да се изплъзнем от затруднението с представата, че което за един е доход, за друг е капитал, и че затова тези определения нямат никакво отношение към действителното обособяване на съставните части на стоковата стойност. По-нататък: стоки, предназначени в края на краищата да образуват веществените елементи, в които се разходва доходът, т. е. средства за потребление, напр. прежда, сукно, минават през годината различни стъпала. На едно стъпало те образуват част от постоянния капитал, на друго тях ги потребяват индивидуално, т. е. влизат в състава на дохода. Можем следователно да си въобразим заедно с А. Смит, че постоянният капитал е само мним елемент на стоковата стойност, който изчезва в общата връзка. По такъв начин става понататък обмен на променлив капитал срещу доход. Работникът купува с работната си заплата частта от стоките, която съставлява неговият доход. С това той същевременно възстановява за капиталиста паричната форма на променливия капитал. И най-после: част от продуктите, които образуват постоянен капитал, се възстановява или in natura, или чрез обмен между самите производители на постоянния капитал — процес, с който консуматорите нямат нищо общо. Ако не вземем това предвид, възниква привидността, че доходът на консуматорите възстановява целия продукт, следователно и постоянната стойностна част.

5) Освен бъркотията, внасяна от превръщането на стойностите в производствени цени, възниква и една друга вследствие превръщането на принадената стойност в различни особени форми на доход, една към друга самостоятелни и отнасящи се към различ-

ните елементи на производството, в печалба и рента. Забравят, че стойностите на стоките са основата и че разпадането на тази стокова стойност на отделни съставни части и по-нататъшното развитие на тези съставни части във форма на доход, превръщането им в отношения на различните владелци на различните фактори на производството към тези съставни части на стойността, разпределението им между тези владелци съобразно определени категории и титули, съвсем нищо не изменя в самото определение на стойността и нейния закон. Също тъй не се изменя законът за стойността от обстоятелството, че уравняването на печалбата, т. е. разпределянето на цялата принадена стойност между различните капитали, и препятствията, които отчасти (в абсолютната рента) създава поземлената рента за това уравняване, обуславят отклонението на регулиращите средни цени на стоките от индивидуалните им стойности. Това оказва влияние само на присъединяването на принадената стойност към цените на различните стоки, но не премахва самата принадена стойност и съвкупната стойност на стоките като източник на тези различни съставни части на цената.

Това е quid pro quo*, което разглеждаме в следната глава и което неизбежно е свързано с привидността, че стойността възниквала от собствените си съставни части. А именно различните съставни части на стоковата стойност придобиват в доходите самостоятелни форми и като такива доходи ги отнасят към отделните веществени елементи на производството като техни източници вместо към стойността на стоката като техен източник. Те действително се отнасят към споменатите особени източници, но не като съставни части на стойността, а като доходи, като такива съставни части на стойността, които принадлежат на тези определени категории агенти на производството: на работника, на капиталиста, на поземления собственик. Но все пак можем да си въобразим, че тези стойностни съставни части не произхождат от разлагането на стоковата стойност, а, обратно, образуват я именно чрез своето съединяване; и тогава ще се получи великолепният омагьосан кръг: стойността на стоките възниква от сумата стойности на работна заплата, печалба, рента, а стойността на работната заплата, печалба, рента от своя страна се определя от стойността на стоките и т. н.[54])

* — сменяне на понятията. *Ред.*

[54]) „Оборотният капитал, разходван в материали, суровини и готови изделия, сам се състои от стоки, чиято необходима цена е съставена от същите елементи, така че да се причислява тази част на оборотния капитал към елементите на необходимата цена при разглеждане на съвкупността от стоки в дадена страна би значило да се допуска двойно пресмятане“ (Storch. „Cours d'Economie Politique etc.“ T. II, (St. Pétersbourg, 1815, p. 140). Под тези елементи на оборотния капитал Щорх разбира (основният е само изменена форма на оборотния) постоянната част на стой-

При нормално състояние на възпроизводството само една част от новоприсъединения труд се употребява за производство и следователно за възстановяване на постоянния капитал; именно тъкмо онази част, която възстановява постоянния капитал, изразходван в производството на средства за потребление, на веществени елементи на дохода. Това се изравнява с това, че тази постоянна част не струва на подразделение II никакъв добавъчен труд. Но постоянният капитал, който (разглеждайки целокупния процес на възпроизводството, в който следователно е включено и горераказаното изравняване на подразделенията I и II) не е продукт на новоприсъединения труд, макар че този продукт не би могъл да бъде произведен без него — този постоянен капитал през време на процеса на възпроизводството е подложен, във веществено отношение, на случайности и опасности, които могат да го намалят. (Освен това, ако го разглеждаме и по стойност, той може и в това отношение да се обезцени вследствие изменение в производителната сила на труда; обаче това се отнася само до отделните капиталисти.) Съответно на това една част на печалбата, следователно на принадената стойност, значи и на принадения продукт, в който (ако се разгледа по стойност) е представен само новоприсъединен труд, служи като застрахователен

ността. „Вярно е, че работната заплата на работника също като частта от печалбата на предприемача, състояща се от работни заплати, ако ги разгледаме като част от средствата за съществуване, също се състои от стоките, купени по пазарна цена и също съдържащи работни заплати, ренти от капитала, поземлени ренти и предприемачески печалби . . . това съображение служи само като доказателство, че е невъзможно да се сведе необходимата цена до нейните най-прости елементи“ (пак там, забележката). В своите „Considerations sur la nature du revenu national“ (Paris, 1824) Щорх в полемиката си със Сей наистина разбира цялата абсурдност, до която води погрешният анализ на стоковата стойност, свеждащ я само до доходи, и правилно оценява цялата безсмислица на тези изводи — от гледището не на отделните капиталисти, а на нацията, — но сам той не прави нито крачка напред в анализа на необходимата цена, за която той в своя „Cours“ заявява, че необходимата цена не можела да бъде сведена до действителните ѝ елементи, не отлагайки, в мнимо движение напред, решението на задачата до безкрайност. „Ясно е, че стойността на годишния продукт се разделя отчасти на капитал, отчасти на печалба и че всяка от тези части на стойността на годишния продукт редовно купува продуктите, необходими на нацията както за запазване на нейния капитал, така и за обновяване на нейния потребителен фонд ([„Considérations sur la nature du revenu national“ Paris, 1824], p. 134, 135) . . . Може ли то (живеещото от своя труд селско семейство) да живее в своите плевни и обори, да се храни със семето си и фуража за добитъка, да се облича от работния си добитък, да се развлича със земеделските си оръдия? Съгласно тезата на г. Сей би трябвало да се отговори положително на тези въпроси (стр. 135, 136) . . . Ако се признае, че доходът на дадена нация е равен на нейния общ продукт, т. е. че не трябва да се приспада от него капитал, то ще трябва също тъй да се признае, че тя може да изразходва непроизводително цялата стойност на своя годишен продукт, без да нанесе никаква вреда на своя бъдещ доход (147). Продуктите, които съставляват капитала на нацията, не подлежат на потребление“ (стр. 150).

фонд. При това работата никак не се изменя от това, дали този застрахователен фонд се управлява от застрахователно дружество като отделно предприятие или не. Това е единствената част на дохода, която не се потребява като доход и не служи непременно като фонд на натрупване. Дали тя фактически служи като фонд на натрупване, или само покрива недоимъка на възпроизводството, зависи от случая. Това е и единствената част на принадената стойност и на принадения продукт, следователно и на принадения труд, която наред с частта, която служи за натрупване, значи за разширяване на процеса на възпроизводството, трябва да се запази и след премахване на капиталистическия начин на производство. Естествено това предполага, че редовно потребяваната от непосредствените производители част не ще бъде ограничена на сегашния ѝ минимален размер. Освен принадения труд за онези, които поради възрастта си още не могат или вече не могат да участвуват в производството, отпада всякакъв труд за издържане на такива, които не работят. Ако се обърнем към времето на възникването на обществото, ще видим, че тук няма още произведени средства за производство, следователно няма постоянен капитал, чиято стойност влиза в продукта и който при възпроизводство в същия мащаб трябва да бъде възстановен in natura от продукта в определян от неговата стойност размер. Но тук природата дава непосредствено средствата за живот, каквито не е необходимо да бъдат произвеждани. Затова тя и на дивака, който има да удовлетворява само малко потребности, дава време не за да използва още несъществуващите средства за производство за ново производство, а освен труда, който струва присвояването на съществуващите в природата средства за живот, да разходва труд за превръщане на други продукти на природата в средства за производство: лък, каменен нож, лодка и др. Този процес при дивака, разглеждан само откъм веществената му страна, напълно съответствува на обратното превръщане на принаден труд в нов капитал. В процеса на натрупването постоянно се извършва превръщането на такъв продукт на излишъчен труд в капитал; и обстоятелството, че всеки нов капитал произхожда от печалба, рента или други форми на дохода, т. е. от принадения труд, води към погрешната представа, че цялата стойност на стоките произхожда от доход. Това обратно превръщане на печалбата в капитал при по-внимателен анализ показва, че добавъчният труд — който винаги се представя във форма на доход — служи не за запазване или възпроизводство на предишната стойност на капитала, а доколкото тя не се потребява като доход, за създаване на нов допълнителен капитал.

Цялото затруднение произтича от това, че всичкият новоприсъединен труд, доколкото създадената от него стойност не се свежда

в работна заплата, се явява във вид на печалба — разбирана тук като форма на принадената стойност въобще, — т. е. като стойност, която нищо не е струвала на капиталиста и която затова естествено не трябва да му възстановява нищо авансирано, никакъв капитал. Затова такава стойност съществува във формата на свободното, добавъчно богатство, накратко — от гледището на отделния капиталист — във формата на негов доход. Но тази новосъздадена стойност еднакво може да бъде потребена както производително, така и индивидуално, както като капитал, така и като доход, частично тя вече по натуралната си форма трябва да бъде потребена производително. Така става ясно, че присъединеният през годината труд създава както капитал, така и доход, което се вижда в процеса на натрупването. Но употребената за новосъздаване на капитал част от работната сила (значи, по аналогия, онази част от работния ден, която дивакът употребява не за присвояване на храната, а за изготвяне на оръдието, с което той присвоява храната) става неразпознаваема поради това, че целият продукт на принадения труд се представя преди всичко във формата на печалба — определение, което в действителност няма нищо общо със самия този принаден продукт, а се отнася само за частните отношения на капиталиста към инкасираната от него принадена стойност. В действителност принадената стойност, която работникът създава, се разпада на доход и капитал, т. е. на средства за потребление и добавъчни средства за производство. Но предишният, останал от миналата година постоянен капитал (извън частта, която е повредена и следователно pro tanto* унищожена, значи доколкото предишният капитал не трябва да бъде възпроизведен — а такива нарушения в процеса на производството се отнасят към сферата на застраховането), разглеждан по стойността му, не се възпроизвежда чрез новоприсъединения труд.

Виждаме, по-нататък, че част от новоприсъединения труд постоянно се поглъща в процеса на възпроизводството и възстановяването на потребения постоянен капитал, макар че този новоприсъединен труд се свежда само до доходи: работна заплата, печалба и рента. Но при това не се взема предвид 1) че част от стойността на продукта на този труд *не е* продукт на този новоприсъединен труд, а вече съществуващ и потребен постоянен капитал; че затова частта от продукта, в която е представена тази стойностна част, също не се превръща в доход, а възстановява in natura неговите (на този постоянен капитал) средства за производство; 2) че стойностната част, в която действително е представен този новоприсъединен труд, не се потребява in natura като доход, а възстановява постоянния капитал в друга сфера, където тя се превръща в такава натурална форма, в която може да бъде потребена като доход, но която от своя страна пак не е изключително продукт на новоприсъединен труд.

* — съответно. *Ред.*

Доколкото възпроизводството се извършва в неизменен мащаб, всеки потребен елемент на постоянния капитал трябва да бъде възстановен in natura посредством нов екземпляр от съответен род, ако не със същото количество и форма, то поне със същата дееспособност. Ако производителната сила на труда остава същата, това натурално възстановяване включва възстановяването на същата стойност, каквато постоянният капитал е имал в предишната си форма. Ако производителната сила на труда се увеличи, така че същите веществени елементи могат да бъдат възпроизведени с по-малко труд, то една по-малка част от стойността на продукта може напълно да възстанови in natura постоянната част. Излишъкът може в такъв случай да послужи за образуване на нов добавъчен капитал или на по-голяма част от продукта може да бъде дадена формата на средства за потребление, или пък да бъде намален принаденият труд. Напротив, ако производителната сила на труда се намали, то за възстановяване на по-ранишния капитал ще бъде необходима по-значителна част от продукта; принаденият продукт ще се намали.

Обратното превръщане на печалбата или изобщо на някаква форма на принадена стойност в капитал показва — като се абстрахираме от исторически определената икономическа форма и разглеждаме това превръщане просто като образуване на нови средства за производство, — че все още продължава да съществува положението, когато работникът освен труда за придобиване на непосредствени средства за живот разходва труд за произвеждане на средства за производство. Превръщането на печалбата в капитал не значи нищо друго освен прилагане на част от излишъчния труд за образуване на нови, добавъчни средства за производство. Че това става във формата на превръщане на печалбата в капитал, означава само, че не работникът, а капиталистът разполага с излишъчния труд. Че този излишъчен труд трябва най-напред да мине през стадий, в който той се представя като доход (докато напр. у дивака се представя като труд, непосредствено насочен към произвеждане на средства за производство), означава само, че този труд или неговият продукт се присвоява от неработещия. Но онова, което действително се превръща в капитал, не е печалбата като такава. Превръщането на принадената стойност в капитал означава само, че принадената стойност и принаденият продукт не се потребяват от ка-

питалиста като доход, индивидуално. Онова, което действително се превръща по такъв начин, е стойност, овеществен труд, или продуктът, в който е непосредствено представена тази стойност или срещу който тя се обменява след предварително превръщане в пари. И когато в капитал се превръща печалбата, то не тази определена форма на принадената стойност, не печалбата образува източника на новия капитал. Принадената стойност тук само се превръща от една форма в друга. Но не това превръщане на формата я прави капитал. Като капитал сега функционират стоката и нейната стойност. Но обстоятелството, че стойността на стоката не е платена — а само тогава тя става принадена стойност, — няма никакво значение за овеществяването на труда, за самата стойност.

Недоразумението се изразява в различни форми. Например в това, че стоките, от които се състои постоянният капитал, също съдържат елементи на работна заплата, печалба и рента. Или: което за един представлява доход, за друг представлява капитал, и значи това са само субективни отношения. Така напр. преждата на предача съдържа известна част стойност, което представлява за него печалба. Следователно, когато тъкачът купува преждата, той реализира печалбата на предача, но за него самия тази прежда е само част от постоянния му капитал.

Освен казаното по-рано за отношението между доход и капитал трябва да отбележим още следното: онова, което от гледище на стойността влиза в преждата като съставна част в капитала на тъкача, е стойността на преждата. Как частите на тази стойност се разпределят за самия предач на капитал и доход, с други думи, на платен и неплатен труд — това е съвсем безразлично за определянето стойността на самата стока (като се абстрахираме от измененията, обусловени от средната печалба). Обаче тук се таи на заден план представата, че печалбата, изобщо принадената стойност, била излишък над стойността на стоката, който се получава само чрез надбавяне, взаимно ограбване, печалба от отчуждаване. Когато се плаща производствената цена или даже стойността на стоката, плащат се естествено и съответните части на стоковата стойност, които за продавача на стоката се представят във форма на доход. За монополни цени тук естествено не става дума.

Второ, напълно вярно е, че съставните части на стоката, от които се състои постоянният капитал, могат да бъдат сведени, както всяка друга стокова стойност, до стойностни части, които за производителите и собствениците на средства за производство се свеждат до работна заплата, печалба и рента. Това е само капиталистическата форма за изразяване на факта, че всяка стокова стойност е само мярката на съдържащия се в дадена стока обществено

необходим труд. Но още в книга първа показахме, че това никак не пречи за разпадането на стоковия продукт на всеки капитал на отделни части, от които едната представлява изключително постоянната част на капитала, другата — променливата част на капитала и третата — само принадената стойност.

Щорх изразява и мнението на много други, когато говори:

„Подлежащите на продажба продукти, които съставляват националният доход, трябва да бъдат разглеждани в политическата икономия двояко: като стойности по отношение на индивидите и като блага по отношение на нацията; защото доходът на нацията не се определя, както доходът на отделния индивид, по стойността му, а по неговата полезност или по онези потребности, които той може да задоволи" („Concidérations sur la nature du revenu national", Paris, 1824, p. 19).

Първо, погрешна абстракция е да се разглежда нацията, чийто начин на производство почива на стойността и която, по-нататък, е организирана капиталистически, като събирателен организъм [Gesamtkörper], който работи само за задоволяване на националните потребности.

Второ, след премахване на капиталистическия начин на производство, но при запазване на общественото производство, определянето на стойността остава преобладаващо в такъв смисъл, че регулирането на работното време и разпределението на обществения труд между различните групи на производството, най-после, счетоводството, което обхваща всичко това, стават по-важни от когато и да било.

Глава петдесета

ПРИВИДНОСТТА, СЪЗДАВАНА ОТ КОНКУРЕНЦИЯТА

Вече показахме, че стойността на стоките или регулираната от тяхната обща стойност производствена цена се разпада на:

1) Една стойностна част, която възстановява постоянен капитал, или представлява предишният труд, изразходван при изготвянето на стоката във форма на средства за производство; с други думи, стойността или цената на средствата за производство, влезли в производствения процес на стоката. Тук винаги имаме предвид не отделната стока, а стоковия капитал, т. е. формата, в която е представен продуктът на капитала в определен период време, напр. в една година; отделната стока образува само елемент на стоковия капитал, който впрочем по стойността си се разпада аналогично на същите тези съставни части.

2) Стойностната част на променливия капитал, която измерва дохода на работника и се превръща за последния в работна заплата, която работна заплата следователно работникът е възпроизвел в тази променлива стойностна част, накратко стойностната част, в която е представена заплатената част на труда, новоприсъединен в производството на стоката към първата, постоянната част.

3) Принадената стойност, т. е. стойностната част от стоковия продукт, в която е представен незаплатеният, или принаденият труд. Тази последна стойностна част приема от своя страна самостоятелни форми, които същевременно са форми на доход: формата на печалба на капитала (лихва върху капитала като такъв и предприемачески доход от капитала като функциониращ капитал) и формата на поземлена рента, която се получава от собственика на земята, участвуваща в процеса на производството. Съставните части 2) и 3),

т. е. онази съставна стойностна част, която винаги приема формата на доход — на работна заплата (естествено само след като последната предварително е минала през формата на променлив капитал), печалба и рента, — се различават от постоянната съставна част 1) по това, че към нея се свежда цялата стойност, в която се овеществява новоприсъединеният към тази постоянна част, към средствата за производство на стоката труд. Ако се абстрахираме от постоянната стойностна част, ще бъде правилно да кажем, че стойността на стоката, доколкото тя следователно представлява новоприсъединения труд, винаги се разлага на три части, образуващи трите форми на доход — работна заплата, печалба и рента[55], чиито съответни стойностни величини, т. е. съответните части, които тези величини съставляват от цялата стойност, се определят от различни, специфични и изведени по-горе закони. Но би било невярно да се твърди обратното, че стойността на работната заплата, нормата на печалбата и нормата на рентата образуват самостоятелни, конституиращи елементи на стойността, от чието съединяване възниква — абстрахирайки се от постоянната съставна част — стойността на стоката; с други думи, би било невярно да се твърди, че те образуват съставни части на стоковата стойност или на производствената цена[56].

Лесно е да се забележи разликата.

Да приемем, че стойността на продукта на един капитал от 500 е $400_c + 100_v + 150_m = 650$; 150_m от своя страна се разпадат на 75

[55] При разпадането на присъединената към постоянната част на капитала стойност на работна заплата, печалба и поземлена рента се получават, разбира се, стойностни части. Можем естествено да си ги представим като съществуващи в непосредствения продукт, в който е представена тази стойност, т. е. в непосредствения продукт, който са произвели работниците и капиталистите в дадена отделна сфера на производството, напр. в памукопредачната промишленост, значи в преждата. Обаче в действителност те са представени в този продукт не повече и не по-малко, отколкото в някаква друга стока, в някаква друга съставна част на вещественото богатство със същата стойност. Нали в практиката работната заплата се плаща в пари, т. е. в чистия стойностен израз; също така лихвата и рентата. И в действителност за капиталиста превръщането на неговия продукт в чистия стойностен израз има голямо значение; то се предполага още при самото разпределение. Превръщат ли се тези стойности обратно в същия продукт, в същата стока, от чието производство те са възникнали, купува ли работникът обратно част от непосредствено произведения от него продукт, или пък той купува продукта на друг и качествено различен труд — всичко това няма нищо общо с разглеждания въпрос. Г-н Родбертус проявява съвсем безполезно усърдие по този въпрос.

[56] „Достатъчно е да се отбележи, че същото общо правило, което регулира стойността на суровия продукт и на манифактурните стоки, е приложимо и спрямо металите: тяхната стойност зависи не от нормата на печалбата, не от нормата на работната заплата, не от рентата, плащана за рудниците, а от цялото количество труд, необходимо за добиването на метала и за доставянето му на пазара“ (Ricardo. On the Principles of Political Economy, and Taxation“. London, 1821, ch. II, p. 77).

печалба + 75 рента. Освен това да приемем за отстраняване на ненужни трудности, че този капитал е от среден състав, така че производствената му цена съвпада със стойността му; съвпадане, което винаги става, щом продуктът на този отделен капитал може да се разглежда като продукт на съответна на величината му част от целия капитал.

Тук работната заплата, измервана с променливия капитал, съставлява 20% от авансирания капитал; принадената стойност, изчислена върху целия капитал, съставлява 30%, а именно 15% печалба и 15% рента. Цялата стойностна съставна част на стоката, в която е овеществен новоприсъединеният труд, е равна на $100_v+150_m=250$. Нейната величина не зависи от това, че тя се разпада на работна заплата, печалба и рента. Съотношението на тези последните части ни показва, че работната сила, заплатена със 100, да приемем със 100 фунта стерлинги, е доставила едно количество труд, изразяващо се в парична сума, равна на 250 ф. ст. Оттук виждаме, че работникът е изпълнил принаден труд $1^1/_2$ пъти повече от труда за себе си. Ако работният ден = 10 часа, той е работил 4 часа за себе си и 6 часа за капиталиста. И така, трудът на заплатените със 100 ф. ст. работници се изразява в парична стойност от 250 ф. ст. Извън тази стойност от 250 ф. ст. няма нищо за поделяне между работниците и капиталистите, между капиталистите и поземлените собственици. Това е цялата стойност, прибавена към стойността на средствата за производство, равна на 400. Затова така произведената и определяна от количеството овеществен в нея труд стокова стойност от 250 образува границата на дивидендите, които работникът, капиталистът и поземленият собственик могат да извлекат от тази стойност във форма на работна заплата, печалба и рента.

Да приемем, че един капитал със същия органически състав, т. е. със същото съотношение между приложената жива работна сила и приведения в движение постоянен капитал, е принуден да заплати 150 ф. ст. вместо 100 ф. ст. за същата работна сила, която привежда в движение постоянния капитал от 400; и нека, по-нататък, принадената стойност пак се разпада в ново съотношение на печалба и рента. Тъй като приемаме, че сега променливият капитал от 150 ф. ст. привежда в движение същата маса труд, каквато по-рано привеждаше в движение капитал от 100 ф. ст., то новопроизведената стойност ще бъде, както и преди, =250 и стойността на целия продукт, както преди, =650, но тогава ще имаме $400_c+150_v+100_m$; и тези 100_m ще се разпада, да кажем, на 45 печалба и 55 рента. Пропорцията, в която цялата новопроизведена стойност се разпределя сега между работна заплата, печалба и рента, ще бъде съвсем друга; съвсем друга ще бъде и величината на целия авансиран капитал, макар че той привежда в движение същата съвкупна маса труд, както и преди. Работната заплата ще съставлява $27^3/_{11}$%, печалбата — $8^2/_{11}$%, рентата — 10 % от авансирания капитал; следователно цялата принадена стойност — малко повече от 18%.

Вследствие повишаването на работната заплата ще се промени величината на незаплатената част на целия труд, а с това и величината на принадената стойност. При десетчасов работен ден ще трябва сега 6 часа да работиш за себе си и само 4 часа за капиталиста. Ще се измени също отношението между печалба и рента; намалената принадена стойност ще бъде поделена между капиталиста и поземления собственик в нова пропорция. И най-после, тъй като стойността на постоянния капитал е останала неизменена, а стойността на авансирания променлив капитал е нараснала, намалената принадена стойност ще се изрази в още по-намалена норма на общата печалба, при което под последната разбираме тук отношението на цялата принадена стойност към целия авансиран капитал.

Изменението в стойността на работната заплата, в нормата на печалбата и нормата на рентата, каквото и да е действието на регулиращите взаимоотношението на тези части закони, може да се извършва само в границите, определяни от величината на новосъздадената стокова стойност=250. Изключение би могло да има само ако рентата почива на монополна цена. Това никак не би изменило закона, но само би усложнило изследването. Защото ако в този случай започнем да разглеждаме просто самия продукт, то изменението ще се прояви само в разпределението на принадената стойност; ако започнем да разглеждаме относителната стойност на този продукт в сравнение с други стоки, ще констатираме само това различие, че част от принадената стойност на последните се пренася към тази специфична стока.

Да повторим накратко:

Стойност на продукта	*Нова стойност*	*Норма на принадената стойност*	*Норма на общата печалба*
Първи случай: $400_c+100_v+150_m=650$	250	150%	30%
Втори случай: $400_c+150_v+100_m=650$	250	$66^2/_3$%	$18^2/_{11}$%

Преди всичко принадената стойност е намалена с една трета от предишната си величина — от 150 на 100. Нормата на печалбата е спаднала с малко повече от една трета — от 30 на 18%, тъй като намалената принадена стойност сега се изчислява върху нараснalия авансиран съвкупен капитал. Но и тя далеч не е спаднала в същата пропорция, както нормата на принадената стойност. Тази последната

от $\frac{150}{100}$ е спаднала на $\frac{100}{150}$, т. е. от 150% на $66^2/_3$%, докато нормата на печалбата е намалена само от $\frac{150}{500}$ на $\frac{100}{550}$, или от 30% на $18^2/_{11}$%.

Значи нормата на печалбата спада относително повече, отколкото масата, но по-малко, отколкото нормата на принадената стойност. Освен това виждаме, че стойностите, както и масите на продуктите остават неизменени, щом се прилага същото количество труд, макар че авансираният капитал поради нарастването на променливата му съставна част се увеличи. Това увеличение на авансирания капитал би се отразило естествено много чувствително на капиталиста, който започва ново предприятие. Но от гледна точка на възпроизводството в неговата цялост нарастването на променливия капитал означава само едно — че по-голямата част на новосъздадената от новоприсъединения труд стойност се превръща в работна заплата и значи преди всичко в променлив капитал, вместо да се превръща в принадена стойност и принаден продукт. Следователно стойността на продукта остава неизменна, тъй като тя е ограничена, от една страна, от постоянната стойност на капитала =400, от друга страна, от числото 250, в което е представен новоприсъединеният труд. Но и двете тези величини са останали неизменни. Този продукт, доколкото сам той отново влиза в постоянния капитал, представлява в същата стойностна величина еднакво голяма маса потребителна стойност, колкото и преди; следователно същата маса от елементи на постоянния капитал запазва същата стойност. Иначе би била работата, ако работната заплата би се повишила не защото работникът е започнал да получава по-голяма част от собствения си труд, но ако той би започнал да получава по-голяма част от своя собствен труд поради това, че е паднала производителността на труда. Тогава цялата стойност, в която се изразява същото количество труд — платен и неплатен, — би останала неизменна; но масата на продукта, в която е представено това количество труд, би се намалила и следователно би се увеличила цената на всяка съответна част на продукта, тъй като такава част представлява сега по-голямо количество труд. Повишената работна заплата 150 не ще представлява повече продукт, отколкото предишната работна заплата 100; намалената принадена стойност 100 ще представлява само $^2/_3$ от продукта, $66^2/_3$% от масата потребителни стойности, която преди се изразяваше със 100. В този случай ще поскъпне и постоянният капитал, доколкото в него влиза този продукт. Но това не би било следствие от повишаването на работната заплата, а обратно — повишаването на работната заплата би било следствие от поскъпването на стоките и следствие

от понижената производителност на същото това количество труд. Тук възниква илюзията, че повишаването на работната заплата е оскъпило продукта; в действителност това повишаване не е причина, а резултат от изменението в стойността на стоките вследствие понижената производителност на труда.

Ако, обратно, при други равни условия — т. е. при условието, че предишното количество разходван труд е представено, както преди, в 250 — се увеличи или спадне стойността на средствата за производство, разходвани от труда, то и стойността на същата маса продукт ще се увеличи или ще спадне със същата величина. $450_c+100_v+150_m$ съставлява стойността на продукта=700, докато $350_c+100_v+150_m$ дава за стойността на същата маса продукт само 600 вместо предишните 650. Следователно, когато расте или намалява авансираният капитал, приведен в движение от същото количество труд, тогава при равни други условия се увеличава или спада стойността на продукта — ако увеличението или намалението на авансирания капитал става вследствие изменението във величината на стойността на постоянната част на капитала. Обратно, тя не се изменя, ако увеличението или намалението на авансирания капитал е предизвикано от изменение във величината на стойността на променливата част на капитала при неизменна производителна сила на труда. Увеличението или намалението на стойността на постоянния капитал не се компенсира от никакво противоположно движение. А увеличението или намалението на променливия капитал при неизменяща се производителност на труда се компенсира от обратното движение на принадената стойност, така че стойността на променливия капитал плюс принадената стойност, т. е. стойността, новоприсъединена от труда към средствата за производство и новосъздадена в продукта, остава неизменена.

Напротив, ако увеличението или намалението на стойността на променливия капитал или на работната заплата е следствие от поскъпване или спадане на цената на стоките, т. е. следствие от намаление или увеличение на производителността на разходвания в това капиталовложение труд, то това ще се отрази в стойността на продукта. Но повишението или намалението на работната заплата тук не е причина, а само следствие.

Ако, напротив, в горе приведения пример, при неизменен постоянен капитал $=400_c$, изменението на 100_v+150_m в 150_v+100_m, т. е. увеличението на променливия капитал, беше следствие от намалението на производителната сила на труда не в дадения отрасъл на производството, напр. в памуко-предачната промишленост, а, да речем, в земеделието, което доставя на работника хранителните продукти — следователно, ако то беше резултат от поскъпването на тези хра-

нителни продукти, то стойността на продукта не би се изменила. Стойността от 650 сега, както и преди, би била представена в същата маса памучна прежда.

От гореизложеното произтича, по-нататък, следното: ако вследствие на икономии и др. п. се намалят вложенията на постоянен капитал в такива отрасли на производството, чиито продукти влизат в потреблението на работника, то това, също както и непосредственото нарастване на производителността на самия разходван труд, може да доведе до намаление на работната заплата, защото поевтинява средствата за живот на работника — може да доведе следователно до повишение на принадената стойност; така че нормата на печалбата би нараснала тук по две причини: първо, защото намалява стойността на постоянния капитал и, второ, защото се увеличава принадената стойност. Когато разгледахме превръщането на принадената стойност в печалба, приехме, че работната заплата не намалява, а остава постоянна, тъй като там трябваше да изследваме колебанията на нормата на печалбата независимо от изменението в нормата на принадената стойност. Освен това изяснените от нас там закони имат общ характер, те са валидни и за капиталовложения, чиито продукти не влизат в потреблението на работника, следователно измененията в стойността на чийто продукт не оказват влияние на работната заплата.

И така, обособяването и разлагането на стойността, ежегодно отново прибавяна към средствата за производство или към постоянния капитал посредством отново разходвания труд — обособяването на тази новосъздадена стойност и нейното разлагане в различните форми на доход — в работна заплата, печалба и рента, — никак не изменя границите на самата стойност, на сумата от стойности, която се разпределя между тези различни категории; също както изменението в съотношението между тези отделни части не може да измени тяхната сума, тази дадена стойностна величина. Даденото число 100 остава винаги същото, все едно дали го разлагаме на 50+50 или на 20+70+10, или на 40+30+30. Стойностната част на продукта, която се разпада на тези доходи, е определена също, както и постоянната стойностна част на капитала от стойността на стоките, т. е. от количеството овеществен в тях труд. Значи, първо, дадена е масата от стокови стойности, разпределяща се между работната заплата, печалбата и рентата — дадена е следователно абсолютната граница на сумата от стойностните части на тези стоки. Второ, що се отнася до самите отделни категории, то техните сред-

ни и регулиращи граници са също дадени. Работната заплата образува базата на това тяхно ограничение. Тя, от една страна, се регулира от естествен закон; нейната минимална граница е дадена от физическия минимум средства за живот, необходими на работника за поддържане и възпроизводство на работната си сила — дадена е следователно от определено количество стоки. Стойността на тези стоки се определя от работното време, необходимо за тяхното възпроизводство, значи от частта на новоприсъединения към средствата за производство труд или от частта на всеки работен ден, която работникът употребява за производство и възпроизводство на еквивалент на стойността на тези необходими средства за живот. Ако например средната стойност на неговите средства за живот за един ден е равна по стойност на 6 часа среден труд, то той трябва да работи за себе си средно по 6 часа на ден. Действителната стойност на работната му сила се отклонява от този физически минимум; тя е различна в зависимост от климата и равнището на общественото развитие; тя зависи не само от физическите, но и от исторически развилите се обществени потребности, които стават втора природа. Но във всяка страна и във всеки даден период тази регулираща средна работна заплата е дадена величина. Така стойностите на всички останали доходи имат граница. Тя винаги е равна на стойността, в която се въплътява целият работен ден (който тук съвпада със средния работен ден, защото той обхваща цялата маса труд, приведена в движение от целокупния обществен капитал), минус онази негова част, която се въплътява в работната заплата. Нейната граница следователно е дадена от границата на стойността, в която се изразява незаплатеният труд, т. е. от количеството на този незаплатен труд. Ако онази част на работния ден, която работникът разходва за възпроизводство на стойностите на своята работна заплата, намира крайната си граница във физическия минимум на работната заплата, то другата част на работния ден — онази, в която е представен принаденият труд, следователно и стойностната част, която изразява принадената стойност — намира своята граница във физическия максимум на работния ден, т. е. в това съвкупно количество ежедневно работно време, което работникът изобщо може да даде при условие, че запазва и възпроизвежда работната си сила. Тъй като в това изследване се касае за разпределението на стойността, в която е представен целият новоприсъединен в течение на годината труд, то работният ден може да се разглежда тук като постоянна величина и се приеме като такава независимо от това, дали той много или малко се отклонява от своя физически максимум. Абсолютната граница на онази част от стойността, която образува принадената стойност и се разпада на печалба и поземлена рента,

по такъв начин е дадена; тя се определя от величината на незаплатената част на работния ден, която остава след приспадане на заплатената му част, следователно от онази част от стойността на целия продукт, в която се осъществява този принаден труд. Ако наречем, както аз вече направих, печалба принадената стойност, ограничена в тези предели и изчислена върху целия авансиран капитал, то тази печалба, разглеждана откъм абсолютната ѝ величина, е равна на принадената стойност и следователно границите ѝ са също тъй закономерно определени, както и границата на последната. Но височината на нормата на печалбата също е величина, включена в известни определяни от стойността на стоките граници. Тя е отношението на цялата принадена стойност към целия обществен капитал, авансиран в производството. Ако този капитал = 500 (да приемем: милиони), а принадената стойност = 100, то 20% образуват абсолютната граница на нормата на печалбата. Разпределението на обществената печалба съобразно тази норма между вложените в разните сфери на производството капитали създава отклоняващи се от стойностите на стоките производствени цени, които именно са действително регулиращите средни пазарни цени. Но това отклонение не снема нито определението на цените от стойностите, нито закономерните граници на печалбата. Вместо стойността на стоката, равна на разходвания за нейното производство капитал плюс съдържащата се в нея принадена стойност, сега производствената цена на стоката е равна на разходвания за нейното производство капитал *k* плюс принадената стойност, която се пада на нея съобразно общата норма на печалбата, напр. 20% върху авансирания за производството на тази стока капитал, както действително разходван, така и само вложен. Но тази надбавка от 20% сама се определя от принадената стойност, която е създал целият обществен капитал, и от нейното отношение към стойността на капитала; именно затова тя съставлява 20%, а не 10 или 100. Значи превръщането на стойностите в производствени цени не снема границите на печалбата, но само изменя разпределението на последната между различните отделни капитали, от които се състои общественият капитал — разпределя я между тях неравномерно, пропорционално на частта, която всеки от тях съставлява от целокупния капитал. Пазарните цени се повишават над и падат под тази регулираща производствена цена, но такива колебания взаимно се унищожават. Ако разгледаме ценоразписите за един продължителен период и след като отстраним случаите, когато поради изменение на производителната сила на труда се изменя действителната стойност на стоките, а също и случаите, когато процесът на производството се нарушава от природни или обществени бедствия, то ще бъдем поразени преди всичко от относително

тесните предели на отклоненията и след това от регулярността, с която такива отклонения се уравновесяват. Тук ще намерим онова господство на регулиращите средни, което Кетле посочи за обществените явления.[112] Ако изравняването на стоковите стойности в производствени цени не се натъква на никакви препятствия, то рентата се свежда до диференциална рента, т. е. ограничава се изравняването на свръхпечалбите, които регулиращата производствена цена би доставила на някои капиталисти и които поземленият собственик сега присвоява. Следователно тук рентата намира своята определена граница на стойността в ония отклонения на индивидуалните норми на печалбата, които предизвиква регулирането на производствените цени чрез общата норма на печалбата. Когато поземлената собственост създава препятствия за уравняването на стоковите стойности в производствени цени и си присвоява абсолютна рента, то тази последната е ограничена от излишъка в стойността на земеделските продукти над тяхната производствена цена, следователно от излишъка на съдържащата се в тях принадена стойност над печалбата, която се пада на капиталите съответно общата норма на печалбата. Тази разлика образува тук границата на рентата, която и сега съставлява само определена част на дадената и съдържаща се в стоките принадена стойност.

И най-после, ако уравняването на принадената стойност в средната печалба срещне в различните сфери на производството препятствие в изкуствени или в естествени монополи и особено в монопола на поземлената собственост, така че стане възможна монополната цена, превишаваща производствената цена и стойността на стоките, върху които действува монополът, все пак определяните върху стойността на стоките граници не ще бъдат с това премахнати. Монополната цена на известни стоки само ще прехвърли една част от печалбата на други стокопроизводители върху стоките с монополна цена. Косвено ще възникне местно нарушение в разпределението на принадената стойност между различните сфери на производството, но такова нарушение ще остави границата на самата принадена стойност неизменена. Ако стоката с такава монополна цена влиза в необходимото потребление на работника, то тя ще увеличи работната заплата и с това ще понижи принадената стойност, ако работникът продължава да получава цялата стойност на работната си сила. Такава стока може да намали работната заплата под стойността на работната сила, но само доколкото работната заплата превишава границата на своя физически минимум. Тук монополната цена ще се заплаща чрез отбив от реалната работна заплата (т. е. от сумата потребителни стойности, получавани от работника с даденото количество труд) и от печалбата на другите капиталисти. Границите, в

пределите на които монополната цена може да наруши нормалното регулиране на стоковите цени, ще бъдат твърдо определени и ще се поддават на точно изчисление.

И така, както разпределението на новоприсъединената и изобщо разлагаща се на доходи стойност на стоките намира своите дадени и регулиращи граници в съотношението между необходим и принаден труд, между работна заплата и принадена стойност, така и разделянето на самата принадена стойност на печалба и поземлена рента намира своите граници в законите, които регулират уравняването на нормата на печалбата. Що се отнася до разпадането на лихва и предприемачески доход, то пределите и на двете, заедно взети, образуват средната печалба. Тя дава онази определена стойностна величина, в границите на която трябва да се извърши това разделяне. Определената пропорция, в която става разделянето, тук носи случаен характер, т. е. определя се изключително от отношенията на конкуренцията. Докато в другите случаи равновесието между търсене и предлагане унищожава отклонението на пазарните цени от регулиращите ги средни цени, т. е. унищожава влиянието на конкуренцията, тук то е единствено определящо. Но защо? Защото един и същ фактор на производството, капиталът, трябва да разпредели припадащата му се принадена стойност между двама владелци на същия този фактор на производството. Но обстоятелството, че тук няма определена закономерна граница за разделянето на средната печалба, не премахва границите на последната като част от стоковата стойност — тъй както границата на печалбата на дадено предприятие не се засяга от факта, че двамата съдружника поради някакви външни обстоятелства делят помежду си тази печалба не по равно.

Ако следователно онази част от стоковата стойност, в която е представен новоприсъединеният към средствата за производство труд, се разпада на различни части, които после във вид на доходи приемат самостоятелни една към друга форми, то от това съвсем не следва, че работната заплата, печалбата и рентата трябва да се разглеждат като конституиращи елементи, от съединяването или сумата на които възниквала регулиращата цена (natural price, „prix nécessaire“*) на самите стоки; така, че не стоковата стойност — след приспадане от нея на постоянната стойностна част — би била първоначалното единство, което се разпада на посочените три части, а, обратно, цената на всяка една от тези три части би се определяла самостоятелно и само от събирането на тези три независими величини се получавала цената на стоката. В действителност стойността на стоката е предварително дадена величина, съвкупността на цялата

* — „естествена цена“, „необходима цена“. *Ред.*

сума от стойности на работната заплата, печалбата и рентата, каквито и да са относителните величини на тези последните. Според посочения погрешен възглед работната заплата, печалбата и рентата са три самостоятелни стойностни величини, чиято съвкупна величина създава, ограничава и определя величината на стоковата стойност.

Преди всичко ясно е, че ако работната заплата, печалбата и рентата биха конституирали цената на стоките, това би трябвало еднакво да важи както за постоянната част на стоковата стойност, така и за другата част, в която са представени променливият капитал и принадената стойност. Тази постоянна част може следователно да бъде оставена тук без внимание, защото стойността на стоките, от които тя се състои, също би се свеждала до сумата от стойностите на работната заплата, печалбата и рентата. Както вече показахме, този възглед отрича даже самото съществуване на такава постоянна част на стойността.

Ясно е освен това, че тук отпада всяко понятие за стойност. Остава само представата за цената в смисъл, че на притежателите на работна сила, капитал и земя се плаща известна сума пари. Но какво са парите? Парите не са вещ, а определена форма на стойността, следователно пак предполагат стойността. Нека определено количество злато или сребро се плаща за тези елементи на производството или нека те мислено бъдат приравнени към това количество. Но златото и среброто (и просветеният икономист се гордее с това прозрение) сами са стоки, както всяка друга стока. Следователно цената на златото и среброто също се определя от работната заплата, печалбата и рентата. Значи ние не можем да определяме работната заплата, печалбата и рентата, като ги приравняваме към известно количество злато и сребро, тъй като стойността на това злато и сребро, с която те трябва да бъдат оценени като в свой еквивалент, трябва преди това да бъде оценена именно от тях, независимо от златото и среброто, т. е. независимо от стойността на всяка стока, която стойност сама именно е продукт на посочените три фактора. И така, да се каже, че стойността на работната заплата, печалбата и рентата се състояла в това, че те били равни на известно количество злато и сребро, би значило да кажем, че те са равни на известно количество работна заплата, печалба и рента.

Да вземем най-напред работната заплата. Защото и при това гледище трябва да се изхожда от труда. Как се определя регулиращата цена на работната заплата, цената, около която се колебаят нейните пазарни цени?

Да кажем от търсенето и предлагането на работна сила. Но за какво търсене на работна сила става тук дума? За търсене от страна на ка-

питала. Търсенето на работа следователно е равносилно на предлагане на капитал. За да говорим за предлагане на капитал, трябва да знаем преди всичко какво е капитал. От какво се състои капиталът? Да вземем най-простото му проявление: от пари и стоки. Но парите са само форма на стоката. Значи — от стоки. Но стойността на стоките, съгласно предпоставката, се определя преди всичко от цената на произвелия ги труд, от работната заплата. Работната заплата тук е предпоставка и се разглежда като елемент, конституиращ цената на стоката. Значи тази цена трябва сега да бъде определена от отношението на предлагането на труд към капитала. Цената на самия капитал е равна на цената на стоките, от които той се състои. Търсенето на труд от капитала е равно на предлагането на капитал. А предлагането на капитал е равно на предлагането на сума от стоки по дадена цена и тази цена се регулира преди всичко от цената на труда, а цената на труда от своя страна пък е равна на онази част от стоковата цена, от която се състои променливият капитал, който се отстъпва на работника в замяна на неговия труд; а цената на стоките, от които се състои този променлив капитал, преди всичко се определя пак от цената на труда; защото цената на стоките се определя от цената на работната заплата, печалбата и рентата. Следователно, за да определим работната заплата, не можем да изхождаме от капитала като предпоставка, защото стойността на самия капитал се определя посредством работната заплата.

Освен това привличането тук на конкуренцията никак не ни помага. Конкуренцията заставя пазарните цени на труда да се покачват или да спадат. Но да приемем, че търсене и предлагане на труд взаимно се покриват. От какво тогава ще се определя работната заплата? От конкуренцията. Но ние приехме именно, че конкуренцията е престанала да определя, че тя вследствие равновесието на двете ѝ противоположно насочени сили престава да оказва влияние. Та нали искаме да намерим именно естествената цена на работната заплата, т. е. не тази цена на труда, която се регулира от конкуренцията, а онази цена на труда, която — напротив — регулира конкуренцията.

Не остава нищо друго, освен да определим необходимата цена на труда с необходимите средства за живот на работника. Но тези средства за живот са стоки, които имат цена. Следователно цената на труда се определя от цената на необходимите средства за живот, а цената на средствата за живот, както и на всички други стоки, се определя преди всичко от цената на труда. Следователно цената на труда, определяна от цената на средствата за живот, се определя от цената на труда. Цената на труда определя сама себе си. С други думи, ние не знаем от какво се определя цената на труда.

Трудът има тук изобщо цена, защото се разглежда като стока. Следователно, за да говорим за цена на труда, трябва да знаем какво е изобщо цена. Но какво е цена изобщо, ние по този път именно не ще узнаем.

Но да приемем, че по този толкова утешителен начин сме определили необходимата цена на труда. А как да определим средната печалба, печалбата на всеки капитал, която при нормални условия образува втория елемент на цената на стоката? Средната печалба трябва да се определя от средната норма на печалбата; а как се определя последната? От конкуренцията между капиталистите? Но конкуренцията вече предполага съществуването на печалбата. Тя предполага различни норми на печалбата, следователно и различни печалби в същите или в различни отрасли на производството. Конкуренцията може да влияе върху нормата на печалбата само доколкото тя влияе върху цените на стоките. Конкуренцията може само да предизвика, щото производители от един и същ отрасъл на производството да продават стоките си по еднакви цени, а в пределите на различни отрасли — по цени, които им дават еднаква печалба, еднаква пропорционална надбавка към вече частично определената от работната заплата цена на стоката. Ето защо конкуренцията може само да уравнява различията в нормата на печалбата. За да може да се уравняват нееднакви норми на печалбата, печалбата като елемент на стоковата цена трябва да бъде вече налице. Конкуренцията не я създава. Тя повишава или понижава, но тя не създава онова равнище, което се установява, щом като равенството действително е настъпило. И когато говорим за необходима норма на печалбата, ние искаме да узнаем именно тази норма на печалбата, която не зависи от движението на конкуренцията, а от своя страна регулира конкуренцията. Средната норма на печалбата се появява при равновесие на силите на конкуриращите помежду си капиталисти. Конкуренцията може да създаде това равновесие, но не нормата на печалбата, която настъпва при това равновесие. След като такова равновесие е постигнато, защо тогава общата норма на печалбата=10 или 20, или 100%? Вследствие на конкуренцията ли? Но, тъкмо обратното, конкуренцията е премахнала причините, които предизвикваха отклонения от 10 или 20, или 100%. Тя е наложила една стокова цена, при която всеки капитал дава еднаква печалба пропорционално на своята величина. Но величината на самата тази печалба е независима от конкуренцията. Последната само постоянно свежда всички отклонения към тази величина. Един човек конкурира с друг и конкуренцията го заставя да продава стоките си по същата цена както другите. Но защо тази цена е 10 или 20 или 100?

Следователно не остава нищо друго, освен да обясним нормата на печалбата, значи и печалбата, като определена по непонятен начин надбавка към цената на стоката, която дотук се определяше от работната заплата. Тази норма на печалбата трябва да бъде дадена величина — ето единственото, което ни казва конкуренцията. Но това ние вече знаехме, когато говорихме за общата норма на печалбата, за „необходимата цена“ на печалбата.

Съвсем излишно е отново да проследим този безплоден ход на разсъждения с оглед на поземлената рента. И без това е ясно, че проведен що-годе последователно, той довежда само до това, че печалбата и рентата се оказват просто надбавка, определяна от съвсем непонятни закони, към цената на стоките, определяна преди всичко от работната заплата. Накратко, конкуренцията трябва да обяснява всички безсмислици на икономистите, докато икономистите — напротив, бяха длъжни да обяснят конкуренцията.

Ако оставим настрана фантазията, че печалба и рента, като съставни части на цената, се създават в обръщението, т. е. възникват от продажбата — а обръщението не може да даде нищо, което не му е било предварително дадено, — то работата се свежда просто до следното:

Нека определената от работната заплата цена на стоката = 100; нормата на печалбата 10% върху работната заплата и рентата 15% върху работната заплата. Тогава цената на стоката, определяна от сумата на работната заплата, печалбата и рентата, ще е = 125. Тези 25 надбавка не могат да възникнат от продажбата на стоките. Защото всички, които продават един на друг стоки, продават за 125 онова, което на всеки от тях е струвало 100 работна заплата; това е съвсем същото, както ако всеки от тях продаваше по 100. Следователно тази операция трябва да бъде разгледана независимо от процеса на обръщението.

Ако трима си поделят самата стока, която сега струва 125 — а работата никак не се изменя, ако капиталистът най-напред продаде стоката за 125, а след това плати на работника 100, на себе си 10 и на земевладелеца 15, — то работникът получава $^4/_5$ = 100 от стойността и от продукта. Капиталистът получава $^2/_{25}$ от стойността и от продукта, а получателят на поземлената рента — $^3/_{25}$. След като е продал за 125 вместо за 100, капиталистът дава на работника само $^4/_5$ от продукта, в който е представен трудът му. Следователно резултатът ще бъде същият, ако той даде на работника 80 и задържи 20, от които 8 са неговият дял и 12 за получателя на поземлената рента. Тогава той щеше да продаде стоката по нейната стойност, тъй като в действителност надбавките към цената са повишения, независими от стойността на стоката, която при нашата предпоставка се определя от стойността на работната заплата. Така по околен път работата се свежда до това, че при дадената представа думите „работна заплата“, 100, означават стойността на продукта, т. е. сумата пари, в която е представено това определено количество труд, но че тази стойност все пак се различава от реалната работна заплата и следователно оставя известен излишък. Само че този излишък тук се изразява в номинална надбавка към цената. Следователно, ако работната заплата беше не 100, а 110, то печалбата щеше да бъде = 11 и поземлената рента = $16^1/_2$, значи цената на стоката = $137^1/_2$. Съотношението щеше да остане без изменение. Но тъй като делението се осъществява винаги чрез номинална надбавка на известни проценти към работната заплата, то цената се повишава и пада заедно с работната заплата. Работната заплата тук отначало се приравнява към стойността на стоката и след това пак се отделя от нея. Но в действителност работата по един безсъдържателен околен път се свежда до това, че стойността на стоката се определя от количеството на съдържащия се в нея труд, стойността на работната заплата — от цената на необходимите средства за живот, а излишъкът на стойността над работната заплата образува печалба и рента.

Разпадането на стойностите над стоките след приспадане стойността на разходваните при тяхното производство средства за производство; разпадането на тази дадена сума от стойности, определена от овещественото в стоковия продукт количество труд, на три съставни части, които после, като работна заплата, печалба и поземлена рента, приемат вид на самостоятелни, една от друга независими форми на доход — това разпадане се представя на откритата за всички повърхност на капиталистическото производство, следователно и в представите на повлияните от нея агенти на последното, в съвсем извратен вид.

Нека цялата стойност на една стока бъде = 300, от които 200 съставляват стойността на потребените при нейното производство средства за производство, или на елементите на постоянния капитал. Остават значи 100 като сума на присъединената към тази стока в процеса на производството нова стойност. Тази нова стойност от 100 е всичко, което може да подлежи на поделяне между трите форми на дохода. Ако работната заплата = x, печалбата = y, поземлената рента = z, то в разглеждания случай сумата $x+y+z$ винаги ще бъде равна на 100. Но в представата на промишлениците, търговците и банкерите, както и в представата на вулгарните икономисти, това съвсем не става така. За тях не стойността на стоката след приспадане стойността на потребените за нейното производство средства за производство е дадена равна на 100, които след това се

разпадат на *x*, *y* и *z*. Напротив, за тях цената на стоката се образува просто от величините на стойностите на работната заплата, печалбата и рентата, които се определят независимо от стойността на стоката и една от друга, така че *x*, *y* и *z* са дадени и определени всяка самостоятелно, и само от сумата на тези величини, която може да бъде повече или по-малко от 100, се получава величината на стойността на стоката като резултат от сбора на тези съставни части, образуващи нейната стойност. Такова quid pro quo* е неизбежно вследствие на редица причини:

Първо, съставните части на стойността на стоката противостоят една на друга като самостоятелни доходи, които се отнасят като такива към трите съвсем различни един от друг фактора на производството: труда, капитала и земята, вследствие на което изглежда, че те възникват от тези последните. Собствеността върху работната сила, капитала и земята е причината за това, че тези различни съставни части на стоковата стойност се падат на съответните собственици и затова се превръщат за тях в доходи. Но стойността не възниква от превръщането в доход, тя трябва да съществува още преди да получи възможност да се превърне в доход, да приеме този вид. Привидността на обратното още повече се засилва от това, че определянето на относителната величина на тези три части една към друга се извършва по разнородни закони, чиято връзка със самата стойност на стоките и чието ограничение от стойността никак не се проявява на повърхността.

Второ: както вече видяхме,** общо повишение или снижение на работната заплата, предизвикващи при равни други условия движение на общата норма на печалбата в противоположна посока, изменя производствените цени на различните стоки, повишава едни от тях и понижава други в зависимост от средния състав на капитала в съответните сфери на производството. По такъв начин тук, поне в някои сфери на производството, опитът действително показва, че средната цена на стоката се повишава вследствие повишаване на работната заплата и се понижава вследствие нейното намаление. Но „опитът“ не показва, че независимата от работната заплата стойност на стоките скрито регулира тези изменения. Ако, напротив, повишението на работната заплата е местно, ако то става само в отделни отрасли на производството под влиянието на особени условия, то може да настъпи съответно номинално повишение на цените на тези стоки. Такова повишение на относителната стойност на един сорт стоки в сравнение с другите, за които работната заплата остава не-

* — смесване на понятията. *Ред.*

** — Виж настоящия том, част I, стр. 215—219 *Ред.*

изменена, е в такъв случай само реакция против местното нарушение на равномерността в разпределението на принадената стойност между различните сфери на производството, средство за уравняване на отделните норми на печалбата към общата норма. „Опитът“, който е отбелязан тук, пак се свежда към това, че цената се определя от работната заплата. И така, опитът и в двата случая показва едно — че работната заплата определя стоковите цени. Това, което опитът не показва, е скритата причина на тази зависимост. По-нататък: средната цена на труда, т. е. стойността на работната сила, се определя от производствената цена на необходимите средства за живот. Ако се повишава или намалява втората, то се повишава или понижава и първата. Опитът тук пак показва само съществуването на връзка между работната заплата и цената на стоките; но причината може да се представи като следствие и следствието като причина, което и става при движението на пазарните цени, където повишението на работната заплата над средната съответствува на свързаното с периода на разцвета повишение на пазарните цени над производствените цени, а следващото падане на работната заплата под средната съответствува на падането на пазарните цени под производствените цени. Ако се абстрахираме от колебливото движение на пазарните цени, то на зависимостта на производствените цени от стойността на стоките би трябвало да съответствува в непосредствения опит prima facie* фактът, че при повишаване на работната заплата се понижава нормата на печалбата, и обратно. Но ние вече видяхме**, че нормата на печалбата може да се определя от изменения в стойността на постоянния капитал, независими от измененията на работната заплата; така че работната заплата и нормата на печалбата могат да се изменят не в противоположна, а в една и съща посока, могат едновременно да се повишават или спадат. Ако нормата на печалбата непосредствено съвпадаше с нормата на принадената стойност, това би било невъзможно. Също тъй при повишаване на работната заплата вследствие покачване цените на средствата за живот нормата на печалбата може да остане неизменена или даже да се повиши вследствие по-голяма интензивност на труда или удължаване на работния ден. Всички тези данни на опита потвърждават предизвиканата от самостоятелната, изопачена форма на съставните части на стойността илюзия, че само работната заплата или работната заплата заедно с печалбата определят стойността на стоките. Щом изобщо съществува такава илюзия по отношение на работната заплата, щом изглежда, че цената на труда съвпада с

* — преди всичко. *Ред.*

** Виж настоящия том, част I, стр. 116—133 *Ред.*

произведената от труда стойност, то по отношение на печалбата и рентата това се разбира само по себе си. Техните цени, т. е. техният паричен израз, трябва в този случай да се регулират независимо от труда и създадената от него стойност.

Трето: Да приемем, че стойностите на стоките или само привидно независимите от тях производствени цени в непосредствения опит винаги съвпадат с пазарните цени на стоките, вместо да се проявяват само като регулиращи средни цени посредством постоянната компенсация на непрекъснатите колебания на пазарните цени. Да приемем по-нататък, че възпроизводството се извършва винаги при едни и същи неизменни условия, така че производителността на труда във всички елементи на капитала остава постоянна. Да приемем, най-после, че частта от стойността на стоковия продукт, която във всяка сфера на производството се образува чрез присъединяване към стойността на средствата за производство на ново количество труд, следователно на нова стойност — се разпада в неизменна пропорция на работна заплата, печалба и рента, така че действително изплатената работна заплата, фактически реализираната печалба и фактическата рента винаги непосредствено съвпадат: със стойността на работната сила, с тази част на цялата принадена стойност, която по силата на средната норма на печалбата се пада на всяка самостоятелно функционираща част от целия капитал, и с границите, в които normaliter* на дадената база е заключена поземлената рента. Да приемем, с една дума, че разпределението на произведената от обществото стойност и регулирането на производствените цени се извършва на капиталистическа база, но при премахване на конкуренцията.

И така, при тези предпоставки, когато стойността на стоките би била и би се проявявала като постоянна величина; когато частта от стойността на стоковия продукт, която се разпада на доходи, би оставала постоянна величина и би се представяла именно като такава; когато, най-после, тази дадена и постоянна част на стойността би се разпадала на работна заплата, печалба и рента винаги в неизменна пропорция — даже при такива предпоставки действителното движение неизбежно би трябвало да се представя в извратен вид: не като разпадане на предварително дадена стойностна величина в три части, приемащи форма на независими един от друг доходи, а, обратно, като образуване на тази стойност от сумата на независими, самостоятелно определящи себе си, съставляващи я елементи на работната заплата, печалбата и поземлената рента. Такава привидност би възникнала неизбежно, тъй като в действителното

* — нормално. *Ред.*

движение на отделните капитали и техните стокови продукти не стойността на стоката се приема като дадена при разпадането ѝ на съставни части, а, обратно, съставните части, на които тя се разпада, функционират като предпоставка за стойността на стоките. Преди всичко, както вече видяхме, за отделния капиталист производствените разходи на стоката изглеждат дадена величина и в действителната производствена цена винаги се представят като такава величина. Но производствените разходи, равни на стойността на постоянния капитал, на авансираните средства за производство, плюс стойността на работната сила, която обаче се представя на производствения агент в ирационалната форма на цената на труда, така че работната заплата се представя същевременно като доход на работника. Средната цена на труда е дадена величина, тъй като стойността на работната сила, както на всяка друга стока, се определя от необходимото за нейното възпроизводство работно време. Що се отнася до онази част от стойността на стоката, която съставлява работната заплата, то тя се поражда не от това, че взема тази форма на работна заплата, не от това, че капиталистът авансира на работника във формата на работна заплата дела му в неговия собствен продукт, но от това, че работникът произвежда съответен на работната му заплата еквивалент, т. е. в течение на известна част от своя ежедневен или годишен труд произвежда съдържащата се в цената на работната му сила стойност. Но работната заплата се установява с договора, преди да е произведен съответният ѝ стойностен еквивалент. Като елемент на цената, величината на който е дадена, преди да е произведена стоката и стоковата стойност, като съставна част на производствените разходи работната заплата представлява не част от цялата стойност на стоката, която се откъсва от съвкупната стойност на стоката в самостоятелна форма, а, обратно, като дадена величина, предварително определяща тази съвкупна стойност, т. е. представя се като фактор, който образува стойността и цената. Роля, аналогична на тази, която работната заплата играе в производствените разходи на стоката, играе средната печалба в нейната производствена цена, защото производствената цена е равна на производствените разходи плюс средната печалба върху авансирания капитал. Тази средна печалба влиза практически в представата и в изчисленията на самия капиталист като регулиращ елемент и не само в смисъл че определя прехвърлянето на капиталите от една сфера на влагане в друга, но и изобщо при всички покупки и договори, обхващащи процеса на възпроизводство в повече или по-малко продължителен период. Но доколкото това е така, средната печалба е предварително дадена величина и действително не зависи от стойността и принадената стойност, създавана

във всеки отделен отрасъл на производството, а още повече при всяко отделно капиталовложение в пределите на всеки от тези отрасли. Средната печалба във външната си проява изглежда не като резултат от разпадането на стойността, а, обратно, като независима от стойността на стоковия продукт величина, предварително дадена в процеса на производството на стоките и определяща самата средна цена на стоките, т. е. като образуващ стойност фактор. При това принадената стойност вследствие разпадането на различните ѝ части в напълно независими една от друга форми се представя в още по-конкретна форма като предпоставка за образуването на стоковата стойност. Една част от средната печалба във формата на лихва самостоятелно противостои на функциониращия капиталист като елемент, предпоставен на производството на стоки и техните стойности. Колкото и да се колебае величината на лихвата, тя все пак във всеки момент и за всеки капиталист е дадена величина, която за него, отделния капиталист, влиза в състава на производствените разходи на произвежданите от него стоки. Същата роля за земеделския капиталист играе поземлената рента във формата на договорно установената аренда, а за другите предприемачи — наемът за помещения на предприятията. Тъй като тези части, на които се разпада принадената стойност, за всеки капиталист са дадени елементи на неговите производствени разходи, то изглежда като че ли те, напротив, образуват принадената стойност, образуват част от стоковата цена, както работната заплата образува другата ѝ част. Тайната защо тези продукти от разлагането на принадената стойност винаги изглеждат предпоставки за образуването на стойност се състои просто в това, че капиталистическият начин на производство, както и всеки друг, непрекъснато възпроизвежда не само материалния продукт, но и обществените икономически отношения, икономическите определености на формата на неговото образуване. Затова резултатът от този производствен процес също тъй неизменно приема вид на негова предпоставка, както предпоставките му — вид на негови резултати. И именно това непрекъснато възпроизводство на същите отношения се антиципира от отделния капиталист като разбиращ се сам по себе си, неподлежащ на никакво съмнение факт. Докато съществува капиталистическото производство като такова, една част от новоприсъединения труд винаги ще се превръща в работна заплата, друга — в печалба (лихва и предприемачески доход), трета — в рента. При сключването на договори между собствениците на различните фактори на производството това е предпоставка и тази предпоставка е правилна, колкото и да се колебаят във всеки отделен случай относителните величини. Определената форма, в която стойностните части противостоят една на друга, е предпоставка, защото тя постоянно се възпроизвежда, а тя постоянно се възпроизвежда, защото е неизменна предпоставка.

Впрочем опитът и наблюдението показват също, че пазарните цени, разглеждани от страна на техните величини, в чието влияние капиталистът действително вижда единственото определяне на стойността, съвсем независими от посочените антиципации, съвсем не се съобразяват с това, дали установените с договора лихва или рента са високи или ниски. Но пазарните цени са постоянни само в изменението и тяхната средна величина за по-продължителен период дава именно съответните средни величини на работната заплата, печалбата и рентата като величини постоянни и в последна сметка господствуващи над пазарните цени.

От друга страна, доста проста изглежда следната мисъл: щом работната заплата, печалбата и рентата образуват стойността, защото се представят като предпоставки в производството на стойност и за отделния капиталист влизат като предпоставки в производствените разходи и производствената цена, то стойност се образува и от постоянната част, чиято стойност влиза в производството на всяка стока като дадена величина. Но постоянната част на капитала не е нищо друго освен сума от стоки, следователно от стокови стойности. Получава се значи плоска тавтология, че стоковата стойност образува стоковата стойност и е нейна причина.

Обаче ако капиталистът би имал някакъв интерес да поразмисли по този въпрос — а размишленията му като капиталист се определят изключително от неговите интереси и користни мотиви, — то опитът ще му покаже, че продуктът, който той сам е произвел, влиза в други сфери на производството като постоянна част на капитала, а продукти от други сфери на производството влизат в неговия продукт като постоянна част на капитала. Тъй като за него, доколкото се касае за новата му продукция, новообразуваната стойност се образува, както му се струва, от величините на работната заплата, печалбата и рентата, то тази представа се пренася от него и върху постоянната част, състояща се от продукция и на други капиталисти; така цената на постоянната част на капитала, а с това и цялата стойност на стоките, се свежда — наистина по неизяснен докрай начин — в крайна сметка до сумата от стойности, получаваща се чрез събиране на самостоятелните, регулирани от различни закони и произтичащи от различни източници фактори на стойността: работна заплата, печалба и рента.

Четвърто. За отделния капиталист е съвсем безразлично дали стоките се продават по тяхната стойност или не, следователно за него е напълно безразлично самото определяне на стойността. Определянето на стойността още от самото си начало е нещо, което се

извършва зад гърба му, по силата на независими от него условия, тъй като не стойностите на стоките, а различните от тях производствени цени образуват регулиращите средни цени във всеки отрасъл на производството. Определянето на стойността като такова интересува отделния капиталист и служи за него и за капитала във всяка сфера на производството като определящ момент само доколкото намаленото или увеличеното количество труд, необходимо за производството на стоките съобразно покачването или спадането на производителната сила на труда, в първия случай му дава възможност да получи при съществуващите пазарни цени свръхпечалба, а във втория случай го принуждава да повишава цените на стоките, тъй като сега на всяка единица продукт, или на всяка отделна стока, се пада повече работна заплата, повече постоянен капитал, следователно повече лихва. Определянето на стойността го интересува само доколкото то повишава или намалява за самия него производствените разходи на стоката, доколкото следователно го поставя в изключително положение.

Напротив, работната заплата, лихвата и рентата му се представят като регулиращи граници не само на цената, по която той може да реализира част от печалбата (предприемаческия доход), припадаща му се като на функциониращ капиталист, но по която той изобщо е длъжен да продава стоките, за да може да продължи процесът на възпроизводството. За него е напълно безразлично дали при продажбата на стоката реализира или не реализира съдържащата се в стоката стойност и принадена стойност, стига при дадената цена да извлича обикновения или още по-голям предприемачески доход свръх производствените разходи, индивидуално дадени за него от величината на работната заплата, лихвата и рентата. Затова — абстрахирайки се от постоянната част на капитала — работната заплата, лихвата и рентата му се представят като ограничаващи и затова като творчески, определящи елементи на стоковата цена. Ако му се удаде например да намали работната заплата под стойността на работната сила, т. е. под нейния нормален размер, да получи капитал по по-нисък лихвен процент и да плаща аренда под нормалното равнище на рентата, то за него е съвсем безразлично дали продава стоката под нейната стойност, даже под общата производствена цена, така че една част от съдържащия се в стоката принаден труд се отдава в такъв случай даром. Това важи и за постоянната част на капитала. Ако напр. един промишленик може да купи суровия материал под неговата производствена цена, това го предпазва от загуба даже и когато се налага на свой ред да продава този материал в готовия продукт под производствената цена. Неговият предприемачески доход може да остане същият и

даже да се увеличи, стига да остане същият или да нарасне излишъкът на стоковата цена над онези нейни елементи, които трябва да бъдат заплатени, възстановени от еквивалента. Но освен стойността на средствата за производство, които влизат в производството на неговите стоки като количествено дадени елементи на цената, именно работната заплата, лихвата и рентата са такива ограничаващи и регулиращи елементи на цената, влизащи в това производство. Затова те му се представят като елементи, определящи цената на стоките. От това гледище работата се представя тъй, като че ли предприемаческият доход се определя или от излишъка на зависещата от случайни условия на конкуренцията пазарна цена над иманентната стойност на стоките, определяна от горепосочените елементи на цената; или пък, доколкото сам предприемаческият доход оказва определящо влияние на пазарните цени, той сам се представя от своя страна като зависещ от конкуренцията между продавачи и купувачи.

Както в конкуренцията между отделните капиталисти, така и в конкуренцията на световния пазар дадените и предпоставените величини на работната заплата, лихвата и рентата влизат в сметката като постоянни и регулиращи величини — постоянни не в смисъл, че не изменят величината си, а в смисъл, че те са дадени във всеки отделен случай и образуват постоянна граница за непрекъснато колебаещите се пазарни цени. Така напр. при конкуренцията на световния пазар се касае изключително за това, може ли при дадената работна заплата, при дадената лихва и при дадената рента стоката да бъде продадена по дадената обща пазарна цена или под нея с изгода, т. е. с реализиране на съответен предприемачески доход. Ако в една страна работната заплата и цената на земята са ниски, но затова пък лихвата на капитала е висока, тъй като капиталистическият начин на производство тук изобщо е недостатъчно развит, докато в друга страна работната заплата и цената на земята са номинално високи, а лихвата на капитала е ниска, то в първата страна капиталистът прилага повече труд и земя, а във втората — сравнително повече капитал. При установяването, доколко е възможна конкуренцията между двамата капиталисти, тези фактори влизат като определящи елементи. Следователно опитът показва тук теоретически, а користните сметки на капиталиста показват практически, че цените на стоките се определят от работната заплата, лихвата и рентата, от цената на труда, капитала и земята и че тези елементи на цената действително са регулиращите, ценообразуващите фактори.

Естествено при това винаги остава един елемент, който не е предпоставка, а резултат от пазарната цена на стоките — именно

излишъкът над производствените разходи |Kostpreis|, образуван чрез събиране на горепосочените елементи: работна заплата, лихва и рента. Този четвърти елемент като че ли се определя във всеки отделен случай от конкуренцията, а общо взето — от средната печалба, която пак се регулира от същата тази конкуренция, само че в по-продължителен период.

Пето. На базата на капиталистическия начин на производство станало е тъй естествено да се разлага стойността, в която е представен новоприсъединеният труд, на доходи във формата на работна заплата, печалба и поземлена рента, че този метод се прилага даже и там, където напълно липсват самите условия за съществуване на тези форми на дохода (не говорим за минали исторически периоди, откъдето приведохме примери при изследването на поземлената рента). Това значи, че по аналогия всичко се привежда под тези форми на доход.

Ако един независим работник — да вземем дребния селянин, защото тук са приложими и трите форми на дохода — работи за себе си и продава своя собствен продукт, то той се разглежда, първо, като свой собствен работодател (капиталист), който използва самия себе си като работник, и освен това като свой собствен земевладелец, който използва сам себе си като свой арендатор. На себе си като работник той плаща работна заплата, като капиталист той си присвоява печалба, като земевладелец плаща на себе си рента. Приемайки, че капиталистическият начин на производство и съответните му отношения са общата социална база, такава характеристика е правилна, доколкото независимият производител дължи не на своя труд, а на своята собственост върху средства за производство — които тук са приели изобщо формата на капитал, — че е в състояние да си присвои своя собствен принаден труд. И освен това, доколкото той произвежда своя продукт като стока и следователно зависи от нейната цена (а даже и ако не зависи, цената все пак може да бъде включена в сметката), масата на принадения труд, която той може да използва, зависи не от собствената ѝ величина, а от общата норма на печалбата; също така и известният излишък над определяния от общата норма на печалбата дял от принадената стойност зависи пак не от количеството на разходвания от него труд, но може да бъде присвоен от него по силата на това, че той е собственик на земята. Тъй като подобна форма на производство, несъответствуваща на капиталистическия начин на производство, може да бъде подведена — и до известна степен не без основание — под капиталистическите форми на доход, още повече се засилва илюзията, че капиталистическите отношения са естествените отношения на всеки начин на производство.

Ако сведем работната заплата до нейната обща основа, т. е. до онази част от продукта на собствения труд, която влиза в индивидуалното потребление на работника; ако освободим тази част от капиталистическите ограничения и я разширим до такъв обем на потребление, какъвто, от една страна, допуска наличната производителна сила на обществото (т. е. обществената производителна сила на неговия собствен труд като действително обществен) и какъвто, от друга страна, изисква пълното развитие на индивидуалността; ако, по-нататък, сведем принадения труд и принадения продукт до равнището, което при дадените производствени условия на обществото е необходимо, от една страна, за образуване на застрахователен и резервен фонд и, от друга страна, за непрекъснато разширение на производството в определената от обществената потребност степен; ако, най-после, включим в № 1, необходимия труд, и в № 2, принадения труд, количеството труд, което работоспособните членове на обществото постоянно са длъжни да разходват в полза на още или вече неработоспособните му членове, т. е. ако снемем както от работната заплата, така и от принадената стойност, както от необходимия труд, така и от принадения специфично капиталистическия характер, то ще останат вече не тези форми, а само техните основи, общи на всички обществени начини на производство.

Впрочем такова привеждане е присъщо и на предишни господствуващи начини на производство, напр. на феодалния. Производствени отношения, които съвсем не му съответствуваха и стояха съвсем извън него, се привеждаха под феодални отношения, напр. в Англия tenures in common socage* (в противоположност на tenures on knight's service**), които имаха само парични задължения и само по име бяха феодални.

* — селско държане на земя. *Ред.*
** — рицарско държане. *Ред.*

Глава петдесет и първа

ОТНОШЕНИЯ НА РАЗПРЕДЕЛЕНИЕТО И ПРОИЗВОДСТВЕНИ ОТНОШЕНИЯ

И така, новоприсъединяваната ежегодно с помощта на новоприсъединявания труд стойност — а следователно и частта от годишния продукт, в която е представена тази стойност и която може да бъде отделена от общия добив — се разпада на три части, приемащи формите на трите различни дохода, форми, които изразяват една част от тази стойност като принадлежаща или падаща се на притежателя на работната сила, друга част — на притежателя на капитала, и трета — на притежателя на поземлената собственост. Следователно това са отношения или форми на разпределение, защото те изразяват отношенията, в които цялата новопроизведена стойност се разпределя между притежателите на различните фактори на производството.

Съгласно обикновения възглед тези отношения на разпределение се явяват като естествени отношения, като отношения, които произтичат направо от природата на всяко обществено производство, от законите на човешкото производство. Наистина не може да се отрича, че докапиталистическите общества показват други начини на разпределение, но те се тълкуват като неразвити, несъвършени и замаскирани, недоведени до най-чистия си израз и висша форма, иначе украсени разновидности на тези естествени отношения на разпределението.

В тази представа само едно е правилно: щом е дадено обществено производство от какъвто и да е вид (напр. примитивната индийска община или повече изкуствено развилият се комунизъм на перуанците), то винаги може да се прави разлика между онази част от труда, чийто продукт влиза в непосредственото индивидуално по-

требление на производителите и членовете на техните семейства, и — абстрахирайки се от частта, която се пада на производителното потребление, — друга част на труда, която винаги е принаден труд и чийто продукт всякога служи за удовлетворяване на общи обществени потребности, както и да се разпределя този принаден продукт и който и да функционира като представител на тези обществени потребности. Следователно тъждеството на различните начини на разпределение се свежда само до това, че те са тъждествени, когато се абстрахираме от техните различия и специфични форми и спрем вниманието си само върху тяхното единство в противоположност на различията им.

Повече развитият и по-критичният ум признава[56a)] наистина исторически развиващия се характер на отношенията на разпределението, но с толкова по-голямо упорство държи на неизменящия се, произтичащ от човешката природа и затова независим от всякакво историческо развитие характер на самите производствени отношения.

Обаче научният анализ на капиталистическия начин на производство доказва, напротив, че той е начин на производство от особен вид, със специфична историческа определеност; че той, както всеки друг определен начин на производство, предполага дадено стъпало на обществените производителни сили и на формите на развитието им като свое историческо условие — условие, което само е историческият резултат и продукт на предшестващ процес и от което като от своя дадена основа изхожда новият начин на производство; че отговарящите на този специфичен, исторически определен начин на производство производствени отношения — отношения, в които влизат хората в своя обществен жизнен процес, в производството на своя обществен живот — имат специфичен, исторически и преходен характер; и че, на края, условията на разпределението, по същество си тъждествени с условията на производството, образуват обратната страна на последните, така че и едните, и другите еднакво имат същия исторически преходен характер.

При разглеждането на отношенията на разпределението изхождат преди всичко от привидния факт, че годишният продукт се разпределя като работна заплата, печалба и поземлена рента. Но изразен така, този факт не е верен. Продуктът се разпределя, от една страна, в капитал и, от друга страна, в доходи. Единият от тези доходи, работната заплата, приема собствено формата на доход — дохода на работника — само след като предварително е противостоял на същия работник във *формата на капитал*. Фактът, че произ-

56a) *J. Stuart Mill*. „Essays on some Unsettled Questions in Political Economy" London 1844 [Essay II, p. 47 — 74].

ведените условия за труд и продуктите на труда изобщо противостоят на непосредствените производители като капитал, предварително предполага определен обществен характер на веществените условия на труда по отношение на работниците, а с това и определено тяхно отношение към притежателите на условията за труд и един към друг в самото производство. Превръщането на тези условия на труда в капитал предполага от своя страна експроприацията на земята на непосредствените производители и с това определена форма на поземлената собственост.

Ако едната част на продукта не се превръщаше в капитал, то другата част не би приемала формите на работна заплата, печалба и рента.

От друга страна, щом капиталистическият начин на производство предполага тази определена обществена форма на производствените условия, то той непрекъснато я възпроизвежда. Той не само произвежда материалните продукти, но непрекъснато възпроизвежда и производствените отношения, в които тези продукти се произвеждат, а с това възпроизвежда и съответните отношения на разпределението.

Може наистина да се каже, че сам капиталът (в който е включена и поземлената собственост като негова противоположност) предполага разпределение: експроприацията на работника от условията на неговия труд, концентрирането на тези условия в ръцете на едно малцинство от индивиди, изключителната собственост върху земята за други индивиди — с една дума, всички онези отношения, които бяха изследвани в раздела за първоначалното натрупване („Капиталът“, кн. I, глава XXIV). Но това разпределение е съвсем различно от онова, което разбират под отношения на разпределението, когато им приписват исторически характер в противоположност на производствените отношения. Тук имат предвид разни титули върху частта на продукта, предназначена за индивидуално потребление. Напротив, тези отношения на разпределение са основата на особени обществени функции, които в пределите на самото производствено отношение принадлежат на определени негови агенти в противоположност на непосредствените производители. Те придават на самите производствени условия и на представителите им специфично обществено качество. Те определят целия характер и цялото движение на производството. Две характерни черти отличават по начало капиталистическия начин на производство.

Първо. Той произвежда своите продукти като стоки. Не самият факт на производството на стоки го различава от други начини на производство, а обстоятелството, че господствуващата и определящата черта на неговите продукти е да са стоки. Това означава преди всичко, че самият работник се представя само като продавач на

стока и затова като свободен наемен работник, следователно трудът изобщо се представя като наемен труд. След всички изяснения, дадени досега от нас, излишно е отново да показваме как отношението между капитал и наемен труд определя целия характер на дадения начин на производство. Главните агенти на самия този начин на производство, капиталистът и наемният работник, са като такива само въплъщения, персонификации на капитала и наемния труд; определени обществени характери, които общественият производствен процес налага на индивидите; продукти на тези определени обществени производствени отношения.

Характерът 1) на продукта като стока и 2) на стоката като продукт на капитала вече включва всички отношения на обръщение, т. е. определен обществен процес, който продуктите трябва да извършват и в който те приемат определени обществени черти; той включва и определени отношения на производствените агенти, от които се определя нарастването на стойността на техния продукт и обратното му превръщане било в средства за живот, било в средства за производство. Но даже и да оставим това настрана, от горепосочените две характерни особености на продукта като стока или на стоката като капиталистически произведена стока произтича цялото определение на стойността и регулирането на цялото производство от стойността. В тази съвсем специфична форма на стойността трудът има значение, от една страна, само като обществен труд; от друга страна, разпределението на този обществен труд и неговото взаимно допълнение, обменът на веществата между неговите продукти, неговото подчиняване на обществения механизъм и включването му в последния — всичко това е предоставено на случайните, взаимно унищожаващи се стремления на отделните капиталистически производители. Тъй като последните противостоят един на друг само като стоковладелци, при което всеки се старае да продаде стоката си колкото може по-скъпо (и даже в регулирането на производството се ръководи като че ли само от своя произвол), то вътрешният закон си пробива път само чрез тяхната конкуренция, чрез взаимния им натиск един на друг, в резултат на което отклоненията взаимно се унищожават. Само като вътрешен закон, противостоящ на отделните агенти, като сляп природен закон действува тук законът на стойността и налага общественото равновесие на производството сред случайните му колебания.

По-нататък, още в стоката, а много повече в стоката като продукт на капитала, е включено овеществяването на обществените определения на производството и субективизирането на материалните основи на производството, характеризиращи целия капиталистически начин на производство.

Второто, което специално отличава капиталистическия начин на производство, е производството на принадена стойност като пряка цел и определящ мотив на производството. Капиталът произвежда преди всичко капитал и върши това само доколкото произвежда принадена стойност. При изследването на относителната принадена стойност и, по-нататък, на превръщането на принадената стойност в печалба видяхме как на това се основава един характерен за капиталистическия период начин на производство — особена форма на развитието на обществените производителни сили на труда, приемащи обаче по отношение на работника вид на самостоятелни сили на капитала и намиращи се затова в пряко противоречие със собственото му развитие. Производството заради стойността и принадената стойност включва, както показаха по-нататъшните ни изследвания, непрекъснато действуващата тенденция да се намали работното време, необходимо за производството на дадена стока, т. е. нейната стойност, под съществуващата в дадения момент обществена средна. Стремлението да се сведат производствените разходи до техния минимум става най-силният лост за повишаване на обществената производителна сила на труда, което обаче тук се представя само като непрекъснато повишаване на производителната сила на капитала.

Властта, която капиталистът като олицетворение на капитала придобива в непосредствения производствен процес, обществената функция, която той изпълнява като ръководител и господар на производството, съществено се различават от властта на базата на производство с помощта на роби, крепостни и др.

Докато при капиталистическото производство на масата на непосредствените производители противостои общественият характер на тяхното производство във формата на строго регулираща власт и на изграден като завършена йерархия обществен механизъм на процеса на труда — при което обаче от тази власт нейните носители се ползват само като олицетворение на условията на труда в противоположност на самия труд, а не като политически или теократически властелини, както беше при предишни форми на производство, — сред самите носители на тази власт, сред самите капиталисти, които противостоят един на друг само като стокопритежатели, господствува пълна анархия, в която обществената връзка на производството се налага на личния произвол само като всесилен природен закон.

Само защото са дадени като предпоставка трудът във формата на наемен труд и средствата за производство във формата на капитал — следователно само поради този специфичен обществен характер на тези два важни фактора на производството, — една част от стойността (продуктът) се превръща в принадена стойност, а тази

принадена стойност в печалба (рента), в доход на капиталиста, в добавъчно богатство, намиращо се на негово разположение и принадлежащо нему. Но само защото така тя е представена като *негова печалба*, добавъчните средства за производство, предназначени за разширяване на възпроизводството на капиталиста и образуващи част от печалбата на капиталиста, са представени като добавъчен капитал, а разширяването на процеса на възпроизводството изобщо — като процес на капиталистическо натрупване.

Макар че формата на труда като наемен труд има решаващо значение за характера на целия процес и за специфичния начин на самото производство, все пак не наемният труд определя стойността. При определянето на стойността се касае за общественото работно време изобщо, за количеството труд, с което изобщо може да разполага обществото и чието поглъщане в различни пропорции от различните продукти определя в известна степен тяхното относително обществено тегло. Определената форма, в която общественото работно време се проявява в стойността на стоката като фактор, определящ последната, е свързана, разбира се, с формата на труда като наемен труд и със съответната форма на средствата за производство като капитал, доколкото само на тази база стоковото производство става всеобща форма на производството.

Да разгледаме обаче самите така наречени отношения на разпределение. Работната заплата има за предпоставка наемния труд, печалбата — капитала. Тези определени форми на разпределението предполагат следователно определени обществени черти на производствените условия и определени обществени отношения на агентите на производството. Определеното отношение на разпределение е следователно само израз на исторически определеното производствено отношение.

А сега да вземем печалбата. Тази определена форма на принадената стойност е предпоставка за това, че образуването на новите средства за производство се извършва във формата на капиталистическо производство; следователно това е отношение, господствуващо над възпроизводството, макар и на отделния капиталист да изглежда, че той собствено би могъл да изяде цялата си печалба като доход. Обаче той се натъква при това на граници, които застават пред него във формата на застрахователни и резервни фондове, закон на конкуренцията и т. н. и практически му доказват, че печалбата не е само категория на разпределението на индивидуално потребявания продукт. Освен това целият капиталистически производствен процес се регулира посредством цените на продуктите. Но регулиращите производствени цени от своя страна се регулират от изравняването на нормите на печалбата и от съответствуващото му

разпределение на капитала в различните обществени сфери на производството. Следователно печалбата се явява тук като главен фактор не на разпределението на продукта, а на самото му производство, част от разпределението на капиталите и на самия труд между различните сфери на производството. Разпадането на печалбата на предприемачески доход и лихва се представя като разделяне на един и същ доход. Но то се поражда преди всичко от цялото развитие на капитала като стойност самонарастваща и създаваща принадена стойност — от развитието на тази определена обществена форма на господствуващия производствен процес. То развива от себе си кредита и кредитните учреждения, а с това и формата на производството. В лихвата и пр. мнимите форми на разпределението влизат в цената като определящи производствени моменти.

Що се отнася до поземлената рента, то би могло да изглежда, че тя е просто разпределителна форма, защото поземлената собственост като такава не изпълнява в самия процес на производството никаква — или поне никаква нормална — функция. Но обстоятелството, че 1) рентата се ограничава от излишъка над средната печалба, 2) че поземленият собственик от ръководител и властелин на производствения процес, следователно и на целия обществен жизнен процес, изпада до ролята на прост предавач на земя в аренда, на поземлен лихвар, на прост получател на рента — това обстоятелство е специфичен исторически резултат на капиталистическия начин на производство. Че земята е получила формата на поземлена собственост, е историческа предпоставка на този начин на производство. Обстоятелството, че поземлената собственост приема форми, които допускат капиталистическия начин на производство в селското стопанство, е продукт на специфичния характер на този начин на производство. Доходът на поземления собственик и при други обществени форми може да се нарече рента. Но той съществено се различава от рентата, каквато тя изпъква при този начин на производство.

Следователно така наречените отношения на разпределение съответствуват на исторически определени, специфични обществени форми на производствения процес и на отношенията, в които влизат помежду си хората в процеса на възпроизводството на своя човешки живот, и възникват от тези форми и отношения. Историческият характер на тези отношения на разпределение е историческият характер на производствените отношения, само една страна на които те изразяват. Капиталистическото разпределение се различава от формите на разпределение, които възникват от други начини на производство, и всяка форма на разпределение изчезва с определената форма на производство, на която тя съответствува и от която произтича.

Възгледът, който разглежда исторически само отношенията на разпределение, но не производствените отношения, е, от една страна, само възглед на зараждащата се, още несмела критика на буржоазната политическа икономия. Но, от друга страна, той почива на смесване и отъждествяване на обществения производствен процес с простия трудов процес, какъвто трябва да извършва и изкуствено изолиран човек без всякаква обществена помощ. Доколкото трудовият процес е само процес между човека и природата, простите му елементи остават еднакви за всички обществени форми на развитие. Но всяка определена историческа форма на този процес развива по-нататък неговите материални основи и неговите обществени форми. Когато достигне известна степен на зрелост, дадената историческа форма се сваля и отстъпва място на по-висша. Че моментът на такава криза е настъпил, се вижда, когато се разширят и задълбочат противоречията и противоположностите между отношенията на разпределение — следователно и между определената историческа форма на съответните им производствени отношения, — от една страна, и производителните сили, производителната способност и развитието на нейните фактори, от друга страна. Тогава настъпва конфликт между материалното развитие на производството и неговата обществена форма[57])

[57]) Виж труда върху Competition and Cooperation (1832 ?).[113]

Глава петдесет и втора

КЛАСИТЕ

Собствениците само на работна сила, собствениците на капитал и собствениците на земя, чиито съответни източници на доход са работна заплата, печалба и поземлена рента, значи наемни работници, капиталисти и поземлени собственици, образуват трите големи класи на съвременното общество, почиващо на капиталистическия начин на производство.

В Англия съвременното общество в своята икономическа структура е достигнало безспорно най-широко, най-класическо развитие. Обаче и тук това класово разчленение не се проявява в чист вид. И тук междинни и преходни стъпала навсякъде замъгляват граничните линии (макар и в селото несравнено по-малко, отколкото в градовете). Впрочем това е безразлично за нашето изследване. Видяхме, че постоянната тенденция и законът за развитието на капиталистическия начин на производство се състои в това, че средствата за производство все повече и повече се отделят от труда, че разпокъсаните средства за производство все повече се концентрират в големи групи, че по такъв начин трудът се превръща в наемен труд, а средствата за производство — в капитал. И на тази тенденция съответствува, от друга страна, самостоятелното отделяне на поземлената собственост от капитала и труда[58], т. е. превръщането на

58) Ф. Лист правилно отбелязва: „Преобладаване на самозадоволяващо се стопанство в крупни имения свидетелствува само за липса на цивилизация, съобщителни средства, местни занаяти и богати градове. Затова го срещаме навсякъде в Русия, Полша, Унгария, Мекленбург. По-рано то преобладаваше и в Англия; но с развитието на търговията и промишлеността на негово място настъпи разпадане в средни стопанства и даване в аренда" („Die Ackerverfassung, die Zwergwirsschaft und die Auswanderung, [Stuttgart und Tübingen] 1842, S, 10).

всяка поземлена собственост в съответна на капиталистическия начин на производство форма на поземлена собственост.

Въпросът, на който преди всичко трябва да отговорим, е следният: кое образува класата? — което от само себе си следва от отговора на другия въпрос: вследствие на какво наемни работници, капиталисти и поземлени собственици образуват трите големи обществени класи?

На пръв поглед — поради тъждеството на доходите и източниците на доходи. Това са три големи обществени групи, чиито компоненти — образуващите ги индивиди — живеят съответно от работна заплата, печалба и поземлена рента, от използуването на своята работна сила, на своя капитал и на своята поземлена собственост.

Но от тази гледна точка лекари и чиновници например биха образували две класи, защото те принадлежат към две различни обществени групи, при което членовете на всяка от тези две групи получават своите доходи от един и същ източник. Същото би било и при безкрайното раздробяване на интересите и положенията, създавано от разделението на обществения труд както сред работниците, така и сред капиталистите и поземлените собственици — последните например се разпадат на притежатели на лозя, на орна земя, на гори, рудници, риболовни води.

{Тук ръкописът прекъсва.}

Ф. ЕНГЕЛС

ДОПЪЛНЕНИЯ КЪМ ТРЕТИЯ ТОМ НА „КАПИТАЛЪТ"[114]

Написано от Ф. Енгелс през май-юни 1895 г. Уводът и първата статия са публикувани за пръв път в списание „Die Neue Zeit", Bd. I, №1, 1895—1896. Втората статия е публикувана за пръв път на руски език в списание „Большевик", кн. 23—24 от 1932 г.

Печата се по ръкописа, сверен с текста на списание „Die Neue Zeit". Превод от немски

Откак третият том на „Капиталът“ е предаден на съда на общественото мнение, той вече многократно бе подлаган на най-разнообразни тълкувания. Друго не можеше и да се очаква. При издаването му моята задача беше преди всичко да подготвя колкото може по-автентичен текст, да предам новите резултати от изследванията на Маркс по възможност със собствените му думи, да ограничa своята лична намеса само с абсолютно необходимото, при което и в такива случаи да не оставям у читателя и най-малко съмнение в това, кой говори с него. Това бе порицано; изказано бе мнението, че аз трябвало да превърна намиращия се в мое разпореждане материал в системно обработена книга, en faire un livre, както се изразяват французите, с други думи — да принеса автентичността на текста в жертва на удобството на читателя. Но аз не разбирах така своята задача. За такава преработка аз нямах ни най-малко право: човек като Маркс може да претендира да бъде изслушан лично и да предаде на потомството своите научни открития с пълната достоверност на своето собствено изложение. Освен това аз нямах ни най-малкото желание да се отнасям така недопустимо — както ми се струваше — с наследството на един толкова бележит човек; аз бих считал това за нарушение на доверието. И, трето, това би било съвсем безполезно. Изобщо безцелно е да направиш някаква концесия на хора, които не могат или не желаят да четат, на хора, които още при първия том изразходваха повече усилия да го тълкуват неправилно, отколкото беше необходимо, за да го разберат правилно. А за ония, които се стремят действително да го разберат, най-важното беше именно оригиналът; за тях моята

преработка в най-добрия случай би имала стойност на коментар и при това коментар към нещо неиздадено и недостъпно. При това още при първата полемика щеше да се наложи да се прибегне до оригиналния текст, а при втората и третата — издаването му in extenso* щеше да стане неизбежно.

Подобна полемика е напълно естествена по отношение на съчинение, което дава толкова ново, и то само във формата на бегло нахвърлена първоначална обработка, нелишена на места от празноти. Именно тук моята намеса може да бъде действително полезна, за да се отстранят трудностите в разбирането, за да се изтъкнат на преден план най-важните моменти, чието значение в текста недостатъчно силно бие на очи, или да се направят някои извънредно важни допълнения към написания през 1865 г. текст от гледна точка на положението на нещата през 1895 г. И действително сега вече има два такива пункта, за които ми се струва, че е необходимо едно кратко изясняване.

* — изцяло. *Ред.*

I

ЗАКОНЪТ ЗА СТОЙНОСТТА И НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА

Трябваше да се очаква, че разрешаването на привидното противоречие между тези два фактора ще доведе до спорове и след публикуването на Марксовия текст, както и преди това. Някои очакваха истинско чудо и са разочаровани, като видяха вместо очаквания фокус просто рационално и прозаично трезво разрешение на противоречието. Разбира се, най-злорадно е разочарован известният ни вече знаменит Лориа. Той е намерил най-после Архимедовата опорна точка, благодарение на която даже и пигмей от неговия калибър може да вдигне във въздуха и да разбие на пух и прах здраво споената гигантска постройка, създадена от Маркс. Какво — провиква се той с негодуване, — това разрешение ли е? Та това е чиста мистификация! Когато икономистите говорят за стойност, това е оная стойност, която фактически се установява в размяната.

„А да се занимава със стойност, по която стоките не само не се продават, *но и не могат да се продават (nè possono vendersi mai),* това още не е правил, а и никога няма да направи нито един икономист, който е запазил поне сянка от разсъдък . . . Когато Маркс твърди, че стойността, по която стоките *никога* не се продават, се определя пропорционално на съдържащия се в тях труд, нима той не повтаря — само че в обратна форма — положението на правоверните икономисти, че стойността, по която стоките се продават, не е пропорционална на изразходвания за тях труд? . . . Съвсем не помага и твърдението на Маркс, че въпреки отклонението на отделните цени от отделните стойности, сборът от цените на всички стоки винаги съвпада с тяхната съвкупна стойност или с количеството на труда, който се съдържа в съвкупната маса на стоките. Защото щом стойността не е нищо друго освен съотношение, в което една стока се разменя срещу друга, самата представа за съвкупна стойност е вече абсурд, безсмислица . . . contradictio in adjecto."

В самото начало на своето съчинение Маркс, твърди той, заявявал, че размяната можела да приравнява две стоки само защото те съдържат еднакви количества еднороден елемент, а именно еднакво количество труд. Но сега той тържествено се отричал от самия себе си, твърдейки, че стоките се разменяли не пропорционално на съдържащото се в тях количество труд, а в съвсем друга пропорция.

„Виждали ли сте някога по-голямо изпадане в абсурд, по-голям теоретически банкрут? Извършвало ли се е някога научно самоубийство с по-голяма помпозност и тържественост?“ („Nuova Antologia“,[115] Рим, трета серия, том LV, 1 февруари 1895 г., стр. 477 — 478 и 479.)

Както виждате, нашият Лориа е вън от себе си от радост Нима не е бил прав, третирайки Маркс като обикновен шарлатанин, какъвто е той самият? Ето нà, виждате — Маркс се гаври със своята публика също като Лориа; и той живее с мистификации също както нищожният италиански професор по политическа икономия. Но докато този Дулкамара[116] може да си позволи това, тъй като владее своя занаят, недодяланият северняк Маркс на всяка крачка попада в задънена улица, говори безсмислици, абсурди, така че в края на краищата му остава само тържествено да свърши със себе си.

Нека засега не засягаме твърдението, че стоките никога не са били продавани и не можели да бъдат продавани по тяхната стойност. Нека тук се спрем само на твърдението на г. Лориа, че

„стойността не е нищо друго освен съотношението, в което една стока се разменя срещу друга, и че поради това вече самото понятие за съвкупна стойност на стоките е абсурд, безсмислица и т. н.“.

И така, съотношението, в което се разменят две стоки — тяхната стойност, — е нещо съвсем случайно, долетяло до стоките отвън и способно да има днес една величина, а утре друга. Дали един центнер пшеница се разменя срещу един грам или срещу един килограм злато, това ни най-малко не зависи от условията, присъщи на тази пшеница или на това злато, а от съвсем чужди на тях обстоятелства. Защото иначе тези условия би трябвало да се проявят и в размяната, да господствуват, общо взето, над нея и да имат самостоятелно съществуване независимо от размяната, така че да може да се говори и за съвкупна стойност на стоките. Но знаменитият Лориа твърди, че това е безсмислица. В каквото и съотношение да се разменят две стоки, то именно е тяхната стойност, и толкова. Следователно стойността е идентична с цената и всяка стока има толкова стойности, колкото цени може да има. Цената пък се определя от търсенето и предлагането, а който продължава още да задава въпроси, е глупак, ако чака отговор.

Първата страница от ръкописа на Ф. Енгелс „Законът за стойността и нормата на печалбата

Но все пак работата нещо куца. При нормално състояние търсенето и предлагането се покриват. Значи нека разделим всички налични стоки в света на две половини — група на търсенето и еднакво голямата група на предлагането. Да приемем, че цената на всяка група = 1 000 милиарда марки, франка, фунта стерлинги или каквото и да е. Това ще даде общо цена или стойност от 2 000 милиарда. Безсмислица, абсурд! — се провиква г. Лориа. Двете групи заедно могат да образуват цена от 2 000 милиарда, но със стойността въпросът стои другояче. Кажем ли цена, 1 000 + 1 000 = 2 000; но кажем ли стойност, 1 000 + 1 000 = 0. Така стои въпросът поне в случая, когато става дума за съвкупността на всички стоки. Защото тук стоката на всеки от двамата струва 1 000 милиарда поради това, че всеки от тях иска и може да даде тази сума срещу стоката на другия. Но ако съберем всички стоки на двамата в ръцете на трето лице, то у първия няма да има никаква стойност, у втория — също, а у третия — още по-малко: в резултат у никого няма да има нищо. И ние отново сме възхитени от превъзходството на нашия южен Калиостро, който така се е разправил с понятието стойност, че от него не е останала ни наймалка следа. Това е върховно постижение на вулгарната политическа икономия.[1)]

---

1) Същият, „известен със своята слава" (казано с думите на Хайне) господин, малко по-късно благоволи да отговори на моя предговор към третия том, а именно, след като този предговор се появи на италиански език в първата книжка на „Rassegna" от 1895 г. Отговорът е напечатан в „Riforma Sociale"[117] от 25 февруари 1895 г. След като отначало ме обсипва с неизбежните у него и именно затова двойно противни хвалебствия, той заявява, че и през ум не му минавало да си присвоява заслугите на Маркс за материалистическото обяснение на историята. Той ги бил признал още в 1885 г. — някак си мимоходом — в една статийка за списание. Но затова пък толкова по-упорито той премълчава това там, където е нужно да се говори за него, а именно в своята книга на тази тема, в която за Маркс се споменава само на стр. 129, и то по въпроса за дребно о земевладение във Франция. А сега той дръзко заявява, че Маркс съвсем не бил създателят на тази теория; ако тя не е била набелязана в общи черти още от Аристотел, несъмнено било, че Харингтън я бил прокламирал още в 1656 г. и че тя била отново развита по-късно от цяла плеяда историци, политици, юристи и икономисти дълго време преди Маркс. Всичко това можем да прочетем във френското издание на съчинението на Лориа! Накъсо — съвършен плагиатор. След като му попречих да продължава самохвалството с помощта на заимствувания от Маркс, той нахално твърди, че и Маркс също така се кичел с чужди пера като него. От другите мои възражения Лориа отговаря само на казаното по повод неговото твърдение, че Маркс никога и не мислел да пише втори, а още по-малко и трети том на „Капиталът". „И сега Енгелс ми отговаря, сочейки триумфално в ория и третия том . . . Възхитително! А аз така се радвам на тия томове, на които дължа толкова много умствена наслада, че още никога победата не ми е била така приятна, както ми е приятно това поражение, ако това действително може да се счита за поражение. Но поражение ли е това в действителност? Вярно ли е действително, че Маркс е написал с цел да издаде тази

В Брауновия „Arciv für soziale Gesetzgebung und Statistik“[121] (Берлин VII, 1894) Вернер Зомбарт дава в общи линии доста хубаво изложение на контурите на системата на Маркс. За пръв път един немски университетски професор успява да прочете в Съчиненията на Маркс, общо взето, онова, което Маркс действително е казал, и затова този професор заявява, че критиката на Марксовата система не може да се състои в нейното опровергаване —

„с това нека се заеме политическият кариерист“,

— а само в по-нататъшното ѝ развитие. Разбира се, и Зомбарт се занимава с нашата тема. Той изследва въпроса, какво значение има стойността в системата на Маркс, и идва до следните изводи: стойността не се проявява в разменното отношение на капиталистически произведените стоки; тя не живее в съзнанието на агентите на капиталистическото производство; тя не е емпирически, а мисловен, логически факт; понятието стойност в нейната материална определеност у Маркс не е нищо друго освен икономическият израз на факта, че обществената производителна сила на труда е основата на стопанското битие; при капиталистическия стопански строй законът за стойността господствува в последна сметка над икономическите явления и за този стопански строй в най-общ вид той означава следното: стойността на стоките е специфично-историческа форма, в която се осъществява определящото действие на производителната сила на труда, която в последна сметка господствува над всички икономически явления. Така говори Зомбарт; за такова разбиране на значението на закона за стойността при капиталистическата форма на производство няма основания да се твърди, че е неправилно. Но същевременно ми се струва, че то е формулирано твърде широко и изисква по-определена, по точна формулировка; според мене, то съвсем не изчерпва цялото значение на закона за стойността на ония стъпала на икономическо развитие на обществото, които са подчинени на господството на този закон.

маса от несвързани помежду си бележки, които Енгелс е събрал с такова благоговение? Може ли действително да се допусне, че Маркс . . . е имал намерение с тези страници да завърши своето съчинение и своята система? Вярно ли е, че Маркс би напечатал тази глава за средната норма на печалбата, където обещаното преди много години разрешение се свежда до безотрадна мистификация, до най-вулгарна игра на думи? Позволено е поне да се усъмним в това . . . Това доказва, струва ми се, че Маркс след издаването на своята блестяща (splendido) книга не е възнамерявал да я допълва с друга или пък е искал да предостави завършването на този колосален труд на своите идейни наследници, без да носи за това лична отговорност.“

Така е написано на страница 267. Най-презрителният отзив на Хайне за неговата немска филистерска публика се съдържа в думите: „Най-после авторът така привиква със своята публика, сякаш има работа с разумно същество[118]. Но за какво трябва да смята своята публика знаменитият Лориа?

В заключение — нова порция похвали се сипе върху моята нещастна глава. При това нашият Сганарел[119] се уподобява на Валаам, който е дошъл да проклина, но устата на когото против волята му сипят „думи на благословия и любов“.[120] Както е известно, Валаам се отличавал с това, че яздел магаре, което било по-умно от своя ездач. Този път очевидно Валаам е оставил магарето си в къщи.

В Брауновия „Sozialpolitisches Zentralblatt“[122] от 25 февруари 1895 г., бр. 22, е напечатана също една прекрасна статия на Конрад Шмидт за третия том на „Капиталът“. Особено трябва да се изтъкне приведеното там доказателство за това, как с извеждането на средната норма на печалбата от принадената стойност Маркс за пръв път дава отговор на въпроса, който досега още нито веднъж не е бил дори поставян от икономистите: как се определя размерът на тази средна норма на печалбата и защо тя достига 10 или 15%, а не 50 или 100%? Откакто знаем, че принадената стойност, присвоявана преди всичко от промишлените капиталисти, е единственият и изключителен източник, от който се получава печалбата и поземлената рента, този въпрос се разрешава от само себе си. Тази част от статията на Шмидт сякаш е специално написана за икономисти à la Лориа, стига само да не е напразен трудът да се опитваш да отвориш очите на ония, които не искат да виждат.

Шмидт също има формални съмнения относно закона за стойността. Той го нарича научна *хипотеза*, построена за обясняване фактическия процес на размяната, хипотеза, която се е оправдала като необходима теоретическа изходна точка, хвърляща светлина дори върху явленията на конкурентните цени, които като че ли напълно ѝ противоречат; без закона за стойността и по негово мнение е невъзможно каквото и да било теоретическо познание на икономическия механизъм на капиталистическата действителност. А в едно частно писмо, което той ми разреши да приведа, Шмидт обявява закона за стойността в рамките на капиталистическата форма на производство просто за фикция, макар и теоретически необходима.[123] Но това разбиране е по мое мнение съвсем неправилно. Законът за стойността има и за капиталистическото производство много по-голямо и по-определено значение от значението на проста хипотеза, да не говорим вече за фикция, макар и необходима.

Както Зомбарт, така и Шмидт — аз споменавам тук знаменития Лориа само мимоходом като забавен екземпляр от вулгарната политическа икономия — не обръщат нужното внимание на това, че тук не се касае само за чисто логически процес, но за исторически процес и за неговото обясняващо отражение в мисленето, логическото проследяване на неговите вътрешни връзки.

Решаващото място във връзка с това се намира у Маркс в „Капиталът“, кн. III, 1, стр. 154*:

„Цялата трудност произлиза от това, че стоките се разменят не просто като *стоки*, а като *продукти на капитали*, които претендират за пропорционално на тяхната величина или — при еднакви величини — за еднакво участие в съвкупната маса на принадената стойност.“

За илюстриране на това различие отначало се приема, че работниците притежават свои средства за производство, че работят средно еднакво време и с еднаква интензивност и непосредствено разменят своите продукти помежду си. При такива условия двама работника чрез своя еднодневен труд биха прибавили към своя продукт еднакво количество нова стойност, но продуктът на всеки от тях би имал различна стойност в зависимост от количеството на труда, въплътен вече преди това в средствата за производство. Тази последна част от стойността би представлявала постоянния капитал на капиталистическото стопанство; частта от новоприбавената стойност, изразходвана за средства за живот на работниците, би отговаряла на променливия капитал, а онази част от новата стойност, която остава свръх това, би представлявала принадената стойност, която в дадения случай би принадлежала на работниците. Следователно двамата работника, след като се приспадне възстановяването само на авансираната от тях „постоянна“ част от стойността, биха получили равни стойности; обаче съотношението на частта, представляваща принадената стойност, към стойността на средствата за производство — което би съответствувало на капиталистическата норма на печалбата — би било у тях различно. Но тъй като всеки от тях при размяната получава възстановяване на стойността на своите средства за производство, това би било съвсем безразлично обстоятелство.

„Ето защо размяната на стоките по техните стойности или приблизително по техните стойности съответствува на *много по-ниско стъпало*, отколкото размяната по производствените цени, за която е необходимо определено равнище на капиталистическото развитие... По такъв начин независимо от подчиняването на цените и тяхното движение на закона за стойността, напълно правилно е да се разглежда стойността на стоките не само *теоретически*, но и *исторически*, като prius** на производствените цени. Това се отнася до такива условия, *при които на работника принадлежат средствата за производство*, а такова е положението — както в стария, така и в съвременния свят — на работещия сам и притежаващ земя селянин и на занаятчията. Това се съгласува и с изказания по-рано от нас възглед, че развитието на продуктите в стоки има за своя изходна точка размяната между различни общини, а не между членове на една и съща община. Казаното се отнася както до това първобитно състояние, така и до по-късните обществени отношения, основани на робството и крепостничеството, както и до цеховата организация на занаятите, докато закрепените във всеки производствен отрасъл средства за производство само с мъка могат да бъдат пренесени от една сфера в друга, и затова различните производствени сфери се отнасят една към друга до известна степен като чужди страни или комунистически общини“ (Маркс, „Капиталът“, кн. III, 1, стр. 155—156*).

* Виж настоящия том, част I, стр. 189. *Ред.*

** — предхождащо. *Ред.*

Ако Маркс бе успял още веднъж да преработи третия том, той несъмнено би развил това място значително по-подробно. А в сегашния си вид то дава само схема на онова, което би трябвало да се каже по този въпрос. Затова нека се спрем върху него малко по-подробно.

Всички знаем, че на първите стъпала на обществения живот продуктите се потребяват от самите производители и че тези производители са стихийно обединени в повече или по-малко комунистически организирани общини; че размяната на излишъците от тези продукти с чужди, с която започва превръщането на продуктите в стоки, се отнася към по-късно време; първоначално размяна се извършва само между отделните разноплеменни общини и едва по-късно тя придобива значение и вътре в общините, като съществено съдейства за тяхното разлагане на по-големи или по-малки семейни групи. Но и след това разлагане извършващите размяна глави на семействата си остават трудещи се селяни, които с помощта на своето семейство произвеждат почти всичко необходимо за задоволяване на всички свои потребности в собственото си стопанство и само незначителна част от необходимите им предмети получават отвън чрез размяна срещу излишъка на продукта на своя труд. Семейството се занимава не само със земеделие и скотовъдство, но преработва и своите продукти в готови предмети за потребление, някъде дори и мели зърното с ръчна мелница, пече хляб, преде, боядисва, тъче лен и вълна, щави кожи, строи и поправя дървени здания, изработва инструменти и оръдия на труда, често изпълнява дърводелски и ковашки работи, така че такова семейство или семейна група, общо взето, запазва самозадоволяващ се характер.

Малкото, което подобно семейство е трябвало да получава чрез размяна или да купува от други дори до самото начало на XIX столетие в Германия, се е състояло предимно от предмети на

* Виж настоящия том, част I, стр. 190—191. *Ред.*

занаятчийското производство, т. е. от такива неща, начинът на изработването на които е бил добре известен на селянина, но които той не е произвеждал сам било поради трудното получаване на суровини, било поради значителната евтиния или по-доброто качество на пазарните изделия. Следователно на средновековния селянин е било доста точно известно работното време, необходимо за изработването на предметите, които той е получавал при размяната. Селският ковач и колар са работили пред очите му, както и шивачът или обущарят, които по времето на моето детство все още ходеха у нашите рейнски селяни от къща на къща и правеха дрехи и обуща от домашно изработени платове и кожи. Както селянинът, така и онези, от които той купуваше, сами бяха работници: разменяните предмети бяха продукти на техния личен труд. Какво изразходваха те при изработването на тия предмети? Труд — и само труд: за набавяне на оръдията на труда, за производството на суровини, за тяхната обработка те изразходваха само своята собствена работна сила; затова можеха ли те да разменят тези свои продукти срещу продуктите на други трудещи се производители другояче освен пропорционално на изразходвания труд? При такива условия работното време, изразходвано за тези продукти, е било не само единствената подходяща мярка за количественото определяне на подлежащите на размяна величини, но при такива условия всяка друга мярка е била съвсем немислима. Нима може да се помисли, че селяните и занаятчиите са били толкова глупави да разменят продукта на 10-часовия труд на единия срещу продукта на едночасовия труд на другия? За целия период на селското натурално стопанство е била възможна само такава размяна, при която разменяните количества стоки имат тенденцията във все по-голяма степен да съответствуват на количествата на въплътения в тях труд. От момента на появяването на парите в този стопански строй тенденцията към съответствие със закона за стойността (nota bene — във формулировката на Маркс!) става, от една страна, още по-ясна, но, от друга — тя вече започва да се нарушава поради намесата на лихварския капитал и на фискалната експлоатация, и периодите, през които цените, средно взето, почти се приближават до стойността, стават вече по-продължителни.

Същото важи за размяната на продуктите на селяните срещу продуктите на градските занаятчии. Отначало размяната се извършва непосредствено, без участието на търговеца, през пазарните дни в градовете, където селянинът продава и прави своите покупки. И тук не само на селянина са известни трудовите условия на занаятчията, а и последният познава условията на селския труд. Той сам още до известна степен е селянин, той има не само зеленчукова и

овощна градина, но много често парче земя, една-две крави, свине, домашни птици и т. н. По такъв начин в средните векове хората са били в състояние доста точно да изчисляват производствените разходи един на друг за суровини, помощни материали, както и работното време — поне доколкото се е отнасяло до предметите за всекидневна употреба.

Но как тогава при тази размяна според количеството на изразходвания труд се е определяло това количество, макар и косвено и относително, за продуктите, които изискват изразходване на труд в течение на продължително време, с нередовни прекъсвания и неопределен размер на продукцията, например за зърнените храни и добитъка, и то от хора, които не умеят да смятат? Очевидно само по пътя на продължителен процес на налучкване чрез зигзаги, често пъти слепешката, пипнешката, при което, както и винаги, само горчивият опит е учил хората. Необходимостта за всеки един изобщо да получи онова, което е изразходвал, е съдействувала във всеки отделен случай за намирането на правилния път, а ограниченият брой на видовете предмети, които са постъпвали в размяната, наред с неизменящия се — често пъти в течение на много векове — характер на тяхното производство, улеснявали тази задача. За да се докаже, че за приблизително точното установяване на относителната величина на стойността на тези продукти съвсем не е било необходимо особено много време, е достатъчен само фактът, че такава стока като добитъка, за който поради продължителния период за произвеждането на всяко отделно животно това определяне изглежда най-трудно, е била първата досега общопризната парична стока. За да се осъществи това, е трябвало стойността на добитъка, неговото разменно отношение към цял ред други стоки да се развие до определена величина, относително необичайна и безпрекословно признавана на територията на много племена. И хората от онова време, както скотовъдците, така и ония, които купували от тях, навярно са били достатъчно умни да не подаряват при размяната без еквивалент изразходваното от тях работно време. Напротив, колкото по-близо се намира един или друг народ до първобитното състояние на стоковото производство — например русите и жителите на Изтока, — толкова повече време изразходват те и досега, за да измъкнат чрез дълго и упорито пазарене пълната равностойност на работното време, употребено за произвеждането на продукта.

Изхождайки от това определение на стойността чрез работното време, цялото стоково производство — а заедно с това и многообразните отношения, в които се проявяват различните страни на закона за стойността — се развива така, както е изложено в първия отдел на първия том на „Капиталът", а значи и по-специално усло-

вията, при които трудът единствен създава стойност. При това те са условия, които си прокарват път, без да проникват в съзнанието на участниците и които могат да бъдат абстрахирани от ежедневната практика само по пътя на трудни теоретически изследвания и които следователно действуват подобно на природните закони, което неизбежно произтича, както доказа Маркс, от природата на стоковото производство. Най-важната и решаваща крачка напред е било преминаването към метални пари, но в резултат на това и определението на стойността чрез работното време вече престанало да се появява видимо на повърхността на стоковата размяна. От гледна точка на практиката решаваща мярка на стойността станали парите, и то толкова повече, колкото по-разнообразни ставали стоките, служещи за предмет на търговията, в колкото по-голяма степен те се стичали от далечни страни и следователно колкото по-малко е можело да се пресметне необходимото за изработването на тези стоки работно време. При това и самите пари отначало идвали най-често от чужди краища; но дори и в случая, когато благородните метали се добивали в дадена страна, селяните и занаятчиите отчасти не били в състояние дори приблизително да определят изразходвания за тяхното добиване труд, а, от друга страна, у тях самите под влияние на привичката да пресмятат в пари значително се затъмнявала представата за свойството на труда като мярка на стойността; в народното съзнание парите почнали да служат като представител на абсолютната стойност.

С една дума: Марксовият закон за стойността има сила навсякъде — доколкото изобщо икономическите закони имат сила, — за целия период на простото стоково производство, следователно до времето, когато последното претърпява изменение с възникването на капиталистическата форма на производство. До този момент цените се стремят към определените от закона на Маркс стойности и се колебаят около тях, така че колкото по-пълно се развива простото стоково производство, толкова повече средните цени през продължителни периоди, непрекъсвани от външни насилствени нарушения, съвпадат със стойностите с точност до величина, която може да се пренебрегне. Следователно Марксовият закон за стойността има икономически всеобща сила за периода, който започва от началото на размяната, превърнала продуктите в стоки, и стига до XV столетие от нашето летоброене. Но стоковата размяна датира от време, което предшествува каквато и да било писана история, и се губи в далечината на вековете, в Египет — поне три, а може би и пет хиляди години, а във Вавилония четири—шест хиляди години преди нашето летоброене. По такъв начин законът за стойността е господствувал през един период от пет до седем хиляди години. И нека сега се

полюбуваме на дълбокомислието на г. Лориа, който нарича стойността, която е имала всеобщо и непосредствено значение в течение на цялото това време, стойност, по която стоките никога не са се продавали и не могат да се продават и с изследването на която никога няма да се занимава нито един икономист, който има поне капка здрав разум.

Досега не говорихме за търговеца. Ние можехме да оставяме без внимание неговата намеса дотук, когато преминаваме към превръщането на простото стоково производство в капиталистическо стоково производство. Търговецът е бил революционизиращият елемент на това общество, в което по-рано всичко е било неизменно, неизменно, така да се каже, по наследство; където селянинът е получавал наследствено и почти неотчуждаемо не само своето парче земя, но и своето положение на свободен собственик, на свободен или независим оброчник или крепостен, а градският занаятчия — своя занаят и цехови привилегии; освен това всеки от тях е получавал по наследство своята клиентела, своя пазар за пласиране, както и придобитото на млади години майсторство в наследената професия. И ето в този свят влиза търговецът, който трябва да стане изходна точка на този преврат. Но той не действува като съзнателен революционер, а, напротив, като плът от плътта, кост от костта на този свят. Средновековният търговец съвсем не е индивидуалист, той е по своята същност член на общината, както и всички негови съвременници. В селото господствува израсналата на почвата на първобитния комунизъм община-марка. Всеки селянин имал първоначално дял земя с еднакви размери, с еднакви участъци земя от всяко качество и се ползвал със съответни еднакви права в общината-марка. Откакто общината-марка станала затворена и престанали да се раздават нови дялове земя на селяните, настъпило раздробяване на тези дялове вследствие на наследяването и т. н. и съответно раздробяване на общинните права, но за единица на общинното земевладение, както и преди, си оставал пълният дял, така че имало половини, четвъртини и осмини дялове с половина, четвъртина или осмина участие в правата на общината-марка. По образеца на общината-марка се изграждали всички по-късни производствени организации и преди всичко градските цехове, чисто вътрешно устройство не е било нищо друго освен приложение на устройството на общината-марка, но вече към занаятчийските привилегии а не към определена територия. Централна точка на цялата организация било равното участие на всеки неин член в ползването от всички осигурени на цеха привилегии и доходи, както това красноречиво е изразено в привилегията за „препитание от предене“, дадена от жителите на Елберфелд и Бармен в 1527 г. (Thun. „Die

Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter". Theil II, Leipzig, 1879, S. 164 und ff.). Същото важи за минната промишленост, където всеки дял от минния участък също давал еднакво участие и също както поземленият участък на члена на общината се делял заедно със свързаните с него права и задължения. Същото в не по-малка степен важи за търговските корпорации, които основаха презморската търговия. В пристанищата на Александрия или Цариград венецианците и генуезците — всяка „нация" в своята собствена Fondaco*, състояща се от жилищно помещение, кръчма, склад, помещение за излагане на стоките и магазин с обща кантора — образували завършени търговски сдружения; те били запазени от конкуренти и клиенти, продавали на установени по взаимно споразумение цени, техните стоки били от определено качество, гарантирано от обществения контрол, а често и чрез поставяне на специални печати те съвместно определяли цените, които местните жители трябвало да плащат за техните стоки, и т. н. Точно така водели своята работа ханзейците на „Немския мост" (Tydske Bryggen) в норвежкия град Берген, както и техните холандски и английски конкуренти. Тежкò на онзи, който продаде по-евтино или купи по-скъпо от установените цени! Бойкотът, на който той бил подлаган, означавал при тогавашните условия неизбежно разорение, да не говорим за непосредствените глоби, налагани от сдружението на виновника. Но освен това са се основавали и по-тесни корпорации с определени цели като генуезкото дружество Маона, което през XIV и XV в. в течение на дълги години е владяло стипцовите залежи във Фокея в Мала Азия и на остров Хиос, после — голямото Равенсбергско търговско дружество, което от края на XIV в. търгувало с Италия и Испания и основавало там свои клонове, както и немското дружество на аугсбургските търговци — Фугер, Велзер, Фелин, Хьохщетер и т. н., на нюренбергските — Хиршфогел и други, което с капитал от 66 000 дуката и три кораба взело участие в португалската експедиция през 1505—1506 г. в Индия, като получило при това 150, а според други източници — 175% чиста печалба (Heyd. „Geschichte des Levantehandels im Mittelalter". Bd. II, Stuttgart, 1879, S. 524), и цял ред други дружества „монополи", които довеждаха Лутер до такава ярост.

Тук ние за пръв път се натъкваме на печалба и норма на печалбата. При това стремежът на търговците съзнателно и преднамерено е насочен към това, да направят тази норма на печалбата еднаква за всички участници. У венецианците в Левантинските страни, у ханзейците на север всеки е плащал еднакви със своите съседи цени за набавяните стоки, те му стрували еднакви транспортни разноски, той получавал срещу тях еднакви с другите цени и закупувал обратните пратки по същите цени, както и другите търговци от неговата „нация". По такъв начин нормата на печалбата била еднаква за всички. В големите търговски корпорации разпределението на печалбата пропорционално на вложения капитал е било толкова естествено, колкото и ползването с правата в марката пропорционално на даващите тези права части от поземления участък или колкото участието в печалбата на минните предприятия пропорционално на броя на дяловете. По такъв начин еднаквата норма на печалбата, която в своето пълно развитие е един от крайните резултати на капиталистическото производство, се оказва тук в своята най-проста форма като една от изходните точки на историческото развитие на капитала и дори като пряко наследство от общината-марка, която на свой ред е пряко наследство от първобитния комунизъм.

Тази първоначална норма на печалбата неизбежно е била много висока. Търговията е била много рискована не само поради силно разпространеното морско разбойничество, но и защото конкуриращите нации често си позволявали при пръв удобен случай всякакъв вид насилие; най-после, самият пласмент и условията на този пласмент се основавали върху дадените от чуждестранните князе привилегии, които твърде често били нарушавани или съвсем отменявани. Следователно печалбата е трябвало да включва висока осигурителна премия. Освен това оборотът се извършвал бавно, изпълнението на сделките се протакало, а в по-благоприятни периоди, които впрочем рядко бивали продължителни, търговията представлявала монополна търговия с монополна печалба. Че средната норма на печалбата е била много висока, свидетелствуват и обичайните тогава много високи норми на лихвата, които винаги трябва да бъдат, общо взето, под обикновения процент на търговската печалба.

Но тази висока и еднаква за всички участници норма на печалбата, получавана чрез съвместната дейност на сдруженията, имала сила само в рамките на дадени сдружения, т. е. в дадения случай у отделните „нации". Венецианците, генуезците, ханзейците, холандците — всяка нация за себе си и вероятно отначало също за всеки отделен пазар — имали отделни норми на печалбата. Изравняването на тези различни норми на печалбата на отделните сдружения се осъществявало по противоположен начин — чрез конкуренцията. Преди всичко са изравнявали нормите на печалбата на различните пазари на една и съща нация. Ако Александрия давала по-голяма печалба за венецианските стоки, отколкото Кипър, Цариград или Трапезунд, то венецианците насочвали повече капитали към Алек-

* — Търговска фактория. *Ред.*

сандрия, изтегляйки части от тях от обръщение на другите пазари. По-нататък трябвало да последва постепенното изравняване на нормите на печалбата между отделните нации, изнасящи на едни и същи пазари еднакви или сходни стоки, при което много често някои от тези нации се разорявали и изчезвали от сцената. Този процес обаче постоянно е бил прекъсван от политически събития, както например цялата търговия с Левантинските страни пропаднала поради монголските и турските нашествия, а грандиозните географско-търговски открития след 1492 г.[124] само ускорили и след това довършили тази гибел.

Последвалото след това внезапно разширяване на областта на пласмента и свързаният с това преврат в средствата за съобщение не предизвикали на първо време съществени изменения в начина на водене на търговията. Търговията с Индия и Америка също се водела отначало предимно от сдруженията. Но сега вече зад тези корпорации стояли големи нации. Мястото на католиците, които търгували с Левантинските страни, било заето в американската търговия от цяла обединена Испания, а наред с нея и от две големи страни като Англия и Франция; даже най-малките страни — Холандия и Португалия — били все пак, във всеки случай, не по-малки и не по-слаби от Венеция — най-голямата и най-силната търговска нация на предшествуващия период. Това давало на странствуващия търговец, merchant adventurer* от XVI и XVII век опора, която все повече и повече правила излишно сдружението, което защищавало своите членове и с помощта на оръжието, а свързаните с неговото съществуване разходи ставали излишно бреме. Освен това сега богатствата се натрупвали в ръцете на отделни лица значително по-бързо, така че в скоро време отделни търговци можели да влагат в едно предприятие толкова средства, колкото по-рано влагало цялото дружество. Търговските сдружения, там където те продължавали още да съществуват, се превръщали в повечето случаи във въоръжени корпорации, които под защитата и протекцията на своите държави завоювали и монополно експлоатирали цели новооткрити страни. Но колкото повече растял броят на основаваните — предимно от държавата — колонии в новите области, толкова повече търговските корпорации отстъпвали на заден план пред търговията на отделния търговец и заедно с това изравняването на нормите на печалбата все повече и повече ставало изключително дело на конкуренцията.

Досега се запознахме само с нормата на печалбата на търговския капитал. Защото досега имахме работа само с търговския и

* — Търговец авантюрист. *Ред.*

лихварския капитал, а на промишления капитал предстояло тепърва да се развие. Производството още било предимно в ръцете на работниците, които притежавали свои средства за производство и трудът на които следователно не носел принадена стойност на капитала. Ако те изобщо били принудени да отдават безвъзмездно част от своя продукт на трето лице, то това било само във формата на дан на феодалния владетел. Затова търговският капитал, поне в началото, е можел да получава своята печалба само от чуждестранните купувачи на продуктите на вътрешното производство или от местните купувачи на чуждестранните продукти. Едва в края на този период — за Италия следователно с упадъка на левантинската търговия — чуждестранната конкуренция и затрудненията в пласмента са можели да заставят занаятчията-производител на износни стоки да отстъпва стоките на купувача-износител под тяхната стойност. Така тук срещаме явлението, че във вътрешния търговски оборот на дребно между отделните производители стоките се продават средно по своите стойности, а в международната търговия, поради посочените основания общото правило е да се продава не по стойността. Пълна противоположност на съвременното положение, когато производствените цени имат сила в международната търговия и в търговията на едро, докато в дребната градска търговия ценообразуването се регулира от съвсем други норми на печалбата, така че сега например говеждото месо получава по-значително увеличение в цената по пътя от лондонския търговец на едро до лондонските потребители, отколкото по пътя от търговеца на едро в Чикаго до лондонския търговец на едро, като се включат тук и разноските по превоза.

Оръдие на този постепенен преврат в ценообразуването е бил промишленият капитал. Началото на това е било положено още в средните векове, а именно в три области: корабоплаването, мините и текстилната промишленост. Корабоплаването в размерите, в които се е водело от италианските и ханзейските крайморски републики, е било невъзможно без моряци, т. е. наемни работници (отношенията на наемане на последните са можели да бъдат маскирани чрез артелни форми с участие в печалбите), а тогавашните галери били невъзможни без гребци — наемни работници или роби. Предприятията за добиване на руда, които първоначално се водели от обединени в артели работници, почти навсякъде се превърнали в акционерни дружества за производство посредством наемни работници. А в текстилната промишленост търговецът започнал просто да назначава дребни майстори-тъкачи на служба при себе си, като им раздавал прежда и ги заставял да я преработват за негова сметка в тъкан срещу определено заплащане — накратко казано, превръщайки се от прост купувач в така наречения *работодател*.

Тук имаме първите зачатъци на образуването на капиталистическа принадена стойност. Минните предприятия поради техния затворен монополно-корпоративен характер можем да оставим настрана. А що се отнася до корабоплаването, очевидно тук печалбата е трябвало във всеки случай да се равнява на обичайната печалба за дадена страна със специално увеличение за застраховка, износване на корабите и т. н. Но как е стояла работата с работодателите в текстилната промишленост, които за пръв път изнесли на пазара стоки, произведени направо за сметка на капиталиста, като създали с това конкуренция на стоките от същия вид, произведени за сметка на занаятчията?

Нормата на печалбата на търговския капитал е била вече предварително дадена. Тя вече била също сведена — поне за всяка дадена местност — до своята средна норма. Какво тогава е можело да накара търговеца да поема върху себе си допълнителната роля на работодател? Само едно: перспективата за по-голяма печалба при еднаква с другите продажна цена. И именно това е имал той предвид. Заставяйки дребните майстори да работят за него, той е рушел традиционните граници на производството, при които производителят е продавал своя готов продукт и нищо друго. Търговският капиталист е купувал работната сила на работника, който по онова време още притежавал свои средства за производство, но не притежавал вече суровините. Осигурявайки по такъв начин постоянен доход на тъкача, той е можел срещу това да понижава неговата работна заплата, така че една част от изразходваното работно време оставала незаплатена. По такъв начин работодателят ставал присвоител на принадена стойност свръх търговската печалба, която той получавал дотогава. Наистина за тази цел той трябвало да влага допълнителен капитал, за да закупува прежда и т. н. и да я оставя в ръцете на тъкача до окончателното изработване на продукта, докато по-рано той е изплащал пълната цена на продукта едва в момента, когато го е купувал. Но, първо, в повечето случаи той и преди това вече е правел допълнителни разходи на капитал за заеми на тъкача, когото по правило само робията на задълженията е заставяла да се подчинява на новите условия на производство. И, второ, дори независимо от това сметката се представя в следния вид.

Да приемем, че нашият търговец е водил своите експортни операции с капитал от 30 000 дуката, цехини, фунта стерлинги или нещо друго. Да приемем, че 10 000 от тях са изразходвани за закупуване на стоки от вътрешното производство, а 20 000 се използват за чуждестранните пазари. Нека капиталът се обръща веднаж в две години — тогава годишният оборот ще бъде равен на 15 000. Но

да приемем, че нашият търговец иска да се заеме с тъкачество за своя сметка, да стане работодател. Какъв капитал трябва да изразходва той допълнително за тая цел? Нека времето за произвеждането на едно парче тъкан, с която той търгува, да е равно средно на два месеца (макар това навярно да е твърде продължителен срок). Да приемем по-нататък, че за всичко той трябва да плаща в брой. В такъв случай той ще трябва да изразходва допълнително такъв капитал, който да стигне за снабдяването на тъкачите с прежда за два месеца. Тъй като неговият годишен оборот е 15 000, за два месеца той закупува тъкани за 2500. Нека 2000 от тях представляват стойността на преждата, а 500 — работната заплата на тъкачите; тогава на нашия търговец ще е необходим допълнителен капитал от 2000. Да приемем, че принадената стойност, която той присвоява от тъкача чрез новия способ, достига само 5% от стойността на тъканта, което представлява безусловно твърде скромна норма на принадената стойност от 25% $(2000c+500v+125m;$ $m'=\frac{125}{500}=25\%;$ $p'=\frac{125}{2\,500}=5\%)$. При такива условия нашият търговец при годишен оборот 15 000 ще получи 750 допълнителна печалба, а за $2^2/_3$ години ще си върне следователно целия изразходван допълнителен капитал.

Но за да ускори своя пласмент и същевременно своя оборот и с това да получи същата печалба от предишния капитал в по-кратък период — следователно, за да получи за същото време по-голяма печалба, — той ще подари една малка част от своята принадена стойност на купувача, ще продава по-евтино от своите конкуренти. Последните също ще се превърнат постепенно в работодатели и тогава допълнителната печалба ще се сведе за всички тях до обикновената или дори до по-малка печалба, при което тя ще се получава за един увеличен у всички тях капитал. Равенството на нормата на печалбата е отново възстановено, макар и може би вече на друго равнище, поради това, че една част от произведената вътре в страната принадена стойност се отстъпва на чуждестранните купувачи.

Следващата крачка по пътя на подчиняване промишлеността на капитала е било въвеждането на манифактурата. Последната също давала възможност на манифактуриста, който през XVII и XVIII в. в повечето случаи бил и износител на своите стоки — в Германия е било така до 1850 г. почти навсякъде, а на места се е запазило и досега, — да произвежда по-евтино от своите старомодни конкуренти, занаятчиите. Повтаря се същият процес: принадената стойност, присвоявана от собственика на манифактурата — капиталиста, позволява на него или на търговеца-износител, с когото той я дели, да

продава по-евтино от своите конкуренти, докато новата форма на производство стане всеобща и отново настъпи изравняване на печалбите. Самата предварително дадена норма на търговската печалба, дори и да е изравнена в местен мащаб, си остава прокрустово ложе, на което без всякакво милосърдие се отсича излишната принадена стойност.

Ако манифактурата се е развила бурно чрез поевтиняване на продуктите, то на това поевтиняване в още по-голяма степен дължи своето развитие едрата промишленост, която чрез непрекъснатото революционизиране на производството все повече и повече понижава производствените разходи на стоките и безпощадно премахва всички предишни начини на производство. Именно едрата промишленост по този път окончателно завоюва вътрешния пазар за капитала, слага край на дребното производство и на натуралното стопанство на самозадоволяващото се селско семейство, премахва непосредствената размяна между дребните производители и поставя цялата нация в служба на капитала. Тя също изравнява нормите на печалбата в различните отрасли на търговията и промишлеността в една обща норма на печалбата и най-после осигурява на промишлеността подобаващата ѝ господствуваща роля при това изравняване, отстранявайки повечето препятствия, които са стояли дотогава по пътя на прехвърлянето на капитала от един отрасъл в друг. Заедно с това за целия процес на размяната се извършва превръщане на стойностите в производствени цени. Следователно това превръщане става по обективни закони, независимо от съзнанието или намерението на участниците. Обстоятелството, че конкуренцията свежда печалбата, която надвишава общата норма до общото равнище, и по такъв начин отново отнема от първите присвоители-промишленици принадената стойност, която надвишава средното равнище, не представлява никакви теоретически трудности. А на практика още по-малко, тъй като отраслите с повече принадена стойност, т. е. с висок променлив и нисък постоянен капитал, или с нисък състав на капитала, по самата си природа най-късно и най-малко пълно се подчиняват на капиталистическото производство; това е преди всичко земеделието. Що се отнася, напротив, до повишаването на производствените цени над стойността на стоките, което е необходимо, за да се издигне до равнището на средната норма на печалбата недостатъчната принадена стойност, въплътена в продуктите на отраслите с висок състав на капитала, то теоретически това изглежда твърде трудно, но на практика, както вече видяхме, се извършва най-лесно и най-бързо. Защото стоките от този вид, когато започват да се произвеждат капиталистически и постъпват в капиталистическата търговия, влизат в конкуренция със стоки от същия вид, произведени по докапиталистически начин, т. е. струващи по-скъпо. Следователно капиталистическият производител дори при отказ от една част от принадената стойност все пак може да изкара обичайната за неговата област печалба, която първоначално не е имала пряко отношение към принадената стойност, тъй като тя е възникнала от търговския капитал дълго време преди изобщо да са започнали да произвеждат капиталистически и следователно преди да е станала възможна промишлената норма на печалбата.

II

БОРСАТА

1) От третия том, пети отдел, особено от глава [27] личи какво положение заема борсата в капиталистическото производство изобщо. Обаче от 1865 г., когато бе написана книгата, настъпи изменение, което придава на борсата значително нараснала и все по-растяща роля и което в своето по-нататъшно развитие има тенденцията да концентрира в ръцете на борсови дейци цялото производство, както промишленото, така и земеделското, и цялото обръщение — както средствата за съобщение, така и функцията на размяната; по такъв начин борсата става най-забележителната представителка на капиталистическото производство.

2) В 1865 г. борсата беше още *второстепенен* елемент в капиталистическата система. Основната маса на борсовите ценности представляваха държавните ценни книжа, но и тяхното количество беше относително малко. Наред с това акционерните банки, които господствуваха на континента и в Америка, а в Англия тепърва се готвеха да погълнат аристократическите частни банки, общо взето, играеха сравнително още незначителна роля. Железопътните акции също бяха още относително слабо разпространени в сравнение със сега. А непосредствено производителни предприятия, както и банки, в акционерна форма имаше твърде малко: такива се създаваха предимно в *по-бедните* страни като Германия, Австрия, Америка и т. н.; — „окото на стопанина“ тогава беше още неизживяно суеверие.

Следователно тогава борсата беше още място, където капиталистите си отнемаха един от друг натрупаните от тях капитали и което непосредствено засягаше работниците само като ново доказателство за всеобщо деморализиращо влияние на капиталистическото стопанство и като потвърждение на калвинистката теза, че на този свят благодатта божия — alias*, случаят — разпределя благословията и проклятието, богатството, т. е. насладата и властта, и бедността, т. е. лишенията и робството.

3) Сега е другояче. От кризата в 1866 г. насам натрупването се извършва с непрекъснато увеличаваща се бързина, и то по такъв начин, че в нито една промишлена страна и най-малко в Англия производството не успява да настигне натрупването и натрупването на отделния капиталист не може да намери пълно приложение в разширяването на неговото собствено предприятие; в английската памучна промишленост [това се наблюдаваше] още в 1845 г. [освен това] железопътните афери. Едновременно със натрупването се увеличава и масата от рентиери, хора, на които е омръзнало постоянното напрежение, свързано със стопанската дейност, и които искат само да се развличат или да имат само необременителни занимания като директори и членове на контролните съвети на акционерните дружества. И, трето, за да се улесни приложението на масата на дошлия по такъв начин в подвижно състояние паричен капитал, сега навсякъде, където по-рано това не е съществувало, са създадени нови законодателни форми за дружествата с ограничена отговорност и са ограничени задълженията на акционерите, които порано отговаряха в неограничен размер (за акционерните дружества в Германия в 1890 г. — до 40% от капитала по подписка!).

4) Оттук постепенното превръщане на промишлеността в акционерни предприятия. Един отрасъл след друг биват постигнати от тази съдба. Отначало железообработващата промишленост, където сега са необходими гигантски вложения (още по-рано минната промишленост, доколкото тя не е имала формата на акционерни предприятия). След това химическата промишленост, ditto** и машиностроителните заводи. На континента—също текстилната промишленост, а в Англия засега само в отделни области — Ланкашир (предачната фабрика в Олдхям, тъкачната фабрика в Бърнлей и т. н. обединението на шивашките предприятия; но това е само предварително стъпало, което през време на най-близката криза се разпада и отново попада в ръцете на [отделни] стопани), бирените фабрики (преди няколко години американските бирени фабрики бяха дадени в ръцете на английския капитал, освен това Guiness Bess, Allsopp***). След това тръстовете, които създават гигантски предприятия с общо управление (като United Alcali). Обикновената еднолична фирма

* — с други думи. *Ред.*

** — също. *Ред.*

*** Названия на две големи английски пивоварни фирми. *Ред.*

става все повече и повече само предварително стъпало, подготвящо предприятието за момента, когато то ще бъде достатъчно голямо, за да се превърне в акционерно.

Същото се отнася до търговията. Leafs, Parsons, Morley, Morrison, Dillon — всички се превърнаха в акционерни дружества. Така става сега и с магазините за продажба на дребно, и то не само във формата на кооперация à la „Stores"*.

Същото се отнася до банките и другите кредитни учреждения и в самата Англия. Маса нови — всички във формата на акционерни дружества с ограничена отговорност. Дори стари банки като...** и т. н. се преобразуват заедно със 7 частни [акционери] в акционерно дружество.

5) Същото е в областта на земеделието. Неимоверно разширилите се банки, особено в Германия (под всевъзможни бюрократични названия), стават все повече и повече носители на ипотеки; заедно с техните акции действителната върховна собственост над земевладението се предава на борсата и това става в още по-голяма степен, когато именията попадат в ръцете на кредиторите. Тук превратът в селското стопанство, свързан с обработването на степите, оказва огромно влияние; ако продължава така, може да се предвиди времето, когато и в Англия, и във Франция земята ще попадне в ръцете на борсата.

6) По-нататък приложението на капитала в чужбина — все в акции. Ако се говори само за Англия: американските железопътни линии, северните и южните (справка в борсовия бюлетин). Голдбергер и т. н.

7) След това колонизацията. Последната е сега просто отделение на борсата, в интерес на която европейските държави си поделиха преди няколко години Африка, а французите завладяха Тунис и Тонкин. Африка е просто дадена под аренда на компании (Нигерия, Южна Африка, Германска Югозападна и Източна Африка). Машоналенд и Натал са предадени във владение на борсата от Родс.

---

* Т. е. по образеца на универсалните магазини. *Ред.*

** Думата не се чете. *Ред.*

БЕЛЕЖКИ

ПОКАЗАЛЦИ

БЕЛЕЖКИ

1 *„Th Daily News"* („Ежедневни новини") — английски либерален вестник, орган на промишлената буржоазия; излизал под това заглавие в Лондон от 1846 до 1930 г. — *15.*

2 Виж настоящото издание, том 24, стр. 444—447. — *22.*

3 Виж настоящото издание, том 23, стр. 422. — *29.*

4 *Консигнация* (consignatio, буквално — подпис, писмено потвърждение) — разновидност на комисионната продажба на стоки в чужбина, при която експортьорът (консигнантът) изпраща стоката в склада на чуждата фирма (консигнатора), за да бъде продадена при определени условия. — *34.*

5 *„The Economist"* („Икономист") — английско седмично списание по въпросите на икономиката и политиката, излиза в Лондон от 1843 г.; орган на едрата промишлена буржоазия. — *40.*

6 *Ломбард стрийт* — улица в Сити (финансовия център на Лондон), на която се намират редица големи банки; синоним на Лондонския паричен пазар. — *40*

7 *Минсинг-лейн* — улица в Лондон, център на търговията на едро с колониални стоки. — *40.*

8 Виж настоящото издание, том 23, стр. 131—132, 150—151. — *65.*

9 Виж настоящото издание, том 23, стр. 151—152. — *66.*

10 *Актът за банковата рестрикция* (Bank Retsriction Act) — приет в 1797 г. от английското правителство специален закон, който установявал принудителен курс на банкнотите и отменявал разменянето на банкнотите срещу злато. В 1819 г. бил приет закон, който възстановявал размяната на банкнотите срещу злато. Фактически размяната била възстановена напълно в 1821 г. — *73.*

11 Виж настоящото издание, том 24, стр. 433—444. — *74.*

[12] Маркс има предвид съдебното дирене по делото на Дейвидсон и др., обвинени в големи мошеничества с полици. Това дело е изложено в книгата: Laing, S. „New series of the great city frauds of Cole, Davidson, & Gordon, corrected and enlarged“ Fifth edition. London [1869].
Асизи — периодични сесии на съдиите от Върховния съд на Англия по наказателни и граждански дела извън седалището на съда. — *78.*

[13] *Бирмингамска школа*, или *little shiling men* (привърженици на малкия шилинг) — възникнала през първата половина на XIX век отделна школа в икономическата наука. Нейните привърженици пропагандирали теорията за идеална парична единица и съобразно с това гледали на парите само като на „сметни наименования“. Представителите на бирмингамската школа, братята Томас и Матиас Атууд, Спунър и други, предлагали проект за намаляване златното съдържание на паричната единица в Англия, известен по името „проект за малкия шилинг“. Оттук и наименованието на самата школа. Същевременно „привържениците на малкия шилинг“ се обявявали против мероприятията на правителството за намаляване на намиращата се в обръщение парична маса. Според тях осъществяването на принципите на школата можело, предизвиквайки изкуствено увеличение на цените, да оживи промишлеността и да осигури общо процъфтяване на страната. В действителност обаче, предлаганата девалвация на валутата можела само да създаде условия за погасяване на държавния и частните дългове с обезценените пари, т. е. обещавала известни изгоди на държавното съкровище и на едрите промишленици, които били главните получатели на всевъзможните кредити. За тази школа Маркс говори в своето произведение „Към критиката на политическата икономия“ (виж настоящото издание, том 13, стр. 68—69). — *82.*

[14] *Източноиндийска компания* — английска търговска компания, която съществувала от 1600 до 1858 г. и била оръдие на грабителската колониална политика на Англия в Индия, Китай и други азиатски страни. От средата на XVIII век Компанията, която притежавала армия и флот, се превърнала в голяма военна сила; под нейния флаг английските колонизатори завоювали Индия. Дълго време Компанията имала монопол върху търговията с Индия и най-важните функции в управлението на тази страна. Националноосвободителното въстание през 1857—1859 г. в Индия принудило англичаните да изменят формата на своето колониално господство: Компанията била ликвидирана, а Индия била обявена за владение на британската корона. — *82.*

[15] Цитат от сатиричното стихотворение на Хайне „Диспут“ (цикъла „Романсеро“), в което е изобразен средновековен диспут между католически монах капуцин и учен еврейски равин, който през време на диспута се позовава на юдейската религиозна книга „Таусфес-Ионтеф“. В отговор на това капуцинът праща „Таусфес-Ионтеф“ по дяволите. Тогава възмутеният равин бясно се провиква: „„Таус фес-Ионтеф“ няма сила? Какво има сила? Помощ!“ — *82.*

[16] Става дума за започналото в 1851 г. антифеодално и националноосвободително движение в Китай. Известно под името тайпинско въстание, това движение послужило като начало на дългогодишната и упорита борба на китайския народ против феодалния строй и чуждите завоеватели. Тайпинското въстание било смазано от въоръжените сили на Англия, САЩ и Франция с подкрепата на войските на китайските феодали през 1864 г. — *94.*

[17] Виж бележка 13. — *102.*

[18] Виж настоящото издание, том 13, стр. 68. — *102.*

[19] Виж настоящото издание, том 24, стр. 248—249. — *101.*

[20] Виж настоящото издание, том 23, стр. 149—150. — *115.*

[21] Маркс перифразира тук един израз от библията. Виж Библия, Евангелие от Марка, гл. 16, стих 16. — *135.*

[22] Виж настоящото издание, том 23, стр. 141—146. — *136.*

[23] Съгласно възгледите на древногръцкия философ Епикур, който бил общо взето материалист и атеист, има безбройно множество светове. Тези светове възникват и съществуват по свои собствени естествени закони. Богове наистина съществуват, но се намират извън световете, в пространствата между тях, и не оказват никакво влияние нито върху развитието на вселената, нито върху живота на човека. — *141.*

[24] *Monts-de-piété* (заложни къщи) били създадени през XIV, XV и XVI век в Италия и Франция за борба против дребните лихвари. По замисъла на техните инициатори заложните къщи трябвало да се занимават с един вид благотворителност, отпущайки на бедните малки заеми срещу залог на имущество. В действителност Monts-de-piété действували в полза на лихварите. —*144.*

[25] Имат се предвид следните трудове: H. Chamberlayne. „A proposal by Dr. Hugh Chamberlayne, in Essex Street, for a Bank of Secure Current Credit to be founded upon Land, in order to the Central Good of Landed Men, to the great Incresse of the Value of Land, and the no less Benefit of Trade and Commerce“. [London] 1695;
J. Briscoe. „A Discourse of the Late Funds of the Million-Act, Lottery-Act, and Bank of England. Shewing, that they ate Injurious to the Nobility and Gentry, and Ruinous to the Trade of the Nition. Together with Proposals for the Supplyng their Majesties with Money on easy Terms, Exempting the Nobility, Gensry &c from Taxes, Enlarging their Yearly Estates, and Enriching all the Subjekts in the Kingdom, by a national Landbank“. London. The third edition. 1696. — *144.*

[26] Виж настоящото издание, том 23, стр. 727—729.—*144.*

[27] Маркс допуска неточност. Томас Манли не е бил авторът на анонимния трактат „Interest of Money Mistaken“, излязъл в Лондон през 1668 г. — *146.*

[28] Намек за английския икономист финансист Джон Ло, който, опитвайки се да осъществи на практика своята съвсем несъстоятелна идея, че държавата може чрез пускане в обръщение на негарантирани банкноти да увеличава богатствата на страната, основа в 1716 г. във Франция частна банка, превърната в 1718 г. в държавна банка. Същевременно с неограничено издаване на кредитни билети банката на Ло изземала монетите от обръщение. В резултат нечувано се развили борсовият ажиотаж и спекулата, които завършили в 1720 г. с пълния фалит на държавната банка и на самата „система на Ло“. — *147.*

[29] Маркс цитира памфлета „Bank Credit; or the Usefulness and Security of the Bank of Crédit examined, in a Dialogie between a Country Gentlemen and a London Merchant“, привеждан в книгата: J. Francis. „History of the Bank of England“, Third ed., vol. I, London, 1848, p. 39—40. — *147.*

[30] Има се предвид *„Société générale du Crédit Mobilier“* — голямо френско акционерно дружество, създадено през 1852 г. от братята Перейра. Главната цел на Crédit Mobilier била да посредничи в кредитирането и грюндерството (участие в

учредяването на промишлени и други предприятия). Дружеството участвувало в железопътното строителство във Франция, Австрия, Унгария, Швейцария, Испания и Русия. Главният източник на неговите доходи била спекулата на фондовата борса. Със средствата, получени от издаването на собствени акции, гарантирани само с намиращите се в него ценни книжа на други предприятия, Crédit Mobilier изкупувало акциите на различни компании, гарантирани със стойността на тяхното имущество. По този начин една и съща реална собственост извиквала на живот фиктивен капитал в двоен размер. Crédit Mobilier било тясно свързано с правителството на Наполеон III и се ползвало с неговото покровителство. В 1867 г. дружеството фалирало и в 1871 г. било ликвидирано. Появяването през 50-те години на XIX век на Crédit Mobilier като финансово предприятие от нов тип било предизвикано от специфичните особености на епохата на реакцията, която се характеризирала с нечуваното разрастване на борсовия ажиотаж и спекулата. По образец на френското Crédit Mobilier аналогични учреждения били създадени в редица други страни на Централна Европа. Истинската същност на Crèdit Mobilier Маркс разкрива в редица свои статии (виж настоящото издание, том 12, стр. 21—37, 203—216, 296—299, и др.). — *148.*

31 Прудон развива теорията за безплатния кредит в произведението си: „Gratuité du Crédit. Discustion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon". Paris, 1850. — *151.*

32 Става дума за заем от 100 гулдена с условие да се плащат лихви в трите срока на лайпцигските панаири. В Лайпциг всяка година се устройвали три панаира: новогодишен, великденски (пролетен) и есенен. — *153.*

33 A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causet of the Vealth of Nations". Vol. I, London, 1776, p. 182—202. Сравни също К. Маркс „Теории за принадената стойност". Част II, стр. 381—383. — *157.*

34 J. W. Johnston. „Notes on North America Agricultural Economical, and Social". Vol. I, Edinburgh and London, 1851. — *159.*

35 J. Anderson. „Calm Investigation of the Circumstances that have led do the Present Scarcity of Grain in Britain". London, 1801, p. 35—36, 38 (виж също К. Маркс „Теории за принадената стойност". Част II, стр. 147—148); H. C. Carey. „The Past, the Present, and the Future". Philadelphia, 1848, p. 129—131 (виж също К. Маркс. „Теории за принадената стойност". Част II, стр. 639). — *161.*

36 *„Fruges consumere nati"* („родени за потребление на плодовете"). Хораций, „Послания", книга I, послание 2, 27. — *162.*

37 За теорията на рентата на Дж. Андерсън виж К. Маркс. „Теории за принадената стойност". Част II, стр. 115—117, 122—126, 147—153. — *162.*

38 *Уест-Енд* — аристократичен район на Лондон, където се намират вилите на аристокрацията и едрата буржоазия. — *163.*

39 *Темпъл Бар* (Temple Bar) — исторически паметник на Лондон, който представлява каменна врата, намираща се между Стренд стрийт и Флит стрийт. Тази врата съединява района на Сити и Уестминстър. — *163.*

40 *Левиатан* — съгласно библейските предания огромно морско чудовище. — *163.*

41 Става дума за речта на Тиер от 26 юли 1848 г. против предложенията на Прудон, внесени във финансовата комисия на Националното събрание на Франция. Речта е публикувана в „Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale", Tom II, Paris, 1849, p. 666—671. За тази реч на Тиер виж също статията на К. Маркс „За Прудон" (виж настоящото издание, том 16, стр. 31). — *166.*

42 Борбата между поземлените собственици и арендаторите завършила с приемането от камарата на общините в 1853 г. на „Закона за правата, произтичащи от арендата", където има пункт, съгласно който след изтичането на срока на арендата арендаторът трябва да получи парична компенсация за направените от него подобрения. Подробно за това виж статията на К. Маркс „Индийският въпрос. — Ирландското арендно право" (виж настоящото издание, том 9, стр. 162—168). — *168*

43 *Житните закони,* насочени към ограничаване или забраняване вноса на жито от чужбина, били въведени в Англия в интерес на едрите поземлени собственици. Приетият в 1815 г. житен закон забранявал вноса на жито дотогава, докато цената на житото в самата Англия оставала под 80 шил. квартера. В 1822 г. този закон бил малко видоизменен, а в 1828 г. била въведена пълзяща скала, съгласно която вносните мита на житото се повишавали с понижаването на неговата цена на вътрешния пазар и обратно — понижавали се с повишаването на тази цена. Промишлената буржоазия, която се борела против житните закони под лозунга за свобода на търговията, постигнала тяхното отменяване в 1846 г. — *168.*

44 Става дума за войните, които Англия водила от 1793 до 1815 г. против Френската република и Наполеоновата империя. — *168.*

45 Има се предвид книгата: „The Three Prize Essays on Agriculture and the Corn Law". Published by the National Anti-Corn-Law Leage. Manchester — London, 1842, в която са включени три очерци — на Дж. Хоуп, Р. Грег и А. Морзе, удостоени с премията на Лигата против житните закони. — *169.*

46 Става дума за Сините книги: „Report from the Select Committee on Pétitions relating to the Corn Laws of this Kingdom: together with the Minutes of Evidence, and am Appendix of Accounts". Ordered by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814; Reports respecting Grain, and the corn Laws: viz! First and Second Reports from the Lords Committees, appointed to enquire into the State of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto". Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 November 1814.

Сини книги (Blue Books) — общо название на публикациите на материали на английския парламент и дипломатически документи на министерството на външните работи. Сини книги, които получили това наименование поради синята си обложка, се издават в Англия от XVII век и са главният официален източник за изучаване икономическата и дипломатическата история на тази страна. — *169.*

47 Съгласно *законите за бедните,* които съществували в Англия от XVI век, във всяка енория се събирал специален данък в полза на бедните; ония жители на енорията, които не можели да осигурят своето съществуване и препитанието на семейството си, получавали помощ чрез касата за подпомагане на бедните от фонд, който се образувал от постъпленията на споменатия данък. — *169.*

48 Виж настоящото издание, том 23, стр. 682—684. — *170.*

49 Имат се предвид следствените комисии при камарата на лордовете по въпроса за размера на работната заплата, които заседавали през 1814—1815 г. — *170.*

50 *Общество на изкуствата* (Society of Arts) — буржоазно-просветно и филантропично дружество, основано през 1754 г. в Лондон. Обществото многообещаващо обявявало за своя цел „поощряването на изкуствата, занаятите и търговията" и на всички, които съдействуват за „осигуряване заетост на бедняците, за разши-

ряване на търговията. обогатяване на страната" и т. н. То се опитвало да играе ролята на посредник между работниците и работодателите. Маркс нарича това общество „Общество на изкуствата и измамите". — *171.*

51 Става дума за конгреса на Националната асоциация за поощряване на социалните науки.

Национална асоциация за поощряване на социалните науки (National Association for the Promotion of Social Science) — буржоазно-просветно филантропично дружество, основано през 1857 г. В него влизали много членове на парламента. Дружеството си поставяло за цел да съдействува за развитието и практическото използване на социалните науки. — *171.*

52 У Маркс има неточност. Тук се цитира произведението на Джон Локарт Мортън. докато по-горе се споменаваше Джон Чалмърс Мортън. — *171.*

53 Става дума за Института на Франция — висше научно учреждение, което се състои от няколко отделения, или академии; съществува от 1795 г. — *172.*

54 Обогатяването на почвата след някои култури, например бобовите, сега е безспорен факт и се обяснява с дейността на така наречените грудкови бактерии, които се развиват в корените на растенията и фиксират азота на въздуха. Особената роля на тези бактерии била разкрита от науката след Маркс. — *173.*

55 Виж настоящото издание, том 23, стр 683—703. — *173.*

56 „*The Morning Star*" („Сутринна звезда") — английски ежедневник, орган на фритредерите, излизал в Лондон от 1856 до 1869 г. — *173.*

57 P. E. Dove. „The Elements of Political Science". Edinburgh, 1854, p. 264, 273. — *174.*

58 P. E. Dove. „The Elements of Political Science". Edinburgh, 1854, p. 279. — *180.*

59 Виж настоящото издание, том 13, стр. 27—28; том 23, стр. 101—102. — *59.*

60 Тук, както и в няколко случая и по-нататък Маркс употребява термина „Produktinskosten" в смисъл на производствена цена. — *195.*

61 Виж бележка 43. — *200.*

62 F. W. Newman. „Lectures on Political Economy". London, 1851, p. 158. — *200*

63 Виж H. Storch. „Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations". Tome II, St.-Pétersbourg, 1815, p. 78—79) виж за това също К. Маркс. „Теории за принадената стойност". Част II, стр. 97—98 и 308—309). — *201.*

64 Маркс има пред вид следните произведения: [E. West.] „Essay on the Application of Capital to Land, with Observation shewing the Impolicy of any Great Restriction of the Importation of Corn". By a Fellow of University College of Oxford, London. 1815; Th. R. Malthus. „Principles of Political Economy considered with a view to their practical Application". 2nd edition with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir. London. 1836; Th. R. Malthus. „An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by which it is regulated". London. 1815; D. Ricardo. „On the Principles of Political Economy, and Taxation". Third edition, London, 1821, chapter II. — *202.*

65 Маркс има пред вид произведението: G. Opdyke. „A Treatise on Political Economy". New York, 1851. — *211.*

66 Този тезис е формулиран в произведението на Малтус: „An Essay on the Principle of Population". London, 1798. — *213.*

67 Виж J. Liebig. „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie". 7. Auflage, Braunschweig. 1862. — *285.*

68 D. Ricardo. „On the Principles of Political Economy, and Taxation". Third edition, London, 1821, chapter II. — *297.*

69 Маркс има пред вид очевидно един от томовете на издаденото в Париж през 1824—1837 г. многотомно издание: M. Dombasle. „Annales agricoles de Roville, ou Mélanges d'agriculture, d'économie rurale et de législation agricole". — *300.*

70 R. Johnes. „An Essay on the Distribution of Wealth, and on the Sources of Taxation". Part I: Rent. London, 1831, p. 227. Виж по това също К. Маркс. „Теории за принадената стойност". Част III, стр. 399—413. — *300.*

71 Виж G. Ramsay. „An Essay on the Distribution of Wealth". Edinburgh, 1836 p. 278—279. — *308.*

72 Виж [E. G. Wakefield.] „England and America. A Comparison of the Social and Political State of both Nations". Vol. I, London, 1833, p. 214—215. — *310.*

73 H. Passy. „Rente du Sol". In: „Dictionnaire de l'économie politique". Tome II' Paris, 1854, p. 515. — *310.*

74 За законите за ограждането виж настоящото издание, том 23, стр. 729—732. — *311.*

75 *Потоси* — град в Южна Боливия, основан от испанските конквистадори през 1547 г. в местност, където през 1545 г. било открито богато находище на сребърни руди. Експлоатацията на тези рудници била един от източниците за обогатяване на господствуващите класи в Испания. — *314.*

76 Маркс има пред вид следните произведения: S. Laing. „National Distress; its Causes and Remedies". London, 1844; F. W. Newman. „Lectures on Political Economy". London, 1851. — *314,*

77 Виж настоящото издание, том 24, стр. 247—249. — *315.*

78 Има се пред вид произведението: „Rodbertus. „Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie". Berlin 1851. Подробен критичен анализ на теорията на рентата на Родбертус Маркс прави в „Теории за принадената стойност". Част II, стр. 3—114, 153—165. — *319.*

79 Става дума за произведението на К. Маркс „Теории за принадената стойност". — *319.*

80 Виж, G. W. F. Hegel. „Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse". Erster Theil. Die Logik. Werke. Band VI. Berlin, 1840, S. 404. — *320.*

81 Маркс има пред вид поместената без подпис в това списание рецензия за току-що излязлата тогава книга на Джонс „An Essay on the Distribution of Wealth". Виж „Edinburgh Review". Том LIV, август—декември 1831, стр. 94—95.

„The Edinburgh Review, or Critical Journal“ („Единбургски преглед, или Критическо списание“) — английско буржоазно литературно-политическо списание, излизало от 1802 до 1929 г. През 20—30-те години на XIX век излизало веднъж на 3 месеца и било орган на партията на вигите.

Сохо-скуер — аристократичен квартал в лондонския район Сохо. — *322.*

82 H. Passy. „Rentedu Sol“. In: „Dictionnaire de l'économie politique“. Tome II, Paris, 1854, p. 511. — *325.*

83 За поземлената рента като нормална форма на принадената стойност Пети се изказва в своето произведение „A Treatise of Taxes & Contributions“. London, 1667, p. 23—24. Маркс анализира подробно възгледите на Пети в „Теории за принадената стойност“ (виж настоящото издание, том 26, част I, стр. 163—165, 356—366).

Подобни възгледи на Кантильон се съдържат в произведението: „Essai sur la nature du commerce en général“. In: „Discours politiques“. Tome III, Amsterdam, 1756. — *325.*

84 Виж К. Маркс. „Теории за принадената стойност (IV том на „Капиталът“)“ (настоящото издание, том 26, част I, стр. 12—39, 305—346, 383—385). — *325.*

85 Виж настоящото издание, том 13, стр. 141—143. — *326.*

86 J. Steuart. „An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy“. Vol. I, Dublin, 1770, p. 396. — *327.*

87 E. Daire. „Introduction sur la doctrine des phusiocrates“. In: „Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire“. Première partie. Paris, 1846; H. Passy. „Rente du Sol“. In: „Dictionnaire de l'économie politique“. Tome II, Paris, 1854, p. 511. — *327.*

88 Виж A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“. Vol. I, London, 1776, p. 64. — *328.*

89 Маркс има пред вид актовете за комутация на десятъка от 1836—1860 г. (Tithe Commutation Acts), с които било отменено плащането на църковен десятък в натура и били въведени периодични парични плащания за земята. — *329.*

90 K. Arnd. „Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur“. Hanau, 1845, S. 461—462. — *330.*

91 [N. Linguet.] „Théorie des lois civiles, ou Principes fondamentaux de la société“ Tomes I—II. Londres, 1767. Виж за това и настоящото издание, том 26, част I стр. 347—352. — *332.*

92 Виж J. Möser. „Osnabrückische Geschichte“. Theil I, Berlin und Stettin, 1780. — *332.*

93 Виж бележка 78. — *343.*

94 E. Buret. „Cours d'économie politique“. Bruxelles, 1842; A. Tocqueville. „L'ancien règime et la rèvolution“. Paris, 1856; J. C. L. Simonde de Sismondi. „Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population“. Seconde édition, tome I, Paris, 1827. — *345.*

95 Th. Tooke, W. Newmarch „A History of Prices, and of the State of the Circulation, during the nine years 1848—1856. In two volumes; forming the fifth and sixth volumes of the History of Prices from 1792 to the present time“. Vol. VI, London, 1857, p. 29—30. — *349.*

96 Маркс има пред вид произведенията: L. Mounier. „De l'agriculture en France, d'après les documents officiels avec des remarques par M. Rubichon“, Paris, 1848; M. Rubichon. „Du mécanisme de la société en France et en Angleterre“. Nouvelle édition. Paris. 1837. — *349.*

97 Виж [J. Massie.]. „An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest; wherein The Sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered“. London, 1750, p. 23—24. — *353.*

98 *Черни банди* (Bandes Noires) — групи от спекуланти, които възникнали във Франция през XIX век; занимавали се с купуване на големи имения и с разпродаването им на малки парцели, тъй като търсенето и цената на малките парцели били значително по-големи, отколкото при продаването на земята на големи парцели. — *353.*

99 M. Rubichon. „Du mécanisme de la société en France et en Angleterre“. Nouvelle édition. Paris, 1837. — *353.*

100 Виж F. W. Newman, „Lectures on Politikal Economy“. London, 1851, p. 180—181. — *353.*

101 Виж L. Mounie. „De l'agriculture en France, d'aprés les documents officiels avec des remarques par M. Rubichon“. Paris, 1846. — *353.*

102 Виж J. Liebig. „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie“. 7. Auflage, Braunschweig, 1862. — *355.*

103 *„Rudis indigestaque moles“* („нестройна и груба грамада“) — Овидий, „Метаморфози“, книга I, 7. — *357.*

104 *„Трети в съюза“* — думи от баладата на Шилер „Поръчителство“; казва ги тиранинът Дионисий; молейки да бъде приет в съюза на двамата верни приятели. — *357.*

105 Виж настоящото издание, том 23, стр. 541—548. — *360.*

106 Виж W. Roscher. „System der Volkswirtschaft“. Band I: „Die Grundlagen der Nationalökonomie“. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage, Stuttgart und Augsburg, 1858. — *369.*

107 A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“. Vol I, London, 1776, p. 63. Маркс разглежда подробно възгледите на Смит за работната заплата, печалбата и поземлената рента като източници на стойността във II том на „Капиталът“ (виж настоящото издание, том 24, стр. 380—409) и в „Теории за принадената стойност“ (виж настоящото издание, том 26, част I, стр. 68—79). — *369.*

108 Виж настоящото издание, том 24, стр. 417—418. — *381.*

109 J. B. Say. „Traité d'économie politique“. Quatrième édition, tome II, Paris, 1819. — *384.*

110 Th. Tooke. „An Inquiry into the Currency Principle“. 2nd ed., London, 1844, p. 36. — *386.*

[111] P. J. Proudhon. „Qu'est-ce que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement". Paris, 1841, p. 201—202. — *387.*

[112] Виж A. Quetelet. „Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou Essai de physique sociale". Tomes I—II, Paris, 1835. — *405.*

[113] Маркс има пред вид очевидно произведението: „A Prize Essay on the Comparative Merits of Completition and Cooperation". London, 1834. — *429.*

[114] Това произведение бе написано от Енгелс след излизането на III том на „Капиталът" от К. Маркс. В писмо до Каупки от 21 май 1895 г. Енгелс съобщава, че има намерение да напечата в списание „Neue Zeit" допълнения към III том на „Капиталът" под формата на две статии. Първата статия „Законът за стойността и нормата на печалбата" била написана във връзка с шума, вдигнат от буржоазната икономическа литература около някакво мнимо „противоречие" между I и III том на „Капиталът". Тя била публикувана наскоро след смъртта на Енгелс в органа на германската социалдемократическа партия „Neue Zeit". За втората статия бил съставен план-конспект от 7 точки съобразно с най-важните проблеми, които Енгелс имал намерение да разгледа в нея. Ръкописът е озаглавен „Борсата. Допълнителни бележки към III том на „Капиталът"".

„*Die Neue Zeit*" („Ново време") — политико-теоретическо списание на германската социалдемокрация, излизало в Щутгарт от 1883 до октомври 1890 г. всеки месец и от октомври 1890 до есента на 1923 г. — всяка седмица. От 1883 г. редактор на списанието бил К. Кауцки, от октомври 1917 г. до есента на 1923 г. — Х. Кунов. През 1885—1894 г. Енгелс публикувал в списанието редица статии, постоянно помагал на редакцията на списанието със съвети и често я критикувал за допусканите в него отстъпления от марксизма. От втората половина на 90-те години след смъртта на Енгелс в списанието почнали системно да се печатат статии на ревизионистите. През Първата световна война списанието заемало центристка позиция, поддържайки фактически социалшовинистите. — *433.*

[115] „*Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti*" („Нова антология на науката, литературата и изкуството") — италианско литературно-художествено и публицистично списание с либерално направление, излизало от 1866 до 1878 г. един път месечно във Флоренция и от 1878 до 1943 г. — два пъти месечно в Рим. — *438.*

[116] *Дулкамара* — действуващо лице от операта на Доницети „Любовен елексир"; образ на мошеник и шарлатанин. — *438.*

[117] „*La Rassegna*" („Преглед") — италианско двуседмично списание с буржоазно направление, излизало от 1892 до 1895 г. в Неапол.

„*La Riforma Sociale*" („Социална реформа") — италианско месечно списание с буржоазно-либерално направление, излиза от 1894 г. в Торино и Рим. — *441.*

[118] Хайне. Послеслов към Романсеро. — *442.*

[119] *Сганарел* — действуващо лице от комедията на Молиер „Дон Жуан", слуга на Дон Жуан; тип на ловък и страхлив нехранимайко. — *442.*

[120] Енгелс има пред вид библейската легенда за влъхвата Валаам, който бил поканен от моавитянския цар Валак да произнесе проклятие срещу израилтяните. Но по внушение на бога вместо проклятие Валаам произнесъл благословия. Енгелс иронично осмива безпринципността и двуличието на Лориа. — *442.*

[121] „*Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik*" („Архив за социално законодателство и статистика") — немско политико-икономическо списание, излизало под това заглавие 4 пъти годишно от 1888 до 1903 г. в Тюбинген, по-късно в Берлин под редакцията на социалдемократа Х. Браун. — *442.*

[122] „*Sozialpolitisches Centralblatt*" („Социално-политически централен вестник") — немско седмично списание със социалреформистко направление, излизало под това заглавие в Берлин през 1892—1895 г. под редакцията на социалдемократа Х. Браун. — *443.*

[123] Енгелс има пред вид писмото на К. Шмидт от 1 март 1895 г. Критически анализ на тези положения Енгелс дава и в отговора си до К. Шмидт от 12 март 1895 г. — *443.*

[124] Става дума за откриването на Куба, Хаити и Бахамските острови, материка Северна Америка, морския път за Индия около най-южната точка на Африка и най-после на материка Южна Америка. — *452.*

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Е

З

К

Л

М

УКАЗАТЕЛ НА ЦИТИРАНАТА И СПОМЕНАВАНАТА ЛИТЕРАТУРА*

Anderson, J. A Calm investigation of the circumstances that have led to the present acarcity of grain in Britain. London, 1801 (*Андерсън, Дж.* Безпристрастно изследване на обстоятелствата, които доведоха до сегашния недостиг на зърнени храни в Британия, Лондон, 1801). —*161.*
Arnd, K. Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur. Hanau, 1845 (*Арнд К.* Природосъобразна политическа икономия, противолоставяне на духа на монополите и на комунизма, с преглед на спадащата тук литература. Ханау, 1845). — *330.*
Augier, M. Du crédit et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jours. 1842 (*Ожие, М.* За обществения кредит и за неговата история от древни времена до наши дни. Париж, 1842). —136—137, *154.*
Bank Credit; or the Usefulness and security of the bank credit examined, in a dialogue between a country gentlemen and a London merchant (Банков кредит, или Изследване на полезността и сигурността на банковия кредит, под формата на диалог между селски дворянин и лондонски търговец). — *147.*
Bastiat, Fr. Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon, Paris, 1850 (*Бастиа Фр.* Безвъзмездност на кредита. Дискусия между г. Фр. Бастиа и г. Прудон, Париж, 1860). — 150.
Bell, G. M. The Philosophy of joint stock banking. London, 1840 (*Бел, Дж. М.* Философия на акционерните банки. Лондон. 1840). — 88.
Briscoe. J. A Discourse on the late funds of the million-act, lottery-act, and Bank of England. Shewing, that they are injurious to the nobility and gentry. and rui-

* В случаите, когато не е установено с достоверност от кое издание на едно или друго произведение се е ползвал Маркс, в указателя се посочва първото издание. В квадратни скоби са заградени установените имена на авторите на книгите, излезли анонимно.

nous to the trade of the nation. Together with proposals for the supplying their majesties with money on easy terms. exempting the nobility, gentry &c from taxes, enlarging their yearly estates. and enriching all the subjects in the Kingdom, by a national Landbank, The third edition. London, 1696 (*Бриско, Дж.* Очерк за последните фондове, получени по актовете за милиона, лотарията и Английската банка, който показва, че те са несправедливи по отношение на аристокрацията и дворянството и разрушителни за търговията на нацията. Заедно с предложения как да се снабдят с помощта на националната поземлена банка техни величества с пари при изгодни условия, като се освобождават при това аристокрацията, дребното дворянство и т. н. от данъци, като се увеличават техните годишни доходи и се обогатяват всички поданици на кралството. Трето издание. Лондон, 1696). — 15.

Buret, E. Cours b'économie politique. Bruxelles, 1842 (*Бюре, Е.* Курс по политическа икономия. Брюксел, 1842). — 345.

Büsch, J. G. Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung in ihren mannichfaltigen Geschäften. Band II. 3. Ausgabe. Hamburg. 1808 (*Бюш, Й. Г.* Теоретико-практическо описание на търговията в разнообразните ѝ видове. Том II, 3 издание, Хамбург, 1808). — 155.

[Cantillon, R.] Essai sur la nature du commerce en général. In: Discours politiques Tome III. Amsterdam, 1756 ([*Кантильон, Р.*] Есе върху природата на търговията изобщо. В книгата: Политически трактати. Том III. Амстердам, 1756). — 325.

Carey, H. C. The Past, the present, and the future. Philadelphia, 1848 (*Кери. Х. Ч.* Миналото, настоящето и бъдещето. Филаделфия, 1848). — 161.

Chamberlayne, H. A. Rroposal by Dr. Hugh Chamberlayne, in Essex Street, for a bank of secure current credit to be founded upon land, in order to the general good of landed men, to the great increase of the value of land, and the no less benefit of trade and commerce. [London] 1695 (*Чембърлейн, Х.* Предложение от д-р Хю Чембърлейн от Есекс стрийт да се учреди банка за гарантиран текущ кредит за селското стопанство с цел да се постигне общо благосъстояние на земевладелците, голямо повишаване на стойността на земята и не по-малка изгода за промишлеността и търговията. [Лондон], 1695). — 144.

Child, J. Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'interest de l'argent. Avec un petit traité contre l'usure, par Thomas Culpeper. Traduits de l'Anglais. Amsterdam et Berlin, 1754 (*Чайлд, Дж.* Трактати за търговията и за изгодите, които произтичат от намаляването на лихвата от парите. С малък трактат против лихварството, написан от Томас Кълпепър. Превод от английски. Амстердам и Берлин, 1754). — 145—146.

Comte, Ch. Traité de la propriété. Tomes I-II. Paris, 1834 (*Конт, Ш.* Трактат за собствеността. Томове I—II. Париж, 1834). — 161.

The Currency theory reviewed; in a letter to the scottish people. By a banker in England. Edinburgh, 1845 (Теория на паричното обръщение. Писмо на английски банкер до шотландския народ. Единбург, 1845). — 15, 63.

Daire, E. Introduction sur la doctrine des physiocrates. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire, Premiére partie. Paris, 1846 (*Дер, Е.* Встъпителна статия за учението на физиократите. В книгата: Физиократи. С встъпителна статия и коментарии от Е. Дер. Първа част. Париж, 1846). — 327.

Doctrine de Saint-Simon. Exposition. Premiére année. 1828—1829. Troisième édition. Paris, 1831 (Учението на Сен-Симон. Изложение. Първа година. 1828—1829. Трето издание. Париж, 1831). — 148.

Dombasle. M. Annales agricoles de Roville, ou Mélanges d'agriculture, d'économie rurale et de législation agricole. Paris, 1824—1837 (*Домбал, М.* Ровилски селскостопански годишник, или Различни материали за селското стопанство, за неговата икономика и за отнасящото се до него законодателство. Париж. 1827—1837). — 301.

Dove, P. E. The Elements of political science, Edinburgh, 1854 (*Дав, Р. Е.* Основи на политическата наука. Единбург, 1854). — 174, 180.

[*Enfantin, B. P*]. Religion saint-simonienne. Economie politique et politique. Paris, 1831 ([*Анфантен, Б. Р.*] Религията на сен-симонистите. Политическа икономия и политика. Париж, 1831). — 148, 151, 152.

Engels, F. Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen. Leipzig, 1845 (*Енгелс, Ф.* Положението на работническата класа в Англия. По собствени наблюдения и автентични източници. Лайпциг, 1845). — 315.

Engels, F. Editior's preface. In: *K. Marx.* Capital: a critical. analysis of capitalist production Vol. I. London, 1887 (*Енгелс, Ф.* Предговор на издателя. В книгата: *К. Маркс.* Капиталът. Критически анализ на капиталистическото производство. Том I. Лондон, 1887). — 32.

Fercade, E. La guerre du socialisme. II. L'économie politique révolutionnaire et sociale. In: „Revue des deux Mondes", nouvelle série, tome XXIV. Paris, 1848 (*Форкад, Е.* Войната на социализма. II. Революционната и социална политическа икономия. В списанието: „Revue des deux Mondes", нова серия, том XXIV. Париж, 1848). — 387—388.

Francis, J. History of the Bank of England, its times and traditions. Third edition. Vol. I. London, 1848 (*Френсис, Дж.* История на Английската банка, нейната епоха и традиции. Трето издание. Том I. Лондон, 1848) — 145—147.

Gilbart, J. W. The History and principles of banking. London, 1834 (Гилбарт, Дж. У. История и принципи на банковата система. Лондон, 1834) — 153.

Gilbart, J. W. An Inquiry into the causes of the pressure on the money market during the year 1839. London, 1840 (*Гилбарт, Дж. У.* Изследване на причините за затрудненията на паричния пазар през 1839 г. Лондон, 1840). — 82, 86—87.

Hardcastele, D. Banks and Bankers. Second édition. London. 1843 (*Хардкясъл, Д.* Банки и банкери. Второ издание. Лондон, 1843). — 87, 154.

Hegel, G. W. F. Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Theil I. Die Logik. Werke. Band VI. Berlin, 1840 (*Хегел, Г. В. Ф.* Енциклопедия на философските науки в сбит очерк. Част I. Логика. Съчинения. Том VI. Берлин, 1840). — 320.

Hegel, G. W. F. Grundlinien der Philosophie des Rechts, Werke. Zweite Auflage. Band VIII. Berlin, 1840 (*Хегел, Г. В. Ф.* Основи на философията на правото. Съчинения. Второ издание. Том VIII. Берлин, 1840). — 158.

Heyd, W. Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Band II. Stuttgart, 1879 (*Хайд, В.* История на левантийската търговия през средните векове. Том II. Щутгарт, 1879). — 450.

Hüllmann, K. D. Städtewesen des Mittelalters. Theil II. Bonn. 1827 (Хюлман, К. Д. Градовете на средновековието. Част II. Бон, 1827). — 140.

An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mt. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of

unproductive cousumers can be conducive to the progress of wealth. London, 1821 (Изследване на неотдавна защищаваните от г. Малтус принципи, които се отнасят до природата на търсенето и до необходимостта от потребление и от които се прави изводът, че данъците и издръжката на непроизводителните потребители могат да съдействуват за увеличението на богатството. Лондон, 1821). — 188.

Interest of money mistaken, or a Treatise, proving, that the abatement of interest is the effect and not the cause of the riches of a nation, and that six per cent is a proportionable interest to the present condition of this kingdom. London, 1668 (Погрешно мнение за лихвата от парите, или Трактат, който доказва, че намаляването на лихвения процент е не причина, а следствие на богатството на нацията, и че шест на сто е процент, който отговаря на сегашното състояние на нашето кралство. Лондон, 1668). — 146.

Johnes, R. Essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation. Part I: Rent, London, 1831 (*Джонс, Р.* Есе за разпределението на богатството и източниците на данъчното облагане. Част I: Рента. Лондон, 1831). — 300.

Johnston, J. F. W. Notes on North America agricultural, economical, and social. Vol. I Fdinburgh and London, 1851 (*Джонстън, Дж. Ф. У.* Бележки за Северна Америка по селскостопански, икономически и социални въпроси. Том I. Единбург и Лондон, 1851). — 159, 212—213.

Kinnear, J. G. The Crisis and the currency: with a comparison between the english and scotch systems of banking. London, 1847 (*Кинир, Дж. Г.* Кризата и паричното обръщение: сравнение на английската и шотландската банкови системи. Лондон, 1847). — 68.

Laing, S. National distress; its causes and remedies. London, 1844 (*Ленг, С.* Националното бедствие, неговите причини и средства за неговото отстраняване. Лондон, 1844). — 314.

Laing, S. A New series of the great city frauds of Cole, Davidson, & Gordon, corrected and enlarged. Fifth edition. London [1869] (*Ленг, С.* Нова серия големи финансови мошеничества на Коул Дейвидсън и Гордън. Пето, поправено и допълнено издание. Лондон, [1869]). — 78.

Lavergne, L. de. The Rural economy of England, Scotland, and Ireland. Translated from the French. Edinburgh and London, 1855 (*Лаверн, Л. дьо.* Селското стопанство на Англия, Шотландия и Ирландия. Превод от френски. Единбург и Лондон, 1855). — 172.

Liebig, J. Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie. In z ei Theilen. Siebente Auflage. Theil I: Der chemische Process der Ernährung der Vegetabilien. Braunschweig, 1862 (*Либих, Ю.* Химията в нейното приложение към земеделието и физиологията. В две части. Седмо издание. Част I: Химическият процес на храненето на растенията. Брауншвайг, 1862). — 285, 355.

[Linguet, N.] Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société. Tomes I—II. Londres. 1767 ([*Ленге, Н.*] Теория на гражданските закони, или Основни принципи на обществото. Томове I—II. Лондон, 1767). — 332.

List, F. Die Ackerverfassung, die Zwergwirthschaft und die Auswanderung. Stuttgart und Tübingen, 1842 (*Лист, Ф.* Поземлено устройство, миниатюрно стопанство и емиграция. Щутгарт и Тюбинген, 1842). — 430.

Loria, A. L'opera postuma di Carlo Marx. In: „Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti", tersz serie, vol, LV. N 3, i Febbraio 1895 (*Лориа, А.* Посмъртното произведение на Карл Маркс. В списание: „Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti", трета серия, том LV, № 3, 1 февруари 1895). — 437, 438.

Luther, M. An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermahnung. Wittemberg, 1540 (*Лутер, М.* Напомняне до енорийските свещеници да проповядват притив лихварството. Витемберг, 1540). — 154.

Idem. In: Der sechste Teil der Bücher des ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri. Wittemberg, 1589 (*Същото.* В книгата: Шеста част от книгите на почтения г. доктор Мартин Лутер. Витемберг, 1589). — 153, 154.

Macaulay, Th. The History of England from the accession of James the Second. Vol. IV. London, 1855 (*Маколей. Т. Б.* История на Англия от времето на качването на престола на Джейкъб II. Том IV. Лондон, 1855). — 147.

Malthus, Th. R.] An Essay on the principle of population. London, 1798 (*Малтус, Т. Р.* Есе върху закона за населението. Лондон, 1798). — 214.

Malthus, Th. R. An Inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated. London, 1815 (*Малтус, Т. Р.* Изследване на природата и нарастването на рентата, както и на принципите, които я регулират. Лондон, 1815). — 202.

Malthus, Th. R. Principles of political economy considered with a view to their practical application. 2nd edition with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir. London, 1836 (*Малтус, Т. Р.* Принципи на политическата икономия, разгледани с оглед на тяхното практическо приложение. Второ издание със значителни допълнения от собствения ръкопис на автора и с кратка биография на автора. Лондон, 1836). — 202.

Maron, H. Extensiv oder intensiv? Ein Kapitel aus der landwirtschaftlichen Betriebslehre. Oppeln, 1859 (*Марон Х.* Екстензивно или интензивно? Глава за селскостопанското производство. Опелн, 1859). — 350.

Marx, K. Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Erster Band. Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals. Vierte, durchgesehene Auflage. Hamburg, 1890 (*Маркс, К.* Капиталът. Критика на политическата икономия. Том първи. Книга I: Процесът на производството на капитала. Четвърто, прегледано издание. Хамбург, 1890). — 29, 65—67, 115, 136, 144, 155; 158—159, 170, 172, 180—181, 296, 336, 360—361, 378, 395, 424, 447.

Marx, K. Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Zweiter Band, Buch II: Der Cirkulationsprocess des Kapitals. Herausgegeben von F. Engels. Hamburg, 1885 (*Маркс, К.* Капиталът. Критика на политическата икономия. Том втори. Книга II: Процесът на обръщението на капитала. Издаден под редакцията на Ф. Енгелс. Хамбург, 1885). — 22, 74, 104, 315, 370, 378, 381, 387.

Marx, K. Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris — Bruxelles, 1847 (*Маркс. К.* Нищета на философията. Отговор на „Философия на нищетата" на г. Прудон. Париж — Брюксел, 1847). — 151, 161.

Marx, K. Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 (*Маркс, К.* Към критиката на политическата икономия. Първа книга. Берлин, 1859). — 90—92, 103, 151, 180, 326.

[Massie, J.] An Essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr Locke on that head, are considered. London, 1750 ([*Маси, Дж.*] Есе за причините, които определят естествената норма на лихвата; в което се разглеждат възгледите на сър Уилям Пети и г. Лок по този въпрос. Лондон, 1750). — 353.

Mill, J. St. Essays on some unsettled questions of political economy. London, 1844 (*Мил, Дж. Ст.* Очерци за някои нерешени въпроси на по-

литическата икономия. Лондон, 1844). — 424.
Mommsen, Th. Römische Geschichte. Zweite Auflage, Berlin, 1856 (*Момзен, Т.* История на Рим. Второ издание. Берлин, 1856). 329.
Morton, J. Ch. On the forces used in agriculture. In: „The Journal of the Society of Arts". Vol VII, December 9, 1859 (*Мортън, Дж. Ч.* За силите, използувани в земеделието. В списание: „The Journal of the Society of Arts". Том VII, 9 декември 1859 г.). — 171.
Morton, J. L. The Resources of estates: being a treatise on the agricultural improvement and general management of landed property. London, 1858 (*Мортън, Дж. Л.* Ресурсите на имената: трактат за подобренията в селското стопанство и общото управление на поземлената собственост. Лондон, 1958). — 172, 217.
Möser, J. Osnabrückische Geschichte. Theil I. Berlin und Stettin, 1780 (*Мьозер, Ю.* Оснабрюкска история. Част I. Берлин и Щетин, 1780). — 332.
Mounier, L. De l'agriculture en France, d'après les documents officiels, avec des remarques par Rubichon. Tomes 1—2. Paris, 1846 (*Муние, Л.* За селското стопанство на Франция, по официални документи, с бележки на Рюбишон. Томове 1—2. Париж, 1846). — 353.
Newman, F. W. Lectures on political economy. London, 1851 (*Нюмън, Ф. У.* Лекции по политическа икономия. Лондон 1851), — 138, 200, 314, 353.
[North, D.] Discourses upon trade; principally directed to the cases of the interest, coynage, clipping, increase of money. London, 1691 (Норт, Д. Очерци на търговията, главно по въпросите за лихвата, за сеченето на монети, за изхабяването на монетите, за увеличаването на количеството на парите. Лондон, 1691). — 154.
Opdyke, G. A Treatise on political economy. New York, 1851 (*Опдайк, Дж.* Трактат по политическа икономия. Ню Йорк, 1851). — 211.
Passy, H. Rente du sol. In: Dictionnaire de l'économie politique. Tome II. Paris, 1854 (*Паси, И.* Поземлената рента. книгата: Речник по политическа икономия. Том II. Париж, 1854). — 310, 325, 327.
Pecqueur, C. Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou Etudes sur l'organisation des sociétés. Paris, 1842 (*Пекьор, К.* Нова теория на социалната и политическа икономия, или Изследване на организацията на обществата. Париж, 1842). — 151.
[Petty, W.] A Treatise of taxes &c contributions. London, 1667 ([Пети, У.] Трактат за данъците и таксите. Лондон, 1667). — 325.
A Prize essay on the comparative merits of competition and cooperation. London, 1834. (Премиран очерк за сравнителните достойнства на конкуренцията и кооперацията. Лондон, 1834). — 429.
The Three Prize essays on agriculture and the corn law. Published by the National Anti-Corn-Law League. Manchester — London, 1842 (Три премирани очерка за селското стопанство и житните закони. Публикувано от националната Лига против житните закони. Манчестер — Лондон, 1842). — 169.
Proudhon, P. J. Gratuité du crédit — виж *Bastiat, Fr.* Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. *Proudhon P. J.* Qu'est-ce que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Paris, 1841 (*Прудон, П. Ж.* Що е собственост? Или изследване за принципа на правото и властта. Париж, 1841). — 387.
Quetelet, A. Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou Essai de physique sociale. Tomes I—II. Paris, 1835 (*Кетле, А.* За човек и развитието на неговите способности, или Есе по социална физика. Томове I—II. Париж, 1835). — 405.

Ramsay, G. An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836 (Рамсей, Дж. Очерк за разпределението на богатството. Единбург, 1836). — 308.
Reden, F. W. von. Vergleichende Kultur-Statistik der Gebiets- und Bevölkerungsverhältnisse der Groß-Staaten Europa's. Berlin, 1848 (*Реден, Ф. В. фон.* Сравнителна статистика на културата, територията и населението на великите европейски държави. Берлин, 1848). — 8.
Religion saint-simonienne — виж [*Enfantin, B. P.*] Religion saintsimonienne. Economie politique et politique.
Ricardo, D. On the principles of political economy, and taxation. Third edition. London, 1821 (*Рикардо, Д.* За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. Трето издание. Лондон, 1821). — 192, 193, 202, 297, 357, 384, 397.
Rodbertus, J. K. Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin, 1851 (*Родбертус, И. К.* Социални писма до фон Кирхман, Трето писмо: Опровержение на учението на Рикардо за поземлената рента и обосноваване на нова теория на рентата. Берлин, 1851). — 320, 343.
Roscher, W. System der Volkswirtschaft. Band I: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858 (*Рошер, В.* Система на народното стопанство. Том I: Основи на политическата икономия. Трето, допълнено и поправено издание. Щутгарт и Аугсбург, 1858). — 369.
Rubichon, M. Du mécanisme de la société en France et en Angleterre. Nouvelle édition. Paris, 1837 (*Рюбишон, М.* За обществения механизъм на Франция и Англия. Ново издание. Париж, 1837).—171, 350, 353.
Saint-Simon, H. Nouveau christianisme. Paris, 1825 (*Сен-Симон, А.* Ново християнство. Париж, 1825). — 148.
Say, J. B. Traité d'économie politique. Quatrième édition. Tome II. Paris, 1819 (*Сей, Ж. Б.* Трактат по политическа икономия. Четвърто издание. Том II. Париж, 1819). — 384.
Schmidt, C. Der dritte Band des „Kapital". In: „Sozialpolitisches Centralblatt", 25. Februar 1895 (*Шмид, К.* Третият том на „Капиталът". В списание: „Sozialpolitisches Centralblatt", 25 февруари 1895 г.). — 443.
Sismondi, J. C. L. Simonde de. Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1827 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонд дьо.* Нови принципи на политическата икономия, или За богатството в неговото отношение към населението. Второ издание. Томове I—II. Париж, 1827). — 19—20, 345.
Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Vol. I. London, 1776 (*Смит, А.* Изследване за природата и причините на богатството на народите. Том. I. Лондон, 1776). — 14, 157, 309, 314—315, 328, 370, 386.
Sombart, W. Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx. In: „Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik". Band VII. 1894 (Зомбарт, В. Към критиката на икономическата система на Карл Маркс. В списание: „Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik". Том VII, 1894). — 442.
Steuart, J. An Inquiry into the principles of political economy. In three volumes. Vol. I. Dublin, 1770 (*Стюърт, Дж.* Изследване за принципите на политическата икономия. В три тома. Том I. Дъблин. 1770). — 327.
Storch, H. Considérations sur la nature de revenu national. Paris, 1824 (*Щорх, Х.* Съображения за природата на националния доход. Париж, 1824). — 389—390, 395.
Storch, H. Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des na-

tions. Tomes I—II. St.-Pétersbourg, 1815 (*Щорх, X.* Курс по политическа икономия, или изложение на принципите, които определят благоденствието на народите. Томове I—II. С. Петербург, 1815). — 201, 369, 390.

Thiers, A. (Тиер, A.) Реч на националното събрание на Франция от 26 юли 1848 г. In: Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale. Tome II. Pairis, 1849 (в книгата: Протоколи на заседанията на Националното събрание. Том II. Париж, 1849). — 166.

Some Thoughts of the interest England. By a lover of commerce. London, 1697 (Някои мисли за лихвата в Англия. Написано от доброжелател на търговията. Лондон, 1697). — 149.

Thun, A. Die Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter. Theil II. Leipzig, 1879 *(Туан, A.* Долнорейнската промишленост и нейните работници. Част II. Лайпциг, 1879). — 450.

Tocqueville, A. L'ancien régime et la révolution. Paris, 1856 *(Токвил A.* Старият режим и революцията. Париж 1856). — 345.

Tooke, Th. An Inquiry into the currency principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking. Second édition. London, 1844 (*Тук, T.* Изследване на законите на паричното обръщение; връзката на паричното обръщение с цените и целесъобразността на отделянето на издаването на банкноти от банковото дело. Второ издание. Лондон, 1844). — 386.

Tooke, Th. A History of prices, and of the state of the circulation. Vol. I-VI. London, 1838—1857 (Тук, T. История на цените и на състоянието на обръщението. Томове I—VI. Лондон, 1838—1857). — 27.

Tooke, Th.; Newmarch, W. A. History of prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848—1856. In two volumes; forming the fifth and sixth volumes of the History of prices from 1792 to the present time. Vol. VI. London, 1857 (*Тук, T.; Нюмърч, У.* История на цените и на състоянието на обръщението за девет години от 1848 до 1856 г. В два тома, съставляващи петия и шестия том на труда за история на цените за периода от 1792 г. до наши дни. Том VI. Лондон, 1857). — 349.

Tuckett, J. D. A History of the past and present state of the labouring population, including the progress of agriculture, manufactures, and commerce. In two volumes. Vol, I. London, 1846 (*Тъкет, Дж. Д.* История на положението на трудещото се население в миналото и настоящето, включително развитието на селското стопанство, промишлеността и търговията. В два тома. Том I. Лондон, 1846). — 144.

Vinçard, P. Histoire du travail et des travailleurs en France. Tomes I-II. Paris, 1845—1846 (*Венсар, П.* История на труда и на трудещите се във Франция. Томове I—II. Париж, 1845—1846). — 327.

[*Wakefield, E. G.*] England and America. A comparison of the social and political state of both nations. In two volumes. London, 1834 ([*Уейкфийлд, Е. Г.*] Англия и Америка. Сравнение на социалното и политическото положение на двата народа. В два тома. Лондон, 1833). — 297.

Walton, A. A. History of the landed tenures of Great Britain and Ireland, from the norman conquest to the present time, dedicated to the people of the United Kingdom. London, 1865 (*Уолтън, А. А.* История на земевладението във Великобритания и Ирландия от норманското завоевание до наши дни. Посветено на народа на Обединеното кралство. Лондон, 1865). — 162—163.

[*West, E.*] Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn. By a fellow of University college of Oxford. London, 1815 ([*Уест, Е.*] Очерк за приложението на капитала към земята, с бележки, показващи неразумността на всяко значително ограничаване на вноса на зърнени храни. Съчинение на член на университетския колеж в Оксфорд. Лондон, 1815). — 202.

ПАРЛАМЕНТАРНИ ОТЧЕТИ И ДРУГИ ОФИЦИАЛНИ ПУБЛИКАЦИИ

First Report from the secret commitee on commercial distress; with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 June 1848 (Първи отчет на тайната комисия по търговската криза; с протоколи на показанията. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 8 юни 1848 г). — 11, 15, 28—30.

Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes, and how far it has been affected by the Laws for regulating the issue of bank notes payable on demand. Together with the minutes of ewidence, and an appendix. Ordered, by the House of Commons, to by printed, 28 July 1848 (Отчет на тайната комисия на камарата на лордовете за разследване причините на бедствието, сполетяло търговските класи, и на влиянието, което оказаха върху него законите за регулиране издаването на банкноти, платими при предявяване. С протоколи на показанията и приложение. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 28 юли 1848 г. Препечатано през 1857 г.). — 54, 67—71, 81—82, 86, 95—96, 99—103, 104—106, 111.

Report from the select committee on bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857 (Отчет на специалната комисия по банковото законодателство; протоколи за работата на комисията, протоколи на показанията, приложение и индекс. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 30 юли 1857 г.). — 27—28, 35—36, 38—39, 43, 44, 53—54, 61—63, 64, 66, 67, 68—71, 74—82, 84—86, 92—95, 99—101, 102—105, 106, 108, 109, 112, 116, 118, 119, 120—128, 315, 316.

Report from the select committee on the bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858 (Отчет на специалната комисия по банковото законодателство; протоколи за работата на комисията, протоколи на показанията, приложение и индекс. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 1 юли 1858 г.). — 17, 27, 39—40, 41, 65—67, 107.

Report fram the select committee on petitions relating to the corn laws of this Kingdom: together with minutes of evidence, and an appendix of accounts, Ordered, by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814 (Отчет на специалния комитет за петициите, отнасящи се до житните закони на кралството, с протоколи на показанията и приложение. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 26 юли 1814 г.). — 170.

Reports respecting grain, and the corn laws: viz: First and second reports from the Lords Committees, appointed to enquire into the state of the growth, commerce, and consumption of grain, and all laws relating thereto. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 November 1814 (Отчети за зърнените храни и житните закони: Първи и

втори отчети на комисията на камарата на лордовете, упълномощена да проучи положението с производството, търговията и потреблението на зърнени храни, както и всички закони в тази област. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 23 ноември 1814 г.). — 170.

Reports of the inspectors of factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department (Отчети на фабричните инспектори до министъра на вътрешните работи на нейно величество). — 168.

ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

„Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik" („Архив за социално законодателство и статистика"). Берлин, т. VII, 1894. — 442.

„The Daily News" („Ежедневни новини"), Лондон, 15 декември 1892 г.— 15—16.

— 18 януари 1894 г. — 86.

„The Economist" („Икономист"), Лондон, томове II — V, 1844—1847 г. —92.

— т. V, 22 май 1847 г. — 83, 127—131.

— т. V, 21 август, 1847 г. — 127—131.

— т. V, 23 октомври 1847 г. — 105.

— т. V, 20 ноември 1847 г. — 40—41.

— т. V, 11 декември 1847 г. — 115.

— т. VIII, 30 ноември 1850 г. — 134.

— т. IX, 11 януари 1851 г. — 133

„The Edinburgh Review, or Critical Journal" („Единбургски преглед, или Критическо списание"), том LIV. август — декември 1831 г. — 322.

„The Journal of the Society ofs Arts" („Списание на дружеството за изкуствата"), Лондон, т. VII, 9 декември 1859 г. — 170, 171.

„The Morning Star" („Утринна звезда"), Лондон, 14 декември 1865 г. — 173.

„Die Neue Zeit" („Ново време"), Щутгарт, 1895—1896, Bd. I, № 1. — 433.

„Nuova antologia di scienze, lettere ed arti" („Нова антология на науката, литературата и изкуството"), Рим, трета серия, том LV, № 3, 1 февруари 1895 г. — 437, 438.

„La Rassegna" („Преглед"), Неапол, 1895, № 1. — 441.

„Revue des deux Mondes" („Списание на Стария и Новия свят"), Париж, 1848, нова серия, т. XXIV. — 387.

„La Riforma sociale" („Социална реформа"), Торино и Рим, 25 февруари 1895 г. — 441, 442.

„Sozialpolitisches Centralblatt" („Социално-политически централен вестник"), Берлин, 25 февруари 1895 г. — 443.

ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА ХУДОЖЕСТВЕНАТА ЛИТЕРАТУРА

Молиер. Дон Жуан. — 442.

Овидий. Метаморфози. — 357.

Шилер. Поръчителство. — 357.

Хайне. Диспут (цикъл „Романсеро"). — 82.

Хайне. Послеслов към Романсеро (цикъл „Романсеро"). — 442.

Хораций. Послания. — 162.

*

Библия. — 141, 442.

ПРЕДМЕТЕН ПОКАЗАЛЕЦ*

А

* Предметният показалец е съставен за двете части на том 25. Римската цифра I означава I част, римската цифра II—II част на тома.

Б

В

Г

Д

Е

Ж

З

И

К

Р

С

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Я

СЪДЪРЖАНИЕ

Книга трета

ЦЯЛОСТНИЯТ ПРОЦЕС НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО

ЧАСТ ВТОРА

ИЛЮСТРАЦИИ

Преводачи: Лазар Младенов
Цветан Драгнев
Редактор: Карл Сабитаев
Худож. редактор: Тотю Данов
Техн. редактор: Тодор Бъчваров
Коректор: Елисавета Алексиева
Корица: Милка Пейкова

Дадена в произв. на 30. XI. 1968 г. Подписана за печат на 15. IV. 1969 г.
Формат 65×92/16. Печ. коли 33. Изд. коли 33. Авт. коли прибл. 55
Тираж 5100. Изд. № 4327. Лит. група. II.
Цена 1,58 лв.

Държавен полиграфически комбинат „Д. Благоев"